

THE
ŚĀNKHĀYANA ŚRAUTA SŪTRA

TOGETHER

WITH THE COMMENTARY

OF

VARADATTASUTA ĀNARTĪYA

EDITED BY

ALFRED HILLEBRANDT, PH. D.

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF BRISLAU.

VOLS III. - ~~IV~~

Adh. IX-XVIII

THE COMMENTARY OF VARADATTASUTA ANARTIYA.

NEW SERIES, Nos. 827, 835, 853, 892.

PUBLISHED FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:

PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

57, PARK STREET.

1897. - 99

THE
SĀNKHĀYANA ŚRAUTA SŪTRA

TOGETHER
WITH THE COMMENTARY
OF
VARADATTASUTA ĀNARTĪYA
AND
GOVINDA

EDITED BY
ALFRED HILLEBRANDT, PH.D.,
Professor of Sanskrit in the University of Breslau.

VOL. IV.

Adh. XVII. XVIII.

THE COMMENTARY OF GOVINDA.

NEW SERIES, No. 938.

FOR BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
AND PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

1899.

S
294-59216
S 7740.h
v. 4

St. no. 074855

PREFACE, VOLUME III.

It is with a certain degree of hesitation that I lay this volume before the public on account of its many deficiencies owing to the unsatisfactory state of my manuscripts. Besides the materials described in page 241 of the first volume, I had, through the kindness of the late Dr. Rost, access to the manuscript belonging to the India Office (Eggeling Catalogue No. 261, marked in the present edition with the letter D), but it proved to be of little value and not worthy of careful collation. For it generally agrees with C, and is apparently derived from the same archetype, as will be seen from the selection of various readings, mostly intended to show the close relation of the two manuscripts. Much more trustworthy, and even better than C is the manuscript belonging to His Highness the Maharaja of Alwar, most kindly transmitted to me through His Excellency the Under Secretary of State for India (A). It consists altogether of 506 leaves and contains all eighteen Adhyāyas. Though quite modern, it is a very good copy and has, in many cases, rendered me valuable service. My only regret, that I have not been able once more to revise the various readings taken from it, after the original.

Notwithstanding all the labour this work has cost me, I feel that I have fallen short of my own intention to present the text in a most satisfactory condition. Though many difficult passages have been made the object of repeated and careful reflection, I have found it impossible without further materials to offer it in a more satisfactory form. On the other hand, I think that a Commentary like that of Anartīya, is not edited for its own sake, but for the aid which it affords to a proper understanding of the main work. In this respect, I trust my edition will meet all reasonable demands.

BRESLAV,

A. H.

MONNAN STRASSE, 14.

ADDITIONS AND CORRECTIONS.

Page	9 line	12	read	१२. १२१. १ instead of ३. ६. ११
"	29	" 11	"	ई " " " "
"	33	" 19	"	०५० " " ०५० "
"	34	" 1	"	अयं भिवेष इति चारि०
"	38	" 11	"	जाकृतम्
"	45	" 21	"	०मर्थात्तरं
"	49	note 1	"	, over the line ' instead of , in marg.
"	51	line 13	"	०थाउधस्वा
"	56	" 14	"	भुगत्वात्
"	"	" 18	"	भुनेः
"	"	note 1	"	०दंभं
"	57	"	"	वैश्वानरीयं
"	71	" 4	"	C (orig.)
"	74	" 1	"	C वेत्त०
"	75	" 1	insert	, the Visarga .
"	95	line 17	read	१०. ६
"	127	" 7	"	उदं
"	142	" 12	"	चतुर्विंश
"	145	note 1	"	C लघ्वात् (?)
"	149	" 4	"	परी०
"	150	" 2	"	०द्वानून्यसाने
"	151	" 1	"	११ इ। instead of १. C
"	165	" 2	"	कुमाये (?)
"	172	" 4	"	०संवा०
"	175	line 6	"	०श्विना रथ०
"	190	note 1	insert	C ०शा०
"	192	" 6	read	०भयात्तत्र
"	199	" 1	"	०सि० instead of ०सि०

Page 204	line 6	road	पद्मः	instead of पद्मः
„ 208	note 4	„	C	असकपकुपड०
„ 210	„ 1	„	CD	परिसंख्यापरिभ०
„ 214	line 7	„	„	•साव्यमित्ये०
„ 220	note 5	„	„	संभा०
„ 223	„ 2	„	„	•पुरीसाशा
„ 234	„ 1	„	„	•इयंतर्
„ 236	„ 2	dele	(?)	
„ 248	„ 2	read	युक्तं	instead of यत्तं
„ 253	„ 1	insert	after कर्षं	instead of उपमन्वन्त्यः किमर्थं
„ 254	„ 1	after A	the sign , ;	
„ 273	„ 3	read	om.	in CD
„ 274	„ 1	„	खर्शि०	
„ 282	line 18	„	„	„
„ 283	note 1	„	C	महावि०
„ 288	„ 3	„	„	•हितवेत०
„ 289	„ 3	„	„	धनुष्य०
„ 301	line 16	„	„	संज्ञके
„ 309	„ 6	dele	९	
„ 310	„ 13	read	अनपत्याः	and cancel note 1
„ 325	note 1	„	„	पिडयानो
„ 328	line 9	„	„	रोक्षितो इरणाद् ग्राम०
„ „	note 3	„	„	•द्वरो
„ 335	line 9	„	„	मथद्०
„ 358	line 3	„	„	यतद्दुत
„ 360	„ 11	„	„	अरोष्ट

On pages 26, 131, 156, 314, 319, note 1, should be cancelled ; on page 113, notes 1 and 2 ; and on page 161, note 6. In note 1 page 88, omit the first three words, also the remark with regard to C in note 3, page 202, and note 1, in page 205.

अथ नवमोऽध्यायः ।

१.

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।

अक्षरं तद्दामर्शमा मुञ्जसूतुरकल्पयत् ॥

१. यो ऽयं व्याख्यानं चत्विंशत्प्रभृत्युदवसानोऽपार्थना एषो
ऽग्निष्टोमसंज्ञः । स वा एषो ऽग्निष्टोम इत्येवमादिश्रुतेः । प्रथमसोम-
स्यायम् । यो ह वा एतेनानिष्टेऽत्येवमाद्यर्थवाददर्शनात् । प्रकृतिः ।
चतुःसंख्यो ऽपि । दादशाहस्येति दादशस्यः क्रतुर्दादशाहवाच्यः ।
तस्य चार्थं प्रकृतिः । एकस्युत्या एकाहाः । विषुवदादयः । एतेषां
चार्थं प्रकृतिः । प्रकृतावगतायां विकृतिषु सुखमवगमो भवतीति
प्रकृतिकथनम् ।

२. तस्येत्यग्निष्टोमः परामृश्यते । तस्याग्निष्टोमस्य प्रकृतिरूपेण
व्यवस्थितस्य^१ यो विकार उक्त्यादिसंख्याविशेषस्तं व्याख्यास्याम इति
प्रतिज्ञाचार्थस्य शिष्यहितार्था । प्रकृतिसंबन्धेनेदं तावत्सर्वप्रकृति-
विकृत्यर्थमाह ।

३. प्रकृतौ भवं प्राकृतम् । किं पुनस्तत् । पदार्थविशेषाभिधा-
यकं नाम । तद्यथा । पञ्च प्रयाजान्यजति स मिधः समिधो चम
आज्यस्य व्यन्विति प्रथम इत्येवमादि तदेतत्पञ्चवारान्यस्य विभिन्न-

१ D om. प्रकृतिरूपेण व्यवस्थितस्य ।

याव्वासंयुक्तस्य यजेनामधेयम् । एतद्विहृतमन्यस्मिन्मध्ये श्रूयमाणम-
न्यसङ्ख्याविशिष्टे चैष्टिककर्तृकालभिक्षमपि पश्चादेकादश प्रयाजान्य-
जतीति श्रूयमाणं निवर्तयति । न प्राकृतेन सह विकल्पते नापि
समुच्चयत इत्यभिप्रायः ।

४. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते । प्राकृतस्य वस्तुनो विहृतौ
प्रतिषेधः श्रूयमाणः प्रकृतिं निवर्तयति । अत्रापि विकल्पशङ्कानिह-
त्यर्थमिदमुक्तम् । उदाहरणम् । उत्सर्गो जपानां न निगदमाहे-
त्येवमादि ।

५. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते । प्राकृतो ऽर्थो विहृतौ श्रूय-
माणो विहृतौ भवादर्थान्निवर्तते । तद्यथा । चतुस्त्रिंशदिति पुर-
स्तादङ्गीणामित्यनेन (१ ६. ३. २ ४) वङ्गीणां सङ्ख्यार्थकतत्वात् षड्विं-
शतिरस्य वङ्गस्यस्ता अनुष्ठयोच्चावयतादित्येवं निवर्तते ।

६. प्रकृतिं निवर्तयतीत्यनुवर्तते । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्या ।
तद्यथा । वास्तोष्यते प्रतिजानीहीत्यनूच्य वास्तोष्यते श्रमयेति यज-
तीत्येतावदेव भवति । शिष्टं प्रकृतं धर्मजातं निवर्तयति ।

७. उपजनः प्राकृतस्याभ्यधिकता । सा च प्रकृतिं निवर्तयतीति ।
वाशब्दश्चशब्दस्यार्थे । तस्योदाहरणम् । पञ्चपञ्च सूक्तानि निष्के-
वस्यमरुत्वतीययोः शस्यन्त इति । पञ्चसूची इयं विकल्पसमुच्चय-
संदेहव्युदासार्थोक्ता । इदानीं तस्य विकारं व्याख्यास्याम इत्ये-
तस्यानन्तरं चद्वक्तव्यं तदुच्यते ।

८. आग्निमाहतादूर्ध्वं शस्यन्तस्यमादुकथ्यास्तः क्रतुर्भवति ।

९. एकस्य शस्यन्तस्यमादुकथ्यास्तस्योभ्य ऊर्ध्वं षोडशी भवति ।

१०. चयोदशानां शस्त्राणां षोडशिनः ऊर्ध्वभागमादतिरा-
चाख्यः क्रतुर्भवति ।

११. पान्येतान्युक्थ्यशस्त्रादीन्युक्तानि एतेषामन्तरेणाग्निमारुत-
मनुयाजास्य स्थानं भवति । ननु उक्तमेवैतदाग्निमारुतादूर्ध्वमित्येव-
मादिभिः सूत्रैः । सत्यम् । एतत्क्रमनियमो मा भूदित्येवमर्थमेत-
त्कृत्वा । तेनात्यग्निष्टोमे आग्निमारुतादूर्ध्वं षोडशिनपदे ऋते शस्त्रं
शास्त्रान्तरात् । उक्थ्यशस्त्रेभ्यो ऽप्यूर्ध्वं नावश्यं षोडशिनचरणम् । अ-
क्त्वापि षोडशिनं चयोदशागमादतिरात्रो भवत्येव ।

२.

१. उक्थ्यशस्त्राण्युच्यन्ते । तत्र साकमथाख्यं स्तोत्रं नैचावरणस्य ।
तस्मिन्वति यच्छस्त्रं भवति तदाह ।

२. एह्यु षु ब्रवाणि ते । अयं ढचः स्तोत्रियो भवति । अन-
न्तरो ऽतुरूपः ।

३. वर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्यमिति ढचः । अस्तभाद्यामन्तरो
विश्ववेदा इत्ययं च ढचः ।

४. सूक्तमेतत् ।

५. आ वां राजानावध्वरे वदत्यामिति सूक्तम् ।

६. ऐन्द्रावरुणी नैचावरणस्येति श्रुतत्वात् ।

३.

१. शौभरं स्तोत्रं ब्राह्मणाच्छविनो भवति । तस्मिन्सति ।
२. वयमु त्वामिति स्तोत्रियः । यो न इदमिदं पुरेत्यनुरूपः ।
एतौ प्रगाथौ । उत्तमं ककुभः प्रत्यादत्ते सतोदृश्या (७. २५.
१५) द्वितीयमिति ।
३. प्र मंदिषाय वृषते वृषद्रय इति वृषः । यो अद्रिमि-
त्रैयमजा च्छतावेति च वृषः ।
४. अश्वेव सु प्रतरं लायमस्यमिति सूक्तमुद्धृत्य उत्तमं ग्रंथेत् ।
५. उदप्रतो न वयो रक्षमाणा इत्येतस्मूक्तं ग्रन्था ततः ।
६. या पूर्वस्य सूक्तस्योद्धृता तथा परिदध्यात् । वृषस्यतिर्न इति
परिधायेति वक्तव्ये गुरुसूत्रकरणं पर्यासानामुत्तमांस्तृषाणोचकाः
ग्रंथस्मीत्युक्ते (११. ३. २) अन्यास्तिस्व उत्तमाः इयं तु पृथग्भूता
परिधानीयैव इत्येतदर्थम् ।

४.

१. नार्मेधास्यं स्तोत्रमश्वावाकग्रस्वस्य भवति ।
२. अधा हीन्द्र गिर्वण इति स्तोत्रियः । परिशिष्टो ऽनुरूपः ।
३. चतुर्जनिषी तस्या अपस्यरोति सूक्तम् ।
४. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तम् ।
५. प्र वः पान्तमन्वसो धियायत इति सूक्तम् ।

३. सं वां कर्मणा समिधा हिनोमीति सूक्तम् ।

७. ऐन्द्रावैष्णव्यश्वावाकस्येति (१३.११) श्रुतेः । ऐन्द्राव्या-
न्युक्थोक्थानि भवन्तीत्युक्थ्यग्रस्तेषु ग्रंथनं सामान्येनोक्तम् । विशेषः
शाखान्तरात् ।

५.

१. यजमानः षोडशग्रहसुपतिष्ठेतेति सूत्रच्छेदः । षोडशग्रि-
यहाय स्तोत्रं स्तोत्र्यमाणेषु च्छन्दोगेषु ।

२. यस्माज्जात इत्येवमादिना मन्त्रेण षोडशग्रहसुपतिष्ठेत ।

३. इन्द्र जुषस्वेत्येवमादिकं स्तोत्रियं ग्रस्ता । इन्द्र जुषस्व प्र
वहा याहि शूर हरिहेत्ययमनुक्तस्य ब्राह्मण आस्नातस्य स्तोत्रियस्य
दीर्घपाठः शाखान्तरीयत्वात् ।

४. अन्यस्मिन्नपि स्तोत्रिये सति ग्रस्तव्या विभक्त्यन्तरनिर्देशात् ।

५. आ त्वा वहन्तु हरयः स्वादोरित्या विषूवतः । इत्येतौ
दृशौ विहरेत् । गायत्रं पाङ्कं चेति वचनं यथासमास्नातपञ्चे क्रमार्थम् ।

६. प्रथमेन गायत्रेण पादेन आ त्वा वहन्तु हरय इत्येतेन
प्रथमं पाङ्कं पादं स्वादोरित्या विषूवत इत्येतं संधाय अवस्थति ।
पादेन पादमिति वचनं वासखिल्यासु^१ तथाक्रमधर्मार्थम् ।

७. वृषणं सोमपीतये मध्वः पिबन्ति गौर्यैः ।

८. द्वतीयेन गायत्रेण पादेन इन्द्र त्वा सूरवचस इत्येतेन या
इन्द्रेण सथावरीरित्येतं संधायावस्थति ।

८. वृष्णा मदन्ति शोभसे वक्षीरनु खराज्यमित्येताभ्यां प्रणौति ।
एवमुत्तरास्त्रपि द्रष्टव्यम् । गायत्रीस्य पङ्क्तौस्य विहरतीति श्रुतेः ।

१०. इन्द्राय साम गायतेत्येतमौष्णिहं त्वं आ मन्त्रैरिन्द्र हरि-
भिरिति वार्हतं च विहरति । उष्णिहस्य वृहतीस्य विहरतीति श्रुतेः ।

११. प्रथमेनौष्णिहेन पादेन इन्द्राय साम गायतेत्यनेन प्रथमं
वार्हतं पादं आ मन्त्रैरिन्द्रं हरिभिरित्येतं संधाय वस्यति ।

१२. द्वितीयेनौष्णिहेन विप्राय वृहते वृहदित्यनेन द्वितीयं
वार्हतं पादं याहि मयूररोमभिरित्येतं संधाय प्रणौति ।

१३. अष्टाक्षरमौष्णिहस्य पादस्य धर्मज्ञते विपश्चित इति ।
अष्टाक्षरं वार्हतस्य मा त्वा केचिन्नि यमन्भिमिति । एताभ्यामौ-
ष्णिहवार्हताभ्यामष्टाक्षराभ्यां संधन्तु ताभ्यामन्ते ऽवस्यति ।

१४. चतुरक्षरे उभयोरौष्णिहवार्हतयोर्धे अवशिष्टे । पनस्यवे
न पात्रिन इत्येते । ते उभे चतुरक्षरे समस्य एकत्र पादरूपे
कृत्वा उत्तममन्यं वार्हतं पादं अति धन्वेव तां दृहीत्येतं संधाय
प्रणौति । पनस्यवे न पात्रिनो ऽति धन्वेव तां दृहोइ इति ।
एवमुत्तरास्त्रपि द्रष्टव्यम् ।

६.

१. आ धूर्व्येषी दधाताभ्यानिति द्विपदां विंग्रत्यक्षरासुहं नो
शोकमेतु नेषि विङ्गनिति विष्टुभं च विहरति । द्विपदां च
विंग्रत्यक्षरां विष्टुभं च विहरतीति (कौ० १७.२) श्रुतेः ।

१. प्रथमेन द्वैपदेन पञ्चाक्षरेण आ धूर्ध्वस्त्रा इति अविकर्षणं प्रथमं चैष्टुभं पादं उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्येतं संधायान्वस्यति ।

२. द्वितीयेन पञ्चाक्षरेण दधाताभ्यानित्यनेन द्वितीयं चैष्टुभं पादं खर्वञ्ज्योतिरभयं खस्तीत्येतं संधाय प्रणौति ।

३. तृतीयेन पञ्चाक्षरेण इन्द्रो न वञ्जीत्यनेन तृतीयं चैष्टुभं पादं ऋधा न इन्द्र खविरस्य बाह्व इत्येतं संधायान्वस्यति ।

४. चतुर्थेन पञ्चाक्षरेण हिरण्यवाङ्गरित्यनेन चतुर्थं चैष्टुभं पादं उप ख्येयाम ग्ररणा वृहन्तेत्येतं संधाय प्रणौति । ऊन्दोयहणं अक्षर-ग्रहणं च सर्वत्रापूर्थमाणे विकर्षार्थम् ।

५. एष ब्रह्मेत्येवमादिको द्वैपदस्तृप्तं च प्र ते महे विदधे ग्रंसिषं हरी इत्येवमादिकं च जागतं विहरति । द्विपदाश्च षोडश-शाक्षरा जगतीश्च विहरतीति (कौ० १७.२) श्रुतेः ।

६. प्रथमेन द्वैपदेन चतुरक्षरेणैष ब्रह्मेत्यनेन प्रथमं जागतं पादं प्र ते महे विदधे ग्रंसिषं हरी इत्येतं संधायान्वस्यति ।

७. द्वितीयेन चतुरक्षरेण य खलिय इत्यनेन द्वितीयं जागतं पादं प्र ते वप्ते वनुषो ह्येतं मदमित्येतं संधाय प्रणौति ।

८. तृतीयेन द्वैपदेन चतुरक्षरेणैन्द्रो नासेत्यनेन तृतीयं जागतं पादं धृतं न यो हरिभिस्त्राह सेचत इत्येतं संधायान्वस्यति ।

९. चतुर्थेन द्वैपदेन चतुरक्षरेण श्रुतो ऋष इत्यनेन चतुर्थं जागतं पादमा त्वा विग्रन्तु हरिवर्षं गिर इत्येतं संधाय प्रणौति ।

एवमुत्तरास्त्रपि द्रष्टव्यं । इन्द्र त्वद्यज्ञा यं पृणन्ति हरिभिर्न धेनुः
(१०.८.६.२) इत्यवसाय तिरातय इति शब्देन विकारेण प्रारम्भः ।
त्वाभिष्कृ सो अस्या वज्रो हरितो य आयस इत्यवसानम् । विक-
र्षेण द्वैपदं चतुरचरं वस्यते (८.६.२१) हरिर्निकामो हरिरा
गमस्योरिति विकारेण प्रारम्भः ।

११. इन्द्रो दधीच अस्त्रभिरित्येतासां तिस्रुणां गायत्रीणां
शस्त्रधर्म उच्यते । द्वाभ्यामवसाय पादाभ्यां । इन्द्रो दधीचो अस्त्र-
भिर्द्वैचाक्षप्रतिष्कृत इत्येताभ्यां । ततो द्वाभ्यां प्रणौति । जघान नव-
तीर्नवेच्छन्नस्य यच्छिर इति । द्वाभ्यामवसाय । पर्वतेष्वपश्रितं
तद्विद्वच्छर्षणावतीत्येताभ्याम् । ततः । द्वाभ्यां प्रणौति । अचाह
गोरमन्वत नाम तद्वृषीच्योः इति ।

१२. उत्तमेन गायत्रेण पादेन इत्या चन्द्रमसो गृह इत्यनेन
प्रो व्स्यै पुरोरथमित्येतस्याः पादं संधायावस्यति ।

१३. द्वितीयतृतीयाभ्याम् ।

१४. चतुर्थपञ्चमाभ्याम् ।

१५. प्रणौतीति वाक्यशेषः । गायत्रीः शंसति सप्तपदां शंस-
तीति श्रुतेः ।

१६. प्र प्र व इत्येवमादिकं द्रष्टुं शंसति । अथ नित्या असु-
ष्टुभः शंसतीति (१७.३) श्रुतेः । नित्या इति वचनात् पूर्वाश्र-
तस्यो ऽसुष्टुभः छत्विमा इति ज्ञायते ।

१७. एकाग्रहणं द्रष्टाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

१८. यो वस्यैरफाण्यद्वित्येतासां तिस्रुणामुत्तमां परिशिष्य

अर्भको न कुमारक इत्येता । ततो ऽस्य भदे जरितरिन्द्र इति ।
निविदं दध्यात् ।

१८. स्तोत्रिये चाहावः । चग्रश्रादनुरूपे च क्रियमाणे । च तु
स्वश्रुत्या^१ । निविदे च परिधानौघाये च ।

२०. ततो ऽर्भको नेति परिशिष्टां शस्त्वा उद्यद्भ्रक्ष्येयनया
परिदध्यात्^२ । उद्यद्भ्रक्ष्य विष्टपमिति परिदधानौति (१७.२) श्रुतेः ।

२१. रोहोभ्यामित्यादिकम् ।

२२. अषाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति ।

२३. इन्द्र जुषस्वेत्येतस्मिन् स्तोत्रिये क्रियमाणे शाखान्तरीये
ऽनुरूपे सद्यपि, चत्वारिंशत्संपदानुष्टुभो भवन्ति । तच्च त्वावतः पुरु-
वसो (८.४.६.१) अत्राह गोरमन्वत (१.८.४.१५) प्रो स्वसौ
पुरोरथ (७.६.१२) मित्येतास्तिष्ठ उद्दरेदनुरूपाश्चरपरिमाण-
सान्यात् । एतत्पतिरूपसु द्वैके ऽनुरूपं कुर्वन्तीत्याश्वलायनके पठित
एवानुरूपः । स्वशाखायां तु तस्माद्चातुरूपं नाद्रियेतेत्यकरणमेवा-
नुरूपस्य युक्ततरम्^३ ।

२४. विक्रियमाणे स्तोत्रिये शाखान्तरादन्यस्मिन् क्रियमाणे
यथासमाप्नातमविद्वतं शस्त्रं भवति । तेनेदं चेत्योक्तप्रिसाम श्रुत्यु-
रविद्वतः सोलश्री शस्त्रव्य इत्याश्वलायनकम् । अत्र प्रत्यसौ पिपौ-

१ C D om. the beginning of the nivid.

२ A adds एतत् प्रतिरूपसु द्वैके (नुरूपं कुर्वन्तीत्युपमास्य तस्माद्चातुरूपं चाद्रि-
येति श्रुतेः ।

३ C D om. from. तत्रैव up to परिदध्यात् ।

४ C in marg. शुभो धर्मो नै इत्यायाः ।

षत इति स्तोत्रिय इममिन्द्र सुतं पिबेत्यनुरूपः । खरषाणि दृष्ट-
त्वात् । यद्यनुरूपः क्रियते सर्वमन्यतुल्यम् ।

२५. इन्द्रश्च सप्ताडित्येवमादिना मन्त्रेण गृहं भक्षयति ।
ग्राखान्तरे क्वचिद्यजमानाय भवाहरणं सोमस्यांशान्यजमानस्यानेन
मन्त्रेण भक्षयति ।

७.

१. पान्तमा वो अन्धम इत्येवमादिकौ^१ ऋचौ । प्रथमः स्तोत्रिय
उत्तरो ऽनुरूपः । होत्र्यग्रहणं होत्रकाणामपि स्तोत्रियानुरूपग्रहण-
निवृत्त्यर्थम्^२ । प्रथमेषु रात्रिपर्यायेष्विति विशेषणं रात्रिपर्यायेषु
त्रिष्वेव^३ भेदप्रदर्शनार्थम् । ततश्च सर्पणादयः प्रथममध्यमोत्तमाः
पर्यायाः ।

२. उक्तमेतत् प्रथमेषु रात्रिपर्यायेषु गायत्राणां स्तोत्रियानु-
रूपाणां प्रथमान्यादानभ्यस्त्वन्तीत्येवमादि । तदपवादो ऽयमुच्यते ।
प्रथमस्य रात्रिपर्यायस्य प्रथमं पादं नाग्नेडयति । नाभ्यस्त्वतीत्यर्थः ।

३. स्तोत्रियानुरूपावग्नितो यः सूक्तगोषस्तदुक्त्यमुखं भवति ।
उक्त्यमुखमिति संज्ञाकरणं शास्त्रसंख्यवहारार्थम् ।

४. अभि त्वं मेषं पुरुहृतमृगिम्यमिति सूक्तं ग्रंसति । जागत-
मिति संज्ञायाः शास्त्रे संख्यवहारः प्रथोजनम् । उक्त्यमुखानां जगतीनां
च देवे ग्रंसेयुरिति ।

५. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येतया यजति ।

१ C in marg. अश्विनोऽथ instead of अंशान्यांशान्य । २ C in marg. हो ।
३ A •मृदया • C •पशुषाणि • D •पशुषाणि • ४ A त्रिष्वपि ।

८.

१. स्तोत्रियानुरूपौ होतुरित्येतस्मात् स्तोत्रियानुरूपविति वर्तते । प्र व इन्द्राय मादनमिति स्तोत्रियः । प्र कृतान्यृजीषिण इत्यनुरूपो मैत्रावरुणस्य ।

२. सुरूपकानुमृतय इत्येतस्मृकसुख्यसुखाख्यं मैत्रावरुणः ग्रंसति ।

३. त्वं सु मेघं महया खर्विदमित्येतस्य सूक्तस्य जागताख्यस्य नवमीं चोत्तमां चोद्धृत्य ग्रंसनत्वेन परिहाय चतुर्दशीं पूर्वां ग्रप्त्वा त्रयोदश्या परिधाय पाता सुतमिन्द्रो असु सोमं हन्ता वृषमित्ये-
तया यजति । ननु चतुर्दशीं पूर्वां ग्रप्त्वा त्रयोदश्या परिधायेत्युक्ते सिद्ध एवोत्तमाया उद्धारः । किं वचनेन । उच्यते । अनुरूपादनन्त-
राथैन्द्राणि जागतान्यन्यानीति (१२.१०.२) वचनात्तत्राप्यस्य विनियुज्यमानस्य समान^१ उद्धारः कथं नाम स्यादिति वचनम् ।
इहैव व्युत्क्रमग्रंसनं । त्रिष्टुभिः परिदधतीति वचनात् । नवमीं
चोत्तमां चेति द्विस्रग्रब्दात् नवम्युत्तमे मरुत्वयौ इन्द्रप्रसादादेवास्य
स्वाभात् । मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः^२ ।

९.

१. पूर्वः स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूपः ।

२. इन्द्र त्वा वृषभं वयमित्येतत् सूक्तसुख्यसुखाख्यं ग्रंसति ।

१ A सवानश्रीचमाया उद्धारः । C (orig.) D • पुष्यमानस्येति सभा ।

२ C • इन्द्रात् मरुत्वतीये पुनरनुद्धारो मरुत्वयमे मरुत्वयौ इष मत्प्रसादादेवास्य (orig. इन्द्रप्र०) स्वाभात् D इन्द्रप्रसादादे० M इन्द्रमत्प्रसादादेवास्य All MSS. with the exception of A have मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः immediately after • इन्द्रप्रसादादेवास्य

२. पूर्वेण सह विकल्पः । उक्तमाया उद्धारो गायत्र्याशुक्लसुखाणि
ग्रंसतीति वचनात् ।

४. न्यु शु वाचं प्र महे भरामह इत्येतसूक्तं जागताख्यं ग्रंसति ।

५. वृषा मद इन्द्रे स्रोक उक्थेत्येतया यजति ।

१०.

१. इन्द्राय मदने सुतमिति स्तोत्रियः । इन्द्रमिन्द्रायिनो
वृषदित्यनुरूपः ।

२. इन्द्रमिन्द्रायिनो वृषदित्येतस्य सूक्तस्य यो ऽनुरूपशेषस्त-
दुक्थसुखं भवति ।

३. मा नो अस्मिन् मधवन् प्रत्संरुषीति जागताख्यं सूक्तं
ग्रंसेत् ।

४. इदं त्यत्यात्रमिन्द्रपानमित्येतया यजति ।

११.

१. होत्ववचनमसंदेशार्थम् । मध्यमेषु राक्षिपर्यायेष्विति संज्ञा-
करणं शास्त्रसंबन्धवहारप्रयोजनाय । मध्यमान्मध्यमेषु । मेधावरुषाय
ब्राह्मणाच्छंसिने च मध्यमागामिति ।

* २. उद्देभि मुतामघमित्येतसूक्तसुक्थसुखाख्यं ग्रंसेत् । उक्त-
माशुद्भृत्य गायत्रीसंज्ञेयात् । उक्तमान्मध्यमैश्रार्भवी इन्द्र इवे ददात्
न इत्येतां सूक्ताद्भृत्य वधिःकृत्वा ।

३. अहं भुवं वसुनः पूर्यस्यतिरित्येतज्जागतं सूक्तं शंसेत् ।
४. अपाव्यस्थान्धसो मदायेत्येतथा यजति ।

१२.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ मैत्रावरुणस्य यथाक्रमेण ।
२. एन्द्र सानमिं रयिमित्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत् ।
३. प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमित्येतत्सूक्तं जागताख्यं शंसेत् ।
४. अस्थ मदे पुरु वर्षीमि विदानित्येतथा यजति ।

१३.

१. अभि त्वा वृषभा सुत इति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंदिनः ।
अभि प्र गोपतिं गिरेत्यनुरूपः ।
२. आ तू न इन्द्र मद्भगिति एतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत् ।
३. तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चतेति जागताख्यं सूक्तं शंसेत् ।
४. यस्ते रथो मनसो जवीयानित्येतथा यजति ।

१४.

१. इदं वसो सुतमन्ध इति स्तोत्रियः । इन्द्रेहि मत्स्यन्धस
इत्यनुरूपो ऽष्वावाकस्य ।
२. इन्द्रेहि मत्स्यन्धस इत्यस्य सूक्तस्य अनुरूपप्रोक्थमुक्थमुखाख्यं
शंसेत् ।

३. अजातशत्रुमजरा खर्वतीत्येतस्य सूक्तस्योत्तमामुद्धृत्याग्नि-
लिङ्गात् त्रिष्टुभं चेति क्त्वा उद्यत्सहः सहस्र आजनिष्टेति परिधाय
ऐन्द्रेषु जागतेष्वजातशत्रुमिति प्रयुज्यमानमेवं भवति परिधायेति
वचनात् । इदं ते पात्रं सनवित्तमिन्द्रेत्येतया यजति ।

१५.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ होतुर्भवत उत्तमेषु रात्रिपर्यायेषु
सक्तु । उत्तमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञा शास्त्रसंबन्धवहाराया ।
त्रिष्वपि पर्यायेषु प्रायग्नो हेतुः स्तोत्रियानुरूपौ न व्यभिचरत इति
स्तोत्रियानुरूपवचनमधिकारार्थम् ।

२. मह्यं इन्द्रो य आजसेत्यस्य सूक्तसानुरूपग्रेषमुक्थमुखाख्यं
ग्रंथेत् । उत्तमास्तिस्त्रो दामसंस्तवादुद्भिद्यन्ते ।

३. विश्वजिते धनजिते खर्जित इत्येतज्जागताख्यं सूक्तं ग्रंथेत् ।

४. तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्येतया यजति ।

१६.

१. आ लेता नि षीदतेति स्तोत्रियः । आ त्वग्नयवा
गहीत्यनुरूपः ।

२. यस्य संख्ये न दृष्टत इत्युक्थमुखाख्यं सप्तचं ग्रंथेत् ।

३. अहं दां गृणते पूर्थं वस्तिनि जागताख्यं सूक्तं ग्रंथेत् ।

४. प्र आ न्वस्य महतो महानीत्येतया यजति ।

१७.

१. योगेयोगे तवस्तरमिति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिजः ।
युञ्जन्ति ब्रध्नमरूपमित्यनुरूपः ।
२. युञ्जन्ति ब्रध्नमित्येतस्य सूक्तस्यानुरूपावशेषमुक्त्यसुखाखं
शंसेत् ।
३. इमां ते धियं प्र भरे महो महीमिति जागताख्यस्य
सूक्तस्योत्तमासुद्धृत्य शेषमन्यत्रापि जागतलविनियोगे शंसेत् । उत्तमा
त्रिष्टुप्^१ मित्रादिभ्यो वाच^२ षड्भ्यः कृता इत्येवानैश्रीत्युद्भिद्यते ।
४. तदस्त्रेदं पश्यता भूरि पुष्टमिति त्रिष्टुभा परिधाय ।
५. प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्निमित्येतया यजति ।

१८.

१. इन्द्रः सुतेषु सोमेष्वित्यथं स्तोत्रियो ऽच्छावाकस्य इन्द्रं
वर्धन्मु नो गिर इत्यनुरूपः ।
२. उष्णिहावेतौ स्तोत्रियानुरूपौ । तयोर्त्तमानि चतुरस्र-
राष्ट्रभ्यस्त्वन्ति । तथा ह्यानुष्टुभौ रात्रिरिति ष्वन्दसो ऽन्यस्यानूष्टुः^३
कृतो भवति ।
३. उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवाशिरमित्येवमादिक-
मुक्त्यसुखाखं सूक्तं^४ शंसेत् ।

१ C D M उत्तमां त्रिष्टुभं । २ ? A वा D वा वचश्चः कृताभ्याः ।
३ C D इत्या अन्यस्यां M. ष्वन्दाभ्यस्य । ४ C D om. सूक्तं ।

४. प्र ते महे विदथे ग्रंथिवं हरी इत्येतज्जागताख्यं सूक्तं ग्रंथेत् ।
 ५. प्रोथां पीतिं वृष्ण इयमिं मत्यामित्येतया यजति ।

१६.

१. अथग्रब्धो विशेषाधिकारार्थः । विशिष्टेष्वहोनेषु एकोत्त-
 रेषु भवा आहोनिक्थाः । अष्वावाकस्यातः परमुच्यते । चतुरस्र-
 राभ्यासनिवृत्त्यर्थं पुनरष्वावाकवचनम् ।

२. प्रथमे रात्रिपर्याये ऽष्वावाकस्यैतौ स्तोत्रियानुरूपौ ।
 प्राकृतयोर्निवृत्तिः । श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्मिन्नर्थे प्रकृतिं
 निवर्तयतीति वचनात् (८. १. ३) । एह हरी ब्रह्मयुजेत्याकारान्तः
 पादः एकारादिश्च । तत्र पादाभ्यसे ।

समानाचरे मस्थाने दीर्घमेकमुभे खरम्^१ ।

इत्याकारयोरेकदीर्घं कृत्वा तत इकारोदय एकारमिति एह

हरी ब्रह्मयुजेह हरी ब्रह्मयुजा ।

३. उत्तमे रात्रिपर्याये स्तोत्रियानुरूपावाहोनिक्थावष्वावाकस्य ।
 ४. आहोनिक्थनिवृत्त्यर्थमनुवादः प्राकृतक्रमार्थः ।

२०.

१. आग्निनाथ स्तोत्र्यभाष्येषु च्छन्दोगेषु^२ प्रष्टताञ्जती जुहोति ।
 संस्रजेषु च्छन्दोगेषु प्रष्टतहोमीये आञ्जती जुहोतीति श्रुतेः । प्रष्टताञ्जती
 जुहो वाचो भूयासमित्येवमादिने ।

^१ Rigveda Prātiśākhya (ed. Max Müller) 119.

^२ A adds च्छन्दोति प्राकृत्यभाष्यकारा । तद्युक्तं आग्निनाथे चोत्तरेवाधिकारान्तः
 पाद प्रवराजुर्जयेति (१. ८. १९) यत्र संख्यापदानानुक्तं तत्रित्तं ।

२. मध्यमेन स्थानेन ग्रंसेत् ।
 ३. प्रवर्धमानेन स्थानेनेत्यर्थः । एवं वा आश्विनं ग्रंसेत् ।
 ४. अतिदेशो ऽयम् । ततश्चन्दोऽनन्तरेण वेत्यादि यदुक्तं
 (६.६.१७) तदभिव्योपाश्विने^१ ऽपि भवति ।
 ५. तस्याश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्य यो विकारस्त्वं व्याख्यास्यामः ।
 ६. चौणि पदानि समस्य पङ्क्तौनामवस्थेदिति न भवति ।
 ७. बार्हत्स्कन्दर्भा याः प्रतिपदश्चन्दोगैः स्तुतास्त्वासां प्रात-
 रनुवाकातिदेशात्प्रकृतिवत्प्रयोगे प्राप्ते वचनम् । अथ यद्बार्हतीनां
 प्रतिपदां प्रथमं प्रथमं प्रगाथं पुनरादायं ककुप्कारं ग्रंसति पुनरादायं
 वै सामगाः स्तुवते तस्यैवैतद्रूपं क्रियत इति श्रुतेः । (१८.२) ।
 ८. अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदाश्विनस्य भवति ।
 भिन्नप्रयोजनत्वाद्भिन्नदेवतत्वाच्च समुच्चये प्राप्ते वचनमापोरेवती-
 सुद्धत्येति ।
 ९. प्रातरनुवाकवत् प्रतिपत्समारोहणीयानन्तरेण गाथयात्
 चन्दसस्तुर्दशोद्धरति । अथ एव ताः । तथा प्रकृतत्वात् । उद्धरतीति
 पुनर्वचनं पूर्वत्र स्थानादेशसंबन्धात् ।
 १०. आनुष्टुभाश्चन्दसो द्वे अष्टाबुद्धरति ।
 ११. उद्धरतीत्यनुवर्तते । त्रैष्टुभाश्चन्दसस्तथोद्ग्राधिकं गत-
 मष्टाबुद्धरति ।
 १२. गाथयाभ्यामिति चौणि कषीवता वृष्टामि काषीवतामि

१ A चौणा । C अभिव्योना alt. to अभिवाद्या । M बोष्णा । See Comm-
 on ११.

तानि नित्यानि । अभिषोषाश्विने' ऽपि नोद्धर्तव्यानि नित्यात्वात् ।
तथा युवो रजांसीति सूक्ते तं युञ्जायामिति सूक्ते । एतानि चला-
धांगस्थानि चिष्वपि षष्टिशतेषु नोद्धर्तव्यानि ।

१३. प्रथमं काचीवतं नामत्याभ्यामिति सूक्तं शस्त्वा ततः
का राधङ्कोचाश्विना वामिति नव ग्रंसेत् ।

१४. सुपर्णमादित आरभ्य अधिकं ग्रतं ग्रंसेत् आगस्त्येभ्यः
सूक्तेभ्य ऊर्ध्वं । इमानि वां भागधेयानि सिञ्चत इत्येताः सप्त जगत्यो
वरुणेन्द्रदेवत्यासु । ततस्य न शस्तव्या आश्विने ।

१५. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । अन्यासां वाश्विनीनां सौपर्णव्यति-
रिक्तानां वा तावन्मात्रं ग्रंसेत् अधिकं ग्रतं यावत्परिमाणं सुपर्णं ।
आश्विनीनामिति वचनात् उद्धृतानामपि प्रक्षेपः । आश्विनीत्वात् ।
चिश्रतप्रक्षेपं वक्ष्यामः । यावाणेवाष्टौ (२. ३९. १-८) । नामत्या मे
पितरा बन्धुपृच्छेत्येका (३. ५४. १६) । धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहा-
नेति नव (३. ५८. १-९) । क उ अवदिति चतुर्दश (४. ४३.
१-१४) । प्र वामवोचमश्विनेत्येका (४. ४५. ७) । अचिर्यदाम-
वरोद्भ्रूवीषमित्येका (५. ७८. ४) । स मे वपुश्चदयदश्विनोर्य
इत्येका (६. ४९. ५) । उत त्या मे हवमा जग्म्यातमित्येका
(६. ५०. १०) । सुषे नरा दिवो अस्य प्रसन्नेति विंशतिः
(६. ६२. १-७. १०-२२) । यद्रोदधी प्र दिवो अस्ति भूमेति
(६. ६२. ८-९) द्वे उद्धरेत् । प्रति वां रथं नृपती जरंध्या इति
दश (७. ६०. १-१०) । वृकाय सिञ्चयमानाय ग्रतमित्यष्टा-

विंशतिः (७. ६८. ८-७२. ५) । उभा उ नूनमित्येकादश (१०. १०६. १-११) । एतच्छ्ला ततः समारोहणीयं सूक्तं ग्रंथेत् ।

१६. मभिद्धृष्टित्थमित्थस इत्येतास्त्रिंश उद्धरति । आश्विनप्रज्ञतेः प्रातरनुवाकात् ।

१७. अयं वां मधुमन्तम इति प्रथमा द्वितीया पञ्चमी चेत्युक्तं । तस्यापवादः । एता अष्टौ यथाक्रमं ग्रंथेत् ।

१८. श्रौष्णिहाच्छन्दस एकादश च उद्धरेत् । पञ्चमी-निर्देशात् ।

१९. यथा एकादशैष्णिहादुद्धर्तव्यास्तथाग्नेयात् क्रतोर्जाग-ताच्छन्दसः ।

२०. आश्विनप्रज्ञतेः प्रातरनुवाकस्योत्तमेन पाङ्केन पादेनाश्ले-नादित्योदयं प्रतीचते ।

२१. उदित आदित्ये सौर्याणि वक्ष्यमाणानि सूक्तानि ग्रंथेत् ।

२२. उदु त्यं जातवेदसमित्याद्या नवचंः ।

२३. चिचं देवानामुदगादनीकमित्येतत्सूक्तम् ।

२४. नमो मिचस्य वरुणस्य चक्षस इत्येतत्सूक्तम् ।

२५. इन्द्रं क्रतुं न आ भरेत्ययं प्रगाथः शस्तव्यः । प्रगाथवचनं सर्वाभैश्चाप्रगाथान्प्रगाथस्याथतन इति (१८. ३) चोदनार्थम् । तेन चतुःशतभैश्चाः प्रगाथा चन्वेदप्रसिद्धाः ।

२६. मही सौः पृथिवी च न इत्येतास्त्रिंशः ग्रंथेत् ।

२७. विश्वस्य देवीमित्येवमादिका द्विपदा शस्तव्या विंशत्यक्षरा ।

प्रथमः पादो द्वादशक्षरो ऽर्थाद्द्वितीयो ऽष्टाक्षरः ।

१८. वृषस्यते अति यदर्थो अर्हादित्येतथा परिदधान् ।
मार्हस्यत्यथा परिदधातीति श्रुतेः ।

१९. द्विरेवाश्विनावाङ्कयते प्रतिपदे चैव परिधानीयाये
चेति (१८. ४) श्रुतेः ।

२०. तथा प्रसेद्यथा तच्छस्त्रमाश्विनं नानाकृन्दस्त्रमपि संपदा
वृषतीनां ससस्त्रं संपद्यते । यद्यप्यन्यच्छन्दस्त्राः स्तोत्रियाञ्छन्दोगानां
तथापि ककुपकार एव कर्तव्यः सूचारभ्यसामर्थ्यात् । अत्र कैश्चि-
दाश्विनपद्व्यर्थ्याः सप्त श्लोका उपदिष्टास्ते लिख्यन्ते ।

ज्ञातं तथाश्विनं प्राञ्चैर्यथा सूचकतोदितम् ।

व्यक्तमारभ्यते वक्तुं मन्धीप्रतिपत्तये ॥१॥

त्वमग्ने ऽग्ने कदागन्म पुत् त्वेति जगस्य च ।

युवोरित्यन्तरैश्चकैराभ्यो याः प्रागनन्तराः ॥२॥

दश्याधिकाश्चतुर्भिर्दे द्विंशदभ्यधिका त्रिभिः ।

एकादश दशैकाम्यास्तिस्रो दे च पृथक्पृथक् ॥३॥

आश्विनप्रकृतेरेता यथासङ्गं सुमेधसा ।

अचः प्रातरनुवाकादुद्धृत्या यथाक्रमम् ॥४॥

धेनुः सुषे नरेत्या वामतारिषेत्यतः परा ।

यथासङ्गं प्रयोक्तव्या नासत्या मे प्र वामिति ॥५॥

अत्रिर्धंदां स मे वपुहत त्या प्रति वां रथम् ।

हुचो वृकाय भूतांश्च आसामेका यथाक्रमम् ॥६॥

चतस्रो द्वादश ताभ्य एकादश ततः पराः ।

अग्निं समिद्धः कार्यं वामिति कार्यं यथोदितम् ॥७॥

३१. इने सोमामस्त्रिरोऽग्न्यास इत्येवमादिका प्रैषानाः पठिता पुरोनुवाक्या कार्या ।

३२. होता यत्तदश्विना सोमानामित्येवमादिकः प्रैषो भवति । आग्नेयानि ऽप्यथमेव प्रैषो ऽतिरिक्तोऽप्येवचाहितः^१ ।

३३. उभा पिबतमश्विनेत्येतया प्र वामन्धांसीत्येतामधर्धां संधायोत्तरेणार्धर्चनं वषट्करोति ।

३४. विराजैव यजेदिति ह स्माह कौषीतकिरिति श्रुतेः ।

३५. अश्विना वायुना युवं सुदचेति त्वेव श्विताश्विनी चिष्टुप् निरोऽग्न्यवतीति (१८.५) श्रुतौ विग्रेषप्रग्रंसनादियमेव युक्ततरा ।

२१.

१. चित्रसङ्ख्याको बहिष्पवमानो भवति । सत्यपि चन्द्रो-
गानां स्तोत्रे^२ नानारूपे स्वमतप्रकाशनार्था घटसूत्रौ ।

२. सन्धिसाम आश्विनं स्तोत्रं तदपि चित्रदेव भवति ।

३. आदौ बहिष्पवमानस्तोत्राणि^३ चत्वार्याज्यानि माध्यन्दिनश्च पवमान इत्येतानि पञ्चदशानि भवन्ति ।

४. रात्रिपर्यायस्तोत्राणि पञ्चदशान्येव । सङ्ख्यासामान्यात् क्रमेष वचनं सन्धिसामवत् ।

१ CD प्रैषः ।

२ C च च चितः in marg. नू instead of च. D च चितः ।

३ CD स्तोत्रे स्तोत्रे ।

४ C आदौ बहिष्पवमानस्तोत्राणि । तयोऽन्यतराणि पञ्च स्तोत्राणि । चत्वार्याज्यानि
त्यानि etc.

५. चत्वारि पृष्ठान्यार्भवस्य पवमानः ।

६. अग्निष्टोमसाम चोष्णस्थानि षोडशौ च ।

७. एष ज्योतिष्टोमो नाम चतुःसंख्यो ऽपि भवतीत्यर्थः । ज्योतिष्टोमसोदनायामेतस्य ग्रहणं द्रष्टव्यं । सोमयागस्य प्रधानं । इतराणि दीक्षणीयादीनि तदङ्गानि । सोमयागस्य ज्योतिष्टोम-शब्दवाच्यत्वात् । एतानि ज्योतींषि चिदृदादयः स्तोमाः यस्मैते भवन्ति स ज्योतिष्टोमः । सोमपणनाच्चेते भवन्ति । तत्संनिधौ अत्रणात् । ग्रहं गृहीत्वा समसं चोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोतीति ।

८. एत एव स्तोमा ये चिदृदादयस्ते ऽभिप्रवस्थापि षलहस्य भवन्ति । एत एवेति वचनास्त्रयमेव क्रमः । प्रथमोत्तमे अहनी ये एवंक्रमेण ।

२२.

१. अग्निरिष्टकाचर्यः सोमयागाङ्गं द्वितीयादिषु सोमयागेषु । तत्संबन्धेन धर्मविशेषा वक्तव्यास्तदर्थस्तुशब्दः । चेदग्निं चेष्यमाणस्य यदृच्छ्या यजमानस्य अदीक्षितस्य प्राग्दीक्षणीयाया इत्यर्थः । इष्टिर्विध्यमाणिका भवति ।

२. एतानि चोष्णि हवींषि भवन्ति ।

३. गुणाशङ्कया संदेहो मा भूदिति सूत्रम् ।

४. ब्रह्म प्रजावदा भरेति पुरोनुवाक्या । ब्रह्म च ते जात-वेदो नमस्येति याज्या । १ किमर्थमग्रथे ब्रह्मणत इत्युच्यते । द्विप्र-

भृतिषु शोदनातुपूर्वेषेति सिद्धत्वात् । उच्यते । शाखान्तरेण प्रकृत-
गुणमिष्टिचयं समाभ्यातं क्वचित्क्वचिदिष्टिदयं । तस्यार्थस्य प्रति-
पादनार्थमेवमुक्तम् ।

५. अर्चन्तस्वा हवामहे अग्नेः चक्रवतः पुरोनुवाक्या । अस्मा-
कमग्ने अर्ध्वं जुषस्वेति याज्या । अग्ने घुञ्जेन जाग्दवे इत्यग्नेः चक्र-
भृतः पुरोनुवाक्या । खदस्व हव्या समिषो दिदौश्रीति याज्या ।
उत्तरयोरिति चक्रवत्चक्रभृतोः पृथगपौष्टिर्ब्रह्मणत एवमिष्टिदय-
मपि शाखान्तरे ऽस्तीति ज्ञायते । स्वशाखायां तु त्रिहविष्का
एकैवेष्टिः ।

६. इयमिष्टिः संनिवपनप्रयोजना बहूनां चेष्यमाणानां भवति ।
ते वै दीक्ष्यमाणा अग्नीं संनिवपन्त इत्येवमुपक्रम्य सर्वमाभ्यातं ।
बहूनामिति सन्निषो ऽभिप्रेत्योक्तम् ।

७. एकस्य चिन्वतः संनिवपनाभावात् उखामंभरणप्रयोजना
इयमेवेष्टिर्भवति । उखा विगिष्ट्याग्निप्रधारणार्थां खालौविगिष्टप्रमाणा
आध्वर्यवधर्मसमुदायवती । तस्या इत्यनन्तरं उपकरणानि संनिवप-
तीत्यत्र ब्रह्मणः साक्ष्यार्थं वचनम् ।

२३.

१. अग्निचित्यायामयं चापरो धर्मविशेषः । आध्वर्यवाधीतेन
क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवति । अथेतेन प्राजापत्येन पशुना
यजन्त इति मुतेः ।

२. वाच्यो वा पशुबन्धो भवति शाखान्तरात् ।

३. पशुबन्धो भवतीत्यनुवर्तते । वाग्रब्धो विकल्पार्थः । पूर्वेषु वा
दनुवर्तमान एवोच्यते । कथं नाम अग्निभ्यः कामायेत्येतच्छास्त्रान्त-
रोक्तमुपसंगच्छेत ।

४. पुरुषो वैश्वो राजन्यो वा । अजः ह्यजः । अविर्मवः ।
मौरश्चक्ष । पशुग्रब्धः^१ पुरुषे ऽपि द्रष्टव्यः । इति पञ्च पशवः । इति
प्रकारप्रदर्शनार्थः । एवंप्रकारा अध्वर्युशास्त्रासु बहवो विकल्पाः ।

५. अजो वा एक एव पशुर्भवति । त्वपरो विधात्परहितः ।

६. प्राजापत्ये पशौ केचिदायव्यं पशुपुरोक्षाग्रं कुर्वन्ति । तद्देवत्यः
पशुर्भवति तद्देवत्यं पशुपुरोक्षाग्रमनुनिर्दिपतीति प्राप्ते ।

७. वाचये पशौ एके प्राजापत्यं पशुपुरोक्षाग्रं कुर्वन्ति ।

८. अग्नये वा कामायेति यो ऽयमुक्तस्तस्मिन्नेके वैश्वानरीयं
पशुपुरोक्षाग्रं कुर्वन्ति ।

९. प्राजापत्यस्येति वचनात् सर्वत्र ।

१०. प्राजापत्यस्येति वर्तते ।

११. एकया च दशभिश्च स्मभूते । राये नु यं जज्ञत् रोद-
सीने । कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः । इत्येताः पुरोनुवाक्या वाचव्यस्य
वपापुरोक्षाग्रपशूनां । पौवोश्चान् रघिवृधः सुमेधाः । प्र याभि-
र्घासि दायांसमच्छ । प्र वायुमच्छा वृहती मनीषेत्येताः पूर्ववत्
थाज्या वाचव्यस्य । नियुत्वतो ऽप्येता एव ।

१२. आ ते वसो मनो धमन् तुभं ता अङ्गिरसामाग्निः परैशु

१ C.D. कोशब्दो अत्र पशुग्रब्धो वाचि द्रष्टव्य इति । एव पशव इति ।

शाम्भित्येता आग्नेयस्य' वपापुरीक्षाप्रपशुमां पुरोनुवाक्याः । वधं ते
अथ हरिमा हि कामं अश्याम तं काममग्ने तवोती ईले च त्वा
थजमानो हविर्भिरित्येता याव्याः । अग्नेः शुद्धस्यायेता एषान्या-
संभवात् । आग्नेयस्येति शुद्धस्यायेवं निर्देशात् ।

१३. वज्रवत् वज्रवचनेनेति यावत् । पशुनिगमाः मेधमित्येव-
मादयः पशुसु पशुषु क्रियमाणेषु प्रथिवीं शरीराणीति यावत् ।
प्राप्तमेवैतदुच्यते संदेहव्युदासार्थम् ।

१४. एकवचनान्मेन पशुनिगमा अत ऊर्ध्वं । चतुर्णामसु
कायप्राप्तं ततो नृदिष्टकार्यापस्येति (का० १६.१.१८) शरीराणां
विनियोगात् । अजेन यज्ञसमाप्तिस्मादेकवदत ऊर्ध्वम् ।

२४.

१. अयं चापरो धर्मविशेषः साम्प्रित्ये ।
२. एतानि चोषि हवींषि दीक्षणीयायां भवन्ति ।
३. त्याज्यु चक्षिषां अथ इति पुरोनुवाक्यादित्येभ्यः । धारयन्
आदित्यासो जगत्स्या इति याव्या । इतरयोः पूर्वोपदिष्टाः ।
४. पशुहविषं दीक्षणीयामिष्टिमेके तन्मत इति (१८.४) श्रुतेः ।
५. क्रमार्थं वचनं चतुर्थः पशुम इति ।
६. एकहविः पशुहविर्वातिथ्या कार्या । अथैतामातिथ्यां पशु-
हविषमवेष्टिमेके तन्मत इति श्रुतेः ।

७. आग्नेयैर्द्रौ पुरोस्ताग्रौ वैश्वदेववार्हस्यत्यौ चरु वैष्णवस्य
नवकपालः ।

८. प्रुचिमकैर्दृहस्यतिमिति वार्हस्यत्यस्य पुरोनुवाक्या । तं
ग्रग्नासो अरुषासो अस्या इति याज्या । शेषाणां पूर्वोपदिष्टाः ।

९. चितिभ्यः प्रणीयमानाभ्य इत्येवमादिना निगदेन संप्रेषितौ
वक्ष्यमाणमनुवचनमाह ।

१०. पुरीष्यासो अग्नयः प्रो त्ये अग्नयो ऽग्निषु विशेभिरग्ने
अग्निभिः अग्ने विशेभिरग्निभिरित्येता चरुो ऽनुमुवन् इष्टकाः
प्रणीयमानाः पश्चादनुसमेति । अथैता वङ्गमीरन्वाह वङ्गन् ह्यग्नीन्
प्रणयन्ति तां वै चतस्रो भवन्तीति (१८. ४) श्रुतेः ।

२५.

१. संचिते ऽग्निस्थले परिष्टुते सामभिर्वक्ष्यमाणं कर्म ।

२. प्रजापतिश्चदयसामपरिष्टवादनन्तरं अग्न्युक्त्यमनुग्रंस इति^१
संप्रेषितो ऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निर्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः सूर्यो ज्योति-
र्ज्योतिः सूर्य इत्याज्येयस्त्रुष्णीं^२ग्रंस उक्तः । यस्य त्रुष्णींजपः पिता मात-
रिश्वेत्यादिस्तेन जपेन सहोक्त्यं ग्रंसति । आहावस्तत्र य उक्तस्तं न
करोति । यत्तत्पश्यत्स एव क्रमः परिष्टुते ।

३. वैश्वानरायानुब्रूहीति संप्रेषितः पुरोनुवाक्यामनुच्य याज्यायां

१ C D om. the Praisha.

२ A in marg. अजापानं and नाभिं यजानां

यजति । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्यायें । परिसङ्ख्या च प्रकृतिं निवर्तयति ।

४. प्रयाजानुवाजाणां सुक्तां शिष्टान्यङ्गानि भवन्ति ।

२६.

१. अयं चापरः सामिचित्ये विशेषः । अग्नीषोमीयस्य पशोः पुरोक्षाग्रमनुगतानि देवसूभ्यो वक्ष्यमाणभ्यो देवताभ्यो देवसूसंघिकाभ्यो हवींषि भवन्ति । काम्यः पुनस्ताभ्य इत्यत आह ।

२. अग्नये गृहपतय इत्येवमादिभ्यो ऽष्टभ्यः सगुणेभ्यो ऽष्टौ हवींषि भवन्ति । ता वा अष्टौ भवन्तीति (१८. ५) श्रुतेः ।

३. अग्निर्होता गृहपतिः स राजेत्यग्नेर्गृहपतेः पुरोनुवाक्या । हव्यवासाग्निर्जरः पिता न इति याज्या । त्वं च सोम नो वज इति सोमस्य वनस्यतेः पुरोनुवाक्या । ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामिति याज्या । आ विश्वदेवं न प्रमिय इति सवितुः सत्यप्रसवस्य क्रमेण याज्यापुरोनुवाक्ये । यथा नो अदितिः करदिति रुद्रस्य पशुपतेः पुरोनुवाक्या । उप ते स्तोमान् पशुपा इवाकरमिति याज्या । रुहस्यते प्रथमं वाचो अग्रमिति रुहस्यतेर्वाचस्यतेः पुरोनुवाक्या । हृषेरिव सखिभिर्वावदङ्गिरिति याज्या । इन्द्रं वयं महाधन इतीन्द्रस्य ज्येष्ठस्य पुरोनुवाक्या । उहं नो लोकमनु जेषि विदामिति याज्या । मिषस्य चर्वणीधृतो महान् आदित्य इति मिषस्य सत्यस्य । अनधिगच्छंसाङ्गिणे दैवतेन तुष्येदिति वचनात् (१. १७. ५) ।

इमं मे वरुण शुधीति वरुणस्य धर्मपतेः पुरोनुवाक्या । यत्किं चेदं वरुण दैत्ये जन इति याज्या ।

४. देवसूहविर्भोऽनन्तराणि सर्वपृष्ठानि हवींषि वक्ष्यमाणानि भवन्ति ।

२७.

१. अग्नये वासन्निकाय गायत्राय चिहृते राथन्नरायेत्येवमादिभ्यः सगुणेशो^१ दग्ध सर्वपृष्ठानि हवींषि । तानि वै दग्ध हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

२. अर्चन्तस्त्वा हवामहे अग्नेर्वासन्निकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या अस्माकमग्ने अधरं जुषस्वेति याज्या । इन्द्रस्य पूर्वापदिष्टे । इन्द्रं वो विश्वतो मादयस्व हरिभिरिति गुणविशिष्टलिङ्गानधिगमात् । विश्वे देवासः स्तोत्रे बर्हिषीति वैश्वदेवस्य पूर्वापदिष्टे । अस्तेन यावतावृधाविति मिचावरुणयोः शारदादिगुणयुक्तयोः^२ पुरोनुवाक्या प्र बाहवा सिद्धतं जीवसे न इति याज्या । बृहस्पतेर्जुषस्व न इति बृहस्पतेर्हैमन्निकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या । एवापिने विश्वदेवाय वृष्ण इति याज्या । अनागसोऽदितय इति सवितुः श्रैशिरादिगुणविशिष्टस्य^३ पुरोनुवाक्या वाममथ सवितवामसु थ इति याज्या । अन्वथ नो अनुमतिरित्येवमादिकारुमतेः पुरोनुवाक्या अन्विदनुमते त्वमित्येवमादिका याज्या । वैश्वानरो न ऊतय इत्यग्नेर्वैश्वानरस्य पुरोनुवाक्या पृष्टो द्विवीति याज्या । एते

१ CD अनुवाक्यौ ।

२ CD नृषवः ।

३ C नृषवःपिशिरसः । D नृषवःपि ।

पूर्वीपदिष्टे एव । शिरस्यगर्भः समवर्तताय इति कस्य पुरोनुवाक्या चः
प्राणत इति याव्या । एते अपि पूर्वीपदिष्टे एव । उत त्वामदिते
महीत्यदितेर्विष्णुपत्न्याः पुरोनुवाक्या महीम् धु मातरमिति
याव्या । तस्मिन्नागधिगमात् ।

३. यत्र^१ तन्त्रे पशुप्रयुक्तमङ्गजातं तस्मिन्मूर्धोपि षोडशमानानि
प्रधानदेवतासंबन्धेन परतन्त्रोपनिपातीनि निगमानावाहनादीन्
सम्भन्ते ।

४. वपान्तमनूबन्ध्यायाः कर्म परिसमाप्य त्वष्टृदेवताकेन पशु-
नोपांशु पत्नीशाले प्रचरन्ति । नाग्निः प्रणीयते । अथ सुन्वन्ति
यावदहं कामयन्ते । अथानूबन्धस्य वपायां संस्त्रितायां त्वाष्ट्रेण पशु-
नेत्येवमाद्युपक्रम्य (१८.५) सर्वमाश्नातम् ।

५. तं त्वाष्ट्रं पशुं त्वाष्ट्रपशुकर्म पर्यग्निकरणान्तं कृत्वा उत्सृजन्ति
न संस्थापयन्ति । पर्यग्निकृतसुत्सृजन्ति न संस्थापयन्तीति श्रुतेः । न
संस्थापयन्ति वपायाः पूर्वं सकलं कुर्वन्तीत्यर्थः । तत आवाहनं
भवति । तथा च श्रुतिः । तदाह्यर्च्यदेते देवते आवाहयति त्वष्टारं
च वनस्यति च कास्यैते इष्टे भवत इति प्रयाजेषु वा एते देवते
यजति तत्रैवास्मैते इष्टे भवत इति (१८.६) ।

६. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । पशुधर्मणा आञ्छेन । न प्रतिनिधि-
विधिविकारः शब्दानां । न च पशुद्रव्यसंबन्धिनो धर्माः कर्तव्याः ।

७. शिवस्वष्टरिहा गहीति पुरोनुवाक्या प्रथमभाजं अग्रहं
वयोधामिति याव्या । त्वाष्ट्रस्य पशोराज्यपक्षे भवेत् ।

२८.

१. साग्निषित्य एव प्रकरणात् । अथामूबन्ध्यस्य पशुपुरोखाग्र-
मन्वसि देविकाभ्यो हवींषि निर्वपन्तीति (१६. ७) श्रुतेः ।
२. अनुमत्यादीनि पञ्च हवींषि भवन्ति । तानि वै पञ्च
हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।
३. अनुमत्याः पूर्वोपदिष्टे । विभक्तिज्ञतस्तु विशेषः । 'राका-
षिनीवास्त्रीभ्वां पूर्वोपदिष्टाः ।
४. देविकाहविर्भ्यां ऽनन्तराणि देवीभ्यो हवींषि भवन्ति ।
चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः । अच ह्येके देवीभ्यो हवींषि निर्व-
पन्ति । तथा^१ तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।
५. अद्भ्य इत्येवमादिभ्यो दशभ्यो दश देवीहवींष्युच्यन्ते । तेषां
वक्ष्यमाणिका याज्यानुवाक्याः ।
६. आपो हि ष्टा मयोभुव इत्यपां पुरोनुवाक्या । यो वो
दृताभ्यो अक्षणोदु लोकमिति याज्या ।
७. या ओषधीः पूर्वा जाता इत्योषधीनां पुरोनुवाक्या ।
अति विश्वाः परि ष्टा इति याज्या ।
८. घृथं गावो मेदयथा क्षत्रं चिदिति गवां पुरोनुवाक्या ।
न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुत इति याज्या ।
९. प्रति व्या सूनरी जनीत्युषसः पुरोनुवाक्या । सत्या सत्ये-
भिर्महती महङ्गिरिति याज्या ।

१०. राची व्यख्यदायतीति राचेः पुरोनुवाक्या । ये ते राचि
नृचक्षस इत्येवमादिका याज्या ।

११. दे ते चक्रे सूर्य इति सूर्याद्याः पुरोनुवाक्या । सुकिं-
शुक्रं ग्रह्णासिं विश्वरूपमिति याज्या ।

१२. एन्द्र थाहि हरिभिरिति दिवः पुरोनुवाक्या । वक्षे
विष्णो वितरं वि क्रमस्वेति याज्या ।

१३. स्योना प्रथिवि भवेति पृथिव्याः पुरोनुवाक्या । वक्षित्या
पर्वतानामिति याज्या ।

१४. देवीं वाचमजनयन् देवा इति वाचः पुरोनुवाक्या ।
यदाम्बदन्धविचेतनातीति याज्या ।

१५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति गोः पुरोनुवाक्या ।
वचोविदं वाचमुदीरयन्तीमिति याज्या ।

१६. देवीभ्यो ऽनन्तरं दिशामवेष्टीर्भनन्ति । चकारः पूर्वेः
सह समुच्चयार्थः । अत्र हैके दिशामवेष्टीः कुर्वन्तीति श्रुतेः तथा
तानि वै षड्भुवीषि भवन्तीति च ।

१७. अग्रय इत्येवमादिभ्यो देवताभ्यः षड्भुः षड्भुवीषि ।
तेभ्यः पूर्वोपदिष्टा याज्यापुरोनुवाक्याः ।

१८. अयं चापरः चाग्निषित्ये विगेषः । संस्थितायासुदक्षवा-
नीयायामिष्टौ अग्निहोचहोमान्ते नैत्रावरुष्या पथस्तथा चागो
भवति । तथा चानिद्वाग्निचिन्मैथुनं न चरेत् । प्राजापत्यपशुचागा-
दारम्भाद्यं प्रतिषेधः । तथैव शतपथश्रुतेः । तत्र हि प्राजापत्यपशु-
प्रकरणीत्वं । तदाऽर्जैतेन पशुनेहोपरि श्येति न मांसमशौचात्

मिथुनसुपेयात्^१ पूर्वदीक्षा वा एव पशुः अगवक्तुं वे तद्यदीक्षित
 उपरि शयीत यन्मांसमश्रीयाद्यन्मिथुनसुपेयादिति । न त्वेषा
 दीक्षा नैव हि मेखलासि न कृष्णाजिनमिष्टकां वा एतां कुरुते
 तस्माद् कामनेवोपरि शयीतैतद् सर्वमन्नं यदेते पशवस्तदस्याचा-
 समारम्भं भवति तद्यानि कामि चामधुनो ऽग्रानि तेवामस्य सर्वेषां
 कामाग्रनं यदि लभेत । मिथुनं तु नोपेयात्पुरा नैवावहण्यै पथ-
 खाद्या इति । द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं
 चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये नवमो
 अध्यायः समाप्तः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

१०

भाष्यकारगिरां यच्च विगृह्यं लेखनादिना ।

अक्षरं तद्दासश्रमां मुञ्चसुरकल्पयत् ॥

उक्तो ज्योतिष्टोमः साग्निचित्यः । इदानीं श्रुतिक्रमेण गवाम-
द्यमप्रकरणात्कृतानि षतुर्विंशतिरहान्यनभ्याष्टस्मिन्रूपाणि वक्तव्यानि ।
तेषां तावदुपदेशस्त्राघवार्थं सत्त्वाहीनोभयप्रकृतिरूपं दादशाहमाह ।

१. शुद्धपञ्चविंशत्यामष्टम्यां द्वादशाहाय दीचन्ते । तिथि-
नियमः शाखान्तरात् । प्रक्रमप्रसवोत्यामान्येवमेव हि शुक्ले संभा-
चन्ते । प्रकृतिवत् ।

२. दौष्ठापरिमाणं शाखान्तरात् ।

३. नियमार्थं वचनम् ।

४. सुत्यान्यहानीति सावनमानपरिष्कृतान्यहानि द्वादश
भवन्ति ।

५. अतिराषसंज्ञं सुत्यानां प्रथममहर्त्तमं च भवतः ।

६. प्रथमोत्तमयोरङ्गोर्मध्ये दशको ऽहर्गणो दशराषसंज्ञको
भवति । तस्याप्यवयवयो नामान्युच्यन्ते शास्त्रसंयवहाराय ।

७. तस्य दशराषस्य यः प्रथमः षडहः स षष्ठ्यसंज्ञो भवति ।

८. षडहानन्तरं तयो ऽहर्विशेषाङ्गन्दोमसंज्ञा भवन्ति ।

९. ह्यन्दोमेभ्यो ऽनन्तरं दशममहर्भवति । संज्ञा शास्त्रसंयव-
हारायां ।

१०. अथ यज्ञो देवसा अथमिधेभ इति हा रियोजनस्य षाब्दा भवति ।

११. अननुवषड्भूत एव हारियोजने ऽप्रेषितो नैषावरुणः परा याहि मघवसा च याहीत्येतां पुरीनुवाक्यामुक्त्वा जायेदसं मघवन् सेदु थोनिरित्येतां वा । इह मद एव मघवकिन्द् तेभ इत्येवमादिकमतिप्रैषमाह द्वितीयप्रभृतिष्वहःसु ।

१२. प्रायणीयाख्यं प्रथममहरतिराचसंख्यं तस्मिन्पत्नीसंयाजान्ते तदहरेवाग्निष्टोमसंख्यमहः प्रारभ्यते । अतः प्रायणीयहारियोजने ऽननुवषड्भूते पुरीनुवाक्यामनूच्यातिप्रैषो विकल्पेन भवति । यदा च प्रयुज्यते तदा यथासमाजानं भवति । अःशब्दस्य सुत्याभिप्रायात् ।

१३. आग्नीध्रो ऽतिप्रेषिते खस्य धिष्यस्य पश्चादुपविश्याह अः सुत्या ऽमिष्येवमादिकं मन्त्रम् ।

१४. अथ यज्ञ इत्यादि यदनुजानं तदितत् प्रागुक्तमादङ्को नित्यं भवति ।

१५. प्रागुक्तमादङ्कः पत्नीसंयाजान्तान्यहानि भवन्ति ।

१६. प्रागुक्तमादङ्क इति वर्तते । इत्याहूतवाक्योः प्रागुक्त-मादङ्क आग्निषो न निर्वक्तव्याः ।

१७. यजमाननामधेयस्य सूक्तवाके प्रागुक्तमादङ्को ऽपहस्यम् । यदादग्नाहविकारेष्वप्यहर्गणेषु नित्यमेतत् प्रागुक्तमादङ्क इत्यादि यदनुजानं तद् भवतीत्यस्वार्थस्य प्रजाग्रतार्थस्वकारः ।

१८. प्रायणीयोदग्नीयस्योरतिराजयोः प्रथमे यारुक्तस्युपो नैत्यः । नित्यमेतदित्यधिकारात् । माधुच्छन्दसे वेति त्रिकालोऽथा

अदिति सूर्यारणः । अन्येभ्यःसु वचनप्रामाण्यात् यथोक्तः सारस्वतः ।

१८. माधुच्छन्दसः प्रथम इत्येवमुच्यमाने अदाद्ग्राहविकारे-
व्यग्रःसु वा सारस्वतसृषो भवति ।

१०. अष्टःसंघातेऽपि द्विराचग्रहणात्सिद्धे संघातग्रहणं सन्धि-
सोपार्थं । तेनायमर्थो भवति । द्विराचप्रभृतिषु अतिराचगणेषु
यस्मिन् काले होता आश्विनं ग्रहेत्तत्समकालमेव नैचावहणः
प्रातरनुवाकमनुब्रूयाद्दर्शनेषु अग्नीषोमीयान्तं तन्मन्त्रजातं अर्घ्यं
पावश्रपाद्भिभावात् ।

२.

१. चिष्टस्त्वोमं सर्वमेवाहः । रथन्तरपृष्ठं नियमतः । अग्नि-
ष्टोमसंख्यं । प्रथममिति शास्त्रसंख्यव्यवहारार्थं नाम द्वाशराचिकं तच्छेद-
मिति । चिष्टस्त्वोमं रथन्तरपृष्ठमग्निष्टोम इति पूर्वकारिवशादन्य-
थापीति चेत् । सत्यं । तथापि सूत्रानुकारेण^१ वचनम् ।

२. व्यूह इति द्वाशराचस्य विशेषाख्या । समूह इति च । तत्र
व्यूहपत्रे उपप्रयन्तो अध्वरमित्येतदव्यसूक्तं भवति । प्राकृतस्याव्य-
सूक्तस्यैव निवृत्तिर्नामधेयात् । प्र वो देवाथाग्रय इति समूहपत्र
आर्घ्यं भवति । तथैव श्रुतत्वात् ।

३. उभयोरपि व्यूहसमूहयोः सह सारस्वतेन । प्रथमवचनात् ।

४. आ घालिन्त्री ऽवस उप न इति मन्त्रतयमेतत्सूक्तं भवति ।

प्राकृतस्य सूक्तस्यैव निवृत्तिः । तथा श्रुत्युपचारात् ।

५. आ न इन्द्रो दूरादा न आषादित्येतत्सूक्तं निष्कवस्त्रं भवति ।
 ६. अध्वर्या उपसवमिद्वाग्ने वर्चस्त्रिभित्येवमादिना मन्त्रेषामि-
 यास्यं मांहेन्द्रमनुकृतं भक्षयति । यजमानो मन्त्रलिङ्गात् । भक्षणं
 यजमानैरिति च कात्यायनस्य ।

७. युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति धाविचमिति वच-
 नात्प्राकृतनिवृत्तिः । इहेह वो मनसा बन्धुता न इत्याभवं । इयो
 न विद्वां अयुजि स्वयं धुरीति वैश्वदेवं । देवानां पत्नीरिति द्वे वा
 परिहाय्य । एवमेव श्रुतत्वात् । इति वैश्वदेवे विकार इति वचना-
 श्लेषं प्राकृतम् ।

८. अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिचमित्येषा पञ्चजनीया परिधा-
 नीया । सर्वत्र दादग्राहविकारेष्वपि कार्या ।

९. विकार इत्यनुवर्तते । प्र शर्धाय माहताय स्वभानव इत्ये-
 तन्माहृतं प्राकृतस्य निवृत्तिं करोति ।

१०. एतावतो ऽग्निष्टोमसंख्यादूर्ध्वं सप्तगहान्युक्त्यसंख्यानं भवन्ति ।

११. दाग्ररात्रिकं चतुर्थमहः षोडशशतं कार्यम् । अथोक्त्या-
 न्युपेत्य सप्तौ षोडशशतमुपयन्तीति चतुर्थ एव श्रुतेः ।

इ.

१. पञ्चदशसोमं सोचम् । एवमेवाहर्हत्पृष्ठविशिष्टं द्वितीय-
 मित्येवमास्यं भवति ।

२. अग्निं दूतं दृषीमह इत्येतदाव्यसूक्तं शूलपत्रे भवति ।

३. त्वं हि धैतवद्यग्र इत्येतदाख्यसूत्रं समूह्ये भवति । किंतु धैतसूत्रं प्रयुज्यते तत्र सर्वचोत्तमां सुक्तां प्रयुज्यते ।

४. वंक्ष्यमाणः प्रउगो गार्त्समद् इत्येवंनामा ।-ग्राह्यसंख्यवचाराथं नामकरणम् ।

५. अयं त्वसो वायव्यः ।

६. शुक्रस्याद्य गवाशिर इत्येका । उभा देवेति द्वे । इत्यथ-मैन्द्रवायवसूचः ।

७. अयं वां मित्रावरुणेत्येवमादीनि चत्वारि त्वपानि मैत्रावरुणमाश्विनमैन्द्रं वैश्वदेवमिति ।

८. उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिरित्येवमादिकः सारस्वतसूचः । इत्येतानि सप्त प्रउगत्वपानि प्राकृतानां निवृत्तिं कुर्वन्ति नान्यस्य । प्रउगत्वपानीति वचनात् ।

९. विश्वानरस्य वस्यतिमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत् । इन्द्र इत्सोमपा एक इत्यनुचरो मरुत्वतीयस्य ग्राह्यस्य । तथैव श्रुतेः ।

१०. प्राकृतस्य ब्राह्मणस्यत्यस्य निवृत्तिः । तन्नामधेयस्य इत्या-नन्दे श्रुतत्वात् ।

११. इन्द्रसोमं सोमपते पिबेमभित्येतसूत्रं मरुत्वतीयं भवति । अर्थाप्राकृतनिवृत्तिः ।

१२. या त ऊतिरवमा या परमेत्येतसूत्रं निष्क्रेव्यं भवति । तथैव श्रुतेः ।

१३. इन्द्रौजस्त्रित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानो ऽतिपाह्यं भवति । प्रत्यगाग्नीर्षीणात् ।

१४. विश्वो देवस्य जेतुरित्येषा वैश्वदेवस्य प्रतिपद्भवति ।

१५. विश्वो देवस्येत्येतस्या उत्तरे । अस्य हि सप्तशतारमित्येते भवतः ।

१६. आ विश्वदेवं सप्ततिमित्यथं तृषो ऽनुचरः ।

१७. तद्देवस्य सवितुर्वीथं महदिति सावित्रं । ते हि सावा-
पृथिवी विश्वशंभुवेति सावापृथिवीथं । यज्ञस्य वो रथं विस्पतिं
विश्वामिति वैश्वदेवम् । इति वैश्वदेवे विकारः । विकारवचना-
दन्यप्राक्तम् ।

१८. पृथस्य तृष्णो अदस्य नू सप्त इति वैश्वानरीथं । तृष्णे
ग्रधीय सुमन्वाय वेधस इति मादतं । नू चित्सप्तोआ अमृतो नि
तुम्हत इति जातवेदधीयमित्याग्निमादते विकारो ऽन्यत् प्राक्तम् ।

४.

१. सप्तदश स्रोमाः सर्वेषु स्रोतेष्वस्मिन्नहनि तदिदं सप्तदश-
स्रोममहः । वैरूपपृष्ठमिति वैरूपं नाम निष्केवस्यस्रोचस्य धाम ।
द्वितीयमिति शास्त्रसंख्यवहारार्थं नाम । स्रोमातिशंसनार्थं स्रोम-
सङ्ख्यावचनम् ।

२. चिन्वत्यहसु माधपात्याव्यानि व्यूहपथे । माधपग्रामः-
सवनो ह्येव अथ इति (१२. २) कुतेः ।

३. तमग्रे वसुरिजेति समूहपथे अग्र्यं भवति । अन्वपापि
अथास्य प्रथोमस्य च सर्वोपग्रामां धरिशास्य प्रयेत् ।

४. औष्णिक आशेष इत्येवंसंज्ञको ऽक्षिण्यमि प्रथमो वाय-
व्यादिदक्षिण्यसप्तको भवति ।

५. वायव्यस्य दक्षस्यैका भवति ।

६. वायो याहि शिवा दिव इत्येते द्वे पूर्वा चैका एवमसौ
वायव्यसृष्टः ।

७. एवमेव ऐन्द्रवायवसृष्टः ।

८. आ मिचे वरुणे वयमिति नैषावरुणसृष्टः ।

९. औष्णिक आश्विनसृष्टः मनाख्यानात् ।

१०. आ याह्यद्विभिः सुतमित्यैन्द्रसृष्टः ।

११. सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरित्येवमादिको वैश्वदेवसृष्टः ।

१२. उत न प्रिया प्रियास्त्रिति धारस्तसृष्टः । इति प्रथम-
दृष्टान्तीति वचनान् प्रथमदृष्टानामेव मिष्टित्तिरन्यत्राहृतम् ।

१३. तंतमिद्राधसे मह इति मरुत्वतीणस्य प्रतिपदिति श्रुतेः ।
चय इन्द्रस्य सोमा इत्यनुचर इति च ।

१४. प्रेतु ब्रह्मणस्यतिरित्ययं ब्राह्मणस्यत्यः स्वधर्मेण प्रागायः ।

१५. अर्चयन्ता मनुषो देवतातेति सूक्तं मरुत्वतीयं भवति ।

१६. यद् याव इन्द्रेति वैरूपस्य सौभियः प्रागायेन धर्मेण ।
यदिन्द्र यावतस्त्वमित्यनु रूपः प्रागायेन धर्मेणैव । वैरूपस्यैतावन्वचा-
प्युच्यमानौ प्रत्येतथौ ।

१७. इन्द्र पिधातु प्ररणमिति शिवास्यामप्रागाय इति श्रुतेः ।

१८. अहं सुवं वसुनः पूर्वस्यतिरितीन्द्रस्यमिति श्रुतेः । यो

जात एव प्रथमो मग्नस्त्रान्धितस्त्रिंशैष्टुभे निविदं दधातीति च
श्रुतत्वात् । द्विषूक्तं निष्केवशं । उपजनस्य प्रकृतिं निवर्तयति । सूक्त-
विदुध्वावन्धे निविदमथसे त्वाहाव इत्येतद्यथोक्तं कार्यम् ।

१८. सूर्यं भ्राजस्त्रिन्धित्येवमादिना मन्त्रेणातिपाद्यभक्तो यज-
मानकर्त्तव्यः । तत्सवितुर्दृणीमश् इति प्रतिपदग्निष्टोमस्य ।

१०. अभि त्वा देव सवितरित्यभिवाननुचर इति श्रुतेः ।

११. उदु अ देवः सविता हिरण्येति सावित्रसृष्टः । दृत-
वती भुवनानामभिश्चियेति द्यावापृथिवीयसृष्टः । अनशो जातो
अनभौशुरुकथ्य इत्यार्भवम् । परावतो ये द्विधिपन्त आप्यमिति
वैश्वदेवे विकारः । अन्यत्राकृतम् ।

१२. वैश्वानराय धिषणाम्बतादृध इति वैश्वानरीयं । धारा-
वरा मरुतो धृण्णोजस इति मारुतम् । त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा
श्चधिरिति जातवेदसीयं । तथैव श्रुतत्वात् । इत्याग्निमारुते विकार
इति वाक्यशेषः । प्राकृतमन्यदिकारवचनात् ।

५.

१. एकविंशस्तोममिति समासो ऽहर्वचनः । स्तोमसङ्ख्या सर्वत्र
स्तोमातिशंसने शोचकाणामुपयुज्यते । वैराजपृष्ठमिति वैराजशब्दो
ऽपि क्वचित्संख्यात्वेन^१ व्याक्रियते । वैराजाप्तृतीयसवनमिति । चतुर्थ-
मिति संज्ञा शास्त्रसंख्यवहारार्थैव ।

२. आग्निं न स्रष्टृभिभिरिति वैमदमाष्यमिति (११. ४) श्रुतेः ।

४. अग्निं गुरो दीधितिभिररणोरिति समूह्ये वेराजमाव्य-
मिति (२२. ५) श्रुतेः ।

४. तथैव श्रुतेः । स उच्यते ।

५. वायव्यस्य प्रथमा ।

६. विहि होत्रा श्रवीता इत्येते द्वे । एवं वायव्यस्तृचः ।

७. इन्द्रस्य वायवित्येवमादिको वायव्यात्परस्तृच ऐन्द्रवायवो भवति ।

८. यस्मिन्नेत स सुक्रतुरिति मैत्रावरुणस्तृचः ।

९. आ नो विश्वाभिरित्येवमादिमध्वंम आश्विनस्तृचः ।

१०. आ त्वा गिरो रथोरिवेत्यैन्द्रस्तृचः ।

११. अप त्वं वृजिनं रिपुमित्येषा वैश्वदेवस्तृचैका भवति ।

अप त्वं परिपन्थिनमित्येषा न भवति । यूथं हि छेति साहचर्यात् ।

१२. यूथं हि षा सुदानव इत्येते वैश्वदेवस्य दे पूर्वोक्ता चैका ।

एवं वैश्वदेवस्तृचः । एकयानुष्टुभा क्वचिन्यायेनान्या अनुष्टुभः ।

१३. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति सारस्वतस्तृचो जागतः ।

जगत्प्रातःसवनो ह्यप अह इति (२२. ७) श्रुतेः ।

१४. सामूहिके प्रउगे प्र णो देवौति सारस्वतस्तृचो भवति ।

१५. तं त्वा यज्ञेभिरौमह इति यज्ञवत्याः मरुत्वतीयं प्रतिपद्यत
इति श्रुतेः ।

१६. पार्थिकस्य प्रथमस्य अहस्यानुचराः । इदं वसो सुतमन्थः ।

इन्द्र इत्थोमपा एकः । चय इन्द्रस्य सोमा इति । ये च ब्राह्मणस्यत्याः

प्र नूनं ब्राह्मणस्यतिरुत्तिष्ठ ब्राह्मणस्यते प्रैतु ब्राह्मणस्यतिरिति उत्तर-
स्यापि अहस्य यथासङ्गेनैत एव ।

१७. शुधी हवमिन्द्र मा रिषण्य इति मरुत्वतीयमिति
(२२. ७) श्रुतेः ।

१८. इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोममिति ढचः । इमं नु माधिगं
ऊव इति च । एतौ ढचौ पूर्वं च सूक्तम् ।

१९. सूक्तविवृद्धावन्ये निवित्प्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

२०. वैराजस्य षष्ठस्य पिवा सोममिन्द्र मन्दतु लेत्येतौ स्तोत्रि-
यानुरूपौ सन्यूङ्गौ भवतः । न्यूङ्ग इत्योकारो ऽभ्यस्त उच्यते । तद्दर्म-
युक्तं स्तोत्रियानुरूपयोः शंसनम् ।

२१. त्रिपादा एता विराजः । तत्र मध्यमस्य पादस्य
द्वितीये ऽचरे यः स्वरस्तस्य द्विरोकारः सप्तमे ऽचरे यस्तस्यापि
स्थाने द्विरोकारइत्येवंरूप आनुष्टुभाख्यो न्यूङ्गः । तस्योदाह-
रणम् ।

२२. न्यूङ्गनीयस्येत्पाद इत्यादि (१३. १. ७) तत्रैव वक्ष्यामः ।

२३. वैराजाख्यं न्यूङ्गस्वरूपमुच्यते । इह तावन्मध्यमाख्यस्यैव
पादस्य द्वितीये ऽचरे द्वादशकल ओकारो ऽभ्यस्यः । तत्र श्रुतत्वात् ।
चिष्कल ओ उच्चार्य तत एकं दीर्घं स्वधर्मण पुनरप्येवं द्विः इति
वैराजो न्यूङ्गः । अस्योदाहरणम् ।

२४. यं तो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३
सुपाव हर्थश्चाद्रिः ।

२५. ओथा मोदैवेति प्रतिगरस्य^१ षल्लचरस्य द्वितीयचतुर्थयो-

^१ A om. ओथा मोदैवेति प्रतिगरस्य ।

रक्षरथोर्द्विष्वूर्व दिक्षरमित्यानुष्टुभः प्रतिगरोः । अस्रोदाहरणम् ।
ओथो३ ओ३ मोदो३ ओ३ एवेति१ ।

२६. ओथा मोदैवेत्यस्य वैराजन्यूपच द्वितीये ऽचरे वैराजः१
प्रतिन्यूपचः प्रतिगरो१ भवति१ । आनुष्टुभप्रतिगरोदाहरणम्१ ।

२७. वैराजप्रतिगरोदाहरणम्१ ।

२८. ओथो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३
मोदैव इति ।

२९. इन्द्रमिद्देवतातय इत्यष्टेन्द्रः साक्षः प्रगायः इति श्रुतेः ।

३०. तुभ्येदिमा मवना शूरविद्येत्येतासां तिसृणां पूर्वयोर्न्यूपचः
कर्तव्यः । स्तोत्रियानुरूपयोश्चैव न्यूपचा उक्थमुक्थीययोश्चेति श्रुतेः ।

३१. कुह श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नद्येति सूक्तं । युधस्य ते वृषभस्य
स्वराज इति सूक्तं । त्वसु वः सत्रासाहमिति तिस्रः । इत्येतत्सूक्तद्वयं
द्वचं च निष्कीवस्यम् ।

३२. विश्वो देवस्य नेतुरिति । एषा प्रतिपद् द्वितीयादङ्गः
प्रतिपत्तव्या० ।

३३. शिरण्यपाणिमूतय इत्यूतिमाननुचर इति (२९.९) श्रुतेः ।

३४. आ देवो सविता सुरत्र इति सावित्रं । प्र द्यावा पृथ्वीः
पृथिवी नमोभिरिति द्यावापृथिवीयं । प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिष्य

१ A om. from अस्रोदाहरणं up to २६. ० त्यस्य । D om. ओथो मोदैवेति ।

२ A वैराजन्यूपचं तु ओथा मोदैवेत्यस्य । ३ C om. प्रतिगरो । ४ D om. 26. 27.

५ C अस्य instead of आनुष्टुभप्रतिगरोः । ६ C D om. Sutra and Text.

७ D om. C in marg.

इत्यार्भवं । चैष्टुभान्येतानि । त्रिष्टुप् तृतीयसवन इति श्रुतेः । प्र
शुक्रेतु देवी मनौषेति वैश्वदेवे विकारौ अन्यत्प्राकृतम् ।

३५. प्र सम्राजो असुरस्य प्रशक्तिमिति वेशानरीथम् । क ई
श्याका नरः सनीला इति मारुतं । ऊवे वः सुद्योत्मानं सुवृक्तिमिति
जातवेदसौयं । चैष्टुभान्येतानि । त्रिष्टुप् तृतीयसवन इति श्रुतेः ।
इत्याग्निमारुते विकार इति शेषः ।

ई.

१. पञ्चमसंज्ञकं दाशरात्रिकं पञ्चममहः । त्रिणवस्तोमं । स्तोम-
षड्भा होत्रकाणां स्तोमातिशंसनप्रयोजनार्था । शक्तयो मन्त्रानाम् ।
तद्योनिकं षष्ठं सामेत्याहुः ।

२. इमम् षु वो अतिथिसुषर्बुधमिति शूलहपत्ने नवर्चमाज्यं
भवति । जगत्प्रातःसवनो ह्येष श्यह इति श्रुतेः ।

३. अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति समूलहपत्ने आज्यं कार्यम् ।

४. तस्याग्निं तं मन्य इत्येतस्य प्रथमायै शंसनार्थं प्रकृतिवत्पदं
अवगृह्य पदमवगृह्य^१ अवस्य दे अवगृह्य अवस्य^२ एकेन प्रणौति ।
एवमेतां सत्रिर्वचनां शस्वा ततः । -

५. अर्धर्चगो वा प्रातःसवनमित्यस्य निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

६. श्रुत्यनुकरणार्थं वचनमवगृह्यतौनां चोद्धारः पत्ने ।

७. आ नो यज्ञमिति हे । आ नो वायो महे तम इत्येका ।

इत्यथं वायव्यसूचः ।

८. आ वां महसं हरय इत्येन्द्रवायवस्तृचः । तिस्रो ऽपि गा-
यत्र्यः धार्हताख्यस्तु ष्वचिन्व्यायेन ।

९. ष्वधगित्या स मर्त्य इत्येते द्वे । प्र मित्राय प्रार्थम्ण इत्येका
मेत्रावरुणो ऽयं तृचः ।

१०. आश्विनो ऽयं तृचः ।

११. तृचो ऽयमैन्द्रः ।

१२. देवदेवं वो ऽवसे देवदेवमभिष्टय इत्येवमादिको वैश्वदेव-
स्तृचः । यस्तु प्राथम्यादाशङ्कते देवदेवं वो ऽवस इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणी-
त्ययं न वार्हतो नापि वैश्वदेवः । तत्र केचिदाह्वरयो ऽथेवमादिको
वार्हतश्च वैश्वदेवस्य ग्राखान्तरे ऽस्ति । तस्मिन्वृत्त्यर्थं विशेषणम् ।

१३. इयमददाद्रभसमृषणच्युतमिति सारस्वतस्तृचः । एतान्बु-
क्तानि प्रउगत्त्वानि । पुरोरुचस्तु नित्याः ।

१४. उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिरिति सामू-
ल्हिके प्रउगे सारस्वतस्तृचः ।

१५. यत्पाञ्चजन्यया विप्रोति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः ।

१६. इत्या हि शोम इन्द्र इति मद्दत्यांक्रमिति (२३. १)
श्रुतेः सूक्तं । अवितामि सुन्वतो वृक्तवर्हिष इति षट्पदा इति श्रुतेः ।
मरुत्वां इन्द्र वृषभो रणायेति विज्ञातचैष्टुभमिति श्रुतेः । अयं ह
येन वा इदमिति तिस्रः । एवमेकस्तृचः त्रीणि च पूर्वाणि सूक्तानीति
मरुत्वतीयं । सूक्तविष्टुद्धावन्थे निवित्प्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

१७. प्रक्रथो महानाक्य इत्यनर्थन्तरं । ता अरथे अनुस्थाः ।
अर्ता न प्रतीकयहणम् ।

१८. नवानां महानास्त्रीनां शस्यविधिरुच्यते । यथा तिस्रो ऽनुष्टुभः शस्यन्ते अर्धर्षश एवमेकैका शस्यते । त्रिभिस्त्रिभिरेकैका भवतीत्यर्थः । ततस्त्रिस्त्रिरुच्यन्ते । ऋगादौ तिस्र आवर्तन्ते । यथातथेति निर्देष्टात् । महानास्त्रीनां योन्यनुशंसने ऽपि विनियुज्यमानानामयं धर्मः । न^१ निवृत्तिः वैराज्यन्यूननिवृत्तिवत् ।

१९. अथमुत्तमाशब्दस्तृतीये ढचे वर्तते । तस्या एवरूपाया उत्तमाया आन्नायप्रसिद्धाया उत्तमा सा पङ्क्तिरिति । पङ्क्तिधर्मेण शस्यत इत्यर्थः ।

२०. या सा पङ्क्तिरुत्तमा तस्या उत्तमे पादे पञ्च पदानि पुरीषाख्यानि निविच्छंसं शंसेत् । न प्रणवमन्तरा कुर्यादित्यर्थः । तानि चारण्ये ऽनूच्यानि ।

२१. प्रत्यस्मा इत्येवमादिका यथोपदिष्टास्त्रयस्तृचा अस्माअस्मा इति दशमी । एवा ह्यमि वीरयुरिति वा दशमी । स एषो ऽनु-
रूपः । स इत्यतिरेकात्परोक्षप्रष्टे ऽस्य स्तोत्रियत्वेन विनियुज्यमानस्य महानास्त्रीस्तोत्रियवत् प्रथमस्तृचस्त्रिरुच्यते । स इति सादृशार्थं शब्दनिर्देष्टात् ।

२२. यदिन्द्र नाऽऽषीष्वेति साम्नः प्रगाथ इति (२३.२) श्रुतेः ।

२३. इन्द्रो मदाय वावृध इति मदत्पांक्तं प्रेदं ब्रह्म वृचतृर्थ-
खाविथेति षट्पदाः । अभूरेको रयिपते रथौषामिति विज्ञात-
चैष्टुभं सवनधरणं तमिन्द्रं वाजयामषीति तिस्रः^४ । गायत्रमध्य-

१ C (orig.) D *नामधेयं धर्मः । १ C (orig.) D om. न ।

२ Om. in A. ४ C D om. तिस्रः ।

न्दिगो शेष इति श्रुतिवचनादिति (२३. २) निष्केवथं ।
सूक्तविष्टुद्धावन्थे निविप्रथमे लाहाव इति यथोक्तम् ।

२४. तत्सवितुर्वरेण्यमिति वैश्वामित्रो ऽनुचर इति श्रुतेः ।

२५. उद् व्य देवः सविता दम्ना इति त्वचं माविचं । मञ्चौ
द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे इति द्यावापृथिवीयं चतुर्ह्वयम् । अशुर्विभ्वा
वाज इन्द्रो नो अष्केत्यार्भवं । को नु वां भिचावरुणावृतायन्निति
वैश्वदेवं प्र शंतमेति वा श्रुत्यन्तरात् । इति वैश्वदेवे विकारो ऽन्य-
त्प्राकृतम् ।

२६. हविष्यान्तमजरं स्वर्विदौति वैश्वानरीयं । अग्निन्सूक्ते
एक एवाग्निर्वज्रधा समिद्ध इति खैलिकापि मती नोद्धर्तव्या ।
प्रश्रव्याकरणयोः साहचर्यात् । वपुर्नु तच्चिकित्से चिदस्त्विति मारु-
तम् । अग्निर्हता गृहपतिः स राजेति जातवेदमीयं । अस्मिंस्तृचे
अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतरिति त्रयोदशाक्षरपादः^१ ।

अनुदात्तं तु पादादौ नोवर्जं विद्यते पदम्^२ ।

इति । होतरित्यनुदात्तं । इत्याग्निमारुते । विकार इति वाक्य-
शेषः ।

२७. सामूहिके पचे मूर्धानमित्येवमादौनि सूक्तानि वैश्वान-
रीयमारुतजातवेदसीयानि भवन्ति । तथा च श्रुतावद्य समूह
इत्यारभ्य सर्वमाप्नातम् ।

७.

१. षष्ठमहर्ष्याख्यातव्यं । तस्य तावत्प्रामान्यमेतत् स्वरूपं ।
स्तोमसङ्ख्या होचकाणां स्तोमातिशंसनार्था । रैवतपृष्ठमिति स्वमत-
प्रकाशने । षष्ठमिति संख्यवहारार्थम् ।

२. नित्याभिः प्राकृतौभिर्याज्याभिः पारुष्केपीर्वक्ष्यमाणिकाः
संधाय यजन्ति । होचादयः । नित्याः पूर्वा याज्याः कृत्वा पारु-
ष्केपीभिर्यजन्तीति श्रुतेः । पारुष्केपीभिरिति समानेषु प्रतीकेषु
नियमार्थम् ।

३. आ ता जुवो रारहाणा अभि प्रयः आ वां धियो वष्टृत्य-
रध्वरां उपेत्यैन्द्रवायवस्य पुरोनुवाक्ये भवतः । श्रुत्यन्तरात् नित्याभ्यां
सह संधाय । नेदक्ष्युतं यज्ञस्य प्रियं देवानामन्तरयामेति चार्थ-
वादस्य मुख्यत्वात् ।

४. स्त्रीर्णं बर्हिरूप नो याहि वीतथे आ वां रथो नित्यत्वा-
त्त्वचदवस इति याज्ये नित्ययोर्हृत्तरे । तद्यदाभिस्तदहर्णं वषट्कुर्व-
न्तीति (२.३. ४) श्रुतेः ।

५. सुषुमा यातमद्रिभिरिति नित्याया उपरि मैत्रावरुण-
सहस्य पुरोनुवाक्या कार्या । उत्तरा याज्या । इम आ यातमिन्द्रव
इत्येषा नित्याया उपरि उत्तरा याज्या ।

६. युवां स्तोमेभिर्दिव्यन्तो अश्विनित्येषा अश्विनस्य सहस्य
पुरोनुवाक्या नित्याया उपरि । उत्तरा याज्या अचेति दक्षेत्येव-
मादिका ।

७. वृषन्निश्च वृषपाणास इन्द्रव इति होतुः प्राकृत्याया उपरि ।

तां वां धेनुं न वासरोमिति मैत्रावरुणस्य नित्यानन्तरा । विशेषेण
हि तां सवनेषु तुञ्जत इति ब्राह्मणार्थं धिनो नित्यामुक्त्वा । सो षु
वो अन्नदमितानि पौंष्टेति पोतुर्नित्या च पूर्वा । आ यज्ञः पत्नी-
र्गमन्यच्छेति नित्याया उपरि दिपदा । ततस्त्वा नो रामन्नातिघातो
वसूनीति नेष्टुः । यथासङ्ख्याभावात्नेष्टुर्वचनं । दिपदा षिष्टुप् धेति
च^१ षमुच्चयार्थः । अग्निं होतारं मन्ये दासून्ममित्याग्नीध्रस्य नित्या
च पूर्वा । दध्यङ् इ मे अनुषं पूर्वी अङ्गिरा इत्यङ्गावाकस्य नित्याया
उपरि । प्रातःसवने प्रस्थितानामेता याज्याः ।

८. तुभ्यं हिवानो वसिष्ठ गा अप इति षष्ठ्यर्थोः सूक्तयो-
रेकैका होवादीनामृतप्रेषादूर्ध्वं याज्या भवति । नित्यान्पूर्वान्तु-
याजान् कृत्वा गार्हमदेर्यजन्तीति (२३. ४) श्रुतेः ।

९. होतरेतद्यजेत्यध्वर्युराह गृहपतिश्चेत्यस्यापवादः । अचित्त-
वैश्वयोरपि स्वयंक्रिया स्वयमिति वचनात् ।

१०. साम्निचित्ये^१ कर्मणि चित्त्यस्याग्नेः पसादुपविष्ठाध्वर्यु-
र्यजति । अनग्निने उत्तरवेदेः^२ ग्राह्यासुखीयस्याग्नेः पसादुपविष्ठा
गृहपतिर्यजति ।

११. पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्भिभिः इन्द्राय हि घौरसुरो
अनक्त । तथा वयं मघवन्पूर्वं धने । पाहि न इन्द्र सुधुत स्त्रिधः ।
नू इत्या ते पूर्वथा च प्रवाच्यं । अवर्मह इन्द्र दादृहि सुधी नः ।
वनोति हि सुषन् चयं परीणसः । इत्येता माध्यन्दिने सवने होवा-
दीनां प्रस्थितयाज्याः । यागो यथासङ्ख्येन नित्यानामुपरि ।

१ D om. च, O has it in marg. २ CD साम्निने । ३ A ins. पसाद ।

१२. न पादश्लेषीसंभारं । किर्वास्तु विकारः । उत माता
दृष्ट्वा प्रष्टोत न इति नित्या चमेव न इति निवर्त्य^१ प्रक्षिता-
द्याज्या भवति ।

१३. अगवानक्तो ऽर्धर्षेध्वनवस्यन्तः । चिष्यपि सवनेषु प्रक्षितानां
द्विदेवत्यर्तुद्याजानां च^२ यजन्ति ।

१४. तद्दे सख्यैकाहिकौभिरेव षजेयुरिति (२३. ५) श्रुतेः ।
अक्षिप्यपि पृषे ऽगवानन्त एव ।

८.

१. अयं जायत मनुषो धरीमशौत्याज्यमिति श्रुतेः । पद-
विपरिणमेकस्मिन्पादे ।

२. वक्ष्यमाणकः । श्रुत्यन्तरे विशेषवचनात् ।

३. क्षीर्यं बर्हिर्हप नो याहि वीतय इति वाच्यस्तृचः ।

४. आ वा रघो नियुत्तान्चदवस इत्यैन्द्रवाचस्तृचः ।

५. अयं मिनाय वदणाय श्रंतम इति मैत्रावरुणस्तृचः ।

६. शुवां सोमेभिर्देवघन्तो अग्निनेत्याग्निस्तृचः ।

७. वृषभिन्ः वृषपाशास इन्दव इत्येका ऐन्द्रस्य तृचस्तृचः ।

८. अवर्मह इन्द्र दादृहि शुधी न इत्येते द्वे पूर्वया वहेन्द्र-
स्तृचः ।

९. सो वू षो अग्ने इष्टुषि तमीक्षित इति वैश्वदेवस्तृचः ।

१ A विदेव C नित्या विवर्त्ये प्र० D नित्या निवर्त्ये प्र० २ CD व
instead of च ।

१०. इयमेवदाद्रभसंश्लेष्युतमिति सारस्वतसूत्रः । इति प्र-
उगहृषानि । पुरोहृषस्तु नित्याः ।

११. उत नः प्रिया प्रियास्त्रिति समूहपक्षे सारस्वतसूत्रो
भवति ।

१२. स पूर्वो महानामिति महत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः ।

१३. षं त्वं रथमिन्द्र मेधसातये । स यो वृषा वृष्येभिः
समोकाः । महतां इन्द्र मीडू इति तिस्र इति एतन्महत्वतीयैर्ष ।
सूक्तविट्कृद्भावन्थे निवित्प्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

१४. रेवतीर्नः सधमादे रेवां इद्रेवतः स्तोतेति रेवतस्थान्य-
चापि सत एतौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतः ।

१५. मा चिदन्यद्वि शंसतेति साक्षः प्रगाथ इति श्रुतेः ।

१६. एन्द्र यास्युप नः परावतः । प्र घा न्वस्य महतो महानि ।
उप नो हरिभिः सुतमित्येतास्त्रिस्र इति निष्केवस्थं । सूक्तविट्कृद्भा-
वन्थे निवित्प्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

१७. अग्नि त्वं देवं सवितारमोण्डोः । कविकानुमित्यग्नि-
च्छन्दसा वैश्वदेवं प्रतिपद्यत इति (२३. ८) श्रुतेः ।

१८. तस्या इत्यन्यत्रापि शंसने सति. प्रतिपत्ते वर्तमानाया
एष एव धर्मः । षोडशाक्षरेण प्रतिपत्पदविग्रहणं । ततो ऽष्टादशा-
क्षरेण प्रणवः । पुनः पञ्चदशाक्षरेणावभानं । पञ्चदशाक्षरेण प्रणवः ।

१९. अथ हि स्वयंशस्तरमित्येवमादिके प्रतिपद उच्यते
भवतः ।

२०. अभिधानानुचर इति श्रुतेः ।

२१. उदु य देवः सविता सवायेति सावित्रमिति श्रुतेः ।

२२. कतरा पूर्वा कतरापरायोरिति सावाष्टयिषीषमिति
(२३. ८) श्रुतेः ।

२३. किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगञ्चित्यार्भवमिति श्रुतेः ।

२४. इदमित्या रौद्रं गूर्तवचा इति वैश्वदेवं । तस्य द्वे उक्तमे
परिशिष्य ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इत्येतं नाराग्रं समायपतीति
श्रुतेः । परिशिष्टे इदमित्येत्यस्य सूक्तस्य ये सुक्ते तस्मिन्कमे ग्रंथ-
तीति वैश्वदेवे विकारोऽन्यप्राकृतम् ।

२५. अश्वस्य कृष्णमहरर्षुं चेति वैश्वानरीषमिति श्रुतेः ।

२६. प्रयज्यवो भरतो भ्राजदृष्टय इति भारुतमिति श्रुतेः ।

२७. इमं स्रोममर्हते जातवेदस इति जातवेदश्रीषमिति
श्रुतेः । इत्याग्निभारुते । विकार इति वाक्यशेषः । विकारवचना-
दन्यप्राकृतम् ।

२८. मध्यमस्य हस्यतुर्थपञ्चमषष्ठान्वहानि । तत्र ये उक्ता निष्के-
वस्यभरततीचयोत्तमास्तृचास्तानुत्सृजति समूहपक्षे । श्रूहपक्षे एव
गायत्रमध्यन्दिनत्वं युज्यते । अन्यप्राकृतिवत् चैष्टुभं माध्यन्दिनसवन-
मिति ।

२९. श्रूहपक्षे^१ यान्युक्तानि वैश्वदेवानि मथ्ये ष्यसे तानि
ग्रह्णा तदन्ते समूहपक्षे^२ ससि गो मिमीतामिति च तिस्रः ।
चकारः समुच्चयार्थः । एतास्त्रिस्रः प्राक् पञ्चमनीयायास्त्रिव्यहसु
स्रकथेन व्यवक्षिताः करोति । यथासङ्गं ।

१०. समूह एव क्रियमाणे ऽयमपरो विशेषः । ततं मे अप-
सादु ताद्यते पुनरित्येतच्चतुर्थस्याऽऽ अभवं भवति । प्र च्छुभ्य इत्ये-
तन्नित्तं ।

११. चतुर्थ एवाहनि चशब्दात् । चतुर्थे ऽहनि यन्माहृतमुक्तं क
रं व्यक्ता इति तस्यान्ते समाप्तावित्यर्थः । प्र यन्मु वाजास्तविषीभि-
रग्नय इति तिस्रः करोति शंसतीत्यर्थः । प्र यन्मु वाजास्तविषीभि-
रग्नय इति तिस्रो ऽधिकाः समूहा इति^१ (१२. ८) श्रुतेः ।

१२. चतुर्थस्य समूह इति वर्तते । वसुं न चिचमहसं गृणीष
इत्येतच्चतुर्थे ऽहनि समूहे जातवेदसीयं भवति । ऊवे वः सुद्यो-
त्मानमिति निवर्तते ।

१३. वीयुल्हिकात्पल्लाहात्सामूल्हिके यो विशेषः स उक्तः ।
परोक्षपृष्ठादिषु तु च्छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपान्शामप्रगुर्वाद्य
क्षुर्यात् । तत्र हि सामपरोक्षे एतेष्वेव स्तोत्रियेषु अन्यानि सामानि
क्रमात् सामपरोक्षे ऽनुरूपेष्वन्यानि तत्रानुरूपे ऽपि वैराजे क्रिय-
माणे न्यूनान् भवत्येव । वैराजस्येति सामाश्रयत्वात् । यदि पुनर्वि-
राट्सु सामान्तरं भवति ततो न न्यूनः । न हि वैराजं तत्स्थान-
मन्यूनान्नाथेति श्रुतेः । शाक्तरं तु नान्यास्त्वृचु न शक्नोतीत्यन्यत्सामेति
समाख्यानात् । इहद्रथन्तरमितरे । अथ कस्मादन्वहं इहत्क्रियत
इति श्रुतेः । दग्ने वाहनि स्त्रयोमौ रथन्तरं । उपाङ्गपृष्ठ आपर्क-
पृष्ठे तनूपृष्ठे ब्रह्मसामानि च्छन्दोऽहोत्सोमे ब्रूह्याः स्तोमा इति
च्छन्दोगवार्ता ।

२४. उक्तानां वक्ष्याणां च विशेषा उक्तास्तद्गतिरिक्तमन्वन्तुर्ल
समूहेन । ततश्च समूह एषां प्रकृतिः^१ । उक्त्यनुष्ठीयथोस्तु न्यूनो
भवत्येव होतुः । यस्माच्छन्दोगवग्नेन स्तोत्रियानुरूपस्यामप्रगार्था-
श्चेति वचनं । अत्यर्थवादस्यानुष्ठेयो भवति । अथ कस्माच्चतुर्थे
ऽहनि न्यून्यतीत्येवमादिकः ।

२५. विश्वजिदपि परोचपृष्ठो वृहद्रथन्तरपृष्ठ उपाङ्गपृष्ठ आ-
पार्श्वपृष्ठस्तनूपृष्ठश्चन्दोरदत्सोम इत्येतैः प्रकारैर्भवति । तस्यापि तथैव
भवति यथा वक्ष्येहस्य च्छन्दोगवग्नेन स्तोत्रियानुरूपक्रिया साम-
प्रगाथक्रिया च । अग्निं नर इत्यग्निष्टोमसाधः स्तोत्रियानुरूपा-
वित्येतदसंयुज्य विधीयमानत्वात्सर्वत्र साधारणम् । वृहद्रथन्तरपृष्ठ-
थोर्यदि भवति वृहत्प्रत्यक्षपृष्ठस्तथापि^२ त्वं हि श्वेतवसत्र इत्येतदाज्यं
भवति । उभयसामापि वृहत्पृष्ठो भवत्येवाथ कस्मादन्वहं वृहत्क्रियत
इति सिद्ध्यात् । तनूपृष्ठस्य सामप्रगार्थाश्चस्त्वा थोनी परोचपृष्ठे ।
न^३ कस्यवृहद्रथन्तरथोर्यानी । खसि नो मिमीताभिति च तिस्रो
ऽग्ने वेश्मदेवानां करोतीत्येतत्समानमन्यत्समूहेनेति वचनाद्विश्वजि-
त्यपि सर्वेषु^४ भवति । परोचपृष्ठे ऽपि न होतुः प्रतिशिल्पक्रिया
शौचकाशां तथाधिकारात् ।

६.

१. मध्ये दशरात्र इति प्रकृतम् । तस्य पृष्ठयपसह उक्तः ।
पयस्य च्छन्दोमा वक्तव्याः । तत्र तावच्छान्दोमिकं प्रथममहर्दश-

१ O D प्रकृतिः ।

२ O वृहत्प्रत्यक्षपृष्ठः D वृहत्प्रत्यक्षपृष्ठः ।

३ O D om. वृहत् ।

४ O सर्वेषु पृष्ठेषु ।

रात्रस्य सप्तमं तदुच्यते । चतुर्विंशत्सोमं सर्वमहः । होचकाणां
सोमातिग्रहणार्थं वचनं । दृष्टपृष्ठमिति स्वश्रुत्यभिप्रायः । दृष्ट-
चक्ररदृष्टे ऽपि दृष्टरात्रे युक्तु दृष्टदयुक्तु रथन्तरमेवं प्राप्ते ऽप्यस्य
सप्तमस्याहो दृष्टपृष्ठतैव वचनात् ।

१. प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वमित्याज्यमिति (२६. ८) श्रुतेः ।

२. वक्ष्यमाणकः ।

३. प्र वीरया शुचयो दृष्टिरे वामिति वायव्यमिति श्रुतेः दृष्टम् ।

४. ते सत्येन मनसा दीध्याना इत्येन्द्रवायवस्तृचः ।

५. उदां चक्षुर्वरुण सुप्रतौकमिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः ।

६. आ गोमता नासत्या रथेनेत्याश्विनम् ।

७. आ नो देव प्रवसा याहि शुभिक्षित्येन्द्रम् ।

८. प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्षन्मिति वैश्वदेवम् ।

१०. प्र सोदसा धायसा सस एषेति सारस्वतम् । इत्येतानि
प्रसंगदृष्टानि ।

११. ये पार्थिकस्य प्रथमस्य श्वरस्य प्रतिपदनुचराः सम्राट्पण-
स्यत्यासोक्तासो ह्यन्दोनेषु भवन्ति । खरसामानस्य वक्ष्यन्ते तेषु च
त एवं भवन्ति । अभिज्ञवे च षलहे आट्टव्या' त एवं भवन्ति
एवमतिदिष्टानां विशेषविनियोग उच्यते ।

१२. पार्थिकाग्रथमादङ्गः प्रथमस्य ह्यन्दोमिकस्याहो भवन्ति

१३. द्वितीयात्पार्थिकात् द्वितीयस्य ह्यन्दोमिकस्याहो भ-
वन्ति ।

१४. इतीधात्यार्षिकात् प्रतिपदनुचराः सम्राट्पणस्यत्यास्तृती-
थस्य छान्दोमिकस्याङ्गो भवन्ति ।

१५. एवमेवेति पाठक्रमेण अहस्य पूर्वस्याभिप्लविकस्य पार्षिकाः
प्रतिपदनुचराः सम्राट्पणस्यत्याः प्रथमश्चोक्ता भवन्ति ।

१६. आभिप्लविकस्येति वर्तते । येन क्रमेण पूर्वस्याभिप्लविकस्य
अहस्य तेनैव क्रमेणोत्तरस्यापि । ये अहस्य प्रथमस्य प्रतिपदनुचराः
सम्राट्पणस्यत्यास्ये छन्दोमेध्वेवमादियत्तदोर्निर्देशं^१ कुर्वन्नेकाहिकानां
पक्षे प्राप्तिं दर्शयति ।

१७. इत्थं छान्दोमिकेनैव क्रमेण स्वरसाध्यामपि पार्षिक-
प्रथमश्चोक्ताः प्रतिपदनुचराः सम्राट्पणस्यत्याः । स्वरसामभ्यः श-
स्त्राणौत्यत्र प्राकृतविकल्पार्थमेवमित्यतिरेकवचनं । श्रुत्कमाद्युपदेशः
छन्दोमानामभिप्लवस्य च वैश्वदेवसाहचर्यार्थं ।

१८. कथा शुभा सवयसः मनौलाः । त्वं सु मेघं महत्या
स्वर्विदमिति चैष्टुभजागते सूक्ते मरुत्वतीयम् एवमेव श्रुतत्वात् ।

१९. तसु छुहि धो अभिभृत्योजा अभि त्वं मेघं पुरुङ्गत-
सृग्मियमिति चैष्टुभजागते सूक्ते उभे अभिवती । तद्रायन्तरं रूपं
देहे सूक्ते निध्वेवस्यमरुत्वतीययोः ग्रस्येते इति (१६.८) श्रुतत्वात् ।

२०. यद्यु कण्ठरथन्तरं कुर्युर्नास्य धोनिमनुशंवेत् इति श्रुते ।

२१. ये प्रथमयोः प्रथमद्वितीययोरित्यर्थः । अङ्गोः पार्षिकयो-
रेवंनामत्वात् । प्रथमे ऽहनि छान्दोमिके प्रथमात्पार्षिकात् ।

द्वितीये द्वितीयात् । द्वितीये प्रथमात् । राथन्तरं शस्त्रमिति श्रुति-
शिखात् । एवमाभिन्नविके प्रथमे प्रथमात्पार्थिकात् द्वितीये द्विती-
यात् द्वितीये प्रथमादित्यादि ज्ञेयम् ।

१९. तत्सवितुर्वरेण्यमिति साविचं हृचं सूक्तं । प्रेतां यज्ञस्य
ग्रंभुवेति धावापृथिवीयं हृचं सूक्तं । अयं देवाय जन्मन इत्यार्भवं
हृचं सूक्तं । हृचग्रहणात् । अजुनीती नो वरुण इति पञ्चर्चं वैश्व-
देवं । आ याहि वनसा सहेति हृचं सूक्तं । सूक्तमङ्गावचनादाङ्गा-
नाञ्च । छन्दोविचितौ च पितृभृतो न तन्मुमिदित्युदाहृतत्वात्
चतुष्यदा । ओमामश्पर्षणीष्टत इति तिस्रः । इत्येष वैश्वदेवे
विकारः ।

२०. वैश्वानरो न ऊतय इति कल्पजा पुनराधेयपठिता ।
वैश्वानरो न आ गमदित्येवमादिके गायत्र्याविह पठिते । एतत्तृचं
वैश्वानरौथं सूक्तं । प्र यदस्त्रिष्टुभमिति पञ्चदश नव वेति मारुतं ।
अर्चन्तस्त्वा हवामह इति जातवेदशौचं । इत्याग्निमारुते विकारः ।

१०.

१. दशरात्रस्याष्टममहस्रतुस्रत्वारिंशस्तोमं । स्तोमसङ्ख्या शौच-
काणामेकथा द्वाभ्यां वा स्तोममतिशंसतीत्येवंप्रयोजना । राथन्तर-
पृष्ठमिति स्त्रश्रुतिप्रकाशकम् ।

२. अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा इत्याज्यमिति श्रुतेः ।

१ C (orig.) D एते द्वे वैश्वानरौथं सूक्तं ; C (by alt.) एतद्वैश्वानरं सूक्तं ।

३. वक्ष्यमाणकः ।

४. कुविदङ्ग नमसा धे वृधाम इत्येते प्रथमादतीथे द्वे वाच-
यस्य ह्यस्य ।

५. आ वाचो भूय श्चिपा उप न इत्येका । पूर्वाभ्यां सप्त
समुच्चयार्थस्यकारः । ~

६. यावत्परस्तम्भो यावदोज इत्यैन्द्रवाचवः ।

७. प्रति वां सूर उदिते सूक्तैरिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः ।

८. अप स्वसुररुषभो नग्जिहीत इत्याश्विनमिति श्रुतेः ।

९. अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुम्ब इत्यैन्द्रमिति श्रुतेः ।

१०. प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नचन्नेति वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

११. उत स्या नः सरस्वती जुषाणेति सारस्वतमिति श्रुतेः

(२६. ११) । इत्येतानि प्रउगहृत्तानि ।

१२. मह्यं इन्द्रो नृवदा सर्षणिप्रा इति चैष्टुभानां प्रथमं
मरुत्वतीथानामित्येवमारभ्य सर्वमाषातं श्रुतौ । क स्य वीरः को
अपश्यद्विन्द्रमित्यत्र सूक्ते भद्रमिदं रश्मिमा अग्ने अक्रञ्जिति पतस्रः
सर्वचोद्धर्तव्याः । श्रुत्यन्तरात् । नरस्तुतेर्देवतासंदेहाच्च ।

१३. त्वं मह्यं इन्द्र तुभ्यं ह स्या इति चैष्टुभानां प्रथमं निष्के-
वस्थानामित्येवमनुक्रम्य श्रुतौ सर्वमाषातम् ।

१४. चतुर्ष्वर्षभेनत्साविषम् ।

१५. मही द्यौः पृथिवी च न इति त्वं सूक्तं धावापृथिवी-
यस्य । युवाना पितरा पुनरित्यार्भवम् ।

१६. देवानामिन्द्रो महदिति अर्षं वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

१७. इमा तु कं भुवना षीषधामेति द्विपदा इति श्रुतेः ।

१८. विश्वे देवा ष्टतावृध इत्येतास्मिन् । सूक्तविष्टुद्भावश्वे विविदस्मिन्प्रथमे त्वाहावो देवानामिद्वो मष्टदित्यस्मिन् । इति वैश्वदेवे विकारः ।

१९. वे इह पठिते कल्पजे तृतीया चाणुपदिष्टाभ्युद्गृष्टाया-
मिति वैश्वानरीयम् ।

२०. मारुतमेतच्छ्रुतेः ।

२१. द्रुतं वो विश्ववेदसमिति जातवेदश्रीयम् । इत्याग्निमा-
इते विकारः ।

११.

१. दशरात्रस्य नवममहर्वक्ष्यमाणं तदष्टाशत्वारिंशसोमं ।
श्रीचकाणां स्तोमातिग्रंसनाथां स्तोमसङ्ख्या । वृहत्पृष्ठमिति स्रश्रुत्य-
भिप्रायः ।

२. अगन्म महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वक्ष्यम इत्येते
उभे तदाश्वमिति श्रुतेः ।

३. अगन्म महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वक्ष्यम इत्ये-
तयोर्द्युत्पूर्वं तदेव केवलमाश्र्यं भवति । तथा च श्रुतेः ।

४. वक्ष्यमाणकः ।

५. आ वायो भूष इडचिपा उप न इति पञ्चकस्य सूक्तस्य
प्रथमाहतीषे हे अशौ उक्तमा चैवं वायस्यसूतः ।

६. आ वायो भुषेत्यखेव सूक्तस्य द्वितीयापत्तुर्थादृषौ । अर्वन्तो न अर्वसो भिच्चमाणा इति च तृतीयेत्येवमैन्द्रवायवकृषः ।

७. दिवि चयन्ता रजसः पृथिव्यामिति मैचावरुणमिति श्रुतेः ।

८. आ विश्ववाराश्विना गतं न इत्याश्विनमिति श्रुतेः ।

९. इन्द्रं नरो नेमधितां हवन्त इत्येन्द्रमिति श्रुतेः (२६. १५) ।

१०. ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अग्नेदिति वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

११. प्र चोदसा धायसा सस एषेति सारस्वतमिति श्रुतेः । इत्येतानि प्रउगदृषानि ।

१२. अर्यमा मनुषो देवतातेत्येवमनुक्रम्य पञ्च सूक्तानि मरु-
त्वतीये शस्वन्त उक्तमे कृन्दोम इति श्रुतेः ।

१३. आ सत्यो यातु मघर्वां ऋजौषीति जैष्टुभानां प्रथमं निष्केवस्वानामित्येवमाद्यनुक्रम्य षष्ठ्यन्ततो निष्केवस्व इति (२६. १६) वचनात् षट्सूक्तं निष्केवस्वम् ।

१४. अभि ता देव सवितरिति सावित्रं ढचं सूक्तं । प्र वां महि धवौ अभौति सावाष्टयिवीथं ढचं सूक्तम् ।

१५. इन्द्र इषे वृदातु न इत्येका । ते नो रत्नानि धत्तमेति द्वे इत्यार्भवमिति श्रुतेः ।

१६. अग्निस्त्वथे पुरोहित इत्येवमादीनि पञ्च सूक्तानि । षष्ठं तृतीयेन सूक्तेन तेषां तृतीयं वा कथ्यते इति सविकल्पेन ।

१७. ये त्रिंशति चयस्वर इत्येतत्सूक्तमुपोत्तमासुद्धृत्य ।

१८. सूक्तानिष्टत्पर्यमेकाग्रहणम् ।

१९. आ गर्भं पर्वतानामित्येताश्चतस्रः ।

२०. बभुरेको विषुणः सूनरो युवेति चैतत्सूक्तं भवति । वाग्रब्दः पूर्वेण सह विकल्पार्थः । मनुप्रवर्हवचनादुभयपक्षे ऽपि भारद्वाजस्तृचो भवति । उभयोः पक्षयोस्तुल्यात् । ये त्रिंशतीत्युपोत्तमासुद्धृत्य न हि वो अस्यर्भक इत्येका गर्भेति चतस्रो बभुरेक इति वा मनुप्रवर्ही । मनोः प्रवर्ह इति ब्रह्म उद्यमन इत्यस्य प्रपूर्वस्थाजन्तस्य रूपं । प्रकर्षोद्यतसार इत्यर्थः । यस्माच्चायं सार-स्तस्मान्न किञ्चिदुद्धर्तव्यम् । तेन त्रिवृद्ग्रारात्रपक्षे एकैकामितरेषां सूक्तानामित्युद्धारवचनास्मन्प्रवर्हपक्षो न भवति ।

२१. विश्वे देवास आ गतेत्येतद्भारद्वाजं त्वचं प्रस्तान्यं भवति । इति वैश्वदेवे विकारः । अभि त्वा देवेत्यत आरभ्य भारद्वाज-त्वचावधिकः ।

२२. द्विवि शृष्ट इत्येवमादिने दे कल्पजे । तृतीया च सार्व-कामिक्यां । इत्येतत्तृचं वैश्वानरीयम् ।

२३. मरुतो यस्य हि चय इति मारुतमिति श्रुतेः ।

२४. अग्निर्होता पुरोहित इति जातवेदमीयमिति श्रुतेः ।

२५. विकार इति वाक्यशेषः । व्यूहपक्षे इन्दोमानां यद्वक्तव्यं तदुक्तं । समूहपक्ष इदानीमाह ।

२६. 'ब्यूल्हपचे धानि च्चहस्य प्रथमस्य प्रातःसवनद्वितीयसवना-
न्युक्तानि तानि समूल्हपचे कन्दोमानामिति^१दिशन्ते । किञ्चान्यत् ।

२७. धानि च निष्कोवस्यमरुत्वतीययोः कन्दोमगतयोर्जाग-
तानि ब्यूल्हे ऽभिहितानि तानि समूल्हपच उत्सृजति । चग्रन्दात् ।

२८. स यो वृषा वृष्येभिः समोका इत्येताः पञ्चदश कथा-
शुभ्रीयादूर्ध्वं भवन्ति ।

२९. यो जात एव प्रथमो मगस्मानित्येतसूक्तं तमुष्टुहीया-
दूर्ध्वं भवति ।

३०. 'वृहद्रथन्तरपृष्ठो दशराजः पाक्षिको ऽस्ति । तस्मिन्क्रिय-
माणे सर्वे कन्दोममध्यन्दिना होतुर्विषूक्ता भवन्ति । सर्व इति
वचनात् संघातप्रयुक्ताः नैकैकत्वेन प्रयुज्यमानाः^२ ।

१२.

१. दशममहरिदानौ वक्तव्यं । तदेवंसंज्ञकं न विवक्तव्यमित्य-
विवाक्यं । केचित्तु मन्यन्ते न नामधेयमित्येतत् संव्यवहाराभावात् ।
अविवाक्यमिति गुणविधानमेतत् । नाच विचारयितव्यमिदं साधु
कृतमिदमसाध्विति । चतुर्विंशस्तोमं । स्तोमसङ्ख्या होचकाणां स्तोमा-
तिग्रंसनार्था । अत्यग्निष्टोमो ऽविवाक्यं दशममहरिति कात्यायनस्य ।

२. अत्यस्त्रिंशमग्निष्टोमसामाग्निमारुतस्तोत्रं भवति ।

३. मानसं स्तोत्रं चिकं भवति ।

१ C D om. ब्यूल्हपचे । C has ब्यूल्ह in marg. २ C अतिदिशन्ते ।

३ A ins. साध्यन्दिनसवनानि च्चक्रवर्तयुक्तानि भवन्ति । ४ C (orig.) D •नानात् ।

४. वामदेवस्य साक्षो या योनिस्तस्यां रथन्तरं पृष्ठं । रथ-
न्तरपृष्ठे गीतिर्भवतीत्यर्थः । एवं च सति यः ग्रस्यन्नतो विगेषः स
उपरिष्ठादृच्छते ।

५. यदि चेत्कस्यचिच्छंसतः^१ प्रतिभाहानिः स्यात्ततो ऽन्यो
ऽविनियुक्तस्तदुपदेशार्थं स्वाध्यायवदनुब्रूयात् । नन्दति ह वै यज्ञो
विदुषागच्छता^२ यतो ऽसंस्कृतं भविष्यत्ययं मे तत्समर्थयिष्यतीति ।
यदि कश्चित्प्रमत्त उपहन्याद्यस्तदधीयात् स तं देशं पार्श्वतः स्वाध्या-
यमधीयीतेति (२७. १) श्रुतेः ।

६. उद्धृत्यानुष्ठुभं कन्दो यत्प्राकृतमितरेषामनुष्ठुपूर्ववर्जितानां
कन्देषामनुष्ठुप्संपदं संपाद्य पञ्चदशं महस्रं कार्यमेकस्मिन्सर्ववनीये^३ ।
यथा महस्रं च पञ्चदशं चानुष्ठुभः स्युस्तथैतदहः संपादयेदिति
वचनात् । तत्र तावद्यदेतस्मिन्नहनि ग्रस्यमनुप्रथोक्तव्यम् तत्ताव-
दुच्यते । आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्त्र इति चिरुक्तायां तिस्रः ।
उपप्रयन्तो अध्वरमिति नव । स हि यो मानुषा युगेति सतंस्रः ।
अग्निं नरो दौधितिभिररण्योरिति तिस्रः । सप्तस्य यदियुता
सस्मिन्सूधञ्जिति पञ्च । अग्न्य महेति तिस्रः । एना वो अग्निं
नमसेति प्रगाथाः^४ । अयमग्निः सुवोर्धस्येति प्रगाथाः^५ । त्वाम्ने
मनीषिण इति ढस्यौ मध्यमं विना । ईलिष्या हि प्रतौष्यमिति
ऋषा दश । पुरु त्वा दाश्यान्वोच इति च तिस्रः । वेदिषदे प्रिय-

१ A C (orig.) D इन्द्रसः । २ A om. the passage from गच्छता to श्रुतेः ।

३ C (sec. h.) adds सति । ४ C (in marg.) षयः ।

५ C (in marg.) षयः ।

धामाय सुधुत इति सप्त । जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरिति षट् । अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति दश । कस्त उषः कथमिष इति तिस्रः । यावयद्देषसं त्वेति चतस्रः । प्रति ध्या सूनरी जनौति तिस्रः । 'उपो ररुचे युवतिर्न योषेति षट् । प्रति स्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा इति तिस्रः । प्रत्यु अद्रश्यायतीति षट् । उषो यदद्य भासुनेति द्वे । उषस्तच्चिचमा भरेति तिस्रः । एता उ त्या इति चतस्रः । महे नो दश । अश्विना यज्वरीरिष इति तिस्रः । आ मे हवं नव । आ शुभ्रा यातमिति तिस्रः । आ भातीति द्वे । उप त्या वक्त्रौ इति द्वे । इमा उ वां दिविष्टय इति षट् । अयं वां मधुमत्तम इति प्रगाथौ । युवोरू षू रथमिति तिस्रस्त्रिचक्रौ अद्येति तिस्रः । क खिदद्य कतमास्त्रिनेति चतस्रः । प्रति प्रियतममिति नव । चिरुत्तमया परिधाय एकादश । एष प्रातरनुवाकः ।

प्रशास्तुः स्तोकीयाः । जुषस्य सप्रयस्तममिति प्रथमा चिः । इमं नो यज्ञमित्येका । अभि प्रवन्तेति द्वे । तुभ्यं श्रोतव्यमिषो गश्चौव इति चिर्द्वितीया ।

अच्छावाकस्य । अच्छा नः श्रौरश्रोचिषमिति तिस्रः । यजमान होतरध्वर्यो इत्यादिको निगदः । उक्तीयमानाय प्रति श्रुताय वो ध्वदिति तिस्रः । अस्माअस्मा इदन्वस इति चतुर्थी । गणधर्मस्य प्रकृतिवत् ।

आज्यमुच्यते । श्रौ० अग्निर्व्योतिरित्यारभ्य प्रकृतिवत् । शो

अध्वरा करति जातवेदोऽग्ने तमद्य । अयं न सोमैः क्रतुं न भद्रं । इदित्यृशमृध्याम त ओहोऽग्ने अधा क्षम इत्यादि । शो० शिवा नः सख्या सन्तु भ्राचेति । माधुच्छन्दसः प्रउगः । विश्वे देवासो अस्त्रिध इति परिधानीया ।

मैत्रावरुणस्याज्यं । शो० ता नः शक्रमिति स्तोत्रियः । शो० आ नो मित्रावरुणेत्यनुरूपः । शो० आ नो गन्तं रिशादसेत्येका । प्र वो मित्रायेति पञ्च । प्र मित्रयोरित्यष्टौ शस्त्रा शो० ते स्याम देव परिधानीया ।

ब्राह्मणाच्छंभिन आज्यम् । शो० युञ्जन्ति ब्रह्ममिति स्तोत्रियः । शो० आ याहि सुषुमा हि त इत्यनुरूपः । उक्त्वा मन्दन्तु सोमा इति तु 'च्छन्दागाः स्तोत्रियं कुर्वन्ति । तत्रायमेवानुरूपः । उदयनीये परे । सुरूपकनुमृतय इति महाव्रते^१ । तत्रा याहि सुषुमा हि त इति द्वादश । प्रकृतं ब्रूमः । शोमावो आ नो याहि सुतावत इति दश । इन्द्र त्वा वृषभं वयमिति द्वे । उद् घेदभि श्रुतामघं । शोमावो स न इन्द्रः शिवः सखेति परिधानीया । अक्कावाकस्याज्यं । शोमावो ता हि शश्वन्त ईलन इति स्तोत्रियः । शोमावो इन्द्राग्नी आ गतं सुतमित्यनुरूपः । शोमावो तोशा वृचक्षणा ऊव इति षट् । इहेन्द्राग्नी उप ह्य इति पञ्च । इन्द्राग्नी प्रवसा गतमिति द्वे । शोमावो गोमद्विरण्वदस्त्रिति परिधानीया । शमाप्तं प्रातःसवनम् ।

१ D इन्दोव्रतः । C (orig.) इन्दो वाः सो० ।

२ C D तत्रावरे परे । परे seems to be struck out in C.

सृजानो वारे पवमानो अव्यय इत्येता यावस्ततः । उभिष्वशो-
जसा सह श्रातं हविरिति समानं ॥ महत्ततीयं । अध्वर्यां श्रोसावो
चिकद्रुकेषु महिषो घवाशिरं तुविशुभ इत्येका । तुविशुभेति द्वे ।
श्रोसावो इदं वशो सुतमन्व इत्यनुष्परः । श्रोसावो इन्द्र नेदीष
एदिहीति प्रगाथः । श्रोसावो प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति प्रगाथः ।
श्रोसावो अग्निर्नतेत्येका । श्रोसावो त्वं सोम क्रतुभिरित्येका ।
श्रोसावो पिबन्वप इत्येका । वृहदिन्द्राय गायतेति प्रगाथः । तथा
प्र व इन्द्राय वृहत इति । श्रोसावो अनिष्ठा उयः सहस्र इत्यादि
प्रकृतिवच्छेषं ।

निष्केवश्यम् । अध्वर्यां श्रोसावो कथा नसिच आ भुवदिति
स्रोचियः । श्रोसावो कथा त्वं न ऊत्येत्यनुरूपः । श्रोसावो यदा-
वानेति धाय्या । श्रोसावो पिबा सुतस्य रसिन इति प्रगाथः ।
अभि त्वा सूर नोनुमः । अभि त्वा पूर्वपीतये । ससाय आ
शियामहीति नव । आ धूर्ध्वस्यै दधामान्शान् । वज्रमेको विभर्ति
हस्त आहितं । तिग्ममेको विभर्ति हस्त आयुधं^१ । श्रोसावो इन्द्रस्य
सु वीर्यांषि प्र वीचमित्यादि प्रकृतिवत् ।

नैषावरूपस्य षष्ठं । अध्वर्यां श्रोसावो मा चिदन्यद्वि शंसतेति^२
स्रोचियः प्रगाथः । मा भेम मा अमिषेत्यनुरूपः । कस्तमिषेति
सामप्रगाथः । अप प्राच इन्द्रेत्युक्तमुक्तीया । आ धूर्ध्वस्यै दधाता-
शानिति द्विपदा । ससो ह जात इति सूक्तं । एवा त्वामिन्द्र

१ तिग्ममेको विभर्ति हस्त आयुधम् is struck out in C.

२ C is inārg. नैषावरूपस्य ।

वक्षिणिति सूक्तं । आङ्गयोत्तमया परिधानीया । स्तोत्रिये लिखित
 एवाहावः । अनुरूपे श्रोत्रावो इति । तथा सामप्रगाथे तस्य चान-
 न्तरं परिधानीयाये चेति । उक्तं मैत्रावरुणस्य पृष्ठम्^१ । ब्राह्मणा-
 ष्वंसिन् उच्यते । अर्धर्या श्रोत्रावो तं वो दस्ममिति स्तोत्रियः^२
 प्रगाथः । श्रोत्रावो तत्त्वा यामि सुवीर्यमित्यनुरूपः प्रगाथ एव ।
 श्रोत्रावो कं नव्यो अतसीनामिति द्वे । श्रोत्रावो ब्रह्मणा त इति
 चोक्त्यसुखीया^३ । इन्दोगवग्नादेवं । स्वग्रास्वाभिप्रायस्तु । उदु त्थे
 मधुमन्तमा इति स्तोत्रियः । उदित्वस्य रिच्यत इत्यनुरूपः । यदा
 चिकद्रुक्तेषु महिषो यवाग्निरं तुविष्म इति स्तोत्रियः । तव त्वं नर्यं
 नृतो ऽप इन्द्र । तमिन्द्रं जोहवीमि । विश्वाः पृतना इत्यनुरूपः ।
 ततः कदान् । तत उक्त्यसुखीया । ततो रायस्त्रामो वज्रहस्तमिति
 द्विपदा । तत इन्द्रः पूर्वमिदतिरदिति सूक्तं । तत उदु ब्रह्माणीति
 चथोक्त आहावः शस्त्रशेषश्च ।

अच्छावाकस्य पृष्ठम् । अर्धर्या श्रोत्रावो तरोभिर्वो विद्वदसु-
 मिति स्तोत्रियः प्रगाथः । श्रोत्रावो तरणिरिक्षिषामतीत्यनुरूपः
 प्रगाथ एव । श्रोत्रावो कद्रू न्वस्याकृतमिति कदान्^४ प्रगाथः ।
 श्रोत्रावो उरं नो लोकमनु नेषि विदानित्येका^५ । अथा वाजं
 देवहितं सनेनेति^६ द्विपदा । भूय इडावृधे वीर्यायेति सूक्तं ।

१ D om. the text from परिधानीया up to अनन्तरं । २ C D om.
 प्रगाथः । ३ A एका instead of उक्त्यसुखीया । C एका over the line. ४ C D
 om. कदान् । ५ C D उक्त्यसुखीया instead of एका । C एका over the line.
 ६ The MSS. differ as to the length of the quoted Pratikas. I have
 not registered these minutiae.

अभि तष्टेव दीधत्या मनीषामित्यस्योक्तमया आहावपूर्वथा परिदधाति ।

वैश्वदेवम् । अध्वर्यो ग्रींसावो अभि त्वां देवं सवितारमोक्षोः कविक्रतुमित्येका । अस्य हि स्वयग्रसरमिति द्वे । इति वैश्वदेवस्य प्रातिपदिकसूचः । ग्रींसावो अभि त्वा देव सवितरित्यनुचरसूचः । ग्रींसावो अभूद्देवः सविता वन्द्यो नु न इति सनिवित्कं सूक्तं । ग्रींसावो एकया च दग्रभिश्च स्वभूते । ग्रींसावो प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी अतावुधेति सनिवित्कं सूक्तं । ग्रींसावो सुरूपहानुमूतये । ग्रींसावो तच्चक्षुषं सुष्टतं विघ्ननापस इति सनिवित्कं सूक्तं । ग्रींसावो अयं वेनस्योदयत्पृश्निगर्भाः । ग्रींसावो घेभ्यो माता मधुमत्पिपन्ते पशुः । ग्रींसावो एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्ये । ग्रींसावो प्र प्रुक्नेतु देवी मनीषेति सूक्तं । आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति सूक्तं सनिवित्कं । ग्रींसावो अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति परिधानीया । उक्थवीर्यं द्याव्या च प्रकृतिवत् । द्वितीया दृतयाव्या भवा मित्रो न प्रेथ्य इति ।

आग्निमारुतं । अध्वर्यो ग्रींसावो वैश्वानराय पृथुपाजसे विप इति सनिवित्कं सूक्तं । ग्रींसावो आ ते पितर्मरुतां सुव्रमेतु । ग्रींसावो प्रत्वक्षसः प्रतवस इति सनिवित्कं सूक्तं । ग्रींसावो अग्निं नरो दीधितिभररश्नोरिति स्रोत्रियः । ग्रींसावो प्र ते अग्रथो ऽग्निभ्यो वरं निरित्यसुरूपः । ग्रींसावो प्र तथ्यसौं नव्यसौं धीति-

मग्रथ इति सनिवित्कं सूक्तं । श्रोसावो आपो हि हा मयीभुव
इत्यादि प्रकृतिवच्छेषम् ।

अथ समूहे ऽतिरिक्तोक्तम् । अध्वर्यो श्रोश्रोवो आशं गौः
पृथ्निरकमौदिति स्तोत्रियः । श्रोसावो मही द्यौः पृथिवी च न
इत्यनुरूपः । श्रोसावो तं प्रथया पूर्वथा विश्वमेमधेति त्रयोदश ।
श्रोसावो यज्ञो बभूव स आबभूवेति परिधानीया । प्रजापते न
त्वदेतान्यन्य इति याज्या ॥ इति प्रातरनुवाके शतद्वयं पञ्चदश-
धिकमनुष्टुभां संपन्नं । तत्पूर्वलिखितमेवानुष्टुभां प्रातरनुवाकः पञ्च-
दशे शते इत्यत्र सूत्रे । अष्टौ शतान्यन्यान्यनुष्टुभां । तत्र गायत्रीर्णां
शतद्वयं पञ्चाशदधिकं षोडशोष्णिहः । अष्टौ विराजः । चित्रत्वारिं-
शद्गृह्यतः । षोडश पङ्क्तयः । शतद्वयमेकषष्टिश्च चिष्टुभः । अग्नीति-
र्जगत्यः । द्विपदाः षड्विंशतिः । द्वे शक्रर्यौ । षलष्टय इति ।

अथ गायत्र्यस्त्रिस्रो ऽपोमग्नीये । एकचत्वारिंशत्पशुकर्मणि
वपान्ते द्वे हविष्यंक्तां । द्विदेवत्येऽष्टौ । त्रयोदशोन्नीयमानसूक्ते ।
षट् प्रस्थितयाज्याः^१ । प्रति श्रुतायेति पञ्च । प्रातर्यावभिरित्येका ।
द्वादशर्तुयाज्याः । त्रयोविंशतिः प्रउगे सयाज्ये । षड्विंशतिः षड्विंशति-
र्होत्रकाणामाज्येषु । त्रयस्त्रिंशदभिषवे । एका दधिघर्मे । पञ्च मर-
त्सतीये । अष्टौ निष्केवस्ये । षड्वैशदेवे । तिस्र आग्निमाहते । द्वे
पत्नीसंयानेष्विति गायत्र्यः ।

अथोष्णिहः । तिस्रो ऽभिषवे । षतस्रो मरत्सतीये । नव
निष्केवस्ये इत्युष्णिहः ।

अथ विराजः । आभ्यनिष्क्रेवण्योर्यांभ्ये । अग्निष्टोमसावश्च
स्तोत्रियानुरूपयोः षष्ठिति ।

अथ दृश्यः । नव बहिःकर्मण्यश्वाकस्य । चतस्रो मरुत्वतीये ।
तिस्रो निष्क्रेवण्ये । नवनव शस्त्रेषु शोचकाणामिति दृश्यः ।

अथ पङ्क्तयः । स्तोत्रीयासु तिस्रः । एकाश्वाकस्य बहिः-
कर्मणि । एकैवाभिषवे । द्वे मरुत्वतीये । तिस्रो निष्क्रेवण्ये । एकैका
शोचकाणां शस्त्रेषु । तिस्र आग्निमाहते इति पङ्क्तयः ।

अथ चिष्टुभः । अपोनद्वीये विंशतिः । पशुकर्मणि वपान्ते
चयोविंशतिः । सप्तभिषवे । द्वे दधिघर्मे । चतस्रः पशुपुरोसाग्रे ।
द्वे हविष्यांस्तां । चतुर्दशोक्षीयमानसूक्ते । सप्त प्रक्षितयाव्याः । द्वे
मरुत्वतीयपदे । शस्त्रे षोडश सयाव्ये । अष्टादश निष्क्रेवण्ये ।
विंशतिर्मेचावरुणस्य शस्त्रे । एकविंशतिर्वाङ्मण्येष्वसिनः । एकोन-
विंशतिरश्वाकस्य । द्वे आदित्यपदे । सप्तदशकं मनोतासूक्तं ।
षट् पशुयागे । चयोदशोक्षीयमानसूक्ते । इन्द्राविष्णु पिषतं मध्वो
अस्त्रेति चिष्टुप् प्रक्षितयाव्या । सावित्रपदस्य च पुरोनुवाक्या ।
सूक्तस्य च सावित्रस्थाद्योक्तमे । एकया च दशभिश्चेति वाचय्या ।
अशुर्भराय सं शिश्रात् सातिमित्याभं वस्त्रोक्तमा । अथं वेनस्योद-
द्यत्पृग्निगर्भाः^१ । एवा पिचे विश्वदेवाय वृष्ये^२ । ता नो राससाति-
यासो वसूगौति चतस्रः । षष्ठी चानोभद्वीयस्य । भद्रं कर्षेभि-
रिति च । विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे । हतं मिमिचे हतमस्य

धोमिः^१ । त्वं सोम पितृभिः संविदानः^२ भवा मिचो न श्रेयो वृता-
सुमिः । ऐभिरग्ने सरथं पाद्मर्वाड् । आ ते पितर्महतां सुममेतु ।
अप्रयुच्छप्रयुच्छङ्गिरग्ने । उत नो ऽहिवृध्नः शृणोतु । उत ग्रा
व्यन्तु देवपत्नीः । पेयस्त्रिस्तः । स्वादुष्किलीयास्त्रिस्तः^३ । यथोरोजवा
स्त्रुभिता रजांसि । विष्णोर्मुं कं वीर्याणि प्र वोचम् । एवा न इन्द्रो
मघवा विरप्स्यीति तिस्रः । तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गाः ।
अतिप्रैषस्य पुरोनुवाक्या । परा थाहि मघवन्मा च याहीति पञ्च
पत्नीमंथाजेष्विति त्रिष्टुभः ।

अथ जगत्यः । एका अपोनश्रीये । षोडशाभिषवे । पितृन्वप
इत्येका । द्वे हविष्यंस्त्यां । षट् प्रस्थितथाज्याः । सावित्रघहस्य च
थाज्या । चतस्रः सावित्रे सूक्ते । पञ्च द्यावापृथिवीये । चतस्र आर्भवे ।
येभ्यो मातेत्येका । पत्नानोभद्रीये । वैश्वानराय पृथुपाजस, इति
चयोदश । प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्स्यन् इति षट् । प्र तव्यषीं
नव्यषीं धीतिमश्व इति सप्त । देवानां पत्नीरित्येका । राका-
महमिति द्वे । तन्तुं तन्वन्नित्येका । अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिरित्येका ।
युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिनेत्येका । पुमस्य देवानां पत्नीरिति ।

अथ द्विपदाः । द्वे निष्केवस्ये । एकेका होत्रकाणां शस्त्रेषु ।
एकविंशतिवैश्वदेव इति । अथाष्टयः । त्रिकद्रुकेषु महिषो यवा-
भिरं तुविशुम् इत्येषा चिः । अभि त्वं देवं सवितारमोष्ठीरित्येषा^४
चिरिति ।

१ C D ins. इत्येका ।

१ C D ins. इत्येका ।

२ C (orig.) D om. शाङ्खान्द्रीयाभिषवः ।

३ C D इत्येषावो वीर्याः ।

अथ शक्यौ । तच्छंयोरा वृणीमह इति शकरी द्विः प्रयुज्यते ।
एवमेतच्चोपन्यस्तदृढीकरणाय संपत्त्यर्थः श्लोकेरनुद्यते ।

शतद्वयं सपञ्चाग्रमप इत्येत्यतः परम् ।

गायत्रमुष्णिहश्चात्र षोडश्याद्यै विराजकाः ॥१॥

वृहत्या ऽपि भवन्त्यत्र चत्वारिंशत्त्रिभिः सह ।

एकवक्ष्यधिकं विद्धि त्रिष्टुभां च शतद्वयम् ॥२॥

पङ्क्तयः षोडश्याश्रीतिर्जगतीनां सुनिश्चिता ।

द्विपदा विंशतिः षट् च द्वे शक्यौ षसष्टयः ॥३॥

उक्ता एवं पृथग्भूताः क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यदा ।

तदानेन प्रकारेणान्यथा वा यथेच्छया ॥४॥

शक्यौः वृहतीरष्टीर्गायत्रीषां गणे क्षिपेत् ।

अनुष्टुभस्तथैताः स्युस्त्रिष्टुवेकातिरिच्यते ॥५॥

त्रिष्टुभात्पूर्वसंख्यातादेकषष्ट्याच्छतद्वयात् ।

अष्टानवतिरन्वेति चतुरश्रवर्जिता ॥६॥

चतुरश्ररहीनानि शतानि त्रीण्यनुष्टुभाम् ।

संपन्नान्यूनषष्टानि त्रिष्टुस्तपि न संग्रहः (३५८) ॥७॥

उष्णिहश्च विराजश्च पङ्क्तयश्चेकधा कृताः ।

द्विचत्वारिंशदेताः स्युः श्रुतेरन्या अनुष्टुभः ॥८॥

जगतीनामश्रीतिर्यां तद्विंशतिशतं भवेत् ।

संपदा षोडश त्रेधा द्विपदोत्या अनुष्टुभः ॥९॥

सप्ताशीतानि सप्तैव (७८७) पूर्वाक्तानि अतुष्टुभाम् ।

द्वादशाग्रे तमित्यष्टैः^१ संपन्नाः श्रुतिचोदिताः ॥ १० ॥

^१गायत्र्यादिगणास्त्रिष्टुप्पादस्य द्विपदोत्थितः ।

चतुरशरमादाय पूरयेत्त्रिष्टुभं ततः ॥ ११ ॥

शेषैरनुष्टुभं क्षुयादिवमष्टौ शतानि तु ।

षोडशैवातिरिक्तानि^२ अचराणीह योजयेत् ॥ १२ ॥

त्रिष्टुभस्य द्विरुक्तेयं^३ द्वादशाचरहौमिका ।

तुभ्यं श्रौतानि तिसृभिरेवं षोडश योजयेत् ॥ १३ ॥

सहस्रमेतच्छ्रुत्युक्तं^४ पूर्णं पञ्चदशाधिकम् ।

सहस्रातरनुवाकं संपदानुष्टुभामिह ॥ १४ ॥

अग्निस्वामिनोक्ता अत्रैव श्लोका लिखन्ते ।

अथान्यानुष्टुबुद्धारः स हि सर्वत्र चोदितः ।

न यथर्थाप्रियाभावे नोद्धारः^५ स्यादनुष्टुभाम् ॥

प्रजाकामवशाद्यागः सिनीवाल्याः क्रियेत चेत् ।

नात्र तत्र तु कर्तव्ये स्त्रे खञ्जस्था^६ अनुष्टुभौ ॥

उद्धृत्यानुष्टुभं यस्माच्छन्दसां संपदच्यते ।

शतातिरात्र उक्थ्यादेस्तस्मान्मानुष्टुभस्यजेत् ॥

उच्छ्रयस्त्रेति न त्याज्या सप्तानां चोदनारम्भात् ।

ये वृत्तास इति त्रिषा त्यक्तव्या तद्विचारितम् ॥

१ A चाञ्चैः । २ C ० गवात् । ३ A षोडशैवा । ४ C चिरुक्ते । D ० भ चिक्ते ।
५ C रतत्प्रवृत्तं D प्रवृत्तं । ६ I am not able to make out the meaning of
this and several other passages in these verses. I have given the text
as it is in the MSS. • D खञ्जल च ।

द्वेषोऽस्मिन्नितिरेषा पृथक्कादिगच्छताम् ।
 इति साक्षेतरः ऋद्धस्तुप्रत्यायको ज्ञायम् ॥
 सर्वा दाशतयौव्वेता उत्तरास्तु सुभेवजः ।
 जनेन स्वपदेशेन चक्ष्यस्या अतुल्याता ॥
 चिकद्रुनेव्वभि तं च ग्रंथोर्वाक्ने तथैव च ।
 द्वावतिच्छन्दसां वर्गावतिवर्गोत्तराश्रयात् ॥
 अतुल्या इति चेत्तच्च प्रतिपत्संपदश्रुतेः ।
 सर्वांश्चो वेतरच्छन्दो^१ विराजस्तेन न त्यजेत् ॥
 विराजस्तुष्टुभोरैकादुद्वियेरन्विराजोऽपि ।
 संपत्त्याच्छन्दसामच सवनीयविशेषणात् ॥
 अतिरिक्तक्रियायां हि संपत्तैवेति^२ चेद्भवेत् ।
 एकस्मिन्निति वारम्भादधिकेषु तनादरः ॥
 एकस्मिन्नित्यसत्येतदाक्यं स्यादविवक्षितम् ।
 इति स्यात्तच्च येनोक्तमनारम्भो भवेद्यस्य ॥
 आज्यभागौ विकल्पेन ग्रंथोर्वाक्यस्य च परः ।
 ब्रह्मसामपरात् स्या च सिनीवासी च राका च ॥
 तथा पश्यपुरोक्षात् स्निष्टस्तस्य चो भवेत् ।
 एकाहेन च विद्यन्ते ताद्यमानस्य रूपाणि ॥
 पूर्वकारिवशात्कर्म स्रग्वास्ते यदि कल्पितम् ।
 क्रियेताभ्यधिकं किञ्चिद्गुणं वापि कदा चन ॥

१ C वेतरच्छन्दो D वेतच्छन्दो । २ A संपत्तैरिति C संपत्तैवेति ; over the line
 रि D संपत्तैवेति ।

स्रग्नाहविहितं वा स्यात् पूर्वकारी न चेत् कुर्यात् ।
 संपत् तच्चापि संपाद्या तदारम्भः^१ प्रयोजनम् ॥
 अथाख्यामीप्रथमेन क्रतुयाध्या विकल्पने ।
 न चेत्तथापि पूर्वत संपत्तत्रावपेदिह ॥
 यथाक्रमी प्रकरणे ज्ञापकं परमेकेति ।
 ऊर्ध्वं चोक्त्यसुखीयाया आवापो ऽचापि बोदितः ॥
 अथवोक्षीयमानेषु सूक्तानां परिमाणतः ।
 श्रुतेः संपत्सु संपाद्या श्रुतिवृष्ट्या क्रिया यदि ॥
 अदृष्टं तु यदस्माकं क्रियेताभ्यधिकं ह्यचित्तम् ।
 संपत्तत्र न संपाद्या ज्ञापकं पशवो ऽधिकाः ॥
 वाजिनं च न संख्येयं तद्वासाकमबोदितम् ।
 पयसांगमिदं ह्येति स्यादियं कस्य चिन्मतिः ॥
 साकमेधेषु तच्चापि प्रतिषेधाच्च युज्यते ।
 गण्यते चातिरिक्तोक्त्ये समाख्या हितयोस्तथा ॥
 अत्यन्तं चैव भेदाख्यात्संपदा विषमे हिते ।
 धोमातिरेकग्रस्त्रं च वै ताभ्यामुक्तकारणम् ॥
 ग्रस्त्रं कस्यभेदे यद्वावभेदे च यद्भवेत् ।
 संपत्तत्रापि संपाद्या तत्रैतन्नास्ति कारणम् ॥
 सोमारम्भान्निवृत्त्योमेन संपाद्या भवेत्संपत् ।
 कार्यस्वतुष्टुद्वारः सूचारम्भात्पुनःपुनः ॥
 सकारम्भो विशेषार्थो न तेषां नास्ति बोदना ।

कुर्षुरित्युपदेशाद्भि तस्मान्नेषु न संपत्त्यात् ॥
 अतुष्टुसंपदमत उच्यमानां निबोधत ।
 द्वे प्रातरनुवाके तु ऋते पञ्चदश्याधिके ॥
 जगत्येकापोनग्रीये त्रिष्टुभां विंशतिस्त्रिः ।
 गायत्र्यो चक्षु पीत्वेति न संख्या निगदा गण्याः ॥
 संपदानुष्टुभो ह्येषा एकविंशत्संपादिका ।
 यत्परिचयणीयादि सवनीयान्तमत्र तु ॥
 आष्यभागावसंख्याय संख्यायैकं पशुं^१ तथा ।
 आप्रियस्त्रिष्टुभः संख्यं^२ (?) सर्वेषां संपदस्तथा ॥
 प्रजाकामवदाग्रीषां नाराशंखपि वासिष्ठी ।
 गायत्री वा भवेन्नत्वा संपद्वशा चक्षो ऽत्र तु^३ ॥
 सतोदृश्यस्त्रिस्तो ऽत्र द्वाविंशतिश्च त्रिष्टुभः ।
 तुभ्यं स्रोतस्त्रि वायेषा विराट्स्पाष्टकोत्तमा ॥
 चलारिंशच्च तिस्रश्च गायत्र्यः सूरनुष्टुभाम् ।
 अष्टावष्टिष्टु^४ संपत्ताः षोडशश्चरवर्जिताः ॥
 द्विद्वैवत्यादि चाज्यात् प्रागृतुद्याज्या चक्षो^५ ऽत्र तु ।
 दृश्यतो नव.गायत्र्यः चलारिंशच्च पञ्च च ॥
 एका सतोदृश्यश्च संपदानुष्टुभः पञ्च ।
 चलारिंशच्च ताः सार्धं चतुर्भिः सूरिहाचरैः ॥
 संपदानुष्टुभस्याज्ये दश तिस्रश्च निश्चिताः ।

१ C D पशुम् । २ C D संख्यं । ३ C seems to read तेषो ऽत्र तु ।

४ D • त्रिष्टु O त्रिष्टु । ५ C D चक्षो ।

सयाज्ये प्रथमे च स्यः संपदा दश सप्त च ॥
 होत्राज्येषु सयाज्येषु षष्टिरध्वर्धया विना ।
 सवने ऽनुष्टुभां संपञ्चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥
 शतानि पञ्च चत्वार्यक्षराणि च विंशतिः ।
 पावसोचे तु गायत्र्यस्त्रयस्त्रिंशत्तयोष्णिहः ॥
 तिस्रः सतोदृहत्येका जगत्यः षोडशैव तु ।
 त्रिष्टुभः सप्त संपञ्चा द्विषष्टिः स्यात्सपादिका ॥
 दधिघर्मादिशस्त्रात् प्राक् स्याच्चेत्पशुपुरोन्नाशः ।
 तत्त्रिष्टुभस्तृपथक्त्वे तु चिंशत्सैकाच त्रिष्टुभाम् ॥
 गायत्र्येका च संपञ्चासत्वारिंशदनुष्टुभः ।
 अधिका तिस्रभिर्ज्ञेया अक्षराणि च द्वादश ॥
 एका महत्वतीये तु सयाज्ये जगत्यस्तिस्रः ।
 अष्टयः पञ्च गायत्र्यस्यतस्रः ककुभस्तथा ॥
 दृहत्यः सतोदृहत्यस्त्रिष्टुभः षोडशैव तु ।
 चत्वारिंशत्तस्रस्य संपञ्चाः पादवर्जिताः^१ ॥
 निष्क्रेवस्ये सयाज्ये तु गायत्र्यो ऽष्टौ विरालोका ।
 तिस्रः सतोदृहत्यो ऽच दृहत्यस्तिस्र एव च ॥
 त्रिष्टुभो ऽष्टादश ज्ञेया द्विपदे द्वे नवोष्णिहः ।
 चत्वारिंशत्सहाष्टाभिः संपञ्चाः स्युरनुष्टुभाम् ॥
 मैत्रावरुणस्ये तु सयाज्ये द्विपदैकिका ।
 एका सतोदृहत्यच त्रिष्टुभो दश सप्त च ॥

चिष्टुभस्त्रिविराट्स्थानाम्बुख्यात्सान्नवको^१ नव ।
 दृश्यः संपदा तु साक्षत्वारिंशदिगोष्णिहः ॥
 ब्राह्मणाच्छ्विनः शस्त्रे वार्हते स्रोत्रिये कृते ।
 एका सतोदृश्यं च सथाञ्चे द्विपदा तथा ॥
 दृश्यो नव त्रिमेधाः चिष्टुभसैकविंशतिः ।
 संपदानुष्टुभस्त्रेतासत्वारिंशत्सोष्णिहा ॥
 अश्वावाकस्य चिष्टुभः शस्त्र एकात्रविंशतिः ।
 एका सतोदृश्येका सथाञ्चे द्विपदा तथा^२ ॥
 दृश्यो ऽनुष्टुभां चिंशत्साष्टा सप्ततुरश्वरा ।
 सवने ऽनुष्टुभां संपच्छतानि त्रीणि पञ्च च ॥
 ज्ञेयानि दशभिः सार्धमश्वराणि च षोडश ।
 साश्वास्त्रैश्चदेवात्प्राग्गदादित्यपहादि तु ॥
 जगत्यो ऽत्र नव ज्ञेयासत्वारिंशच्च चिष्टुभः ।
 अभूद्देव इति चिष्टुभेवमन्यस्याश्विभता^३ ॥
 संपदानुष्टुभो ज्ञेता अष्टाषष्टिः सप्तार्धेन ।
 वैश्वदेवादि संख्याय परीष्या^४ साग्निमारुतम् ॥
 चिष्टुभो विंशतिस्तत्र जगत्यसैकविंशतिः ।
 षट् गायत्र्यो ऽष्टयस्त्रिंशो द्विपदासैकविंशतिः ॥
 संपन्नानामग्नीतिः षट्विंशत्यश्वरसंयुता ।
 एकचिंशत्सजगत्यः स्युः सथाञ्चे त्वाग्निमारुते ॥

१ A नुक्ता D • नुक्ता सानुक्ता सात्र • ।

२ C नव ।

३ A • चिर्वेता C • विश्वता ।

४ C D पराशर ।

वासो राके सुमतय एषोपजगती स्रता ।
 चिष्टुभो ऽष्टादश ज्ञेयास्तिस्रश्चाक्षरपङ्क्तयः ॥
 विराजः षट् च गायत्र्यस्तिस्रः स्युः संपदा त्विह ।
 अनुष्टुभां अग्नीतिः स्यादधिकाष्टाभिरक्षरैः ॥
 शंयोर्वाकादि शंय्वन्तं शंयुः स्युः(?) स्यादिहोत्तरः ।
 सिनीवाली च राका च क्रियेयातां न चेदिह ॥
 गायत्र्यौ दे जगत्येका शक्यौ दे तथैव च ।
 उपचिष्टुप् च विज्ञेयायं यज्ञ इतीयमृक् ॥
 चिष्टुभो ऽष्टौ तु संपन्नाः स्युः षोडशभिरक्षरैः ।
 अधिका दशभिः सार्धं सदा ज्ञेया अनुष्टुभः ॥
 सवने ऽनुष्टुभां संपञ्चतान्यर्धतृतीयानि ।
 द्वे चैवापापरे ज्ञेये चतुरक्षरवर्जिते ॥
 यासो राके जगती वा ज्ञेया चिष्टुषयापि वा ।
 एवं संपादिता संपद्युक्ता ब्राह्मणकल्पयोः ॥

७. उपप्रथन्तो नव स हि यो मानुषा युगेति चतस्रः कस्त
 उषः इति तिस्रो यावद्यदेषसं त्वेति चतस्रो ऽग्निना यज्वरीरिष
 इति तिस्र आ मे इवं नवेति ।

८. अग्निं नरो दौधितिभिररण्योरिति दृचमाग्नेये । प्रति आ
 स्रगरी जनीत्युषस्ये । आ शुभ्रा यातमग्निना स्वथेत्याग्निने ।

९. आपो देवतीः अथवा हि वस्व इति चिः सवस्य यदि-
 धुता यस्मिन्नुधकिति पञ्चागस्य महेति तिस्र उपो इरुषे षट् प्रति
 सोमेभिरिति दृचं । आ भात्यग्निद्वेषामनीकमिति द्वे उप त्या

वक्रो गमतो विग्रं न इति हे इति चतुर्विंशतिं त्रिष्टुभो ऽनुब्रूयात् ।

१० वेदिषद् इति सप्त जनस्य गोपा इति षट् एता उ त्या इति तिस्रः त्रिष्टुभो असेति चतस्रः क खिदद्य कतमास्रश्चिनेति चतस्र इत्येताश्चतुर्विंशतिं जगतीरनुब्रूयात् ।

११. एना वो अग्निं नमसेति चयः प्रगाथाः । अथमग्निः सुवीर्यसेति चयः प्रगाथाः । प्रत्यु अदध्यायतीति चयः प्रगाथाः । उषो षदद्य भानुनेत्येकः प्रगाथः । इमा उ वां दिविष्टय इति चयः प्रगाथाः । अथं वां मधुमत्तम इति द्वौ प्रगाथौ । एतान्यस्रदद्य प्रगाथाननुब्रूयात् ।

१२. त्वाग्ने मनीषिष इति तिस्रः । अग्ने यजिष्ठो अध्वर इति तिस्रः । ईक्षिष्या हि प्रतीव्यमिति दद्य दृषाः पुरु त्वा दाग्ना-श्वोच इति तिस्रः । उषसाश्चिचमा भरेति तिस्रः । युवोर धू रथं ऊव इति तिस्रः । तथा च श्लोकः ।

त्वाग्ने मनीषिष इत्युद्धार्यो मथमसृषः ।

दृषोपदेशात् कर्तव्यासिस्त्र उषिह आश्विने ॥

१३. सर्वाश्वेव भवन्ति । संख्यार्थं वचनं । सह त्रिर्वचनेनैक-चिंशत्यङ्गयः ।

१४. यः पूर्वसुक्तः प्रातरनुवाको द्वाचिंशतं गायन् इत्येवमादिः सो ऽनुष्टुभां हे प्रते पञ्चदशाधिके संपद्यते । तत्संपत्थर्याः श्लोकाः ।

द्वाचिंशदेव गायन्ः षष्टिराजस्रश्चैव च ।

भवन्त्यनुष्टुभस्त्रिंशत्संपत्थास्ता जथा मुतिः ॥

अतुर्विशतिं चिष्टुभो जगत्यस्य तथैव याः^१ ।
 अनुष्टुभो ऽपि संपन्ना जनसप्ततिरेव ताः ॥
 घृथक्कृत्य प्रगाथेभ्यो वृहत्तो द्वा पञ्च च ।
 ताः सप्तदश संपन्नास्तुरचरवर्जिताः ॥
 च उक्ताः परिसंख्याय दशाः पञ्चदशौष्णिहः ।
 त्रिंशच्च च संपन्ना अधिकवाद्वाचराः ॥
 सतोवृहत्त्यः पञ्चदशैकत्रिंशच्च पङ्क्तयः ।
 प्रति यथा सूत्ररी तिक्तो द्वादशाक्षरौष्णिहम् ॥
 अनुष्टुभस्य संपन्नाः षष्टिरेताः समासतः ।
 चतुरक्षरमत्येति तत् चिपेत् वृहतीगणे ॥

इति समाप्ता संपत् । ननु सिद्धैवाचैतावत्यनुष्टुभसंपत् । उच्यते ।
 ज्ञापयत्याचार्यो अपानामच नोद्धारो न संपत् । तथा च वृद्धसोक्ताः ।

या प्रातरनुवाकस्य संपत् सिद्धैव चोदिता ।
 जपास्तैज न संख्येयाः संपदुद्धारयोरिह ॥
 यज्वपेक्षोक्तरेखां वै जपमन्त्राणि चोक्तवान् ।
 आप्यायनादयस्ते न करणे जपधर्मिणः ॥
 अनुष्टुभो ऽपि तद्धर्मा प्रायश्चित्तश्रुतिर्धतः ।
 वाक्यभेदादनित्यत्वाच्चतुर्थत्वाद्यापि च ॥
 पावभेदो ऽर्बुदः शूद्रो यद्वसवद्वेदिदम् ।
 इति स्यात् तन्न सोमार्थं विकल्पतो^१ यतः स्यतौ ॥
 यद्य होहवूर्याद्य इन्द्रमन्थारभामहे ।

१ C. over the line च instead of च ।

१ C D विकल्पतो ।

इदमाप चक्षस्त्रो दधिक्राव्णो अकारिषम् ॥

ससुद्रं वो नि वर्तध्वं नैतास्याज्या अनुष्टुभः ।

जपत्वात्करणात्वाच्च तथानुद्रवणादपि ॥

१५. सोकीयानां द्वतौषाचतुर्थ्यावनुष्टुभौ । ते उद्धृत्याभि
प्रवन्त समनेव घोषा इत्येते द्वे प्रयोक्तव्ये ।

१६. अञ्छा नः शीरशोषिषमित्येतास्त्रिस्तो ऽञ्छा वो अग्नि-
मवस इत्येतासां तिसृणां स्थाने ।

१७. प्रति श्रुताय वो धृषदित्येतास्त्रिस्तः । प्रत्यस्मै पिपीषत
इत्येतासां तिसृणामनुष्टुभां स्थाने ।

अस्माअस्मा इदित्येषा गण्योद्धारो ह्यनुष्टुभाम् ।

तेनैतासामिति प्रायः सूक्तमेतद्विचोदितम् ॥

१३.

१. तदेतत्कृष्टं दशमायाक्ते न संपादयेन्नाद्रियेताचैव संपन्न-
मिति (२७. २) श्रुतेः ।

२. त्रिष्वपि वचनेषु उष्णिगुदेतीति नेनिमहे (२७. १) ।
गायत्री वेति श्रुतावुक्तं । तदिहाज्ययाज्यासंबन्धेन पूर्वाचार्योक्तं लि-
ख्यते श्लोकेः ।

अग्निं नरसृचे चीष्णा शुभेति द्वचे तथा ।

सोचिये चानुरूपे च षट्सु चैवाग्निमाहते ॥

एकं चाज्यस्य याज्यायां निष्केवस्यस्य चापरम् ।

राया चिरण्यथेत्यस्यां पादधोरचरुद्वयम् ॥

सुते अध्वर इत्यस्यां त्रिरुक्तावचरद्वयम् ।
 अभूद्देव इत्युभये अधिके द्वे तथाचरे ॥
 अचरे अधिके अन्ये स्थातामचरपङ्क्तिषु ।
 पादयोरधिके चान्ये अथा वाजं रथा इव ॥
 आ नो यज्ञाय पादे ऽस्मिन्नेकं चाधिकमचरम् ।
 षट्पदाजेषु चत्वार्यचराण्यधिकानि तु ॥
 उष्णिञ्छा कलशेत्येषोदिता तद् द्वाधिकाचरा^१ ।
 षट्पदाजेषु^२ चत्वार्या नो यज्ञाय चापरम् ॥
 एतानि नातिरिच्यन्ते प्राकलानामियं ततः ।
 तेषामेतेन गायत्रौ उदिता अचराधिका ॥
 तां प्रातरनुवाके वै वचनात्संपदं विदुः ।
 अनुष्टुबपि न त्याज्या या पञ्चम्यत्र षट्पदा ॥
 अतुर्थस्त्राच्च विहिता सूत्रे ऽनुष्टुप् षट्पदा ॥

३. सह सारस्वतेनेति कृत्स्नार्थं आरम्भः ।

४. पूर्वोक्तस्य विकल्पार्थं वचनं । आरम्भसामर्थ्यात् गायत्र्य इति
 वचनद्वयस्मिन्पक्षे संपदनुष्टुभामिति ज्ञापनार्थं ।

संपदर्थं च कर्तव्ये गणना नात्र पुरोरुचः ।

प्रकृतौ या श्रुता संख्यासंख्या सा चेह चोदिता ॥

त्याज्या सारस्वते संख्या गायत्रौणामयं भवेत् ।

पुरोरुचो ऽपि नैवात्र गणनाः सूत्रमिदं तथा ॥

१ A तद्यधिकाचरा C जेवो—orig. तद्यचराधि*, in marg. त् द्वा D उष्णिञ्छा
 कलशेत्येषोदिता तद्यचराधिका । २ C तु instead of पु ।

५. नृजानो वारे पवमानो अथय इत्येवं यावन्तुतः श्लोत्रे यथाकाम्यं । यथाकामलेनेत्यर्थः^१ ।

६. उत्तिष्ठताव पश्चतेत्येतस्याः स्थाने उत्तिष्ठन्नोजसा बहे-
त्येतामभिष्टुयात् ।

७. चिकद्रुकग्रन्थो यस्यां विद्यते सा चिकद्रुकीया । चिकद्रु-
केषु महिषो यवाग्निरं तुविशुष्म इत्येषा मरुत्वतीयस्य ग्रन्थस्य प्रति-
पद् भवति ।

८. चिकद्रुकीयायां चत्वारः षोडश्राचराः पादाः^२ । तत्रैकेन
पादेन षोडश्राचरावधिना^३ विग्रहणं । द्वितीयेन प्रणवः तृतीयेना-
वसानं । चतुर्थेन प्रणव इति ग्रन्थम् ।

९. तुविशुष्म तुविक्रतो इत्येते चिकद्रुकीयाया उत्तरे भवतः ।

१०. इन्द्रदिन्द्राय गायत प्र व इन्द्राय इहृत इत्येतौ जनिष्ठा-
उपीयात् सूक्तात् पूर्वा प्रगाथौ पिम्बन्धपीयथा संग्रंशति । समि-
त्येकीभावे । एकीभावस्याच्चाहावेनाथ्यवच्छेदः । तत एतदुक्तं भवति ।
पिम्बन्धपीयाथामाहावं क्त्वा ततः सूक्ते करोति । इति मरुत्व-
तीयमिति निधमार्थम् । ततः सत्यामसत्यां वा संपदि छर्वचैवं
भवति । चिह्नद्वयराये ऽपि ।

११. निष्केवस्त्रे ऽयं संग्रंशनक्रमः । वामदेव्यस्य श्लोत्रियातुरूपी
ग्रन्था कथा नक्षिष आ भुवत्कथा त्वं न ज्ञातेत्येतौ धार्यां च तत

१ A adds: इन्द्रायेन्दो मयस्य इत्यमं चभि आ देवेत्यादिकं प्राप्तं यस्यां नृजान इत्येतादिकं इत्युच्यते इति भाषः । २ C D om पादाः । ३ C (orig.) D •वधिनिपपत्तं; O alt. क to वा.।

ऊर्ध्वं धाय्याद्या राथन्तरं प्रगाथं पिवा सुतस्य रश्मि रत्येतं
सोषियानुरूपौ च राथन्तरौ ग्रंसेत्^१ ।

१२. राथन्तरादनुरूपादनन्तरम् ।

१३. आ धूर्ध्वस्यै दधाताश्चान् वज्रमेको विभर्ति इह आहि-
तमित्येते द्विपदे ग्रंसेत् । चकारः समुच्चयार्थः ।

१४. इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतत् ।

१५. धाय्यानन्तरौ यः प्रगाथ उक्तस्तवाहावं कृत्वा हैरण्य-
सूपीयादौ करोतीत्यर्थः ।

१६. इति यदेतदुक्तं । एवं नियमतो निष्कवस्त्रं भवति ।
यदापि स्त्रयोर्नौ रथन्तरक्रिया तदापि सखाय आ शिषामहीत्येता
नव भवन्त्येव द्विपदे च । चितृद्ग्रराचे । तच्च हि संपदसंभवात्^२
अभाव आग्रङ्गुते । तत्संपन्नमिति श्रुतेरत्रेव स्यात् ।

१७. अभि त्वं देवमित्येवमादिकौ ।

१८. अयं चापरो विप्रोषः । एकपातिनीनामुपर्याहावं^३ कृत्वा
पुरस्तादानोभद्रीयान्प्रशुकीयं ग्रंसेत् । एतावाप्स्येदेवे विकारः ।
विकारवचनं संसवे विद्व्यगितृत्त्यर्थम् ।

१९. उरु विष्णो वि क्रमस्त्रेत्येतां हतयाध्यासुद्भृत्य भवा मिषो
न ग्रेष्यो हतासुतिरित्येतथा यजति ।

२०. अग्निं नरो दौधितिभिररण्योरित्यग्निष्टोमवाच आग्नि-
माहते सोषियानुरूपौ ।

१ C D om. वंसेत् । २ C D संपदा । ३ C भाष्यावास्तुपर्याहावं D om.
this passage.

यज्ञायज्ञीयथोनिस्तु विकल्पेनात्र शस्यते ।

संपन्नचान्यथा गण्णा वृहत्त्यः^१ संभवे तथा ॥

२१. अतिरिक्तोक्त्यभिदानौमुच्यते । आयं गौः पृथ्विरकमी-
दित्ययं स्तोत्रियः । मही द्यौः पृथिवी च न इत्यनुरूपः ।

२२. तं प्रज्ञया पूर्वथा विश्वथेमथेत्येता चयोदश शस्त्रा ।

२३. 'यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्यनया परिधाय तेनैव स्वरेण ।

२४. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येतया धजति ।

२५. चतुराहावा होचका होता चातिरिक्तोक्थेध्विति । तत
उक्थैर्व्याख्यातसौमस्य इत्यर्थः ।

२६. इति यदेतदुक्तमेतत्समूह्ये ऽतिरिक्तोक्तं भवति । अति-
रिक्तोक्तवचनास्त्राच संपदः कार्याः । उत्तरमप्यतिरिक्तोक्तमेवा-
विशेषात् ।

२७. प्राक् पत्नीसंयाजेभ्यः । संखिते दशमे ऽहनि पुरा
पत्नीसंयाजेभ्य इति श्रुतेः । संख्याय वा पत्नीसंयाजान् । संखितेषु वा
पत्नीसंयाजेध्विति श्रुतेः । गार्हपत्ये ऊला सो ऽनिरुक्ते गार्हपत्ये
प्राजापत्ये हे आऊती जुहोतीति श्रुतेः । अन्वारभेध्विह रतिरिति
जुहोतीति कात्यायनस्य । पूर्वथा द्वारा सदः प्रपद्य नियमतः स्वस्य
धिष्यत्यस्य एकैकः पश्चादुपविशेत् । ब्रह्मा तु स्वदेगे एव धिष्यत्यवचनात् ।
मानसेन स्तुत इति वचनं स्तोत्रप्रसवे मानसो व्यापार इत्यस्य

१ C (in marg.) क instead of लः । १ This Sūtra is in the text edi-
tion erroneously counted as No. 22. It ought to be No. 23 and
the following Sūtras numbered accordingly.

भावार्थम् । आद्यं गौरित्येतास्त्रिस्रश्चः सार्पराज्ञीरित्येवं संज्ञिता ।
पराङ् अनाहृत्या । चिर्वचनरहिता उपांशुप्रणवन् । आ हेति वाक्यशेषः ।

१८. मानसेन सुते श्रोत्रोवावो इत्यनेनैवाध्वर्योरामन्त्रणम् ।
आहावप्रकरणे^१ शस्त्रादावित्यतिरिक्तवचनात् ततश्च सार्पराज्ञीशंस-
नादनन्तरमध्वर्यो इत्यामन्त्रितो ऽध्वर्युर्होत्रा वा गृहपतिना वा
होद होतरिति प्रतिशृणोति । प्रत्याभाषं सर्वत्र करोति । सर्वत्र-
ग्रहणाद्यथान्यायं^२ होद गृहपत इति गृहपतेः ।

१९. ओ होतरित्येकस्मिन्भवमाने^३ तथा होतरित्यपरस्मिन्नेवं
वक्ष्यमाणमर्थमाचक्षणे होतरि गृहपतौ वाध्वर्युरनुशृणोति । शृणन्त-
मर्थविशेषानुसृजन्तमनुकूलयतीत्यर्थः ।

१४.

१. दशहोता नाम यज्ञस्तत्र वदित्यन्नेवमामन्त्रयेत् । न केवल-
मत्र कर्मणि । पृथगप्येतस्मात्कर्मणः । चरकश्रुतेः । यः प्रजाकामः स्यात्सो
ऽरुष्यं प्रतिपरेत्य ब्रह्माणं दक्षिणत उपवेश्य दशहोतारं निगदेत् ।
अथजमानस्यापि शौनःश्रेयास्यानवचने यदप्रतिगरद्वयदर्शनादत्र
समविच्छेदा इत्यन्ते । तान् पूर्वाचार्यैरुक्ताननुब्रूमः ।

२. एतावानयमेकाक्षत्रिंशदक्षरो विच्छेदः ।

३. एकाक्षत्रिंशतिरक्षराण्यथं विच्छेदः ।

४. इतिशब्देनानन्तरं निर्दिश्यते । उक्तेति संकीर्तनविनाश
आहृत्यर्थं । अथोपांशित्यथशब्दादनन्तरमुपांशुनुद्भवेत् ।

५. अक्षरो विच्छेदः । अर्ध्यादि वदिव्यन्तमित्युक्त्वादिषण्णरं
इत्युपांशु तथातीतमन्यत्सर्वमिहोच्यते^१ ।

६. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

७. अक्षरो विच्छेदः ।

८. पञ्चाक्षरो विच्छेदः ।

९. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

१०. पञ्चाक्षरो विच्छेदः ।

११. षण्णक्षरो विच्छेदः ।

१२. षण्णक्षरो विच्छेदः ।

१३. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

१४. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

१५. पञ्चाक्षरो विच्छेदः ।

१६. चतुरक्षरो विच्छेदः^२ ।

१७. नवाक्षरो विच्छेदः ।

१८. चतुर्दशाक्षरो विच्छेदः ।

१९. एकाक्षरो विच्छेदः ।

२०. पूर्वोक्तमुपांशु तत उच्चैरित्यर्थः ।

२१. अथोविंशत्यक्षराण्यथं विच्छेदः ।

२२. अथोदशाक्षरो विच्छेदः ।

२३. चतुर्दशाक्षरो विच्छेदः ।

^१ I propose 'वदिव्यन्तमित्युक्त्वादिषण्णरं' CD 'अक्षरो' । ^२ CD 'चतुरक्षरो' । विच्छेद इति
अथे सर्वत्र संशयः, they omit from here in this chapter the word विच्छेदः ।

१४. षड्विंशत्यक्षराण्यथं विच्छेदः^१ ।

१५. पूर्वोक्तसुपसंहृतम् ।

१५.

१. चतुर्दशतिरि वक्ष्यमाणे वदिष्यन् अर्धयोर् इत्यामन्वयेत ।

२. सप्तदशाक्षरः । विकर्षेणाष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

३. पञ्चविंशदक्षराण्यथं विच्छेदः^१ ।

४. एकविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः^१ ।

५. सूत्रमेतदुक्तार्थम् ।

६. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

७. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

८. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

९. षडक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१०. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

११. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

१२. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१४. नवाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१५. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१६. यत्पूर्वमुक्तम् ।

१७. चतुर्विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१. CD परिच्छेदः । २. CD •क्षरो विच्छेदः । ३. CD om. from here in this chapter एवं विच्छेदः (with the exception of Sūtra 22.)

१८. त्रयोदश्याचरो ऽयं विच्छेदः ।
 १९. एकादश्याचरो ऽयं विच्छेदः ।
 २०. त्रयोदश्याचरो ऽयं विच्छेदः ।
 २१. पञ्चदश्याचरो ऽयं विच्छेदः ।
 २२. सप्तविंशत्यचरो ऽयं विच्छेदः ।
 २३. परिषमाप्तं पूर्वमुक्तम् ।

१६.

१. अनुगरार्यमामन्व्य वक्ष्यमाणमुपन्यस्यति । पञ्चश्रोतरि वदि-
 व्यस्यति^१ ।

२. अष्टादश्याचरो ऽयं विच्छेदः^१ ।
 ३. विंशत्यचरो ऽयं विच्छेदः ।
 ४. प्राग्व्याख्यातम् ।
 ५. चतुरचरो ऽयं विच्छेदः ।
 ६. षडचरो ऽयं विच्छेदः ।
 ७. अचरो ऽयं विच्छेदः ।
 ८. अष्टाचरो ऽयं विच्छेदः ।
 ९. पञ्चाचरो ऽयं विच्छेदः ।
 १०. चतुरचरो ऽयं विच्छेदः ।
 ११. चतुर्दश्याचरो ऽयं विच्छेदः ।
 १२. द्वादश्याचरो ऽयं विच्छेदः ।
 १३. प्राग्व्याख्यातम् ।

१४. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१६. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१७. पञ्चविंशत्याक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१८. परिषमाप्तं पूर्वसुकम् ।

१७.

१. अधर्यां इत्यनुगरार्थमामग्य षड्भूतरि व्याख्यातव्य इत्यर्थः ।
२. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
३. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
४. पूर्ववद्वाख्यानम् ।
५. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
६. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
७. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
८. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
९. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१०. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१३. षोडशशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१४. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१५. ज्ञानव्याख्यानमेतत् ।
१६. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १९. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २०. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २१. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २२. सप्तविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २३. परिसमाप्तं पूर्वमुक्तम् ।

१६.

१. अनुगरार्यमामन्त्रं वक्ष्यमाणमुपन्यस्यति । पञ्चदशोत्तरि वदित्यस्यति^१ ।

१. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः^१ ।
 २. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ३. प्राग्वाख्यातम् । -
 ४. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ५. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ७. द्व्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ९. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १०. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ११. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १२. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १३. प्राग्वाख्यातम् ।

१ Dom. the Comm. on this Sātra. १ UD एवं विच्छेदोऽयं in this Sātra.

१४. षष्ठादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१५. षोडशक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१६. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१७. पञ्चविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१८. परिचमाप्तं पूर्वमुक्तम् ।

१७.

१. अर्धयोः इत्यनुगरार्थमामग्य मङ्गोत्तरि व्याख्यातस्य इत्यर्थः ।
२. षट्शदशक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
३. षष्ठादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
४. पूर्ववद्व्याख्यानम् ।
५. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
६. षट्शदशक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
७. षष्ठाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
८. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
९. षष्ठाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१०. षष्ठाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१२. षट्शदशक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१३. षोडशक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१४. षष्ठादशक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१५. अत्रव्याख्यानमोक्तम् ।
१६. षष्ठादशक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१७. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विश्वेदः ।
 १८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विश्वेदः ।
 १९. सप्तविंशत्यक्षराण्ययं विश्वेदः ।
 २०. एतावत्पूर्वोक्तम् ।

१८.

१. सप्तसोतरि विषयभूते वदित्यनभ्युमामन्त्रयेत् ।
 २. एकोनविंशत्यक्षराण्ययं विश्वेदः^१ ।
 ३. विंशत्यक्षरो ऽयं विश्वेदः ।
 ४. कृतधाख्यानम् ।
 ५. षलक्षरो ऽयं विश्वेदः ।
 ६. सप्ताक्षरो ऽयं विश्वेदः ।
 ७. सप्ताक्षरो ऽयं विश्वेदः ।
 ८. नवाक्षरो ऽयं विश्वेदः ।
 ९. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विश्वेदः ।
 १०. षलक्षरो ऽयं विश्वेदः ।
 ११. पञ्चाक्षरो ऽयं विश्वेदः ।
 १२. चतुरक्षरो ऽयं विश्वेदः ।
 १३. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विश्वेदः ।
 १४. षष्ठाक्षरो ऽयं विश्वेदः ।
 १५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विश्वेदः ।

१६. षड्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१७. पूर्वोक्तं उपाशुं भूयात् ।

१८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१९. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२०. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२१. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२४. त्रयोविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२५. षट्त्रिंशदक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२६. प्रागुक्तं यत् ।

१८.

१. वक्ष्यमाणिकास्तम्बः । अतो वदति । प्रजापतेः प्रत्यक्षं तन्वक्षा होता बदेदिति श्रुतेः । अतो वदतीत्यतःशब्द आनन्तर्ये । ततो नाम्नरा यागः । अतो ऽन्ये वापि कामं यजेयुरिति श्रुतौ विकल्पो न सूचितः । उपरिष्ठादुपदेशात् ।

२. अध्वर्यो इत्येको ऽवच्छेदो द्वितीयः शेषेण । एवमुत्तरास्तपि द्रष्टव्यं । उक्तमा तु श्रवणानां ।

१४. परिसमाप्तास्तम्बः ।

१ Omitted in D and (orig.) in C. २ A ins. १५ ।

३ There is no commentary on Sūtra 3-13.

२०.

१. वक्ष्यति गृहपतिसप्तदश्याः सप्तमाशौरञ्जिति । आत्यम्नरे
द्वीचाक्रमविधौ तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षित^१ इति । स गृहपतिः
सप्तभूते दादशाष्टे तनूवदनादनन्तरं वदति । असप्तभूते त्रैकएका
एव यजमानः । यो ऽपि गृहपतिरित्युच्यते । गृहपतिवदनं
वक्ष्यमाणकम् ।

२. अध्वर्यो इत्येको विच्छेदः । येषां वै गृहपतिर्गृहपतिं
विद्वान् गृहपतिर्भवतीति द्वितीयो विच्छेदः ।

३. तृतीयो विच्छेदः ।

४. चतुर्थो विच्छेदः ।

५. गृहपतिवदनस्य पञ्चमो विच्छेदः ।

६. षष्ठो विच्छेदः ।

७. सप्तमो विच्छेदः ।

८. अष्टमो विच्छेदः ।

९. समाप्तं गृहपतिवदनम् ।

२१.

१. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति मनसा यजति ।

२. उच्चैस्तरामित्यस्य प्रतिषेधार्थं मनसा वषट्करोतीति वचनम् ।

३. प्रसिद्धम् ।

४. एवं गृह्णाति प्राजापत्यं वायुं पृथिव्या याचेण यज्ञसादन-
क्षीपोपावृणोमभसाहरणभक्षानि मनसेति कात्यायनस्य^१ ।

१ A दीक्षते ।

२ OD मेकं. एव ।

३ ११. ४. ११ ।

५. तार्तीयसवधिक एव मन्त्रमन्त्रः । प्रकरणात् ।
६. श्रौदुम्बरीं यजमाना अन्वारभन्ते । सात्त्विके द्वादशाक्षे^१ चत्विज इति तस्मिन् अघेण धिष्यन्त्याप्यरीत्यासीनाः । सामर्थ्यात् ।
७. अपरेण धिष्यन्त्यं ये नातिक्रामेयुस्ते ऽप्यासीनाः पक्षाग्र-
ग्राखाभिः सृग्नेयुः ।
८. तेषां सृग्नेयुःसमौ हस्तौ होता कुर्यात् ।
९. अनेन कामेन । इति मनसा संकल्पेदित्यर्थः^२ ।
१०. अपिधाय सदसो द्वारावित्यस्मिन्नत्रधौ पत्न्यो ऽपि
प्रासाद्यामासते । प्रासाद्याश्चेति वचनात् । कृते वागुपाकरणे वाग्यमनं
नेत्रसमीक्षणं च ।
११. नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु सत्सु मार्जालीयदेशे स्थिताः ।
तच्चतुर्देवहितं शुकमुखरदित्यनयर्वा नक्षत्रेषु विषयभूतेषु यजमाना-
स्तुर्विसृजन्ते । सूर्ये चतुर्विसर्गः श्रुतातिरात्रे नक्षत्रासंभवात् ।
शौर्यत्वाद्वा^३ मन्त्रस्य ।
१२. ते ऽपरया द्वारा हविर्धाने प्रपद्यन्ते । अथाध्वर्युरत्तरस्य
हविर्धानस्य क्रूररीमभिपद्याह सत्त्वस्यार्धिं गायति गायति सत्त्वस्यार्धिं
तत्त्वस्यार्धिमाभुवन्ति सर्वे सासो निधनमुपयन्तीति (२६.२) श्रुतेः ।
उत्तरस्य हविर्धानस्याधोऽसं यजमानाः सर्पन्ति ।
१३. उत्तरेणागारं यज्ञस्थानुसंहरन्त इति श्रुतेः ।
१४. युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधेत्येतामतिच्छन्दसं जपन्ती
ऽधीऽसं सर्पन्ति । उत्तरेण वा गच्छन्तो ऽचवेसासां तदुद्देशे

१ Q in marg. पक्षवासा । २ O D have only कामेन । ३ A कर्षाहा ।

इत्यर्थः । ततो ऽप्येण हविर्धाने समुपविश्य । संशब्दादेकप्रदेश
आसीनाः कामान्ध्यायन्ते यत्कामाः सत्त्विणः ।

१५. ये वज्रकामाः सत्त्विणो ऽनेककामाः प्रथक्कामा इत्यर्थः ।
भूर्भुवः स्वरित्येतास्ते व्याहृतीर्न तु प्रतीकघट्टणात् सुप्रजा इत्येव-
मादिकं मन्त्रम्^१ ।

१६. ते यजन्तो यजमानास्ते वा ष्वत्विजः असत्त्वे । शाखा-
न्मरोपदेशात् । ते प्राञ्च उदञ्च उत्कान्य वाचं विङ्गयन्ते वित्पृष्ट-
सुचैराङ्गयन्त इत्यर्थः । कथम् । वागैतु वागुपैतु वागुप मैतु वागिति ।

१७. सुब्रह्मण्याप्रतीकं सुब्रह्मण्योमिति^२ चिरुपांशूक्त्वा वाचं
विसृजन्ते ये पूर्वं वाग्यताः ।

१८. केचिन्मानसमहरन्तरं^३ वदन्ति । केचिद्दृढयनीयान्ते ।
अपरे दशमाहरणं । तदभिप्रायं सूत्रमेतत् । तन्निराकरणायेद-
मारभ्यते ऽनन्तरं सूत्रम् ।

१९. कालवाद एषः । यो ऽयं पुरा पत्नीसंयाजेभ्यः संस्थाप्य
वेति (१०. १३. २७) । यथा दिवि देवनादीनामभिषेचनीयमध्ये
पठितानामपि नाभिषेचनीयाङ्गत्वं । कालमात्रवादो ऽस्मिन्नवधौ ।
पठौर्हौं दीव्यति राजन्यं जिनातीत्येवमादयो ऽभिषेचनीयमध्ये ऽपि
क्रियमाणा राजसूयाङ्गं एवं सत्तोत्यानं दशमे ऽप्यहनि क्रियमाणं
द्वादशाहाङ्गमिति । अतो वाशब्दः पराभिप्रायनिवृत्त्यर्थः ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये दशमे ऽध्यायः समाप्तः ।

१ CD दिको मन्त्रः । २ CD सुब्रह्मण्याम् । A मानसमहरन्तरं (२?)
C (orig) मानसमहरन्तरं; alt. by marg. add. of २ to मानसमहरन्तं । D
मानसमहरन्तरं ।

अथ एकादशोऽध्यायः ।

१.

भाष्यकारगिरा यच्च विनष्टं लेखनादिना ।

अक्षरं तद्दशमर्मा^१ मुञ्चसूत्रकल्पयत् ॥

ग्राह्यनयनसूत्रोक्त[स्य] एकादशाध्यायस्य भाष्यं लिख्यते^२ । व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्दादशाहस्यैकाहानां चेति सूचितत्वात् पूर्वकारिवशाच्च द्वादशाहः सप्तमहीनस्येत्युभयरूपस्यापि द्वादशाहस्य श्रुत्यन्तरात् धर्मान् विधाय यथाप्राप्ते च होत्रयाजमाने^३ । अथेदानीं स्वश्रुतिक्रमेण चतुर्विंशतीन्विधानि वक्तव्यानि । तेषां च श्रुतौ होत्रमेवोक्तं । न होत्रकाः । पुनश्च पृथक्प्रकरणे होत्रकाणां कर्मविधिः । तेनैव न्यायेन द्वादशाहःशेषं परिभाषां चोक्त्वा प्रक्रमते ततो भगवान् सुयज्ञः सूत्रकारः ।

१. सप्ताहीनानामन्ये ऽपि द्वादशाहाः सन्धेव तदर्थं व्याख्यात इति विशेषणं । न्यायप्राप्तं चैतत् । वक्तव्यो धर्मजातस्य विधानादस्यैव प्रकृतिः सप्ताहीनानां युज्यते ।

२. सौचियानुरूपौ तृतीये ऽहनीत्येवमादिकं वचनं । सप्तमं च सौचिया होत्रकाणां प्रातःसवने समसङ्ख्याकाः । एवमादिकौ वचनलक्षणो विधिः । सो ऽस्यैव द्वादशाहस्य विशेषः सकलीकरणत्वेन वेदितव्यः । शाखान्तरीयस्य मध्याग्रयेत् इतं नेत्येवमादि ।

१ D मञ्जु० । २ A om. from शा० to लिख्यते ।

३ C (acc. h.) वाज० A C D वज० ।

२. द्विराचप्रभृतयः अहीना इत्युच्यन्ते । एकोत्तराक्षि याजम इति प्रतिषेधार्थं वृथगभिधास्यन्ते ।

४. न तु प्राक् द्वादशाहात्प्रायः ।

५. उभयतोऽतिराचं सन्नमुपरिष्ठादहीनस्येति तन्मान्तरम् ।

६. अहीनेषु न विद्यन्ते ।

२.

१. षतुर्विंशस्रोममित्येवमादिः स्वमतपरिग्रहः । षतुर्विंश-
मित्याचक्षत इति संज्ञार्थम् ।

२. होताजनिष्ट चेतन इत्यष्टर्चमाज्यमिति (१६. ८) श्रुतेः ।

३. षष्ट सारस्वतेन त्वचेन ।

४. आ ला रथं यथोत्थ इत्येवमाद्यनुक्रम्य श्रुतत्वात् ।

५. अनुक्तमा ते मघवन्नकिन्वित्येषा परिधानीया कर्तव्या ।
न स्वक्रमेण किं तर्हि उत्तरा या एकस्य सिन्धो विभक्त्वोज इत्येव-
माद्याः षट् पूर्वाः शक्वा अचास्मिन् धीयते निवित् । अन्यत्रापि
अथयथैतस्मिन्निविद्धानं भवति तत्रतत्रार्थं धर्मः ।

६. तदिदास - भुवनेषु ज्येष्ठमिति वृहद्दिवो निष्केवस्यमिति
श्रुतेः ।

७. तद्देवस्य ते हि द्वावाष्टथिवी इति ।

८. द्वितीयादेव पार्थिकात् यज्ञस्य वो वृष्ये शर्धाथ ।

९. किन्तु ज्येष्ठ इति ।

१०. वैशानराय धिषणान्दिनादुध इति ।

११. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदसीथं भवति ।

१२. चतुर्विधे ऽन्यत्र वा यो विशेषस्तं वक्ष्याम इति वाक्य-
विशेषः । अनारभ्यवादस्यायं । तथापि ऋन्दोगानामस्त्रिजहनि प्रायेण
पाठादिद्वैवोच्यते ।

१३. यज्ञा यज्ञा वो अग्रय इत्यत्राहावं कृत्वा ततो ऽस्य
स्तोत्रियानन्तरमेष्टुं पु वयंसु त्वामधा हीत्येतानुकथ्यस्तोत्रियान्
संग्रस्य तत आहावः ।

१४. उक्त्यग्रहणमनुवर्तते यज्ञायज्ञियग्रहणं च ।

१५. अग्ने मरुद्भिरित्येवमादिका कल्पजा । आग्निमास्तोकथ्य-
ग्रहणदेवतालिङ्गा । एतां ग्रहणा तन्तुं तन्वन्नित्येतस्या अनन्तरमा-
हावमेकैकस्यास्यैकपातिन्या इति (८.७.८) वचनात् । ततो यथो-
क्त्या परिदधात्यन्यथा ।

१६. ग्रहान्तरकथ्यो ऽप्यनारभ्यवाद एव । तत्रायं विशेषः ।
अग्ने मरुद्भिर्ऋकभिरित्येतथैव यथोक्तस्थानग्रहणया यजेत् । एता-
मेव धार्यां कुर्यादित्यर्थः । स्तोत्रियानुरूपप्रतिषेधार्थमेतथेत्यति-
रिक्तवचनम् ।

३.

१. एकत्रिको ऽप्यनारभ्यवाद एव । तत्रायं विशेषः । इत्यङ्गुत्तं
इत्थं वक्ष्यामाणेन विधिना ।

२. यथास्तुतमिति ऋन्दोगापेक्षा । तदपेक्षया स्तोत्रिया-

वृक्षाः । दृश्याः सकला योनिमित्यर्थः । अस्त्विति वचनाद्विशेषेण
होतृर्होतृकाणां चावशुपदेभ्यः ।

१. यावृक्षश्चाका स्रोत्रियास्तावृक्षश्चाकाननुत्पान् कुर्यात् ।
अहर्गणे तु दृश्यानेव । ताद्यमानरूपत्वात् ।

४. क्रमार्थं वचनम् ।

५. पर्वासा इत्यन्वयानां सूक्तानामाख्यां वक्ष्यति । तेषामुत्तमा-
स्तृचान् होतृकाः प्रवन्ति ।

६. उत्तमानेव दृश्यान् होता प्रवन्ति । उत्सृज्यन्त एवान्यानि
सूक्तानि वज्रसूक्तेषु ।

७. उक्ताद्यदन्यन्तत्सर्वं प्रकृत्या भवति । तद्यथा । प्रतिपदनु-
चरेऽग्निहवत्राङ्गणस्यत्यौकपातिमीधाय्यापोहिष्टीयादेवपत्नीराकावर-
पत्नीपेचीयामीसादुष्किचीया इति ।

४.

१. वक्ष्यमाणः ब्रह्महो ऽभिष्ववाख्यः पृष्ठविकारो भवति ।
ततस्तृतीये ऽहनि सावित्रेश्वानरीये षष्ठे चार्भवं सिद्धं भवति ।

२. यानि पार्थिवस्य प्रथमस्य अहस्याज्यानि सामूहिके पक्षे
तानि पूर्ववानाभिष्वविकानां चयाणां यथासङ्गो भवन्ति ।

३. प्रथमे ऽहनि रथन्तरं द्वितीये दृष्टन्तृतीये रथन्तरमित्यनेन
क्रमेण विपर्याकमेते पृष्ठे भवतः ।

४. ज्योतिःशंभकमग्निष्टोमसंस्तं प्रथममहर्भवत्युत्तमं च षष्ठम् ।

५. प्रथमोत्तमयोरङ्गोर्मध्ये सत्वार्युक्थसंस्थानि वक्ष्यमाणसंज्ञ-
कानि भवन्ति ।

६. गां द्वितीयमहरूपयन्ति । गां चतुर्थमहरूपयन्तीति श्रुतेः ।

७. आयुस्तृतीयमहरूपयन्ति । आयुः पञ्चममहरूपयन्तीति
(२०.४.२१.२) श्रुतेः ।

८. इन्द्रो रथाय प्रवतं कृषोतीति मरुत्वतीयमिति श्रुतेः ।

९. आ याङ्घ्र्यावाङ्घ्र्ये वन्धुरेष्टा इति निष्केवक्ष्यमिति श्रुतेः ।

१० कथा देवानां कतमस्य धामनौति वैश्वदेवम् । अत्र
पञ्चमे षाड्नि ।

११. मारुतं सूक्तमेकसुत्याहादग्निष्टोमाङ्गवति ।

१२. एति प्र होता व्रतमस्य माययेति आतवेदषीयं भवति ।

१३. यदिह मोक्तं तत्पाठिक्तेन प्रथमेनाङ्गा समानम् ।

५.

१. इमा उ वा पुरतमस्य कारोरित्येतन्मरुत्वतीयं द्वितीय-
स्थाभिन्नविकस्य भवति ।

२. सुत इत्वं निमिष इन्द्र सोम इति निष्केवक्ष्यमिति श्रुतेः ।

३. अग्नेदेवः सविता वन्धो तु न इति षाविचसुददिति श्रुतेः ।

४. ततं मे अपसादु तायते पुनरित्यार्भवमित्युददिति
(२०. ३) श्रुतेः ।

५. ततं न इत्येतदेवाभवं पञ्चमे षाभिन्नविके ऽहनि । षाच-
षाचनिशीक्तम् ।

१. दिवाभुवे दृष्टव्यवः स्वस्य इति वैश्वदेवसुददिति (१०.
 ३) श्रुतेः । विषुवति चेति नोक्तमसंमोहार्थम् ।
 ७. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदशीयमिति
 (१०. ३) श्रुतेः ।
 ८. यद्विह नोक्तं तद्वितीयादङ्गः पार्थिकात् पहीतव्यं । तथा
 च गां द्वितीयमक्षरपथन्नीत्यत आरभ्य सर्वमेवाप्नातम् ।

ई.

१. वक्ष्यमाणकः^१ प्रउग औष्णिहो वैश्वमनस इत्येवंसंज्ञकसूती-
 यस्याभिप्रविकस्याङ्गो भवति । तथैव श्रुतत्वात् । स उच्यते ।
 २. वायो याहि शिवा दिव इति दृषो वायव्यः ।
 ३. आ वां सवसं हरय इत्यैत्रवायवः ।
 ४. ता वां विश्वस्य गोपेति मैचावरुणः ।
 ५. आ वां वाहिष्ठो अश्विनेत्याश्विनः ।
 ६. इत्यैत्रसृचः ।
 ७. इति वैश्वदेवसृचः ।
 ८. उत नः प्रिया प्रियास्त्रिति सारस्वतसृचः ।
 ९. वायो याहि शिवेत्येवमादीनि सप्त यान्युक्ताणि ।
 १०. तिष्ठा हरौ रथ आयुष्यमानेति मरुत्वतीयमिति श्रुतेः ।
 ११. इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्र वोचमित्येतत् ।

१२. इतेन चावापृथिवी अभौतते इति चावापृथिवीयं त्वं
शिखात् श्रुतेः ।

१३. इतेन चावापृथिवी इत्येतदेव षष्ठे चाभिन्नविके
चावापृथिवीयं प्रवक्त्रादिश्लोकम् ।

१४. एकाहाप्राकृतादाभवं तच्चन् रथं सुवृत्तं विद्यनापस इति ।
वैश्वदेवं चा नो भद्राः क्रतवो यन्तु विद्यत इति ।

१५. आ इन्द्रास इन्द्रवन्तः सजोषस इति मास्तमिति
श्रुतेः ।

१६. तामग्र च्छतायवः समीधिर इति जातवेदधीयमिति
श्रुतेः ।

१७. एवं विशिष्टमाग्निमास्तमम् ।

७.

१. द्योताजनिष्ट चेतन इत्येतदाज्यं चतुर्थस्याहः आभिन्नवि-
कस्य भवति ।

२. मैधातिय इत्येवंसंज्ञः प्रउगो भवति । नामधेयविज्ञान-
मपि फल्लाय ।

३. ये गार्त्समहे प्रउगे वायुयैन्द्रवायवे ते अथापि भक्तः ।
कियांसु विशेषः । तत्र गार्त्समद्यः पूर्वा मैधातिय उत्तराः ।
तद्यथा । वायो ये ते सहस्रिण इति हे तीमाः सोमास चा
गर्हीत्येका शुक्रसाधेत्येकोभा देवा दिविस्युमेति हे (१०.३.५)

इह तु नैधातियः पूर्वास्त्रीमाः सोमास आ गहीत्येतां प्रस्था
ततो वाचो ये ते सप्तसिण इति दे । एवमुभा देवा दिविसृष्टेति
दे प्रस्था ततः शुक्रस्थाद्येत्येकां श्रुयेत् ।

४. मिचं वयं इवामह इति नैचावहणः ।

५. प्रातर्युजा वि बोधयेत्याग्निम् ।

६. आ ता वसन्तु हरय इत्येन्द्रम् ।

७. ऐभिरग्ने दुवो गिर इति वैश्वदेवसूचः । इति वृषानी-
त्यसंदेहार्थम् ।

८. अतिदेशो ऽयं सारस्वतानां प्रउगदृषानां । ततः प्र षो
देवीति चतुर्थं । उत स्या नः सरस्वती घोरेति पञ्चमे । उत नः
प्रियेति षष्ठे ।

९. एकाहात् प्राकृतादग्निष्टोमादित्यर्थः । तस्य अग्निष्टा उच्यः
सप्तसे तुरायेति ।

१०. उच्यो जज्ञे वीर्याय स्वधावानिति निष्क्रेवस्यम् ।

११. पार्थिकस्य द्वितीयस्याङ्गो द्वितीयमिति वंज्ञा । तस्मा-
त्सावित्रद्यावापृथिवीये इह भवतः । तद्देवस्य सवितुर्वार्यं मरुदिति
सावित्रम् । ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवेति द्यावापृथिवीयम् ।

१२. द्वितीयवंशकान् पार्थिकादाभवं भवति । अनयो जातो
अनभौशुक्लस्य इत्येतत् ।

१३. अग्निरिन्द्रो वरुणो मिचो अर्थमेति वैश्वदेवं भवति ।

१४. वैश्वानराय पृथुपाजसे पृच्छत्य वृष्णो वैश्वानराय धिष-
णाम् ।

१५. प्र ये शुभन्ते जनयो न सप्रय इति माहृतम् । जनस्य
गोपा अजनिष्ठ आम्बविरिति जातवेदधीयम् ।

८.

१. अग्न ओजिष्ठमा भरेत्येतदाज्यं पञ्चमस्याभिन्नविकस्य भवति ।

२. यत्रयत्राग्न ओजिष्ठमा भरेति ग्रस्यते तत्रतत्रोत्तमां
परिहाय्य ग्रस्यते ।

३. निष्ठातनामधेयः ग्रस्तव्यः । श्रुत्यनुकरणात् ।

४. वायव्य इति वाक्यशेषः । अपं पिबा मधूनां तव वाय-
व्यतस्यते स त्वं गो देव मनसा इति ।

५. ग्रतेना नो अभिष्टिभिरित्यैन्द्रवायवस्तृचः^१ ।

६. इति नैचावरुणस्तृचः^२ ।

७. आ नो गोमन्तमश्विनेत्याश्विनः ।

८. अतश्चिदिन्द्र ष उपेत्यैन्द्रः ।

९. विश्वे देवा इत्येवमादिवैश्वदेवः । इत्येतानि यथोक्तानि
प्रउगद्वेषानि गान्याभि । भिष्माभिर्छंभिर्गिरिति क्रमसमाहरणाशङ्का
मा भूत् ।

१०. अथ वीरः को अपश्रदिन्द्रमिति मरुत्वतीयं भवति ।

११. एतायामोप गव्यन्त इन्द्रमिति निष्केवक्ष्यं भवति ।

११. इतीथात्पाठिकात् सावित्रद्यावापृथिवीधे सूक्ते भवतः
उषु च देवः सविता हिरण्येति सावित्रम् । इतवती भुवनाणा
मभिश्चियेति द्यावापृथिवीधम् ।

१२. प्र वः स्फुल्लकम्बुविताद्य द्वावन इति भावतम् । वि
रक्षिग्रोस्तदपस्य वक्ष्य इति जातवेदसीधम् । वैश्वानरीयम
पृथस्य दृष्णो अदवस्य नू सह इति । इत्याग्निभासतम् ।

६.

१. षष्ठ्याभिन्नविकस्य सखायः सं वः संयज्ञमित्याण्यम् ।
२. पथयपैतच्छेते ।
३. अत्यनुकरणं प्रजगाम ।
४. इति वायवम् ।
५. इत्येन्द्रवायवः ।
६. अन्यतरमौषावरूपम् ।
७. सुरप्रिया ष जतय इत्याशिनम् ।
८. उष नो हरिभिः सुतमित्येन्द्रः ।
९. विश्वे देवास आ गतेति वैश्वदेवं भारद्वाजं न तु गार्ह-
मदम् ।

१०. एतानि ब्रह्मानि प्रजने शंसित् । सह वारसतेन यानि
अहस्तेनरसैत्येवमाद्यतिदिष्टेन ।

११. महर्षी इन्द्रो नृवंशो अर्षिप्रिया इति महत्तमीयं भवति ।

१२. शौ जात एव प्रथमो मनस्वानिति निष्केशं भवति ।
 १३. द्वितीयात्पार्थिकात्सावित्रं तद्देवस्येतत् ।
 १४. अशुभसु त्व इन्द्रवक्तो अग्रय इति वैश्वदेवं भवति ।
 १५. वैश्वानराय धिषणामृतावृध इति वैश्वानरीयं । यानि
 अहस्य पूर्वस्य वैश्वानरीयाणोत्येवमादिवचनात् । धारावरा मरुतो
 घृण्णोऽजस इति मारुतम् । त्वमग्ने युभिस्त्वमाग्नेऽग्नेऽचणिरिति जात-
 वेदधीषम् । इत्याग्निमारुतम् । एतावता विकारेणाग्निमारुतं षष्ठे
 आभिन्नविके ।

१६. इन्द्र इक्ष्य मघवन् त्वावदिहृज इति वैश्वदेवं भवति षष्ठ-
 स्थास्य आभिन्नविकस्य द्वितीये ऽभिन्नवप्रयोगे ।

१७. उषासानका इहती सुपेग्रसेति वैश्वदेवं षष्ठे आभिन्न-
 विके तृतीये ऽभिन्नवाभ्यासे ।

१८. अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमेति वैश्वदेवं षष्ठे आभि-
 न्नविके चतुर्थे ऽभिन्नवाभ्यासे ।

१९. ग्रं न इन्द्राग्नौ भवतामवोभिरित्येतद्वा वैश्वदेवं भवति
 षष्ठे आभिन्नविके चतुर्थे ऽभिन्नवाभ्यासे । ननु कायमभिन्नवाभ्यासो
 षष्ठैतानि वैश्वदेवान्यन्वायात्यन्ते । उच्यते । पृष्ठयपञ्चमांश्चतुरो ऽभि-
 न्नवानुपयन्तीति समास इति वक्ष्यति गवामयने (१२.१९.८) ।
 तत्रैतानि वैश्वदेवान्यन्वायात्यन्त इति ।

२०. अग्निरिन्द्र इति चतुर्थे ग्रं न इन्द्राग्नौ इति वेत्येतयोर्वा
 अशुभितो विकल्पः । प्रथममग्निरिन्द्र इत्येतत्पूर्वस्मिन्पटले । प्राग्भिष्णु-

वत इत्यर्थः । द्वितीयं ग्रं न इन्द्राग्नी इत्येतदुक्तरे पटले । ऊर्ध्वं
विपुवत इत्यर्थः ।

११. परावतो ये दिधिषन्त आयमिति वैश्वदेवमाभिन्नविकस्य
पृष्ठस्याङ्गः पञ्चमे ऽभिन्नवप्रयोगे । पृष्ठस्याभिन्नवःस्थाने तदभिन्ना-
यममित्याचारकाग्रः (१३. १६. २०) ।

१०.

१. पृष्ठ्याभिन्नवयोरनन्तरं श्रुतिक्रमेणाभिजितमाह । अभि-
जिन्नामैकाहः । सर्वसोमस्विदृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्त्रिणवचयस्त्रिंशेषु
सर्वशब्दो ऽयं । उभयसामा इन्द्रयन्तरसामेत्यर्थः । प्रत्यक्षं पृष्ठं इन्द्र-
यन्तरं पृष्ठं वाच्यं भवति संख्या चाग्निष्टोमः । पूर्वकारिणामाच-
त्तस्यपि सदेतदुक्तं स्वमतप्रकाशनार्थम् ।

२. प्र वो देवायाम्य इति सूक्तं । यदाहिष्ठं तदग्र्य इति
द्वेषमित्येतदाज्यं भवति ।

३. माधुच्छन्दसस्य गार्त्समदस्य द्वौ प्रउगौ संप्रवयेदिति ।

४. ग्रंसनक्रमो ऽयं । तथैव श्रुतिः । वायव्यां पुरोरुषं ग्रस्त्रायो
उभे वायवे ह्ये इत्येवमाद्याह ।

५. माधुच्छन्दस एव प्रउगे सति गार्त्समदं वैश्वदेवमुपरिष्ठा-
न्माधुच्छन्दसस्य वैश्वदेवस्य पर्याहरेदित्युक्त्वाथ माधुच्छन्दसं वारस्यत-
मिति ग्रस्यक्रमः श्रुतेः ।

६. ऐकाहिकं च यथोक्तं वा । ऐकाहिकं प्रातःसवनं स्यादिति
या स्थितिरिति श्रुतेः । सोतरेव प्रकरणात् ।

७. मास्यन्दिने सवने ऽयं विशेषः । ऐकाहिकं जनिद्यालपीयं
ग्रहणा ततस्तस्योर्ध्वमिन्द्र पिव तुभ्यं सुतो मदायेति श्रयेत् ।

८. ऐकाहिकादूर्ध्वमित्यनुवर्तते ।

९. वृहस्पृष्टपचे ऽभिजिति । इन्द्र पिव तुभ्यमित्यस्योर्ध्वं जनि-
द्यालपीयं । या त कृतिरित्यस्योर्ध्वं हैरण्यसूतपीयम् ।

१०. एकसूक्ते वा निष्केवल्यमहत्वतीये भवतः । तस्मिन्पचे पिबा
सोममभि यसुय तर्द इति मरुत्वतीयं शृद्धमेव । तथा तसु घृष्टि
यो अभिभूत्योजा इति निष्केवल्यं । पूर्वस्य पिबा सोममभि यसुय
तर्द इत्येतस्योत्तमासुसृजति द्विपदेति कृत्वा अथा वाजमिति ।

११. प्राज्ञतादग्निष्टोमात् । अथ नित्यमेवैकाहिकं तृतीयसवर्गं
स्यादिति सा स्थितिरिति श्रुतेः ।

११.

१. अभिजितो जन्मरं श्रुतिपाठक्रमेण स्वरसामानो ऽवसर-
प्राप्ता लभ्यन्ते । सप्तदशसोमा इति सोमातिशंसनार्थं । स्वरसामान
इति नामधेयं प्रास्वसंख्यवहारार्थं । एवं स्वरसामानां (१०. ८. ११)
ते हन्दोमेषु (५) स्वरसामस्त्रित्येवमादौ ।

२. एवमेव श्रुतत्वात् ।

३. स्वरसंज्ञानि पृष्ठान्येषामिति स्वरपृष्ठाः कौषीतकेर्भगवतो
श्रुतेः । स्वरसंज्ञानि स्वरपृष्ठाः स्वरपृष्ठाः कौषीतकिरिति

(२. ३. ५) श्रुतेः ।

४. अथाषामपि^१ स्वरसाक्षां यथानिर्दिष्टे वृहद्रथन्तरे पव-
मानेषु गीयेते । न वृहत्माने^२ । तथापि योन्यनुशंसनं यथोपदिष्टं
भवति । स्वमतोपदेशार्थं वचनम् ।

५. अग्निष्टोमा इति पैश्यां ब्रह्मवर्चस्विनो^३ भवन्ति ये अग्नि-
ष्टोमानुपयन्तीति श्रुतेः ।

६. उक्थ्याः स्फुरिति इ स्माह कौषीतकिरित्येवमादि त्रियो
विराजो ऽजाद्यस्योपास्या इति (१४. ८) श्रुतत्वात् ।

७. आ यज्ञैर्देव मर्त्य इति प्रथमस्य स्वरसाक्ष आष्यमावद्राय-
न्तरं वृहद्दयो हि भानव इति द्वितीयस्य वृहद्दार्हतमस्य अजिष्ठमा
भरेति तृतीयस्यावद्रायन्तरमिति (१४. ५) श्रुतेः ।

८. यथोक्तानामाध्यागामेकैकस्योक्तमां चोक्तमां चेत्युक्तमाः
परिहाय्य शंसनं सर्वत्र ।

९. माधुच्छन्दसः प्रथमस्य स्वरसाक्षः प्रउगो गार्त्समदो द्विती-
यस्यौष्णिह आचेयसूतीयस्येति (१४. ५) श्रुतेः ।

१०. क स्य वीरः को अपश्यदिस्रमिति प्रथमस्य स्वरसाक्षो
मद्वत्ततीयं केति कदत्कया प्रुभा यवयसः सनीसा इति द्वितीयस्य
कयेति कदत् गायत्साम नभन्यं यथा वेरिति तृतीयस्य ता कर्मा-
घनराक्षा इति कर्मति कददिति श्रुतेः (१४. ५) ।

११. एकस्यैव सामप्रगाथस्यावृत्त्यपेक्षं ब्रह्मवचनं । प्राकृतसाम-
प्रगाथशंसनादनन्तरं वक्ष्यमाणकान् कदतः प्रगाथसंज्ञकान् प्रगाथान्
शंसेत् ।

१ A अथाषामपि C आषाषाषा । २ D वृहत्माने । ३ A ०वर्चस्विनो ।

१२. कं नद्यो अतसीनामिति कदाग्रगाथ इति प्रथमे
श्रुतत्वात् । तथा कद् न्यसाहृतमिति कदान् प्रगाथ इति द्वितीये
श्रुतत्वात् । तथा इमा उ त्वा पुरूवसो इति प्रगाथः पावकवर्णाः
कवर्णा इति कदागिति द्वितीये खरसाक्षि (२४. ७) श्रुतत्वात् ।
कद्ग्रगाथादनन्तरं वृहत्स योनिं ग्रंसेत् ।

१३. थस्ते साधिष्ठो ऽवस इत्येतस्मूक्तमुत्तमान्त्वं परिहाप्या-
र्वाग्र्यं विश्ववारं त उयेति च प्रथमे खरसाक्षि ग्रंसेत् ।

१४. गायन्ति त्वा गायत्रिणो ऽपादित उदु नश्चितम इति
आनुष्टुभचैष्टुभे^१ द्वितीये खरसाक्षि ।

१५. इन्द्रं विश्वा अवीष्टधन् सं च ले जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वो-
रित्यानुष्टुभचैष्टुभे द्वितीये खरसाक्षि निष्केवस्यसूक्ते भवतः ।

१६. यो ऽयमुक्तो विधिरित्येष वृहद्ग्रन्तरष्टानां खरसाक्षां
भवति नोत्तरः ।

१७. यज्जायथा अपूर्व्येत्येष स्तोत्रियः खरष्टानां । खरष्टाः
कौषीतकेरिति च उक्ताः खरसामानसेषां चयणामप्यविशेषेण ।

१८. हे अनुष्टुभौ द्वितीया वृहती ।

१९. वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वोक्तेन सप्त द्वितीयस्य खरसाक्षो
मत्स्यपायि ते मस इति वा स्तोत्रियो भवति । एतामेव प्रथमां
वृहतीं द्वितीयां करोति । द्वितीयद्वितीये अनुष्टुभौ ग्रह्णा ।

२०. मसि न इत्यादिके हे अनुष्टुभौ । वयं च त्वा सुता-
वन्म इति वृहती^२ द्वितीयात्सूपस्य कार्या ।

१ CD आनुष्टुभे ।

२ A om. वृहती ।

११. प्रत्यक्षा इत्येवमादिषु द्वे अतुष्टुभौ ग्रन्था द्वतीयास्तुष्टु-
ततो अक्षा अक्षा इदम्ब्रह्म इति दृष्टीं द्वतीयां करोति । एष
सोत्रियस्तृतीयस्य स्वरसाक्षो ऽनुरूपस्य वक्ष्यमाणो यज्यायथा इत्येव-
मादिना संह विकस्यो ऽर्थात् ।

१२. इममिन्द्र सुतं पिबेति द्वे अतुष्टुभौ । क इं वेद सुते
सपेति दृष्टीं द्वतीयातुरूपस्य कार्या ।

१२.

१. आदिदृष्टीको मध्यदृष्टीको ऽन्तदृष्टीको वा यतोदृष्ट-
तीकः सोत्रियस्ततोदृष्टतीक एवानुरूपो ऽपि कर्तव्यः ।

२. धाय्यानन्तरं चिन्वपि स्वरसामसु कदतो यथोक्तान् ग्रंथेत् ।
ततो रथन्तरस्य योनिं प्रथमे दृष्टतो द्वितीये दृष्टद्रथन्तरयो-
स्तृतीये ।

३. 'यच्चयोभयोपदेग्रस्तचतत्र पूर्वा रथन्तरस्य ग्रंथेत् ततो
दृष्टतः ।

४. योन्यनुग्रंथनानन्तरं यमिन्द्र इधिषे त्वमिति हुषः प्रथमे
स्वरसाक्षि । स्वरसि त्वा सुते नर इति हुषो द्वितीये स्वर-
साक्षि । दाना मृगो न वारण इति हुष एव द्वितीये स्वरसाक्षि ।
तथैव श्रुतत्वात् ।

५. इन्द्र तुभ्यमित्येवमादीनां नवानामृषां प्रत्यहं तिस्रस्त्रि-
स्रसःऽग्रंथेत् । पूर्वाणि च सूक्तानि । तद्यथा । यत्ते साधिष्ठ इति

प्रथमे । गायन्ति वा गायन्तिष इति द्वितीये । इन्द्रं विश्वा इति द्वितीये ।

१. इन्द्रं तुभमित्येवमादीनि द्वचानि न वा ग्रंथेत् । कर्षं कुर्यात् । इचानन्तरसुभयानि सूक्तानि ग्रंथेत् । तद्यथा । यस्ते साधिष्ठ इत्युत्तमां परिहाप्यावांशयमिति च प्रथमे । गायन्ति त्वापादित उदु नक्षिचतम इति द्वितीये । इन्द्रं विश्वाः सं च त्वे जग्मुरिति द्वितीये इति ।

७. अथमेव ग्रंथनक्रमः स्वरयोनिषु वृहद्रथन्तरयोन्मन्दोगैः प्रापितयोः ।

८. एकस्मिन्पद्ये प्रागानुष्टुभात् अपरस्मिन्पद्ये प्राक् द्वचान् षडुक्तं तत्प्रगाथेन संग्रंसति । नान्तराह्वयत इत्यर्थः ।

९. प्रथमात् अहात्यार्षिकाद्ययामङ्गं द्वितीयसवनानि वृहद्रथन्तरपृष्ठानां स्वरसाक्षां भवन्ति ।

१०. स्वरपृष्ठानां^१ स्वरसाक्षां पृष्ठस्य षडहस्य समुहस्य याः पूर्वस्य अहस्य वैश्वदेवानां प्रतिपदस्ताः प्रतिपदो भवन्ति ।

११. स्वरयोनीनां च^२ स्वरसाक्षामेवं प्रतिपदः ।

१२. थान्यन्तर^३ अहस्य द्वितीयसवनानि तानि द्वितीयसवनानि वानुचराणीति (२४.८) श्रुतेः ।

१३. तुग्रन्द्दो मध्यमान्युहादित्यस्य विशेषणार्थः । तत्र यानि वैश्वदेवानि ग्रहान्युक्तानि तेषामुक्तमानि सूक्तान्युद्धृत्य । कस्ति नो भिमीतामिति च तिष्ठो ऽर्त्तं वैश्वदेवानां करोतीति

(१०. ८. १७) यस्तु च उक्तं चोद्भूय प्र वः पानं रघुमन्ववो ऽन्व इति प्रथमे खरसाञ्चि वैश्वदेवं करोति । तं प्रकथा पूर्वथा विश्वथे-
मथेति द्वितीये । कदित्वा नृः पाचं देवयतामिति तृतीये ।
तद्यानि तच्च वैश्वदेवानि भवन्ति (१४. ८) इति प्रकृत्य श्रुतौ
सर्वमाप्नातम् ।

१४. वाग्भ्यो विकल्पार्थः । अग्निरिन्द्रो वरुणो मिषो अर्थ-
मेति वा वैश्वदेवं प्रथमे खरसाञ्चि भवति ।

१५. प्रथम एव खरसामनि । यस्मिन्कल्पे ऽग्निरिन्द्रो वरुण
इति वैश्वदेवं तस्मिन्नेव कल्पे प्रथमे शुक्लान्ते जनयो न सप्तय इति
माहृतं भवति ।

१६. देवान्भुवे दृष्ट्वावसः खरसाञ्चि इति द्वितीये खरसाञ्चि
वैश्वदेवं भवति ।

१७. उषामानक्ता दृष्ट्वा सुपेयसेति तृतीये खरसामनि
वैश्वदेवं भवति । तदे खलु प्रत्यक्षं वैश्वदेवान्येवावधीयेरन्नित्येव-
मादि (१४. ८) प्रकृत्य कल्पान्तरं श्रुतौ सर्वमाप्नातम् ।

१३.

१. खरसाञ्चामनन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण विषुवान् वक्तव्यः । तदर्थ-
मेकविंशसोममिदमर्हत्पुष्टं पक्षे महादिवाकीर्त्ये वा । अग्नि-
ष्टोमो विषुवानिति शास्त्रसंशयवहाराय संज्ञाकरणम् ।

२. नियमार्थमेतद्वचनं । पुरादित्यस्यास्तमयादेतदहः संख्या-
पथिषेयुरिति (२५. १०) श्रुतेः ।

३. अस्मिन्नहनि उदित आदित्ये प्रातरनुवाकः कार्यः ।
सप्रातरनुवाकमेतदहर्दिवाकीर्त्यं भवति । सप्रातरनुवाकेन सप्तमी-
संवाचेनैतेनाह्ना पुरादित्यस्यास्तमयात्समीषेयुरिति (२५. १०)
श्रुतेः ।

४. महाराषे प्रातरनुवाको' भवति । तद् ह स्याह कौषी-
तकिः प्रजापतिर्वै प्रातरनुवाको न तमस एव तद्यथायथमेव तमुपा-
स्युर्यादिति (२५. १०) श्रुतेः ।

५. यस्मिन्पथे उदिते प्रातरनुवाकस्तस्मिन्पथे अग्निं मन्ये ऽपि
पितरमग्निमापिमित्येका प्रतिपद्भवति ।

६. अस्मिन्नहनि प्रातरनुवाकस्य नियमत इमे सङ्ख्याविकल्प्याः ।
ग्रतं दग्रग्रतं विंग्रतिग्रतं वेति । अनुब्रूयादिति प्रत्येकमभिसंबध्यते ।
वाग्रभ्यश्च ।

७. वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं । जषस्य न इत्येतदाग्नीसूक्तं भवति ?

८. सूर्यदेवत्यः पशुः सवनीयस्य पशोरुपासनयो न प्रधानः
उपग्रभ्वात् ।

९. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति तिस्रो वपायाः पुरो-
स्त्राग्रस्य पशोः पुरोनुवाक्या भवन्ति । तिस्र उत्तरा याज्या अने-
नैव क्रमेण । सौर्यस्येति वचनाच्चेतरस्य सावनस्य ।

१०. सौर्यस्य पशोरुपांशु प्रदानं भवति । तथा च श्रुतिः ।

ते वा एते चत्वार एव पञ्चव उपांशु भवन्ति । सौर्यः सावित्रः
प्राजापत्यो वाग्देवत्य (२५.१०) इति ।

११. असुद्रादूर्भिर्नधुमां उदारदित्याज्यसूक्तं भवति ।

१२. वक्ष्यमाणकः ।

१३. प्रथमे वाचश्वेन्द्रवायवे उत्तमं सारस्वतमिति मध्यमा-
च्छन्दोमात् । तथा चैव श्रुतिः । कुविदङ्ग गमया ये वृषास इति
वायव्यमत एवोत्तरं द्वचमेश्ववायवसुत स्या नः सरस्वती जुषाणेति
सारस्वतमिति ।

१४. प्रथमाच्छन्दोमाप्तीषि द्वचानि भवन्ति । मैचावरुण-
माश्विनमैन्द्रं । तथा चैव श्रुतं । उदां चक्षुर्वदण सुप्रतीकमिति
मैचावरुणम् । आ गोमता नामत्या रथेनेत्याश्विनम् । आ नो देव
श्रवसा आहि शुभ्रिन्नित्यैन्द्रमिति ।

१५. आश्विने त्वयं विशेषः । क्रमप्राप्तां द्वतीयासुसृज्य वि
चेदुच्छन्वश्विना उषास इति भानुग्रन्ध्वती द्वतीया कर्तव्या । तस्योर्ध्वं
भानुं श्विता देवो अश्रेदिति भानुमती द्वतीयेति (२५. १) श्रुतेः ।

१६. प्रश्नोत्तरं सदमादृतस्वेति वैश्वदेवमिति (२५. २) श्रुतेः ।

१७. वाग्देवो विकल्पार्थः । अस्मिन्नहन्वैकाहिके प्रातःसवनं
भवति पूर्वोक्तं वा । तदाहर्जं चेषुभं प्रातःसवनं स्यान्मोक्षयति कृत्स्न-
च्छन्दो यज्ञसुखमैकाहिकमेव स्यादिति (२५. ३) श्रुतेः ।

१८. तस्य प्र वो देवायाग्रेभं नं हि चेतवद्यग् इत्येते उभे
तदाश्विमिति (२५. ३) श्रुतेः । तच्छब्दादयनिष्ठतरः पक्षः ।

१८. तस्मिन्कल्पे माधुच्छन्दसस्य प्रस्रगो भवति । माधुच्छन्दसे^१
वेति सारस्रतस्य विकल्पः । एवमेतत्पञ्चथयुक्तं प्रातःसवनमुक्तम् ।

२०. कथा शुभा सवयसः सनीला इति महत्वतीयम् । त्वं
सु मेघं महत्याः स्वर्षिदमिति जागतमिति श्रुतेः । जनिष्ठा उषः
वहसे तुराषेत्येतस्मिंस्त्रैष्टुभे निविदं दधातीति श्रुतेः । ता वा
उभयस्त्रिष्टुब्जगत्यः ग्रस्यन्त इति (२५. २) च श्रुतत्वात् ।

२१. आयन्त इव सूर्यमित्येष स्तोत्रियो भवति । वक्ष्यति ।
एकग्रतं निष्क्रेवन्त्यमिति । तत्र तावदयमस्त्रयोनीं वृहति गीथमाने
आयन्तीयः स्तोत्रियो भवति । न चेत्त्रयोनीं आयन्त इव सूर्य-
मिति सूर्यवान् स्तोत्रिय इति (२५. ६) श्रुतेः ।

२२. यद् द्याव इन्द्र ते ग्रतमित्यनुरूप इति श्रुतेः ।

२३. अस्त्रयोनीं वृहति^२ महादिवाकीर्त्यं वा वक्ष्यमाणकं पृष्ठं
भवति^३ ।

२४. चित्रं देवानामुदगादनौकमिति स्तोत्रियो महादिवा-
कीर्त्यस्य पृष्ठस्य ।

२५. चित्रं देवानामित्यस्य वृक्षस्य ये उत्तरे वृक्षौ^४ तत्सूर्य-
स्त्येवमादिके ते आनुरूपार्थत्वेन ग्रस्येते ।

२६. उत्सूर्वीं वृक्षदूर्वींश्चैदित्येषां हतीयानुरूपस्य कर्तव्या ।

२७. वस्त्रहं अस्मि सूर्येति स्तोत्रियः । उदु त्यहर्षतं वपुरित्य-
नुरूप इत्येतौ महादिवाकीर्त्यस्य स्तोत्रियात्वरूपौ प्रगाथौ वा भवतः ।

१ C. 206 b. ० श्री ।

२ C D वृक्षम्; sec b. वा इ० ।

३ C D om. वृक्षं भवति ।

४ C D om. वृक्षौ ।

२८. विभ्राद् दृहत्पिबतु सोम्यं मध्विति स्तोत्रियसुषः ।
वि सुर्वो मध्ये अनुषद्रथं दिव इत्यनुरूपः । एतौ वा स्तोत्रियानु-
रूपौ महादिवाकीर्त्यस्य पचे भवतः ।

२९. विश्वाहा ता सुमनसः सुषस्य इत्यनुरूपो वि सुर्वो
मथ इत्यनेन सद् विकल्पते ।

३०. अस्रयोनि दृहति महादिवाकीर्त्यपचे वण्महां असि
सूर्ध्वेति सामप्रगाथो भवति ।

३१. सामप्रगाथः पूर्वेषु सद् विकल्पते ।

३२. स्त्रयोनिपचे दृहतः स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्रा सामप्रगाथं
च बार्हतं ततो रथन्तरस्य योनिं शंसेत् । दृहत आतानं शस्त्रा
रथन्तरस्य योनिं शंसतीति (२५. ५) श्रुतेः ।

३३. अस्रयोनिदृहत्पृष्ठपचे^१ सामप्रगाथादनन्तरमुभयोर्दृहद्रथ-
न्तरयोर्धोनीं शंसेत्^२ । अथ दृहद्रथन्तरयोर्धोनीं शंसतीति श्रुतेः ।

३४. महादिवाकीर्त्यं पृष्ठं चेत् सामप्रगाथानन्तरं दृहद्रथ-
न्तरयोर्धोरपि साधोर्धोनिं स्त्रीयांस्त्रीयां होता शंसेत् महादिवा-
कीर्त्यपृष्ठपचं प्रस्तुत्यापि । अथ दृहद्रथन्तरयोर्धोनिं शंसतीति श्रुतेः ।
तस्य च महादिवाकीर्त्यस्य^३ पथः पथाः । तद्भूके त्रिष्टुप्सु कुर्वन्ति
तथा दृहतीषु स्यादिति द्वैक आहुः तथा जगतीषु स्यादिति त्वेव
स्मितमिति पञ्चमथं (२५. ४) श्रुतेः ।

१ B¹ D om. पृष्ठपचं । २ C D om. the text from अथ to Sūtra 34
शंसतीति श्रुतेः C in marg. महादिवाकीर्त्यं च । त्रिष्टुप्सु कुर्वन्ति
... मन्तः । ३ महादिवाकीर्त्यस्य om. C D.

१४.

१. यद्येने वृहद्रथन्तरे माध्यन्दिने पवमाने सामगाः कुर्युः
ततो धोन्न्यनुशंसनम् ।

२. अथमप्युद्धृतवृहद्रथन्तरपचः । एवमेते षट् पचाः । अस्त्र-
थोनिपच एकः । महादिवाकीर्त्यपचास्तथः । स्वयोनिपच एकः ।
उद्धृतवृहद्रथन्तरपच एकः । एते सूत्रकारेण सूत्रिताः । इन्द्रो-
वशान्तु बहवो ऽन्ये ऽपि संभाव्यन्ते । तदप्युक्तमेव' स्तोत्रिणे इन्द्रो-
गमित्यादि ।

३. इन्द्रः किल श्रुत्या अस्य वेदेत्युक्त्यमुखीया । त्रिषु कल्पेषु
स्वयोनौ अस्त्रयोनौ उद्धृतवृहद्रथन्तरे च ।

४. शं नो भव सचसा शं नो अङ्गति महादिवाकीर्त्यपचे
इत्युक्त्यमुखीया ।

५. द्यौर्न य इन्द्राभि भूम्यार्य इति त्रयोदशकं सूक्तं त्रैष्टुभं
स्वयोनौ वृहति मति ।

६. य एक इन्द्रव्यसर्षणीनामित्यस्वयोनिपचे एकादशर्षं त्रैष्टुभं
सूक्तम् ।

७. य एक इन्द्रव्य इत्येतदेव सूक्तं भवति ।

८. तसु छुष्टि यो अभिभूत्योजा इत्येतत्सूक्तं त्रैष्टुभं पञ्चदशक-
मुद्धृतवृहद्रथन्तरपचे शंसेत् ।

९. त्रैष्टुभादनन्तरमभि त्वं मेघं पुरुहूतमृगिमयमित्येतज्जागतं
सूक्तं पञ्चदशर्षं शंसेत् ।

१०. ऋतुर्जनिषी तस्या अपत्यरीत्येतस्य चयोद्गर्भस्य नव
ग्रस्त्वा सर्वहरेर्वा प्र ते महे विदथे. ग्रंथिभं हरी दत्येतस्य चयो-
द्गर्भस्यैव पूर्वेण सह विकल्पितस्य नवैव ग्रस्त्वा ततो निविदं ग्रंसेत् ।

११. आ सत्यो यातु मघवां ऋजीषीत्येकविंशतिमृचो
निविद्धानानन्तरं ग्रंसेत् ।

१२. विश्वजिते धनजिते स्त्रिजिते इत्येतस्य षट्स्य सूक्तस्यो-
त्तमा परिहाय पञ्च ग्रस्त्वा ततः ।

१३. विश्वजित इत्यस्य पञ्चर्चस्यानन्तरमाह्वय दूरोहणं रोहति ।
ग्रंथनप्रकारमेवंसंज्ञकं करोति । तस्य स्वरूपमाह ।

१४. धमः शुचिषदसुरन्तरिचसदित्येनामृचं सप्त वाराच्छंसेत्
पच्छो ऽर्धर्चग्रस्त्रिपच्छो ऽनवानं त्रिपच्छो ऽर्धर्चग्रः पच्छ इति ।
अस्या दूरोहणसंज्ञा ग्रास्त्रसंबन्धव्यवहारार्था ।

१५. विश्वजित इत्यस्य या उत्तमा शिष्टा^१ तां दूरोहणा-
नन्तरं ग्रंसेत् ।

१६. एष प्र पूर्वीरव तस्य चक्षिष इति जागतं षष्ठ्य-
मिति (१५.७) श्रुतत्वात् ।

१७. पतङ्गमङ्गनसुरस्य माथयेति तिस्र इति श्रुतेः ।

१८. उदं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति त्रिःशस्तथा परि-
धानीयथेत्यादि (१५.८) श्रुतेः ।

१९. इति यदेतदुक्तं पूर्वीक्तया रचनया निष्केवस्यमेतत्पेज्जं
मतीमिति पैङ्गी संपदिति (१५.७) श्रुतेः । संपदुपेतं च श्रुत्युक्तम् ।

२०. अथग्रन्थो विशेषार्थः । सविशेषो ऽपि विधीयते ।

२१. स्तोत्रियप्रश्नति सर्वेषु पक्षेषु पूर्वोक्तेन तुल्यमोक्ष-
मुखीयायाः ।

२२. य उद्धृतदृष्टयन्तरपक्षस्तस्मिन् अतुर्जनिचीयं चयोद्ग्रहं
ग्रहेत् ।

२३. अतुर्जनिचीयस्यैव एकादश ग्रहेत् । स्वयोनौ दृष्टद्युत् ।

२४. अतुर्जनिचीयस्य नव ग्रहेत् । अन्यत्र पूर्वाक्ताभ्याम् ।

२५. सव्येन दृष्टं सव्यं । अभि त्यं मेषमित्येतदुद्धृत्यैत्र याहि
हरिभिरिति पञ्चदश ग्रहेत् ।

२६. प्र ते महे विद्ये अघिर्नाम्ना सूक्तं । अघिर्बहः । तस्यै-
कादश^१ शस्त्रा निविदं दध्यात् ।

२७. अभूरेको रघिपते रयीणामिति त्रेष्टुभं पञ्चमेष प्र
पूर्वीरित्येतस्य सव्यस्य स्थाने ।

२८. त्वमू षु वाजिनं देवजूनमिति तार्क्ष्यः । पतङ्गमक्रमसुरस्य
मायथेत्येतस्मात्पूर्वः शस्त्रः ।

२९. एकाधिकं शतं निष्क्रेवत्यं पैङ्गामतेन कौषीतकिमतेन
च श्रुतिरेव सूचीकृता ।

३०. प्रथमादङ्गः पार्ष्टिकात्सावित्रं । युञ्जते मन उतयेतत् ।

३१. द्वितीयात्पार्ष्टिकाद्वावाष्टयिवीथं भवति । ते हि द्वावा-
ष्टयिवी इत्येतत् ।

३२. षष्ठात्पार्थिकादाभवेभारते भवतः । किमु श्रेष्ठ इत्याभवं
प्रथम्यव इति भारतम् ।

३३. देवान् ऋवे वृहस्पतयः स्वस्तय इति वैश्वदेवं भवति ।

३४. तृतीयात्पार्थिकाद्वैश्वामरीयं याज्ञं । वैश्वामराय धिषणा-
वृतावृध इत्येतत् ।

३५. मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्यग्निष्टोमसाक्षः
सोत्रियः । मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इत्यनुरूपः ।

३६. वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युत इति जातवेदसीयं भवति ।

३७. गवामयनप्रयोगे विषुवतो ऽन्तरमावृत्ताः स्वरसामानः
कार्याः । यस्तृतीयः स प्रथमो यो द्वितीयः स मध्यमो यः प्रथमः
स तृतीय इत्येवमावृत्ताः । अथ चीन् स्वरसाक्ष आवृत्तानुपयन्तीति
(१५. १०) श्रुतेः ।

१५.

१. विश्वजित्संज्ञक एकाहः । सर्वस्वोमस्त्रिवृदादिभिस्त्रयस्त्रिं-
श्रान्तेः स्वोभेर्युक्तः । सर्वपृष्ठो रथन्तरादिभिः पृष्ठैः रैवतैर्युक्तः ।
वृहत्पृष्ठो वा विकल्पेन । अग्निष्टोमः । त्रयोदशं वा एतं मासमाप्नु-
वन्ति यद्विश्वजितसुपयन्तीति प्रक्रम्य (१५. ११) श्रुतौ सर्व-
मावातम् ।

२. तस्याग्निं नरो दीधितिभिररण्शोरिति वैराजमाव्यमिति
श्रुतिः ।

३. तं हि चैतवद्यं इत्येतदाव्यं भवति । वृहत्पृष्ठस्य विश्व-

जितः। अग्निं नर इत्येतत्संयोगविहितं^१ परोक्षपृष्ठादिषु भवति ।
 बृहद्रथन्तरपृष्ठस्य यदि बृहद्रथस्यं ततस्त्वं हि क्षैतवदित्येतदाच्यम् ।

४. बृहदारखतेन भवति । सूचारश्चात् ।

५. चतुर्विंशद्भ्रं मध्यन्दिनो भवति । मध्यन्दिनशब्देन
 निष्क्रेवण्यमरुत्वतीये उच्यते ।

६. वैराजस्य साक्षो यो स्तोत्रियानुरूपौ मन्यूङ्गवुक्तौ तौ
 तथैव शस्त्रा सर्वपृष्ठे विश्वजिति नेतरस्मिन् तनूपृष्ठे ब्राह्मणाच्छंसिनो
 ऽपि स्तोत्रियत्वविशेषात्^२ । मन्यूङ्गवैराजयोनिगतस्य वैराजस्य^३ न्यूङ्गे
 भवति । स्तोत्रिय एव न्यूङ्गस्थोपदेशात् । तत्तदस्थाने तु भवत्येव ।
 न हि वैराजं तत्स्थानमन्यूङ्गनायेति (१५. ११) श्रुतेः । प्रगाथं
 चाग्निष्टोमपक्षे ऽपि नियमतः शंसेत् । तनूपृष्ठे ऽपि तथा रथन्तरस्य
 योनिं बृहत्तस्य ।

७. अनुचरादारभ्य षष्ठात्पार्श्विकावैयुहिकात्सामूहिकाद्वा
 तृतीयमवनं भवति ।

८. कथा देवानां कतमस्य यामनीति वैश्वदेवं भवति ।
 सात्त्विकस्य विश्वजितो बृहत्पृष्ठस्य । उभयपृष्ठे ऽपि बृहति प्रत्यक्षे ।
 बृहत्सु न निवर्तते षष्ठाङ्गकः^४ ।

९. आ नो भद्रीयं वैश्वदेवनेकाहस्य विश्वजितः ।

१०. सर्वपृष्ठे विश्वजिति यो विशेषः स उच्यते । पुरस्ता-
 त्कारुतस्य सूक्तस्य होता प्र वो महे मतय इत्येवमादिकमेवयामरुतं

१ A इत्येतन्नु च० C is not quite legible; but it seems to agree by
 alt. (अर्थ) with A. २ A त्रानिषेपात् । ३ A om. वैराजस्य । ४ C (orig)
 D. षष्ठाङ्गः ।

ग्रंसति । तत्तत्पृष्ठे ऽप्ययं धर्मो^१ विश्वजिति सर्वप्रुष्टस्याविशेषत्वात्^२ ।
तगूप्रुष्टपरोचपृष्ठे अश्वावाकस्य शिष्यत्वात् । विश्वजितौत्यतिरेको न^३
ऐकाधिकसाधिकाहीनिकार्यत्वादिश्वजिद्वृषणस्य^४ । भारतस्य सूक्तस्येति
सूक्तग्रहणात् आश्रावोत्तरकाकमेवयामरुतं । तचाग्निभारते रौद्रीं
ग्रस्ता होतैवयामरुतं पङ्क्तिग्रंसं ग्रंसतीति (२५. १३) श्रुतेः ।

११. जगतीग्रंसं पञ्चः ग्रस्यमित्यर्थः । अतिजागतत्वात् स्यात् ।
अन्यसूक्तमिति न्यूनस्य प्रतिषेधाक्तियो ऽस्य न न्यून इत्येतत्
ज्ञापयति ।

१२. पङ्क्तिग्रंसं वा ग्रसेत् । सह न्यूनम् ।

१३. पङ्क्तिग्रंसमेव ।

१४. त्वमग्ने यजानां होतेति क्रमेण द्वौ वृषावग्निष्ठोमसाक्षः
सोचिद्यानुरूपौ भवतः । द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचार-
स्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये एकादशो.

ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनसूत्रस्य समं शिष्यहितेच्छया ।

वरदत्तसुतो भाष्यमानतीर्थो ऽकरोन्नवम् ॥

१ C D om. धर्मो ।

२ C D नरेकानां ।

३ C D om. न ।

४ D om. स्य ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

१.

१. श्रुतिक्रमेण येषामङ्गां होत्रमुक्तं तेषामेव होत्रकाणां यद्वक्तव्यं तदुच्यते । तत्र होत्रकाणामित्ययमधिकारो यद्विदुर्जर्घ्व-
मनुक्रमिष्याम आ द्वादशाध्यायपरिममाप्तेः तस्मान्मान्यमुच्यमानं
होत्रकाणामेव भवतीति ।

२. अथमप्यधिकारः । आ माध्यन्दिनेषु विकार इत्यतः (१२.
६. १) । अतश्च स्तोमातिग्रंसं प्रातःसवन एव । तथा च श्रुतिः ।
स्तोमातिग्रंसं प्रातःसवनेषु शस्त्रेति कर्मवचनादेतावत्कर्म यद्विद्वो-
च्यते । तेन चोदयमुखानि न भवन्ति ।

३. आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । मित्रं ङ्ङवे
पूतदक्षं । अयं वां मित्रावरुणा । पुरूरुणा चिद्धस्ति । प्रति वां
सूर उदिते । प्र वो मित्राय गाधत । यदद्य सूर उदिते प्र
मित्रयोर्वरुणयोः । ता नः शक्रं पार्थिवस्येति स्तोत्रिया मैत्रावरुणस्य
भवन्ति । ननु कौते भवन्तीति । उच्यते । दशरात्रे । कुत एतत् ।
आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयमिति प्राकृतयोरुपदेशात् । तथा हि
द्वादशानामङ्गां दशैव स्तोत्रिया यथासङ्गेन भवन्ति^१ । तथा शोक्तं ।
वचनलक्षणो विकार इति । तेन प्रायणीयोदयनीययोः प्राकृतक्रिया ।

४. आ याहि सुषुमा हि ते । इन्द्रमिन्द्रायिनो वृहत् । इन्द्रेण सं हि वृचवे । इन्द्रो दधीषो अश्वभिः । उन्निष्ठश्रोजसा सह । भिन्धि विन्धा अप द्विषः । प्र सघ्राजं चर्षणीनां । तमिन्द्रं वाजयामसि । महौं इन्द्रो य श्रोजसा । युञ्जन्ति ब्रह्मरूपमिति ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रिया दशरात्रे यथासंख्येन ।

५. प्रातःभवने स्तोत्रिया अश्वावाकस्य दशानामङ्गां । तमील्लिष्व यो अर्चिषा ता हि शश्वन्त ईक्षत इत्येतयोर्विकल्पो दशमे ऽहनि ॥

२.

१. द्विरात्रप्रभृतिषु द्वादशाहविकारेषु अद्वादशाहविकारेषु च । पृथगस्य पञ्चमं चतुर्थमहः इत्येवमादिषु अहःसंघातेषु सत्वाहीनादिषु अनुरूपाः श्रोभाविसुत्ये ऽहनि ये स्तोत्रियास्ते भवन्ति । यदि पुनः समानस्तोत्रियं श्रुतानमहस्ततः^१ परस्मिन्नहनि ये स्तोत्रियास्ते ऽनुरूपाः कर्तव्याः । अपिशब्दात्परतरे ऽप्यहनि ।

२. परे ऽहन्यसमानस्तोत्रिये ।

३. नित्यानवश्रुंभाविनो थं ऽस्पेष्वपि स्तोत्रेषु न ह्रसन्ति^२ तानन्वाङ्कस्ताणां पर्यासा इत्येवमाचक्षते याज्ञिकाः । संज्ञाकरणं शास्त्रसंख्यवहारार्थं^३ । स्तोत्रियानुरूपाश्च नित्यौ । कन्दोगानुविधानान् । ततः^४ स्तोत्रियानुरूपपर्यासानां नास्ति ह्रासः ।

१ O वृचवेति ततः ५०; over the line वहे (?) D वयादिषु स ततः ।

२ M ते भवन्ति । ३ M om. ब्राह्म । ४ O D M om. ततः ।

४. प्रति वां सूर उदिते मिचं गृणीष इत्येवमादिकसूत्रः पर्याषो मेचावरुणस्य भवति ।

५. यदा प्रति वां सूर उदिते इत्यर्थं त्वचः स्तोत्रियत्वे वा विन्मिथुक्तो ऽनुरूपत्वे वा तदा काथेभिरदाभ्येत्यर्थं त्वचः पर्याषो भवति ।

६. विद्यमाने अस्तनस्तोत्रिये काथेभिरदाभ्येति वा पर्याषो भवति ।

७. उच्छेदभि श्रुतामघमित्यर्थं त्वचः पर्याषो भवति ब्राह्मणा-च्छंसिनः । यद्यपि विपुवति ऋन्दोगाः स्तोत्रियमेतं कुर्वन्ति तथाप्यथमेव पर्याषो भवति ।

८. इन्द्राग्नौ अत्रसा गतमित्येष त्वचो ऽच्छावाकस्य पर्याषः ।

९. अन्तरेणानुरूपं पर्याषं च वक्ष्यमाणं आवापस्थानं भवति । आवाप इति वक्तव्ये स्थानग्रहणं सर्वेण ग्रन्थेण स्तोममतिग्रंथेत् ।

१०. एकयर्चा द्वाभ्यां वा यथामंख्याविशिष्टं स्तोमं चिदृदादि-कमतिग्रंथमिति होत्रकाः । न स स्तोमो देवान् गच्छति यो भाति-ग्रन्थत इति श्रुतेः । ^१ अदृष्टत्वाच्चावरुणस्तोमातिरेकः वाचस्तोमे ऽप्येवमेव^२ ।

११. भूयसा ग्रन्थेन चिदृति स्तोमातिग्रंथनं । ननु स्तोत्रिया-नुरूपपर्याषानां नित्यत्वादर्थसिद्धमेतत् । सत्यम् । चिदृतो ऽल्पतराः स्तोमास्त्रिद्विकाराः । कुतो ह्यन्यं स्तोममाहुरित्यस्मिन्नि श्रुति-वचनात् । चिदृत्येवायं धर्मा मान्येषु चिदृद्विकारेषु सूचारुभ्यात् ।

१ A अच इ० । २ C (orig.) D अदृष्टत्वाच्च C (sec. h.) adds इव M अदृष्टत्वाच्चपर्याषोम ।

१२. वक्ष्यति विश्वजिति सर्वष्टुष्टे महानाज्नीनां मैत्रावरुण इत्येवमादि । तस्मिन्विश्वजिति सर्वष्टुष्टे भूयसा सोममतिग्रंथन्ति । तत्र शस्त्रस्य विहितत्वाम्बूचारम्भो नियमार्थः ।

१३. एकया^१ सोममतिग्रंथनं होत्रकाणां दशमे ऽहनि । अन्यत्र चिद्वृद्धप्रराचादयं नियमः ।

१४. युवं दक्षं धृतव्रता । आ नो बर्हो रिशादसः । यं रक्षन्ति प्रचेतसः । कथा राधाम सखायः । षड्जुनीतो नो वरुणः । मा कस्याहुतंक्रतू मित्रो नो अत्यंरतिं । महि वो महतामवः^२ । सोमस्य मित्रावरुणा । ते नः सन्तु युजः सदा । प्र यो वां मित्रावरुणा । महि चौणामवो ऽसु । एता एकपातिन्यः । सूक्तादिप्रदिष्टत्वात् सूक्तनिवृत्त्यर्थमेकपातिनीयवणम् ।

१५. काव्येभिरदाभ्येत्ययं दक्षः । आ नो गन्तं रिशादसेत्ययं दक्षः । एवमेतौ दक्षौ ।

१६. यथा नो मित्रावरुणा यजा नो मित्रावरुणेत्येते वर्जयित्वा । सप्तचत्वारिंशन्मित्रावरुणदेवत्यो गायत्र्यो दाशतथीषु सर्वास्त्रेव बङ्गुचशाखासु । दाशतथीयवणं काव्ययोराजानेष्वेवमादिनिवृत्त्यर्थं । सङ्ख्यायवणं सूत्रपाठकमार्थं । तेन सोममतिग्रंथने सोत्रिया-
नुरूपान्वयाक्रमं प्रक्षिप्यैकपातिनीस्ततस्तृचौ । तासां मैत्रावरुण इति तासां मध्ये याम्बुन्दोरूपयुक्ता अङ्गो रूपसंपन्ना मैत्रावरुणस्ता आवपेत् मैत्रावरुणः स्त्रेषु शस्त्रेषु ।

१६

१७. दाशतथीष्विति वर्तते^१ । स्तोमातिशंसनाधिकार एव ।
 सर्वास्वपि दाशतथीषु निपुणमन्विष्यमाणानि चतुश्चत्वारिंशद्वैद्वाणि
 गायत्राणि । तेषां यथोपयोगं यथाहन्दो ऽनुरूपं स्तोमातिशंस-
 नार्थमावापस्थाने शंसेत् । अत्र चाग्निस्वामिना तत्रस्थापनाय श्लोकाः
 कृतास्त उच्यन्ते ।

सङ्ख्यामेवां प्रवक्ष्यामि वेदान्नायकमेण तु^१ ।
 इन्द्रा याहीति तिस्रः स्युः सूक्ते च द्वे सुरूपेति ॥१॥
 युञ्जन्तीति त्रयो ज्ञेयः सूक्तानि चीष्णथेन्द्रमित् ।
 सूक्तमा त्वा वहन्तु स्वादा व इन्द्रं चिपञ्चकम् ॥२॥
 तस्य इन्द्रो दधीचः स्वादिन्द्रो अङ्ग महन्तृवः ।
 वार्चश्चत्याय दशकमिन्द्र त्वा चीष्णि सूक्तानि ॥३॥
 इदं ह्यन्वोजमा तिस्रो धामावन्तस्यतस्वसु ।
 चीष्णि स्युर्नकिरिन्द्रेति तेभ्यः पञ्चचमुद्धरेत् ॥४॥
 वामं वाममथैतहेत्कनीनकेषु बक्रुचम् ।
 अपोषा इति चोषस्ये द्वे निरुक्ते यतः प्रोक्ते ॥५॥
 च आनयत्यरा चिंशत्प्र^२ व इन्द्राय मादनम् ।
 इदं वषो सुतं सूक्तं द्वे अन्थे अत उद्धरेत् ॥६॥
 एका च स्वादवः सोमा महर्षो इन्द्र इति सूक्तम् ।
 त्वचं विनाम्यं यदिन्द्राहं प्र सद्यजं ततः सूक्ते ॥७॥

१ M om. दाशतथीष्विति वर्तते ।

२ I am not able to account for all the readings in these partly
 obscure verses.

३ C D च आनयत्यरा ।

आ याहि सुपुमान्वाभ्यां^१ प्र कृतान्यथ सूक्ते दे ।
 चतस्रस्त्वावतः पुर उक्त्वा मन्दन्तु सूक्ते दे ॥८॥
 अभि प्र गोपतिं दृष उक्तिष्ठन्नोजसा तिस्रः ।
 अतः पञ्च नवर्षानि ।
 जज्ञानः पुरोस्तात्रं स्यान्नञ्जन्यं बला तु नः ॥९॥
 आ प्र द्रवेत्यन्तिमैर्षां पुरकृतं पुरष्टुतम् ।
 द्वाचिंशत्सूक्तमुद्देत्या जनं तेष पञ्चकम् ॥१०॥
 ईश्वर्यन्तीर्भवेत्सूक्तं स्यात्त्वं त्यमिततस्तथा ।
 आ यदिन्द्रश्च द्रवहे न हि षस्तव नो मम ॥११॥
 सङ्ख्यानास्त्रिभेदाश्च द्रवौ त्याज्यौ मतौ मम ।
 इयसु ते चतुर्दशं सूक्तत्वे गण्यतामिदम् ॥१२॥
 यस्य ते स्वाद् च दृषमिति स्यात्कस्य चिन्मतिः ।
 तामघे अनु हि देदे यत्प्रगाथोत्तरे ततः ॥१३॥
 पान्तमित्युत्तरे तस्य गण्ये गायत्री चान्ते दे ।
 गायत्रीवचने कार्यं प्रतिषिद्धो यतो ऽभ्यासः ॥१४॥
 तिस्रो मरुत्वतीयास्तु मरुत्वन्तं हवामहे ।
 न गण्णा मिश्रदेवत्या न वा चेमं नु मायिर्न ॥१५॥
 षड्वादहेति मासत्य ऐन्द्रमध्यात्तदुद्धृता ।
 क्रियन्ते रात्रिपर्याया इति स्वादचनं तु तत् ॥१६॥
 ऐश्वर्यध्वनिं त्यजेत्तस्मादितो वा सातिमित्येका ।

१ C D सुपुमान्वाभ्यां D प्राकृतान्वाचसुक्ते दे M सुपुमान्वाभ्यां प्राकृतान्वाभाये ।

२ D चत० ।

इन्द्र सोमं पिबाध स्या पिशङ्गं ब्राह्मणानि तु ॥१७॥

इन्द्र^१ विश्वानि गव्येषु विश्वामित्रो अध प्रियम् ।

दश स्यावास्वमिंद्रं वं नद्धंती^२ याथ चैव च ॥१८॥

वह ऊरुभ्य उदगिति चैका चैकपातिन्यः ।

तदधान्य^३ इति चैषा^४ मरुत्वत्येकपातिनी ॥१९॥

तं त्वा मरुत्वती परीतीयमपि स्यात्पतिर्नु^५ तम् ।

वात्याविशेषणमिंद्रं तदानींद्रोवन्योच्यते ॥२०॥

धो यजातीति चोत्तमं तु तुविशङ्गं न यस्य ते ।

स्यादियमु ते तथा चाभिष्टये सदा ॥२१॥

देवा^६ एते च संत्याच्याः सूक्तानां चोदना यतः ।

आगतेषु हि सूक्तेषु क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यतः ॥२२॥

गायत्रमध्ये चानुष्टुप्समात्तामपि न त्यजेत् ।

अर्थवादे यतस्याह गायत्रीत्वमनुष्टुभः ॥२३॥

इत्यामन्त्रायुष्यार्थप्रायाद्भोत्रकतुल्यनात् ।

पर्यायेषु प्रयत्नान्तु या गवेषु तथा भवेत् ॥२४॥

अर्थवादास्य तत् कुर्यात् गायत्र्या अपि संपदम् ।

दशमे ऽहनि सुख्यार्थं तव चेत्यादिहापि सः ॥२५॥

मध्याद्भोद्वियमाणायामेकमेव भवेत्सूक्तम् ।

ज्ञापकं त्वं सु मेवं आगतं नवमं^७ विना ॥२६॥

१ CD इन्द्रं । २ A इन्द्रं वं न द्धंति या०, O इन्द्रं वन् द्धंतीया०,
D इन्द्रं वं नद्धंतीपाथ । ३ CD तदधान्य० । ४ C चैषां, O D चैकपा० ।
५ A पतिर्नु । ६ CD देव । ७ CD इत्यामन्त्रायुष्यार्थप्रायाद्भोत्रक० ।
८ C सत्यामेवार्थं, D सत्याधीभिय० । ९ C (in marg.) भर्त्सि ।

उद्धृत्यान्वया ऋचः सर्वगायत्र्यो चैव मध्यमा^१ ।

यथान्तरेषु ग्रस्यन्तामिति चेत्तत्र युज्यते ॥२७॥

वग्रो हि विविधच्छन्दा^२ यत आरक्षन्ने श्रुताः ।

वाज्जेन्द्र इव इत्येषा पर्याये यत उद्धृता ॥२८॥

आर्भवे ग्रस्यते वापि वचनं कार्यवद्भवेत् ।

सूक्तेकदेशाः कर्तव्याः संख्याने तत्प्रयोजनम् ॥२९॥

रैवतस्य तु हचाः स्याद्ये अपेतो जन्य इत्यपि ।

इन्द्रस्य नः शुनाभीरीये तास्य दासतद्यो^३ हि ॥३०॥

वाचःसोमे प्रथोक्तव्याः सर्वशब्दो यतस्तत्र ।

दयोर्होत्रकयोर्ध्वं प्रोक्तं दासतयीष्विति ॥३१॥

छन्दोरूपान्विता आषां कर्तव्याः श्रुत्यनुग्रहात् ।

विसुक्तान् ढक्षविंशत्या प्रयोज्यानां शतानि षट् ॥३२॥

१८. इहेन्द्राग्नी तोशेत्येवमादिके षष्ठ्ये स्तोमातिग्रंथनाया-

ष्कावाकस्यावापे भवतः ।

१९. यत्सोम आ सुते नर इत्येते द्वे भवतः ।

२०. उप स्रक्तेषु वषत इत्येका भवति । एकेति नियमार्थं ।

ततो यद्यपि छन्दोमा महाव्रत आ सुते सिद्धत त्रियमिति स्तोत्रिच्यं कुर्वन्ति तथाप्येकैवावापे प्रयोक्तव्या ।

२१. जुषेयां यज्ञमिष्टय इति सप्तावापिक्यः ।

२२. षट्क्षत्वारिंशत्सर्वास्तपि दासतयीष्वेन्द्राग्न्यो गायत्र्यस्तासां

यथास्तोमातिग्रंथं छन्दोरूपसंपन्ना आवपेदष्कावाकः । इन्द्रे अग्नेयं

वामस्य वामस्य ता ऊवे ता हि शश्वन् इत्येताः सहासकङ्कणाः
सङ्ख्योपदेशात् ।

२२. १तस्य ता नः शक्रं पार्थिवस्य युञ्जन्ति ब्रह्मरूपं ता
हि शश्वन् ईक्षते तमीलिव्व यो अर्चिषेति वा स्तोत्रिया इति
(२५.१५) श्रुतेः । तनूपृष्ठे परोक्षपृष्ठे चैत एव ।

२४. षष्ठस्याङ्गः पार्थिवस्य स्तोत्रियास्ताननुरूपां कृत्वा तत
इतरेषां पञ्चानां प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानां^१ ये स्तोत्रिया-
स्तानावापे शंसन्ति । इतरे पञ्च तदुक्तमिति (२५.१५) श्रुतेः ।

२५. आट्टन्तांस्तृचेष्वाट्टन्तस्तोत्रेभ्यु विश्वजित्येवाट्टन्तेषु स्तोत्रिये-
ष्वित्यर्थः । तस्मात्स चतुराट्टच्युदयो भवतीति श्रुतेः ।

२६. एकाहभूतस्य^२ विश्वजित आट्टन्तस्तोत्रेभ्यपि ऊर्ध्वानिव
शंसेत् ।

२७. चिक्रैः पर्यामैः परिदधति । एवमेव श्रुतेः ।

३.

१. माध्यन्दिन इति माध्यन्दिनानि सननानि चतुर्विंशतरे-
वाङ्गा वक्ष्यमाणानि तेषु विकारो ऽत उच्यते । विकारवचनादनुक्तं
प्राकृतम् ।

२. शस्त्राणां धान्यमद्यानि सूक्तानि तानि पर्याससंज्ञानि भवन्ति ।
उत्तरयोरित्यप्राकृतस्यापि द्वितीयखण्डस्य ग्रहणं यथा स्यादिति ।

१ A स्तोत्रियास्ताननुरूपां तस्य । १ C D पञ्चानां । २ D M om. C in marg.

३. देहे सूक्ते होचकाणां माध्यन्दिने सवने भवत इत्यर्थः ।
प्राकृतानां निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

४. उक्त्यानि तृतीयसवनेषु होचकाणां प्रस्तापि । तानि चतुः-
सूक्तानि भवन्ति । प्राकृतानि च निवर्तन्ते सूक्तानि । चतुःसूक्तान्ये-
वेत्यारभसामर्थ्यात् ।

५. अप प्राच इन्द्र विश्वां अमिचानिति सौकीर्ती मैचावरुण
इति (२८. ४) श्रुतेः ।

६. शंसा महामिन्द्रं यस्मिन् विश्वा इति सूक्तं । यन्न इन्द्रो
* जुजुवे यच्च वष्टीति सूक्तं । विश्वामित्रस्य च वामदेवस्य च मैचावरुणः
शंसतीति श्रुतेः ।

७. युष्मस्य ते वृषभस्य स्मराज इति सूक्तं । कथा महामरुधत्
कस्य होतुरिति सूक्तं । विश्वामित्रवामदेवौ पूर्ववत् ।

८. प्र वो महे महिदृधे भरध्वं यजामह इन्द्रमिति वृषौ ।
वक्ष्यति । मध्यमे अहे तृचाञ्छिष्यानीत्याचक्षत इति १४ । तच्च
इमौ शिष्यवृषौ । विराजस्य वै मध्यस्य चतुर्थे ऽह्निति श्रुतेः ।
सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति सूक्तम् । आ न इन्द्रो
दूरादा न आषादिति च सूक्तम् । एतच्चतुर्थे ऽहनि सूक्त-
द्वयम् ।

९. प्रो अस्या उपस्यतिम् । उभे यदिन्द्र रोदसी । इत्येतौ
शिष्यवृषौ । पङ्कयस्य महापङ्कयस्य पञ्चमे ऽह्निति श्रुतेः ।

१०. गर्भे तु सज्जन्वेषामवेदमिति सूक्तं । का सृष्टुतिः श्रवसः
स्रुमिन्द्रमिति सूक्तम् । एवे पञ्चमे ऽहनि भवतः ।

११. इन्द्राय हि घौरसुरो अनन्वतेति शिन्पदचमतिच्छन्दसः षष्ठे ऽह्निति (२८.५) श्रुतेः ।

१२. आ नः स्तुत इत्येवमादिकं सूक्तम् । आ सत्यो यातु मघर्वा षड्जीषीति सूक्तं षष्ठे ऽहनि ।

१३. तदिति सर्वनाम्ना अनन्तरस्य नियमः । तेन आ सत्यो वातित्यह्नीनसूक्तं भवति । अह्नीनसूक्तमिति च शास्त्रमन्वयवहारार्थं संज्ञाकरणम् ।

१४. दशरात्रस्य मध्यमे अह्ने चतुर्थपंचमषष्ठेऽहस्तु होचकाणां यानि ढचानि तानि शिष्यानीत्याचक्षते याजिकाः । आख्यातवचनं संज्ञार्थम् । अथैतानि शिष्यानि मध्यमे अह्ने ग्रस्यन्ते । तथा तानि वै ढचानि भवन्तीति (२८.५) श्रुतेः ।

१५. प्रदेशो ऽतिदेशः । 'अन्यत्रोपदिष्टस्यान्यत्र वचनं । तस्मिन् प्रदेशे सति यदन्यत्सोत्रियानुरूपाभ्यां ढचेभ्यश्च तद्भवतीति विद्यात् । ग्रस्यप्रदेशो ऽनन्तरमेवोदाहरणमस्य ।

१६. प्रथमद्वितीययोरङ्गोर्यच्छस्त्रं होचकाणां तदेकीकृतं प्रथमे कन्दोमे भवति । यदन्यत् स्रोत्रियानुरूपाभ्यां ढचेभ्यश्चेति पञ्चपञ्च सूक्तानि मैत्रावरुणः ग्रसति सर्वेषु कन्दोमेऽपि श्रुतेः ।

१७. सर्वेषामिति वर्तते । तृतीयपञ्चमयोरङ्गोः सर्वेषां होचकाणामात्मीयमात्मीयं ग्रस्यं स्रोत्रियानुरूपदचवर्जितं तन्मध्यमे यथास्त्रं भवति ।

१८. सर्वेषां होचकाणां^१ यज्ञतुर्थषष्ठयोरङ्गोः शस्त्रं तदुत्तमे
इन्दोमे यथास्त्रं भवति ।

१९. त्वं महर्षि इन्द्र तुभ्यं ह वा इत्येतत्सूक्तं मैत्रावरुणस्याहीन-
सूक्तस्थाने भवति । यत्र यस्मिन्नहनि होताहीनसूक्तं शंसेत् ।
तद्यथा । नवमे ऽहनि विषुवन्महाप्रतयोश्च । यद्यपि च चतुर्विंशे
ऽभिजिति विषुवति विश्वजिति महाप्रतौये ऽह्निति श्रुतेस्तथा-
प्यविरोधः अहीनसूक्तानि शस्त्रैकाहिकानि शंसन्तीति श्रुतेः ।

२०. त्वेह यत्पितरस्त्रिभू इन्द्रेत्येता एकविंशतिर्ष्वेचइन्दोमेषु
त्रिभूषु पुरस्तात्पर्यासस्य मैत्रावरुणः शंसेत् ।

२१. मा षिदन्यदि शंसतेति स्तोत्रियः प्रगाथः । मा भेम
मा अग्निषेत्यनु रूपः प्रगाथः । एतौ दशमे ऽहन्यस्य मैत्रावरुणस्य
भवतः । अस्त्रेति वचनात् स्त्रयोर्नौ रथन्तरक्रियायां वामदेव्यमेवास्य
भवति ।

२२. आ धूर्षस्यै दधाताशानिति चास्य मैत्रावरुणस्य द्विपदा
भवति ।

४.

१. उक्तं दशनामङ्गां मैत्रावरुणस्य माध्यन्दिनमनन्तरं ब्राह्म-
णाश्चंसिन उच्यते । कं नव्यो अतसीमामित्ययं प्रगाथो ब्राह्मणा-
श्चंसिनो माध्यन्दिनेष्वनु रूपादनन्तरो नान्यस्मान्नेन न द्विष्वन्दो-

मेषु । कदाचिन्निति तस्य संज्ञा । ऐकादिकस्य स्थान इत्येकादिक-
निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

२. ब्रह्मणा ते ब्रह्मयज्ञा युनञ्जीत्युक्थमुखीया भवति । षण्ण्डा-
दगन्तरमेव । तत इयमपि तद्विशिष्यते । ऋन्दोमेषु यदार्षधे सूक्ते
तदार्षधे उक्थमुखीये इतरयोरिति (२८. ४) श्रुतेः । इतीयमेव
युक्ता वचनाच्च ।

३. उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येत्यहरहः पर्यास एव भवति । ऋन्दो-
मेषु तद्विशिष्यते । सदैवास्य पर्यासत्वे^१ विनियोगत्वात् ।

४. वयं घ त्वा सुतावन्तः क ईं वेद सुते मचेति स्तोत्रियानु-
रूपौ द्वितीये ऽहनि भवतः ।

५. पूर्वोक्तावेव स्तोत्रियानुरूपौ प्रथमद्वितीययोश्चन्दोमयोः ।

६. तुश्चन्दो विशेषार्थः । सो ऽयं विशेषः । मध्यमे ऋन्दोमे
पूर्वोक्तावेव स्तोत्रियानुरूपौ विपर्यस्तौ भवतः ।

७. यदिद्भ्र प्रागपागदगिति वा स्तोत्रियः प्रगाथः । श्रौपरिच्छो^२
ऽनुरूपः । एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ मध्यमे ऋन्दोमे भवतः^३ ।
स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथाविति स्तोत्रियानुरूपग्रहणमविपर्ययार्थम्^४ ।

८. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येता एकादश शंसेत् द्वितीये
पार्ष्टिके ऽहनि^५ । द्वितीयवचनादयं^६ विधिर्मध्यमे ऋन्दोमे न भवति ।
पूर्वं एव तु भवति ।

१ C (orig.) D पर्यासि, A •शोगात् । २ A ऊपरि • M अपरिच्छा • D om.
३ C om. मध्यमे ऋन्दोमे भवतः D om. the whole passage. ४ C विपर्ययार्थं,
M विपर्ययार्थम् । ५ C D om. पार्ष्टिके ऽहनि । ६ C D द्वितीयवचनाच्च,

८. विश्वाः प्रतना अभिभूतरं नरमिति चतुर्थे ऽहनि स्तोत्रिचः
कार्यः ।

१०. तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुपं मत्स्यपाणि ते मघः
अस्माअस्मा इदन्वस इति संहार्या ऽनुरूपः ।

११. कदा वसो स्तोत्रं ह्येत आ यो वाचा विवाचो मृध-
वाचः । एतौ शिष्यद्वचौ भवतः ।

१२. य एक इद्व्यश्चर्षणीनामित्येतत्सूक्तं चतुर्थे ऽहनि ।

१३. इन्द्रो मदाय वाष्टधे मदेमदे हि नो ददिरित्येतौ
स्तोत्रियानुरूपौ पञ्चमे ऽहनि भवतः ।

१४. आ याहि क्षणवाम ते । यो न इन्द्रामितो जन इत्येतौ
शिष्यद्वचौ पञ्चमे ऽहनि भवतः ।

१५. अस्त्रिमग्रद्वज्रो वृषभो न भीम इत्येतत् स्तोत्रियादारभ्य
पञ्चमे ऽहनि भवति ।

१६. सुरूपस्रजमुत्तथ इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ षष्ठे ऽहनि भवतः ।

१७. त्वया वयं मघवन्पूर्व्ये धन इत्येतत् शिष्यद्वचं षष्ठे ऽहनि
भवति ।

१८. अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति सूक्तमित्येतत् सुरूप-
स्रजमुत्तथ इत्यत आरभ्य षष्ठे ऽहनि भवति ।

१९. तदेतदस्मा इदु प्र तवस इत्युक्तम् ।

२०. आयन्त इव सूर्यं शग्धू च्चित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ
प्रगाथा उत्तमे इन्द्रोमे । यत्प्रथमथोरङ्गोः शस्त्रं तच्च सभानम् ।

२१. मं महीं इन्द्र यो ह शुभैरित्येतत्सूक्तमहीनसूक्तस्य^१ स्थाने
ग्रस्यते ।

२२. इन्द्रं सवा^२ गृतमं यस्य मञ्जेत्येतत् सूक्तं चिष्वपि ष्वन्दो-
मेषु पुरस्तात्पर्याषिस्य भवति ।

२३. उदु त्ये मधुमक्तमाः उदिग्वस्य रिच्यत इत्येतौ क्षोचि-
यास्तुरूपौ प्रगाथौ दशमे ऽहनि क्रियेते ।

२४. चिकद्रुकेषु महिषो यवाग्निरं तुविशुभ इत्ययं वा
क्षोचियो दशमे ऽहनि ब्राह्मणार्घ्यमिनो भवति ।

२५. उत्तमा च चिकद्रुकीयस्य । तमिन्द्रं जोहवीमि मज-
वानसुयं । विन्धाः प्रतना अभिभूतरं नरमित्येष संहार्यो ऽसुरूपः ।

२६. रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणमित्येषा । द्विपदापहणा-
द्योन्यनुग्रंसनयोग्यत्वे ऽपि वापरा प्रचेत्प्रथा ।

५.

१. कद्रु न्वस्त्राकृतमित्ययं कदाग्रगाथो ऽश्वावाकस्यानुरूपोद-
नन्तरो भवति । अश्वावाकाधिकारो ऽन्तरेण प्रायषीयोदयनीया-
विति यावत् ।

२. उदं नो क्षोकमनु नेपि विदानित्युक्थमुखीया भवति ।

३. अभि तष्टेव दीधया मनीषामित्यहरवः पर्यासः ।

४. त्वामिदा ह्यो नरो वयमेनमिदा ह्य इत्येतौ क्षोचिषानु-
रूपौ प्रगाथौ भवतः ।

५. अपूर्वा पुरतमान्यसा इति सूक्तं द्वितीये ऽपन्येतच्छस्यम् ।
६. तरणिरिस्त्रिषासतीति स्तोत्रियः । तरोभिर्बो विद्वसु-
मित्यनुरूपः ।
७. य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा इत्येतत्सूक्तं यथोक्तेन ग्रन्थेन
सह द्वितीये ऽहनि भवति ।
८. यो राजा चर्षणीनामिति स्तोत्रियः । नकिष्टं कर्मणा
नग्रदित्यनुरूपः ।
९. सचायोरिन्द्रश्चर्ष इति ऋचः । इन्द्र सोममिमं पिबेति
ऋचः । एतौ शिष्यद्वयौ ।
१०. सं च त्वे जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वीरित्येतत्सूक्तं चतुर्थे ऽहनि
पूर्वोक्तेन स्तोत्रियादिना सह भवति ।
११. स्वादोरित्या विषूवत इति स्तोत्रियः । इत्या हि सोम
इन्द्र इत्यनुरूपः ।
१२. यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति ऋचः । अत्र यच्चं शतक्रत-
विति ऋचः । एतौ शिष्यद्वयौ ।
१३. कदा भुवन्वयश्चयाणि ब्रह्मोति पञ्चमे ऽहनि
भवति ।
१४. उभे यदिन्द्र रोदसी इत्येतौ आसायक्रमेण स्तोत्रियानु-
रूपौ भवतः । उभे यदिन्द्रेति स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूप इत्येवं
नोक्तम् । कथं नाम हृन्दोगानां स्तोत्रियक्रमान्यत्वे तथैव शस्त्रा
ज्ञेयो ऽनुरूपः स्यादिति ।
१५. विदुष्टे अश्वं वीर्यंश्च पूरव इत्येतास्त्रिभ्यः शिष्यम् ।

१६. ग्रासदङ्गिर्दुहितुर्नष्टं गादित्येतत्सूक्तं च शिल्पं षष्ठे ऽहनि भवति^१ ।

१७. ग्रासदङ्गिरित्येतत् ।

१८. नकिष्टं कर्मणा नश्रदिति स्तोत्रियः । न त्वा दृहन्तो अद्रथ इत्यनु रूपः । एतौ प्रथमे कन्दोमे भवतः ।

१९. उभयं शृणवच्चन इति स्तोत्रियानु रूपौ मध्यमे कन्दोमे भवतः ।

२०. यत इन्द्र भयामह इति स्तोत्रियानु रूपौ उत्तमे कन्दोमे भवतः ।

२१. चिष्वपि ष्कन्दोमेषु यथोक्ताः ।

२२. इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखाय इत्येतत्सूक्तं चिष्वपि ष्कन्दोमेषु पुरस्तात्पर्यामस्य भवति ।

२३. अथा वाजं देवहितं मनेनेत्येषा द्विपदा दशमे ऽहनि भवति ।

२४. ऐकाहिकमाग्निष्टोमिकं भृथ इद्वावृध इत्येतत् पूर्वं द्वयो-
रैकाहिकयोः । अशब्दाद्विपदाया अनन्तरं प्राक् पर्यासात् ।

६.

१. कुर्यादिति वाक्यशेषः । सर्वे सकाराः साहचर्यमनुसंधार्याः ।

२. अन्तरेणोक्त्यमुखीयां^१ प्रतिशोचकं सूक्ते च प्रक्षेपः पर्यास-
स्वावापस्य स्थानम् ।

३. शोचकाधिकारो^१ ऽनुवर्तते । पृष्ठ्याङ्गोचकविहितान् सूक्तानि माध्यन्दिने सवने ऽभिज्ञवे ऽतिदिश्यन्ते । अभिज्ञवः सखरः पृष्ठ्य-
विकार इत्येतत्तु होतुवन्तं । तेनेह न सिध्यति । यदन्यत् शोचि-
यानुरूपान्धां वृषेभ्यश्च तत्प्रदेशे प्रतीर्यतेति परिभाषणमिहापि
यमानं । सूक्तपदेषात् प्रातःसवने पाठिकाणां शोचियानुरूपान्धां
सिद्धिंश्चाङ्गोभ्ये ऽप्येवमेव ।

४. धान्यहीनसूक्तानि संज्ञाविशिष्टानि षष्ठे ऽभिहितानि तेषां
स्थाने द्वितीयादङ्गः सूक्तानि भवन्ति ।

५. ग्रंथा महां यज्ञ इन्द्र इति द्वयोर्यदुत्तरं तन्मैत्रावरुणस्त्रा-
हीनसूक्तस्थाने भवति ।

६. प्रथमात्प्रशात्पाठिकात् स्वरधामसु शोचकाणां श्रस्त्रं भवति ।

७. चतुर्विंशतिषु षष्ठात्^२ श्रस्त्रं भवति पूर्वसूचयोरपादानं
प्रथममधिकरणमुत्तरम् । इह तु तद्विपरीतं क्रियते कार्याथं तच्चै-
तत्कार्यं । प्रातःसवने न षष्ठात् शोचियाः ।

८. इत उत्तरं यदुच्यते तद्विचजिति सर्वपृष्ठे भवति । परोच-
पृष्ठे ऽपि वक्ष्यमाणं भवत्येवोद्भूत्य वास्तुखिन्ना इति सिद्धवदुप-
देशात् । उपाङ्गपृष्ठानि प्रयुज्यन्ते । तत्राप्येतद्भवति ।

९. ग्रंथतीति वाक्यशेषः ।

१०. ब्राह्मणाच्छ्रौ वैरूपस्य शोचियानुरूपौ कदम्बं च प्रगाथं
ग्रंथति ।

१ C D शोचिकासौ ।

२ C D षष्ठात् instead of षष्ठात् प्र., M षष्ठात्क.

११. रेवतीसंज्ञिकानां धौ क्षोचियासुरूपौ तावच्छावाकः कदम्बं च शंसति ।

१२. वासुखिख्या अभि प्रवः सुराधसमित्यारभ्य षट् सूक्तानि इन्द्र नेदीय एदिहीतीन्द्रनिहवं प्रगाथं^१ परिहाया नो विश्वे सजोषस इति च प्रगाथं परिहाय शेषा अविहता मैचावरुणः शंसति । इह विहारप्रतिषेधादन्यत्र विह्वतानामेव शंसनम् ।

१३. वृषाकपिं वि हि सोतोरसृचतेत्येतदृते कुन्तापेनेत्यर्थः^२ । ऋते कुन्तापमिति च ब्रुवन् वृषाकपेः सर्वत्र कुन्तापसाहस्यं दर्शयति ततो यत्र वृषाकपेरुद्धारस्तत्र कुन्तापस्थापि भवति । अन्युद्धारमिति च ब्रुवन् वृषाकपेर्नित्यं न्युद्धारं दर्शयति । एवं सचर्षणं ब्राह्मणाच्छंसी शंसति ।

१४. धौर्नं य इन्द्राभि भूसार्थं इति विष्णुन्यङ्गाख्यमच्छावाक एवथामरुतः स्थाने शंसति ।

१५. अभूरेको रथिपते रथीणामिति सामसूक्ताख्यं मैचावरुणस्य भवति ।

१६. धो आत एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनः सामसूक्ताख्यं शस्यं भवति ।

१७. प्र धा न्वस्य महतो महानीति सामसूक्ताख्यमच्छावाकस्य शस्यं भवति ।

१ C D M om. प्रगाथं ।

२ A. ऋतेतत् ऋते कुन्ताप विना इदं जना रथनेनेत्यर्थः । ऋते०

१८. 'सामसूक्तादनन्तरमहीनसूक्तानां शंसनं कृत्वा ततो होचका
ऐकाहिकीभिर्ह्यग्निः परिदधति । या एकाहे परिधानीयास्ताभिः
परिधानं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

१९. एकाहभूतस्य विश्वजितः सर्वपृष्ठस्यैकाहिकान्पर्यासान्
सकलानेवोर्ध्वमहीनसूक्तेभ्यः शंसेयुः ।

७.

१. विश्वजिदधिकारो ऽनुवर्तते । विश्वजित्युक्तेषु क्रियमाणेषु
माध्यन्दिने सवने वालखिल्या तृषाकपिं विष्णुन्यङ्गमित्येतदुद्धृत्य
अथोक्तान्परिशेषान्माध्यन्दिने सवने होचकाः शंसन्ति ।

२. विश्वजिति^१ षष्ठादङ्ग उक्थानि भवन्ति ।

३. प्रदेशान्तरार्थां अपि परिभाषयं । तदर्थी ऽयमशब्दो विशेषे-
षाधिकारार्थः । यदिशब्दो ऽपि तृतीयसवनातिदेश एवेत्येतत्
ज्ञापयितुं नाङ्गः पृष्ठयासान्यनुपूर्वमित्यादौ (१४. ६८. २) । षष्ठा-
ङ्गिकं तृतीयसवनं असर्वपृष्ठे ऽहनि अन्यस्मिन्नहनि प्रदिष्टं । तद्यथा
वाजपेये पुरुषमेधे गर्गचिराचे पञ्चरानादिषु द्वितीयादङ्ग उक्थानि
भवन्ति ।

४. परोत्पृष्ठे विश्वजिति प्रतिग्नित्यानि वक्ष्यमाणानि क्रियन्ते ।

५. शंसतीति नैत्रावरुणस्य प्रतिग्नित्यक्रियोच्यते^२ । उद्धृत्य
वालखिल्याः पिबा सुतस्य रसिन् इत्यैन्द्रान् प्रगाथाञ्कंसति । यावत्स्य

१ M सक्तमसनाद. २ O D विश्वजिदिति । ३ O D. शिष्यं ।

उद्विद्यन्ते प्रगाथर्षी ऽपि तावत्यः प्रतिशिक्षवत्तनात् । ततो माथ्य-
न्दिने सवने षड्विंशतिं प्रगाथाञ्छंसति । तृतीयसवने चयस्त्रिंश-
त्तृचान्^१ तत्परिमाणत्वात् । पिवा सुतस्य रश्मि इति पञ्च । यदिश्च
प्रागपागुद्गिति सप्त । वासोप्यते ध्रुवा स्यूणेत्येकः । उभयं प्रदृष-
वन्न इति नव । तरोभिर्वः सप्त । यो राजा चर्षणीनामिति चयः^२ ।
विश्वेन्ता विष्णुरित्येकः । बार्हताः प्रगाथाः प्रतिशिक्षत्वात् ।

६. वृषाकपिं सकुन्तापमुद्गत्य वृषाकपिममिता एव न्यूङ्ग-
वर्जिता इन्द्रो मदाथेत्येवमाद्याः पङ्क्तीरेन्द्रोः शंसति^३ । इन्द्रो मदा-
थेति चतुर्दश स्नादोरित्येति तिस्रः अस्माकमिन्द्रेहि न इत्येका
अस्मा इत्काथं यथ इत्येका प्रो अस्मा उपस्तुतिमिति षट् उज्जात-
मिन्द्र ते शव इति तिस्रः आ त्व सुग्निप्र दंपते कन्या वारवाथ-
तीति द्वे नकिर्देवा मिनीममीति च नूनं तं गव्यमिति च । उत्तमा
था पङ्क्तिरिति व्यपदेशात् ।

७. अश्वावाकस्तु प्रतिशिक्षप्रक्रियायां विष्णुन्यङ्गमेव शंसति ।

८. इति यदुक्तमेतत्परोक्षपृष्ठे भवति ।

८.

१. अथानन्तरं विश्वजिष्कित्ये यो विधिः स उच्यते ।

२. ऐकाहिकाप्रगाथाञ्छंसा ततो ऽनन्तरं मैत्रावरुणो
वासविद्याः शंसति । ब्राह्मणाङ्गमी वृषाकपिं । अश्वावाको

१ C इत्यथ । १ C (orig.) D तिस्रः ।

२ C (orig.) D om. the text from इवाकपिं to शंसति ।

विष्णुन्यङ्गमिति । होता नाभानेदिष्टं । ऐकाहिकवचनमग्रिमस्यै
विश्वजितो ऽधिकारार्थं । यद्यपि श्रुतौ स्तोत्रियानुरूपौ ग्रन्थ
वाल्खिल्याः शंसतीत्युक्तं तथापि पूर्वकालमात्रं तद्विश्वजितप्रकारा-
दूर्ध्वं प्रगाथेभ्यः शिष्यविधानं । अहर्गणे चोर्ध्वमुक्थमुखीयायाः
परिभाषितत्वात् । तच्चाप्या वालखिल्यादीन् शंसेत् ।

३. तत्रपक्षे वालखिल्यानां चतुर्ध्वं भवति ।

४. प्रत्येकं सामसूक्तादीनां चयस्त्रयसूक्तास्तदर्था वीष्णा । हो-
चका विश्वजिति सामसूक्तादीनां चोर्ध्वीसूचान् शंसन्ति । होच-
काधिकारे पुनर्होत्रकग्रहणं होतुर्नाभानेदिष्टार्थम् ।

५. य एष विश्वजिति चोर्ध्वीसूचान् होचकाः शंसन्ति साम-
सूक्तानां यथायथं तत्रशंसनेन चयसूत्रा एवमहीनसूक्तानां पर्या-
सानामित्येष विकारो नियमतः । उत्तरस्तु विकल्पेन । विश्वजि-
च्छिष्यग्रहणं होतुरपि यथा स्यात् ।

६. येषु निविद्धीयते तान्निविद्धानीयांसूचान् होता शंसेत् ।
आ यदुवस्याद् दुवसे न कारुरिति अनुत्तमा ते मघवन्
नकिर्षित्येका कयाशुभीया एवं तत्रः क्रियते । अनुत्तमा त इति
परिधानीयोत्तराः पूर्वाः ग्रन्था यथास्मिन् धीयते निविदित्य-
विशेषोक्तत्वात् ।

७. युवोर्यदि मख्यायास्ते इति नाभानेदिष्टस्य वसूषस्योदितः
सो ऽयमेव कर्तव्यो निविद्धानीय इति ।

८. ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इत्येतत्सूक्तं नियमतो न वचः ।
युवोर्धदीत्येकां^१ ग्रस्त्रा तत एतत्सूक्तं ततः परिशिष्टे ग्रंसति ।

९. स्वस्ति नो मिमीतामग्निना भग इत्येतत्सूत्रं^२ मामृष्टिहके
वैयुष्टिहके वा तृतीयसवने निविद्धानौद्यं कर्तव्यम् । तत्रवचनं विकल्प-
बाधनार्थं क्रियते ।

१०. प्र वो मह इत्येवयामस्तसूत्रं ग्रंसेत् । चकारो मास्ता-
नारेण सह^३ समुच्चयार्थः ।

११. प्रातःसवने यदुक्तं विश्वजित इतरेषां पश्चानां स्तोत्रिया-
च्छंसन्ति तस्यापवादः । यथास्तोमं कन्दोगवग्नेन होतृर्होत्रकाणां च
प्रातःसवरं भवति । पश्चात्प्रातःसवनस्य वचनं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ।

६.

१. होत्रकाधिकारो ऽनुवर्तते । तत आग्न्याधेयिकं तत्रकृत्प्रमिह
न भवति । त्रिवृद्ग्नरात्रस्य विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः । तत्र-
कृतं ग्रस्यं भवति वक्ष्यमाणेन विधिना ।

२. निविद्धानवचनसामर्थ्यादौ परिशिष्टसूत्रे^४ होता होत्रकाश्च
आग्न्यानामाद्यांस्तृचान् ग्रंसेयुः ।

३. निविद्धानानां सूक्तानामुत्तमांस्तृचान् होता ग्रंसेत् ।

४. यानीतराणि निविद्धानव्यतिरेकेण सूक्तानि तेषामेकैकां
ग्रंसेयुः त्रिषपत्तृचानां च ।

१ M युवोर्धदीति वचस्यैकां ; om. तत एतत्सूक्तं । २ M inserta नियमतः ।

३ C D om. सह । ४ A C D परिष्ट० ।

५. षष्ठ्याः समानं विश्वजिष्कल्पेन ग्रहं शिष्यानाम् ।
षष्ठ्यपहणादन्यथापि षष्ठे ऽहन्यग्रिष्टोमसंख्ये शिष्यानामेव भावार्थे^१
आरभः । सर्पसन्ने दशरात्रे चाहीने अदशरात्रे ऽपि षष्ठादे तुग्र-
व्दात्पृष्ठशिष्याविद्योगो न्याय्यः^२ ।

६. समानमेव विश्वजिष्कल्पेन हीचत्वादारभः^३ ।

७. समानं विश्वजिष्कल्पेन ।

८. यदि पूर्वकारिणो गवामयने ब्राह्मणाच्छंसिने तदीयाय
प्रस्ताय प्राग्निषुवत ऐश्वेषु प्रगाथेषु अभौवताख्यमन्वायातयेयुस्ततो
ब्राह्मणाच्छंसिनो यो विशेषः स उच्यते । यस्मिन् सुवते हन्दोगाः
स एव स्तोत्रियः कार्यः सःस्तोत्रियो ऽनुरूपः कार्यः^४ । न पृष्ठे^५
ऽन्वायातनं तत्र स्तोत्रियात्तरूपाणां प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । एकाक्षविंश-
तेरेवाह्नामन्वायातनम् तत्र चतुरक्षरं ग्रतं प्रगाथानामैन्द्रा^६ बार्हताः
प्रगाथा दाग्रतथीष्विति च्छन्दोगानां ।

त्वमङ्गैकस्तः^७ सप्त सुस्वामिद्वि हवामहे ।

अथोदश स मो धु त्वा तृतीयां त्वत उद्धरेत् ॥

उदु त्वाद्ग्रतं त्वको द्वौ तु मा चिदिति स्मृतौ ।

पिवा सुतश्चेति दश यदिश्च प्रागपाक्यस्य ॥

वास्तोष्यते भ्रुवेत्येको न हि ते शूर चापरः ।

न भागे^८ द्वितीये तु तरोभिर्वा विदत्सप्त ॥

१. १. A सर्वभावार्थे । २. CD व्यासः । ३. A हीचत्वाद् CD हीचत्वाद् M हीच० ।

४. CD कर्तव्यः । ५. A पृष्ठे UD पृष्ठे । ६. M प्रगाथानामैन्द्रायां विद्यते । चतुः-
क्षरतैन्द्रा० । ७. CD त्वमङ्ग प्र अक्षिप रत्वेकः । ८. CD भागः ।

यो राजेति चयो ज्ञेया विद्येन्ता विष्णुरित्येकः ।
 तं वो दक्षं तु पञ्च स्युरा नो विश्वास्विति चयः ॥
 त्वामिदा ह्यो ऽथ चत्वारः स्यादेको बण्महानिति ।
 सं मा तपन्ति^१ कवथो^२ विज्ञेयाः सप्तविंशतिः ॥
 वाक्खिच्छे प्रगाथा ये षड्विंशेन विवर्जिताः ।
 नक्तिः सुदास इत्येको द्वौ चापि वृहदिन्द्राय ।
 एवं^३ मरुत्वतीयेषु न हि ते विपरीतातः^४ ॥
 सूर्यदेवौ च विज्ञेयावुदु त्यं बण्महां अस्मि ।
 सर्व एते ऽपि कर्तव्या नान्यथास्ति षतुःशतम् ॥
 अन्यशाखाश्रयाभावा ह्यन्दोग्ये गणना भवेत् ।
 अथर्ववेदे त्वपरे ज्ञेयाः पञ्चदशाधिकाः ॥

८. एतदपि परमतमेव । यदिवाग्ब्रह्मात् 'कदाञ्चिच्छन्दोगा
 गवामयने तत्प्रकृतिषु च संवत्सरसत्तेषु प्राग्विषुवतः षट्प्रगाथेनेयुः ।
 द्वादशभिरेतद्यमिति^५ श्छन्दोगानां वचनम् । तस्मिन्त्येके वक्ष्यमाणाः
 षट्प्रगाथा अन्ये संप्रथोक्तव्याः^६ ।

१०. यदि गवामयन इत्यस्मिन्नपि कल्पे तृतीये ऽहनि
 वृहत्थो भवन्ति । विकल्पार्थं सूत्रम् । न चान्न श्रःस्तोत्रियक्रिया ।
 वृहत्थ एवानुरूपः । एवं सति पृष्ठस्थापि विकल्पेनाम्वायातनम् ।
 नित्यमभिप्लवे^७ ऽम्वायातनम् । तृतीये ऽहनि वृहत्तीविकल्पः ।

१ C मतवन्ति कवथो विज्ञेया ; in marg. सा as insertion between म and न
 D मतवन्ति कवथो वि० । २ A कवथे । ३ CD एव । ४ CD परितातः ।
 ५ CD एतद्यमिति । ६ M अन्त्यासे प्रथोक्तव्याः । ७ CD अभिप्लवेन ।

चतुर्विंशे ऽभिजिति स्वरसामसु नित्यमन्वायातनम् । न प्रायणीये ।
प्रायणीयमतिरात्रमुपेत्येति सूत्रातिरेकात् (१३. १८. ७) न
ऋन्दोनेषु प्रदेशे तु नित्यमेव च ।

११. तं वो दक्षमृतीषहमिति स्तोत्रियः प्रगाथः । तस्मा
द्यामि सुवीर्यमित्यनुरूपः । अभि प्र वः सुराधसमिति स्तोत्रियः
प्रगाथः । प्र सु श्रुतं सुराधसमित्यनुरूपः । आ त्वा सहस्रमा शत-
मिति स्तोत्रियः प्रगाथः । आ मन्त्रैरिन्द्र हरिभिरित्यनुरूपः । यो
राजा चर्षणीनामिति स्तोत्रियः प्रगाथः । नक्तिष्टं कर्मणा नश-
दित्यनुरूपः । न त्वा दृहन्तो अद्रय इति स्तोत्रियः प्रगाथः ।
त्वमिन्द्र यशा अशीत्यनुरूपः । त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्विति स्तोत्रियः
प्रगाथः । पिबा सुतस्य रसिन इत्यनुरूपः । षडेते प्रगाथाः ।

१२. विषुवति यदि ऋन्दोगा आदित्यप्रताप्यं साम कुर्युः
तत उत्तमे स्वरसाम्नि विषुवतः स्तोत्रियानुरूपः कर्तव्यः ।

१३. चिचं देवानामुदगादनौकमिति स्तोत्रियः । उत्तरे
चोत्सूर्वा दृहदर्चोषीति तृतीयानुरूपस्येति (११. १२. २५. २६)
तत् पूर्ववत् द्रष्टव्यमविशेषात् ।

१४. विषुवति । ब्राह्मणाऋषिनो गवामयने यदि विकर्ण-
मन्वायातयेयुः चिचं देवानामित्यनयोरेवान्वायातयेयुः । प्रहतत्वात् ।
तत्र प्रस्तुतमेव शक्यम् ।

१५. वण्मर्षां असि सूर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः । उदु त्यद्गर्जत-
मित्यनुरूपः । विकर्णस्येत्यनूच्यमाने पूर्वसूत्रस्यायमर्थ इति विज्ञायते ।

१६. प्रगाग्रप्रहणमनुवर्तते । इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्ययं स्तोत्रियो विकर्षस्थान्यस्य वीर्ध्वं विधुवतः । भेदेनोपदेशात् । इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरेत्यनुरूपः ।

१७. पौरुमील्हादीनि सामानि नामविशिष्टानि यदूर्ध्वं विधु-
वतो ऽभीवर्तस्थाने ऽन्वायातथेयुम्हन्दोगा इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्य-
चैव कुर्युः तत्रायमेव स्तोत्रियो भवति ऊर्ध्वं विधुवतः ।

१०.

१. होत्रकाणामिति वर्तते । उक्तो माध्यन्दिनेषु सत्रनेषु विकारो होत्रकाणाम् । अथेदानीमवसरप्राप्त उक्थेषु यः प्राकृतादिकारः स उच्यते । तार्तीयसवनिकान्युक्थसंबद्धानि होत्रकशस्त्राण्युक्थान्युच्यन्ते । साकमश्रं मैत्रावरुणस्येत्येवमादिना सूत्रजातेन । तद्विषयो विकारः । विकारवचनादनुक्तं प्राकृतं । चतुर्थे ऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रि-
यानुरूपौ प्रयोजनम्^१ ।

२. अन्येषां जागतानां पचे विधानार्थं सूत्रम् । द्वितीयं नित्य-
वचनं नित्यपरिमाणान्येवेत्यवधारणार्थम् । तत्र प्राकृतेभ्यो ऽन्यानि
वृद्धसंप्रदायानुगमादैर्ग्राणि जागतानि स्तिष्यन्ते । एवा पतिं द्रोण-
साचं सचेतसमिति मैत्रावरुणस्य द्वितीये ऽहनि वृषाचस इति वृष-
णत् । द्वितीये अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छतीत्यश्वावत् । चतुर्थे
जज्ञान एव व्यबाधत स्युध इति जातवत् । पञ्चमे अनानुदो वृषभो
दोधतो वध इति वृषभवत् । अष्टमे तुभ्येदमिन्द्र परि पिच्यते

मध्विति स्त्रजितं मघीति महदत् । नवमे एवेवापानपरे सन्तु दृष्ट
 इति द्यौः क्रन्ददिति दिव इति तदमुष्य लोकस्य रूपम् । चतुर्विंशे
 आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वध इति समविन्दन भोजनमिति
 संवत् । प्रथमे स्त्रसाञ्चि थो न इन्द्राभितो जन इति वृकाथुरिति
 कदत् । द्वितीये स्त्रसाञ्चि उभे यदिन्द्र रोदसौ इति तमौ हधीति
 कदत् । तृतीये स्त्रसाञ्चि अथ यत्नं शतक्रतो इति कदत् । अथ
 ब्राह्मणाच्छंभिनः । ऐन्द्राणि जागतानि । प्र वः सतां व्येष्टतमाथ
 सुष्टुतिमिति द्रवं द्वितीये ऽहनि हस्ते वज्रं भरतीति वज्रवत् ।
 तृतीये ऽहनि निविष्टिधातु प्रतिमानमोजस इति चिवत् । चतुर्थे
 थो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतेति परि कुत्सादिहा गघीति परि-
 वत् । पञ्चमे विश्वे क्षस्रै यजताथ धृष्याव इति वृषभायेति वृष-
 भवत् । अष्टमे नाना हि त्वा हवमाना जना इम इति धिषणा
 तिमिषे मघीति महदत् । नवमे अस्य अयो नद्यः सप्त विश्वती-
 त्यस्माकमंग्रसुदवा भरेभर इति निवृत्तिः । चतुर्विंशे प्र ते नार्व
 न समने वषस्त्वमिति संवाधादिति संवत् । प्रथमे स्त्रसाञ्चि
 वेदान उय धृतना इति इकराञ्चिति कदत् । अथाष्वावाकस्यैन्द्राणि
 जागतानि । द्वितीये ऽहनि अभि त्यं मेघं पुरुङ्गतमृगिग्रथमिति
 अयोदश द्रवं यदिन्द्र भवसावधीरश्मिति वृषवत् । तृतीये त्यं सु
 मेघं महया स्त्रर्विदमित्यष्टौ सौखिदस्त्रामवां अग्नेः क्षनादिति च
 पञ्च चवनस्यदं रथमिति रथवत् । चतुर्थे अहं भुवं वसुनः पूर्वस्य-
 निरित्येकादश । एता विश्वा सवना त्वत्तुमा कष इति दे । चिताथ गा
 अजनयमिति जातवत् । पञ्चमे ऽहं दां गृषते पूर्वे वस्त्रिभ्योकादश ।

प्र वो महे मन्त्रमानाद्यान्धस इति च दे स्यात् नवामूधःस्त्रिति
 वशुमत् । सप्तमे तदसौ नव्यमङ्गिरस्वदधतेत्यष्टौ । अजातशत्रुमजरा
 स्वर्वतीति पञ्च महिमानमातिरदित्यावत् । अष्टमे प्र ते महे
 चिदधे ग्रंथिषं हरती इति अथोदग्र मस इति महदत् । नवमे
 अर्षां दिवे दृष्टते शूळ्यं वस इति नव दिवसिदस्य वरिमा चि
 पप्रथ इति अतस्यो दिव इति तदमुष्य लोकस्य रूपमिति । चतु-
 र्विंशे न्यु पु वाचं प्र महे भरामह इत्येकादश । मा नो ऽस्मिन्
 मघवन् पृच्छंहीति दे । समिन् रायेति संवत् । प्रथमे खरसान्धि
 अस्त्रा म इन्द्रं मतयः स्वर्विद् इति नव । अत्ते दधामीति अतस्यः ।
 ले इत्काममिति कदत् । द्वितीये खरसान्धि स इन्द्रसान्धि समिधा-
 नीति अतस्यः । एष प्र पूर्वैरिति षट् । युनक्ति ते ब्रह्मणेत्येका
 इमां ते धियमित्येका । महः सु वो अरमिति चैका कृषोति
 युध इति कदत् । तृतीये खरसान्धि तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति
 द्वे । जज्ञान एवेति पञ्च । तव त्य इन्द्र मख्येषु वक्रय इति षट् ।
 कृषान इति कदत् । सप्तमे ऽहनि मैत्रावरुणस्य ब्राह्मणास्त्रंविन-
 सैकाहिके । तथैव च यज्ञात् । इष्टये यानि तान्येवाभिज्ञवे । अभि-
 जिदियुवद्विचिन्महाव्रतेषु चातुर्विंशिकान्येव तद्धितोपदेशात् ।
 इष्ट्याभिज्ञवप्रथमथोर्दशमे चाहन्यैकाहिकानि । उत्तमे चाभिज्ञविके
 द्वितीयात् तार्तीयकानि । अन्तदित्यारम्भात् । विश्वजिति सर्वपृष्ठे
 परोचपृष्ठे च नैव विद्यते । षष्ठे ऽहन्यभावात् । दृष्टपृष्ठपरोचपृष्ठेभ्य-

स्वन्यप्रकारे^१ विश्वजिति द्वितीयादेव । उक्थविकार^२ उक्थवचनात् ।
अन्यस्त्रिंशद्द्विनि संघातमापद्यमाने जागतविशेषः । सोमातिशंसने
प्राकृते एतेषां त्वङ्गामेकाहीभवतामपि^३ अहःसवनोपदेशे (१४.
१. २) च सहीचं । तदित्यारम्भात् । शस्त्रातिदेशो^४ ऽपि यदा
सहीचस्य प्राप्तिः ।

३. उक्थेष्विति वर्तते । प्र वो वाजा अभिद्यव इति सोचियः ।
प्र वः सखायो अग्रय इत्यनुरूपः । गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्तीति
श्रुतेः । अनुरूपपादनन्तरमेवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमिति त्वचः ।

४. प्र सखाजे वृहदृचां गभीरमिति सूक्तं । इन्द्रा को वां
वरुणा सुखमापेति च । मैत्रावरुणयज्ञमिदरयोर्निष्टृत्यर्थं । अहनि
द्वितीय इति नियमार्थम् ।

५. आ वां राजानावध्वरे वष्ट्यामित्यर्थं पर्यासस्तृतीयपञ्चम-
धोरङ्गोर्मध्यमे च च्छन्दोमे । न तु द्वितीये ऽहनि सूक्तं कमभेदात् ।

६. मैत्रावरुणस्येत्यनुवर्तते^५ । पुनीषे वामरचसं मनीषामिति
पर्यास इतरेष्वहःसु द्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमनवमेषु ।

७. ककुषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति तृतीये ऽह्निति श्रुतेः ।
अनुरूपपादनन्तरो अथावति प्रथमो गोषु गच्छन्तीति त्वचः ।

८. धीरा त्वस्य महिना जग्ंषीति सूक्तम् । इन्द्रावरुणा युव-
मध्वराय न इति च तृतीये ऽहनि ।

^१ M अन्यप्र० C D अन्यप्रकारवि । ^२ M उक्थाधिकारे उक्थव ।

^३ A रेकाधिकीर्णं भवति तामपि C D रेकाधिकीर्णं भवतामपि चक्षः । सखीषो
(D चक्षः सख०) । ^४ A शस्त्रातिदेशो C शस्त्रातिदेशो D शस्त्रापि देशो ।

^५ om. in C D M. ^६ A ins. ततः पर्यास इति ।

८. गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति चतुर्थे ऽह्निति श्रुतेः ।
अनुरूपादनन्तरो जज्ञान एव व्यबाधत स्पृध इति त्वचः ।

१०. रदत्पथो वरुणः सूर्यायेति सूक्तम् । श्रुष्टी वां यज्ञ
उद्यतः सजोषा इति च । ततः पर्यास इति चतुर्थे ऽहनि ।

११. आ ते अग्न इधोमहीत्येका । सो अग्निर्ही वसुरित्येका ।
अग्निं तं मन्ये यो वसुरित्येका^१ । अयं क्रमः स्तोत्रियः ।

१२. आ ते अग्न ऋचा हविरित्यनुरूपः । पङ्क्तिषु मैत्रावरु-
णाय प्रणयन्ति पञ्चमे ऽह्निति (३०. ३) श्रुतेः । अनुरूपादनन्तरो
अनानुदो वृषभो दोधतो वध इति त्वचः ।

१३. प्र शुन्ध्युवं वरुणाय प्रेष्टां दन्द्रावरुणा युवमध्वराय नः ।
ततः पर्यास इति पञ्चमे ऽहनि ।

११०.

१. द्विपदाः षष्ठे स्तोत्रियानुरूपतया सर्वेषां होत्रकाणां न
केवलं मैत्रावरुणस्य ।

२. अग्ने त्वं नो अन्तम इति स्तोत्रियो द्वैपदस्तृचो भवति
मैत्रावरुणस्य ।

३. आन्वायक्रमेण या चतुर्थी तां तृतीयां करोति ।

४. अग्ने भव सुषमिधा समिद्ध इत्ययमनुरूपो भवति ।

५. वासुखिष्या ऋचो ऽभि प्र वः सुराधममित्यष्टौ सूक्तानि ।

तच्छंसं विहारोति विधीयते । श्लोषिषानुसृपौ श्रद्धा वाक्-
खिख्याः शंसतीति श्रुतेः ।

६. विहारो नाम अन्यदीयस्य सूक्तस्य अन्यदीयेन पादादिना
संधायाजानम्^१ । तस्यानियमे प्राप्ते नियम उच्यते । पञ्चः प्रथमे
इत्यनेन प्रथमद्वितीये उच्यते । प्रथमद्वितीये सूक्ते पादंपादं वि-
हरन् शंसति ।

७. अर्धर्मर्धर्धं विहरन् तृतीयचतुर्थं सूक्ते शंसति ।

८. अक्षमृषं विहरन् तृतीये सूक्ते शंसति । द्वित्वापेचं तृती-
यत्वं । पञ्चमषष्ठे इत्यर्थः ।

९. उत्तमसूक्ते उत्तमोपोत्तमे सप्ताष्टमे विपर्यस्येत्^२ । अष्टमं
श्रद्धा सप्तमं शंसेत् ।

१०. विहृतास्त्रन्यचाप्येवमेव प्रतिगृणन् प्रतीक्षितस्य इति
सूचारम्भः ।

११. वाक्यद्वयं प्रतिगरः । तत्रायं विभागविनियोगः । ओथा
मोदैव मदे इत्यवसाने मोदा मोदैवो थो इति श्रुतान्तं प्रणवे ।

१२. त्वसू पु वाजिनमिति तार्क्ष्यं तस्यानुवादेन शंसनं विधा-
श्लोत्तमां परिशिष्येत्येवमादि विधीयते । उत्तमां मुक्त्वाहावं करोति ।
ततो दूरोदृषं हंसः श्लुषिषदिति । यथा विधुवति शंसनमस्यास्त-
याचापि शंसति । यथा विधुवतीत्युक्तमाहावस्य नित्यार्थम् ।

१३. तार्क्ष्यंः प्रकृतस्याश्लोत्तमान्तरमुपसंग्रह्य तत शैकाहिकौ

१ O संधाय जानं । २ O in marg. तस्याद्विपर्यया यथा ज्ञायते इति श्रुतेरन्वा ।

द्वयो ग्रंथति । ऐकादिकौ प्राकृतावित्यर्थः । तौ सर्वणीष्टतमसाधाद्
द्यामिति ।

१४. ऐकादिकाभ्यां द्रष्टाभ्यामनन्तरास्त्रिषु सप्तो ऽध्याकमत्र
पितर आसञ्जिति ।

१५. इन्द्रावदणा युवमध्वराय न इति सूक्तं ग्रंथेत् । ततः
पर्यासमिति षष्ठे इत्युपसंहरक्षेत्रग्रंथति । नात्र चतुःसूक्तान्युक्त्या-
नीति नियमः ।

१६. आ ते वत्सो मनो यमदिति स्तोत्रियः । आग्निरगामि
भारत इत्यनुरूपः । एतौ प्रथमे क्न्दोमे भवतः ।

१७. पर्यासं चौषि च पूर्वाण्यैकादिकान्यन्तरेणेमानि वा
भागधेयानि सिद्धत इति पञ्च ग्रंथेत् । युवां नरा पश्यमानाश्च
आप्यमिति पञ्चैव^१ । षट्चिंशतं मैत्रावरुणश्चतुर्विंशे ग्रंथतीति (३०.
१०) श्रुतेः । चतुर्विंशे श्रद्धं प्रथमाक्कन्दोमादित्यतिदेशः ।

१८. प्रेष्ठं वो अतिथिमिति स्तोत्रियः । प्रियो नो अस्तु विशप्र-
तिरित्यनुरूपः । मध्यमे क्न्दोमे क्न्दोमाधिकारात् । ततो ऽनुरूप-
पादनन्तरं आगतं तुभ्येदमिन्द्र परि पिच्यते मध्विति ।

१९. भद्रो नो अग्निराहुत इति स्तोत्रियः । यदी दृतेभिराहुत
इत्यनुरूपः । प्रगाथौ काकुभौ । उत्तमे क्न्दोमे क्न्दोमाधिकारात् ।

२०. पूर्वाभ्यां सप्त विकल्पः । ततो जागतमेवैवापागपरे सन्तु
दूष्य इति ।

१ A has वा instead of आप्यमिति and inserts [after पश्यमानाश्च] चपैवो-
पतमित्यादीनि चौषि मध्येनानि यामिति पञ्च युवां नरेति वा पञ्च मत्सा पर्यासकृतं
ग्रंथेदित्यर्थः ।

२१. न हि ते क्षत्रं न सहो न मन्यमित्युभयोश्चन्दोमयो-
र्मध्यमोक्तमयोः सूक्तगेषो दर्शयः ।

२२. इन्द्रा को वां वरुणा सुषमापेति मध्यमे चन्दोमे ।

२३. अष्टौ वां यज्ञं उद्यतः सजोषा इत्येतस्सूक्तमुक्तमे चन्दोमे ।

२४. इमा उ वां भूमयो मन्यमाना इति तिस्र उभयो-
श्चन्दोमयोः । उक्तान्युक्त्यानि मैत्रावरुणस्य । ब्राह्मणाच्छंसिन् इदानीं
वक्तव्यानि । तदर्थात् ।

१२.

१. एवा क्षसिं वीरयुरिति स्तोत्रियः । एवा क्षस्य सूनुते-
त्यनुरूपः । गायत्रीषु ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्ति द्वितीये ऽहञ्जिति
श्रुतेः । अनुरूपादनन्तरं जागर्तं प्र वः सतां ज्येष्ठतमाथ सुष्ठुति-
मिति । एवैवापागपरे सन्तु दूढ्य इति केचित्^१ । तद्विचार्यम् ।

२. यस्तस्तम्भ सहसा वि ज्यो अन्तानिति षड् द्वितीये ऽहनि ।
ब्राह्मणाच्छंसिन् इत्यधिकार आ अश्वावाकशब्दात् ।

३. यस्तस्तम्भेति षलुत्तरधोरपि च्चन्दोमयोः सूक्तानां मध्ये
भवन्ति ।

४. यो अद्रिभित्प्रथमजा च्चतावेति सर्वत्र पूर्वं पर्यासाच्छंसेत् ।
हचयहणं षष्ठे चोर्ध्वं हचभ्य इत्यचोपयुज्यते ।

५. अस्तेव सु प्रतरं सायमस्यञ्जिति पर्यासस्तृतीयपञ्चमधोरश्लो-
कं मध्ये च च्चन्दोमे भवति ।

६. अष्ठा म इन्द्रं मतयः स्वर्विद् इति पर्यास इतरेष्वहःसु द्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमनवमेषु ।

७. तं ते मदं गृणीमसीति स्तोत्रियः । तम्भि प्र गायते-
त्यनुरूपः । उष्णिह एताः । ककुषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति तृतीये
ऽहंस्तेनो स ब्राह्मणाच्छंसिनो वशमेतीति (२०. ८) तुभ्यच्छन्दसः
शंसनं वशगमनम् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । चिविष्टिधातु
प्रतिमानमोजस इति केचित् । तदपि विचार्यम् ।

८. अनवाणं वृषभं मन्द्रजिह्वमिति सूक्तं तृतीये ऽहनि भवति ।

९. उदप्रतो न वयो रक्षमाणा इति सूक्तं चतुर्थे ऽहनि भवति ।
स्तोत्रियानुरूपावत्र नोक्तौ उक्थेषु विकारवचनात् (१२. १०. १) ।
प्राहृतौ वथसु लामपूर्थ्य यो न इदमिदमिति (८. ३. ९) । उष्णिचु
ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्तीति चतुर्थे ऽहन्निति श्रुतेः । उष्णिक्कुम्भ-
सुख्याचरत्वात् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । यो नो दास आर्यो
वा पुरुष्टुतेति । परि कुत्सादिहा गहीति परिवत् । अपरे जज्ञान
एव व्यबाधत स्पृध इति वदन्ति ।

१०. उदप्रत इत्येव ।

११. प्र मंहिष्ठाय यो अद्रिभिद्व द्रुष इत्येतेभ्यः ।

१२. इन्द्राय साम गायतेति स्तोत्रियः । तम्भि प्र गायतेत्यनु-
रूपः । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं विश्वे ह्यसौ यजताय धृषाव इति ।

१३. यज्ञे दिवो नृषदने पृथिव्या इति सूक्तं पञ्चमे ऽहनि
मध्ये च षष्ठ्यन्तोमे यज्ञे दिव इति ।

१४. इमा नु कं भुवना वीषधामेति द्वैपदः श्लोचिथः कार्यः ।

१५. इतीयमनुरूपकृत्तिः । इमा नु कमिति द्वैपदस्य ऋक्-
श्लोचरे द्वे अथा वाजं देवहितं मनेमेति तृतीयानुरूपस्य कार्या ।

१३.

१. अप प्राच इन्द्र विश्वां अभिचानिति सूक्तं सुकीर्तिसंज्ञितं
ग्रन्था पङ्क्तिग्रंथं वृषाकपिं ग्रंथेत् । वृषाकपिर्नाम वि हि मोतोर-
सूचतेति सूक्तमृषिनाम्ना निर्दिश्यते । तं पङ्क्तिग्रंथं न्यूङ्क्षयति ।
कथमित्याह । मध्यमस्य पादस्य द्वितीयोत्तमथोरचरथोर्न्यूङ्क्षं
विशेषयन्नाह ।

२. वैराजः पूर्वस्मिन्निति । वैराज उक्तस्वरूपस्यतुर्थे ऽहनि । स
पूर्वस्मिन् न्यूङ्क्षस्थाने द्वितीये ऽचर इत्यर्थः । द्वितीयस्थाने स्वरूपं
उदाहरत्यन्यथापि व्यञ्जनान्ते मन्त्रिविशेषज्ञापनार्थं । मद्वृषाकपो इ
ओ इ^१ अर्थः पुष्टेषु मत्सखेत्युत्तरस्मिन्निति पूर्वाभिप्रायम् ।

३. प्रतिगृणाति यावन्तावप्रतीचते ग्रंसिता । तदुभयमुदा-
हरति ।

४. वैराजं द्वादशोकारं न्यूङ्क्षमुक्त्वा ततो मदैथ मदैवो ओ
ओथा मोदैव एवं प्रतिगृणाति ।

५. तदिति वाक्योपादाने । यच्च शाखान्तरीयमहः श्रवाह-
न्यूङ्क्षपक्षे उपद्रुतसन्धियुक्तमचरं तस्मात् यथा चतुर्थमहसौप्तिरीयाणां

१ M om. द्वितीये ऽचर इत्यर्थः द्वितीये स्थाने । २ A द्वितीये । ३ C D कपो
ओ ओ ; sec. h. कपो इ ओ ओ इ । ४ C M D श्रवाहम् A श्रवाहम् ।

सर्वन्युङ्गम् । उपद्रुतो नाम सन्धिर्वाक्कलानां प्रसिद्धस्तस्योदाहरणं ।
 न ष्ठते आन्तस्य सख्याय देवा इति । अभिनिहित उक्तः सन्धिः
 प्रातिशाख्ये । अथाभिनिहितः सन्धिरित्येवमादिना ण्येन (२. १२) ।
 तस्योदाहरणं । परे ऽवर उभया अमिचा इति संसवे प्रयोगः ।
 प्रसिष्ट उक्तः । समानाक्षरे सस्थान (२. ६) इत्येवमादिना ण्येन
 प्रातिशाख्ये प्रतिपादितः । तस्योदाहरणं । भाग्येषो ऽवीरता परि
 लेति । अथ चिप्रसन्धिः । समानाक्षरमन्तःस्थां (८) स्वाभित्येवमादिना^१ ।
 तस्योदाहरणं । स्वशामः सुचेतुनेति प्रगाथे^२ । सन्धिवचनं क्वचिम-
 स्वाभाविकयोर्भयोर्यहणार्थं । न्युङ्गनीयस्य पादस्यादाविति^३ न
 मथे । उपातौत्यातिकस्य तदुपद्रुतादिसन्धियुक्तं । द्वितीये प्रदर्शनार्थं
 द्वितीयवचनं । ह्यथश्चाद्रिरित्युदाहरणं^४ ज्ञापकं । आ स्वो इति
 चिप्रस्योदाहरणम् । क स्वो इति स्वाभाविकस्य प्रदर्शनार्थम्^५ ।
 क्वचिमस्योदाहरणस्य द्विलं तु विशेषणार्थम् । ततस्तृतीये ऽप्यक्षरे
 सन्ध्ये एव^६ (?) । यस्येदमप्यमिति । यथा त्वं देव मघवद्भ्यः सुषूद इति
 वाक्कलिकायां^७ लक्षणमुक्तं^८ तस्य परिहरणार्थम् मनिपातसन्धियो-
 गयोः सन्धिं व्यूहेदिति ततो ऽत्र दकारे न्युङ्गः स्यात् । श्रौतकेन

१ A ins. उक्तः । २ A प्रगाथः । ३ C (orig.) D पादस्येत्यादाविति ।
 ४ C D •हरणम् । ५ A •दर्शनार्थं । द्विलं तु मध्यमस्य पादस्य द्वितीयोपात्तमप्यारिति
 (१०. ५. १०) शिञ्जे द्वितीये ऽक्षरे इति पुनर्द्विलं तु क्वचिमस्य विशेषणार्थं । तेन ज्ञापकस्य
 चक्रेदमित्यादौ द्वितीयस्यापि सन्धिं क्वचा द्वितीयवचनं संपाद्य तत्र न ?) न्युङ्गयेत् त्वं
 देवेभ्यश्च तु लक्षणान्तरान् तुवं देव इति लक्षणाभाव इति दकार एव द्वितीयं इति फलिते ।
 ६थैः विशेषणार्थम् । ततस्तृतीये ऽप्यक्षरे सन्ध्ये एव न्युङ्गयेत् । यस्येदम् । ६ C D सन्ध्येव ।
 ७ A C D वाक्कलिकायां M वाक्कलिकायस् C in marg. •क्कलि । ८ C D लक्षण-
 मुक्तम् । ९ C D संवत्सं व्यूहेदिति ।

त्वविशेषेण व्यस्य उक्तत्वात् वकारे प्राप्नोति^१ तच्च न युक्तं क खौ इत्युदाहृतत्वात् ।

६. अथ यत्र स्यादिति ब्रुवन् कश्चिच्छाखान्तरे पञ्चालपद-
वृत्त्याख्या विवृत्तिर्नास्तीति प्रापयति । तथा च नो इत्युदाहरण-
पाठः । शाकलाभिप्रायेण विवृत्तिप्रत्यये विवृत्तेः प्रत्युदाहरणं^२ ये
अस्या आचरणेषु दध्नरे इत्यकारे न्यूङ्गः । ननु अकार एवात्र
द्वितीयः तत्रैव न्यूङ्गेन भवितव्यं । किमर्थं सूत्रमेतत् । उच्यते ।
सूत्रारम्भादेव^३ प्रायते । मन्धाचराणामपि न्यूङ्गेन^४ पादे विकर्षा
भवति । तेन एकार एव द्विधाकृते तृतीये भागे न्यूङ्गः प्राप्नोति ।
स मा भूदिति विवृत्तिप्रत्यये न्यूङ्ग्येदित्युक्तं । यस्येदमयं हविः
यदायुक्त तन्नेत्युभयोः पदयोः सन्धिं कृत्वा न्यूङ्गः स्या न्वो इत्युदा-
हरणतुल्यत्वात् । मुष्को ओ इदस्या एजत इत्यकृत्वा^५ सन्धिं उप-
द्रुतादिपरिसंख्यानत् । विश्वञ्चाविति सानुनासिकेन^६ प्रत्यादानं
पराङ्गत्वात्^७ । प्र ओ ओ ओ ओइ ओ ओ ओ ओइ ओ ओ
ओ ओइ धांयेति रेफस्वरभक्तिदकारेण पराङ्गपक्षे तु लोपः ।
विष्णो ओ ओ ओइ इत्येवमादिषु तु लोप^८ एव पराङ्गत्वात्^९ ।

७. तं वृषाकपिं शस्त्रा कुन्तापं शंसति । तमिति साहचर्यार्थम् ।

१ C D ऽभिप्राप्नोति । २ A •प्रत्यये वृत्ते चर्युद• M परे उदा• । ३ A •भादेन-
तनचकारौतित् । ४ A म्युने । ५ C D ला न सन्धि । ६ A नामुनासिकेन ।
७ C D M पदान्कत्वात् । ८ C D लोपोप M फलो• । ९ C D M पदान्कत्वात्
C (in marg.) प्रत्यादानं पदान्कत्वा देव प्र ओ ओ ओइ धांयेति कारः क्रमजः
पूर्वाचरस्य • ततो लोपः ।

१४. . १५.

Without commentary.

१६.

१. उक्तानां च तिस्रो नाराग्रंस्यः । ततस्त्रिस्रो रैभ्यः ततः
कारव्यास्तिस्र एव । ततस्त्रिस्र इन्द्रगापास्तिस्रश्चानन्तरा भृतेरुदः ।

२.१ शस्त्रा ततो जनन्तरं वक्ष्यमाणस्यतस्यः पारिचित्यस्त्रासां
दृतीये पादे प्रथमचतुर्थयोरक्षरयोर्वैस्वर्यं कुर्यात् । उदात्तानुदात्त-
स्वरितप्रचितानां स्वरान्तरैः ।

१७.

१. एताश्चतस्रः पारिचित्यः ।

२. वैस्वर्यान्तरमेव प्रतिगृणतौत्यर्थः१ ।

३. पारिचितौः शस्त्रा तत एतश्चतस्राणो वक्ष्यमाणो विंग्रति-
पदः । तमेतश्चतस्राणं निविच्छंसं शंसति ।

१८.

१. इत्येतश्चतस्राणः ।

१९.

१. षट्पदेयं तस्यां दाभ्यांदाभ्यामवसाय दाभ्यां प्रणीति ।

२. चिष्टुवेषा ।

३. पङ्क्तिरियं द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति । १-
 ४. इयं गायत्री ।
 ५. इत्येताश्चतस्र आदित्या अङ्गिरस्यः ।
 ६. एवाह जरितरोथा मोदैवेत्यवसाने तथा ह जरितरोथा
 मोदैवेति प्रणवे श्रुतान्तान्मोषां पाठात्^१ । अन्ये तु प्रकृतिदृष्टत्वात्^२
 श्रुतं न पठन्ति ।

२०.

१. दिशां कृत्रीः शंसतीति श्रुतेः ।
 २. एताः पञ्च दिशां कृत्रयः संज्ञया ।

२१.

१. जनकल्पाः शंसतीति श्रुतेः । षलिति संदेहब्युदासार्थम् ।
 अत इति क्रमार्थम् ।
 २. एता जनकल्पाख्याः ।
 ३. अतस्रः प्रवह्निकासंज्ञा अतस्तयश्च प्रतीराधा अनन्तरं^३
 तन्निविष्टं संसेत् ।

१ M श्रुतान्तान्मोषां ।

२ C प्रकृतिदृष्टे D प्रकृतिदृष्टुं (?) ।

३ C D अनन्तरसनन्तरं ।

२२.

No commentary.†

२३.

१. इति चतस्रः प्रवल्हिकाः ।
२. एतासन्नयः प्रतीराधाः ।
३. अलाबूनि जरितरित्येवमादीनामेकैकमुक्त्वा नित्यं प्रतिगरं ओथा मोदैव इति ब्रूयात् । अध्वर्युः प्रनौचित्यः ।
४. इयमतीवादा । प्रवल्हिकाः प्रतीराधानतीवादामाह्नस्या इति श्रुतौ संज्ञाकरणात् ।
५. पत्नी चियस्थमाना^१ जरितरोथामोदैवेत्यवसाने । होता विष्टी मे जरितरोथा मोदैवेति प्रणवे एवमस्यामतीवादायां प्रतिगृहणं प्रतीचेत ।

२४.

१. अतीवादाया अनन्तरं वक्ष्यमाणा दशाह्नस्यासंज्ञाः शंसति ।
२. अष्टौ एताः । ता वा अष्टौ भवन्तीति श्रुतेः ।
३. कष्टन्नरः कष्टयभुद्धान्तन । यद्वा प्राचीरजगन्तेति हे इति श्रुतेः । एवमेताः पूर्वाभिरष्टभिः सह दश ।
४. तासामाह्नस्थानां तृतीये पादे न्युङ्क्तः कर्तव्यो यथा वृषा-कपावुक्तः ।

१ vers 7 is left out in all MSS. † C (in marg.) कश्चिदधनेधातो
कृषीयभिनेधनमध्वर्युप्रत्ययाद्यदा तदर्थमिह पाठः । † C यथस्थानं ।

५. कष्टञ्जरः कष्टयमुद्घातनेत्येतस्या द्वितीयदशमधोरञ्च
 र्थथा वृषाकपौ तथा न्यूङ्गः कर्तव्यः ।

६. इतरामामाहनस्यानां द्वितीये ऽचरे वैराजन्यूङ्गमुक्त्वा
 द्वितीयस्य पादस्यान्ते आनुष्टुभेन न्यूङ्गेनावषाय तत उपरितमं पादं
 शंसेत् । चतुर्थः पादः संतानायोत्तरस्या ञ्चः कर्तव्यः^१ ।

७. अच प्रतिगरे विप्रश्चतयः^२ त्रय इकारा ह्रस्वाश्चतुर्थः
 झुतः । एवमपरौ द्वौ चतुष्कौ । ततः किमथमिदमाशो ओ ओथा
 मोदैवेति प्रतिगृणाति ।

२५.

१. आहनस्यानन्तरं दधिक्रावणो अकारिषमित्येकां शंसेत् ।
 दाधिक्रौं शंसतीति (३०. ८) श्रुतेः । एकाग्रहणं तच्चाशङ्कानिरा-
 सार्थम् ।

२. सुताषो मधुमत्तमा इति त्वचं । प्र मंहिष्ठाय वृहते वृह-
 द्रय इति त्वचं । यो अद्रिभित् प्रथमजा ष्वतावेति त्वचं । अत्र
 द्रुषो अंशुमतीमतिष्ठदिति त्वचं । एतानि^३ पूर्वं च यदुक्तमिमा
 नु कमित्यारभ्य एतत्पष्ठे भवति ।

३. त्वं न इन्द्रा भरेति स्तोत्रियः । तदिन्द्राव आ भरेत्यनु रूपः ।

४. स्तोत्रियानुरूपादनन्तरं प्र मंहिष्ठाय वृहते वृहद्रय इत्ये-
 तदेव पष्ठचं सूक्तमैत्रं जागतं भवति । न विकल्पो ऽन्येन षष्ठे । प्र

^१ C D अचोवर्तकः M अचधर्तकः । ^२ C D om. अच प्रतिगरे विप्रश्चतयः ।
^३ M ins. अचानि ।

मंष्टिष्ठाय दृष्टते दृष्टद्रव्य इति पक्षं द्विस्तावद्यावन्मैत्रावरुणस्येति
(३०. ८) श्रुतिवचनमेवंविषयमेव ।

५. यो अद्रिभिर्प्रथमजा ष्टावेत्येका प्रस्यते । सा चशब्दात्
सूक्तस्थाने गच्छते । चत्वारि सूक्तानि ब्राह्मणाच्छंभी प्रंसति प्रथमे
कन्दोम इति श्रुतेः ।

६. एन्द्रो गो गधि प्रिय इति स्तोत्रियः । एदुं मध्वो मदि-
न्तरमित्यनुरूपः । मध्यमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनु-
रूपादनन्तरं जागतं ऐन्द्रं । नाना ऋत्वा हवमाना जना इम
इति । अमात्रं त्वा धिषणा तिलिषे महीति मरुदत् । शेषं पुर-
स्तादुक्तं यस्तस्मैत्यादि ।

७. उष्णिक्तु ब्राह्मणाच्छंसिन इति श्रुतेः । प्राथम्याद्द्वैश्वमनसः^१ ।
एतो त्विन्द्रं स्तवाम मखाय इति स्तोत्रियः । मखाय आ शिषा-
महीत्यनुरूपः । उत्तमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनुरूपा-
दनन्तरमैन्द्रं जागतं । अस्य अत्रो मद्यः सप्त विभ्रतीत्यस्माकमंश-
मुदवा भरेभर इति निवृत्तिः । शेषमुक्तम् ।

२६.

१. इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति स्तोत्रियः । इन्द्रमीशानमोज-
वेत्यनुरूपस्य प्रथमा । ये पूर्वं अस्यास्तवाहं शूरेत्येते^२ ते उत्तरे
भवतो द्वितीये ऽहनि^३ । एवमयं ऋषः । अग्निं दूतमित्याग्नेयत्वाद्-

१ M. ० म्याह वै. CD om. प्राथम्याद्द्वैश्वमनसः । २ C D M om. तवाहं शूरेत्येते ।
३ C D M om. द्वितीये ऽहनि C (orig.) M भवत एव न ।

नन्तरस्य । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अमि त्वं मेघं पुरुकृत-
स्वग्निमिति चथोदग्र । वृचं यदिन्द्रं श्रवसा वधोरश्मिति
वृचश्चवत् ।

१. नू मतो द्यते मनिथ्यसित्येतस्मूक्तमच्छावाकस्यैन्द्रादनन्तरं
द्वितीयचतुर्थयोरङ्गोः प्रथमोत्तमयोश्च च्छन्दोमयोः शस्यम् ।

२. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमित्येतस्मूक्तमच्छावाकस्यैन्द्रा-
दनन्तरं तृतीयपञ्चमाष्टमेषु ।

३. उरुं यज्ञाय चक्रयुरु लोकमित्येतत्तृचं पर्यासात्पूर्वं भवति
सर्वस्वहःसु । सर्वग्रहणमितरेषु इत्यस्यः नुवृत्तिर्मा भूत् ।

४. सं वां कर्मणा समिषा हिनोमौत्येष सर्वदाच्छावाकस्य
पर्यासो भवति । अत्र सर्वदाग्रहणादुरुं यज्ञायेत्यस्य कश्चिदग्रमन-
मपि । तथा च षष्ठे ऽहनि परो मात्रयेत्यत्र विनियुक्तस्य न पुनः-
ग्रंथनम् ।

५. शुधी हवं तिरस्थ्या इति स्तोत्रियः । आश्रुत्कर्णं शुधी
हवमित्यनुरूपसृतीये ऽहनि । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं त्वं सु
मेघं महया स्वर्विदमित्यष्टौ । द्यौश्चिदस्यामवां अहेः स्वनादिति
पञ्च । हवनस्यदं रथमिति रथवत् ।

६. इममिन्द्रं सुतं पिबेति स्तोत्रियः । पिबा सोमं मदाद्य
कमित्यनुरूपः चतुर्थे ऽहनि । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अहं
भुवं वसुनः पूर्यस्यतिरेकादग्र । एता विश्वा सवना तूतुमा ह्येष
इति द्वे । चिताय मा अजन्ममिति जातवत् ।

८. असावि सोम इन्द्र त इति स्तोत्रियः । इममिन्द्रं सुतं
पिवेत्यानु रूपः पञ्चमे ऽहनि । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अहं
दां गृणते पूर्यं वस्त्रित्येकादश । प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति
दे स्याहं गवामूधःस्त्रिति पशुमत् ।

९. प्र व इन्द्राय वृत्रहन्तमायेत्यारण्यकपठितः स्तोत्रियः ।
अनुरूपो विश्वतोदावन्विश्वतो न आ भरेति षष्ठे ऽहनि ।
षष्ठ्यहणमुपरिष्ठादिह चोच्यमानमतिरिच्यते । तस्य प्रयोजनं
इन्द्रमीशानमोजसेति द्वितीय एवाहनि (२६. १) । अना-
रभ्यवादाशङ्काय न^१ कार्या । सर्व्वहःसु स्तोत्रियानुरूपवि-
धानात् ।

१०. एवयामरुतं^२ प्र वो मह इति यथा वृषाकपिसेव शस्त्रा
ततो ऽनन्तरं । यथा वृषाकपिमिति मध्यमस्य पादस्थेत्येवमाद्यति-
दिश्यते (१३. १) ।

११. इह मदो ओ ओ ओ३^३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ
ओ ओ३ मदे मधोर्मदस्य मदिरस्य मदैवो ओ ओथा मोदैव
एवं प्रतिगृणायध्वर्युः प्रतीक्षितव्यः ।

१२. ऋतुर्जनिची तस्या अपस्परतीति सूक्तमेवयामरुतो ऽन-
न्तरं श्रियेत् ।

१३. तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति सूक्तमृत्तुर्जनिचीयानन्तरं
श्रियेत् ।

१ A ins. एन्द्रं विश्वा ।

२ M तु ।

३ A om. एवयामरुतं ।

४ C adds one वा more.

१४. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूत्रं तमस्य चावा-
धृथिवी इति शस्त्रा ।

१५. प्र वः पान्तमन्वसो धिया यत इति सूत्रं विष्णोर्नु-
कीयादनन्तरं शंसेत् ।

१६. प्र वः पान्तमन्वस इत्येतसूत्रं ह्रन्दोनेषु च शस्यते न
केवलमत्र ।

१७. प्र वः पान्तमन्वस इत्येतस्य तिस्रः शंसेत् प्रथमे ह्रन्दोने ।
तुशब्दो नियमार्थः । ततो न सूत्रं विकल्प्यते ।

१८. उरुं यज्ञायेत्यस्मान्मृचात्पूर्वं भवामित्रीयसुत्तरयोश्चह्रन्दो-
मयोर्भवति । तत्रैव नोच्यते । षष्ठे ऽप्यहनि भवामित्रीयं कथं नाम
स्यादिति । तच्च शाखान्तराद्विकल्पेन प्रकरणपाठस्य^१ कारणाच्चेहा-
पि सूचितमेव ।

१९. नू मतेः दयते सनियञ्जिति सूत्रं । परेऽ मात्रया तन्वा
दृधानेति सूत्रं उत्तमाष्टचमुद्धृत्य शस्यते । उरुं यज्ञायेत्यस्य
सूत्रस्य^२ शंसनं कृत्वा न पुनरिति (26. 5 Comm.) । षष्ठ इत्युपसंहारान्
विष्णोर्नु कमितीतरेष्वित्यस्य^३ विशेषणायुक्तं^४ भवति । ननु^५
भवत्येव नू मतेः परेऽ मात्रयेति ।^६ सत्यम् । सोदनाक्रमेणानुरूप-
दानन्तरं पुनर्मा^७ भूत् ।

१ C D • पाठाकरवाचे •; C in marg. स्य । M पाठाच्च । २ A इत्यस्य परेऽ
मात्रयेत्यस्य सूत्रस्य । ३ A • रेभ्येत्यपि •, C रेभ्येत्यस्य वि • । ४ A • युक्तं जातं
च । ५ A न ननु । ६ A मात्रयेति नू मतेः सति सति कृतेऽ विष्णोर्नु कमिति
चेत् । सत्यम् । ७ A पुनर्विष्णोर्नु कमिति मा भूत् । पर्यासकृ भवति सदाप्रचारात्
चक्षुतपर्यासेऽधीकाररिति कृतेषु ।

२०. यदिन्द्र षिच मेहनेति स्तोत्रियः । यदिन्द्र ते षतस्र इति अनुसूचः । प्रथमे कन्दोमे । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । तदसौ मध्यमङ्गिरस्वदर्षतेत्यष्टौ । अजातशत्रुमजरा स्वर्वतीति पञ्च । ओजो मिमानो महिमानमतिरदित्यावत् ।

२१. पुरां भिन्दुर्युवा कविरिति स्तोत्रियः । अथैव यः पूर्वस्तृचः सोऽनुरूपः । द्वतीया तु प्रथमा । उत्तरयोरान्नायक्रमः । मध्यम इति मध्यमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इति षयोद्गं । मह इति महदत् ।

२२. गायन्ति त्वा गायत्रिण इति स्तोत्रियः । अनन्तर एवानुरूपः । उत्तमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अर्षां दिवे वृहते शुष्यं वच इति नव । दिवसिदस्य वरिमा वि पप्रथ इति षतस्रः । दिव इति तद्सुष्य लोकास्य रूपम् ।

२७.

१. उक्थेषु विकार इत्यनुवर्तते । द्वितीयप्रश्नतीनां पञ्चानां पाण्डिकानां कन्दोमानां षोपदिष्टान्युक्त्यानि । तान्वेवेतरेषामुपदिश्यन्ते । षत्सुर्विंशे ऽहनि प्रथमात् कन्दोमाच्छस्त्रं सर्वेषां होत्रकाणां भवति । षट्त्रिंशतं मैत्रावरुणस्यत्सुर्विंशे शंसति चत्वारिंशतं ब्राह्म-

णाच्छ्वी चतुस्रत्वारिंशतमच्छावाक इति (३०. १०) लिङ्गात् ।
ग्रहणग्रहणात्मकस्वामि स्तोत्रियानुरूपौ चातुष्टुतेः^१ । सर्वग्रहणमच्छा-
वाकाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

२. यच्चतुर्णां द्वितीयप्रभृतीनां पार्ष्टिकानां ग्रहणं तद्वशिष्टं
चतुर्णामभिन्नविकानां द्वितीयप्रभृतीनाम् ।

३. द्वितीयप्रभृतिभ्यः पार्ष्टिकेभ्यः स्वरसामसु यथासंज्ञेन
ग्रहणम् ।

४. अभिजिदादीनि यदि परमतेनोक्त्यसंस्थान्यहानि कुर्यु-
स्ततश्चातुर्विंशिकानि सहेन्द्रेभ्यः जागतेभ्यः सकलान्येवोक्त्यानि
कार्याणि । अन्यसंस्थेषूक्त्यवत्सु न्यायकल्पितानि । नकाहिकान्युत्तर-
चैकाहिकवचनात् । न्यायकल्पे दृढसंप्रदायो लिख्यते । जागत-
विशेषपर्यासवैष्णवविपर्यासः^१ । वैष्णवे विपर्यासो^२ योऽद्रिभौयोहं-
यज्ञायग्रित्यानि^३ चतुःसूक्तान्येव । जागतपर्यासयोर्मध्ये मैत्रावरु-
णस्य मध्यमे द्वे जागते । ब्राह्मणाच्छंसिन उदङ्मुतीयं योऽद्रि-
भौयात् पूर्वं । अच्छावाकस्य न्यायकृतमेव महान्प्रतीयमहरिति वा ।
अहर्वचनस्य ह्यत्तार्थस्य पुरुषमेधीयमध्यमे प्रतिषेधार्थं आरम्भः । स
हि षोडशिसंख्यो दिवसः संज्ञापकज्ञापितत्वात् । अन्यसंस्थस्य न्याय-
कल्पनात् ।

५. अथ यदीति वचनात् अत्रापि परमतमेव । ऐकाहिका-
न्येव न न्यायकृतानि । प्राप्तेषु पुनर्वचनात् ।

१ C D • स्वपादग्रहणे । १ A वैद्युतपर्यासः । २ C विपर्यासो M विपर्ययोः ।

३ C (orig.) • रंयाज्ञाया D • रंयज्ञाय ।

६. ततो ऽथ यदीत्यनुवर्तत एव । अथ यद्युत्तममाभिन्नविक-
सुकथ्यं कुर्युः ततो द्वितीयस्याङ्गः पार्थिकस्य यत् तृतीयसवनं होत्र-
काणां होतुश्चोक्तं तदुत्तमस्याभिन्नविकस्य भवति । द्विरभ्यासो
ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये द्वादशो
ऽध्यायः समाप्तः ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

१०

१. अभिजिदादथोऽग्निष्टोमाः स्वश्रुतावुक्तास्तेषां स्वश्रुतिपरित्यज्य किमर्थमुक्त्या न्युपदिष्टानीति । यत इदमाह । पूर्वकारिणश्चन्दोगा अध्वर्यवः । उत्तरकारिणो बह्वृचा इत्यर्थाद्भस्यते । न हि पश्यग्रहणं^१ स्तोत्रस्तवनं च शस्त्रमन्तरेण परिषमाप्यते श्रुतेर्न्यायाच्च ।

२. एवं तावदुपदिष्टं युज्यते कर्तुं । यदि पुनस्ते चन्दोगाध्वर्यवोऽप्यश्रुतिकल्पानुपदिष्टं कुर्युस्ततः कथमिति । उक्त एव न्यायो यथास्तनमनुग्रहं^२ कल्पशस्त्रैरप्युत्तरकारिभिर्भवितव्यं^३ । शास्त्रान्तरविहिते तदा कल्प्यं^४ वा स्यात् । सूचारभयज्ञात् । अत्रोदाहरणं । यदि त्रिकद्रुकीयास्त्रष्टाचत्वारिंशेन वृहता तदा रात्रिपरिशेषं च शंसति असंलोपाय ऐश्वरी चिष्टुग्भवति । याज्या पिबा सोमं महत इन्द्रियाद्येत्युत्तरा वा मदती भवति । यानि शोक्तमस्य चान्दोमिकस्य^५ निष्केवल्यसूक्तानि तानि वा शंसेत् अष्टाचत्वारिंशस्तोमसामान्यात् । पूर्वैव तु याज्या । यदोक्तममतिरिक्तं तदा कुर्युरिति भारद्वाजकामां । तत्राश्विनीभिः स्तोममतिशंसेदाश्विनीयाज्या जगत्यस्तु कर्तव्याः । सवनश्चन्दोगवशात् । तत्र चिषु षष्टिप्रतेषु या न प्रयुक्तास्ताः कार्याः । संभवे सकृत्क्रियान्याय्या । आ वां रथं

१ C D om: पश्य ।

२ A कल्पशास्त्रैः ।

३ D वशिः ।

४ A विहिते तदा कल्प्यं वा स्यात् ।

५ C D om: स्य ।

पुरमार्यं मनोजुवमिति द्रष्ट। अशोधग्रिर्ज्मं उदेति सूर्यं इति चतस्रः। अभ्रदिदं वयुनमो षु भ्रूषतेति पञ्च। कः स्निग्धुषो निष्ठितो मध्ये अर्णस इत्येका। अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणमित्येका। एष स्य भासुरदियति युज्यत इति षट्। यदिश्रेण सरथं धायो अश्विनेत्येका। उभा हि दसा भिषजा मयोभुवेति पञ्च। यो वां परिष्मा सुवृदश्चिन रथ इति पञ्च। भुञ्जुमंहसः पिष्टयो निर-
श्विनेत्येका। एता वा याज्ञाः। अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणमिति याज्या। उत स्या वां मधुमन्मच्चिकारपदिति वा महती।

३. इष्टीनां ग्रन्थंतादिनि^१ क्रियमाणे हविषां यागक्रमेण दैवते शब्दे सगुणनिर्गुणे उच्चैरुपांशुतायां च मन्द्रादेः शब्दस्य। एतेष्वध्वर्थुमनुविदधीत। तदुक्तं कुर्यादात्मौचसुपदिष्टमपुपेचेत। यजमानो ऽन्यो वाध्वर्थवत्वादस्य।

४. स्तोत्रियादिषु ऋन्दोगमनुविदधीत। उपदिष्टमथात्मीचं नाद्रियेत तत्राधान्यात्।

५. ऋन्दोगानुविधानस्थायमपवादः। अचोदाहरणं। स्वरूप-
ज्ञानसूतये सुदुघामिव गोदुहे जुह्वमसाह सविद्यवार सविद्यवार
सविद्यवार^२।

६. पूर्वैषानादरे^३ प्राप्ते विशेषे ऽनुविधानं। ऋचां विपर्याय-
मनुविदध्यादेव।

७. येन वृचाणि ह्वर्थस्य हंसौत्येवमादिको नूङ्गनीयः पादो

१ D वाचनानि किं C in marg. एतावन्तं। वेदां परि।

२ A om. सविद्यवार।

३ A •षादरे।

विकर्षेण पूर्यते । ततस्तस्य विकर्षस्य द्वितीयं भागं गणयित्वा न्यूङ्खनीयं संपादयेत् । तथा निष्टिग्यः पुत्रमा च्यावधोतथ इति । संस्थानमाचनेव विकर्षस्याच विधीयते । न तु विकृष्टप्रयोगः । मनु न्यूङ्खनाधिकार एवास्य विधानं युक्तं । उच्यते । इह विधानस्यैतत्प्रयोजनं न्यूङ्खनीयपादव्यतिरेकेणान्यत्र न्यूङ्खने पादे कन्दोगैर्विकृष्टे तदनुविधानाधिकारात् विकर्षप्रयोगेणापि पादपूरणं यथा स्यादिति । अत्रोदाहरणं । मा नो अज्जाता वृजना दुराध्य इति ।

८. अयं च न्यूङ्खसंबन्धो विशेषः प्रसङ्गादिहोच्यते । न्यूङ्खनीयात्स्वरादूर्ध्वं यानि समानि क्कन्दोमानानि तेनैव स्वरेण तुल्यं क्कन्दोमानं कुर्वन्ति । तदङ्गानीत्यर्थः । तानि सुप्येरन् अदर्शनं तेषां कार्यमित्युक्तं भवति । व्यञ्जनग्रहणादनुस्वारस्य लोपो भवति । अस्योदाहरणं । चतुर्थे ऽहनि न्यूङ्खे प्रातरनुवाके तपूष्यग्रे जुङ्गा पतङ्गानिति ।

२.

१. अथ यदि पशुरानीतो ऽनुपाकृतो विधेतत्विग्भ्यसं कारयेदिति श्रुतेः । पशूत्विग्भ्य एव तत्प्रकृतत्वात् ।

२. यद्युपाकृतः पशुः कल्पते तत आध्याङ्कतिं होता जुङ्गयात् यस्माङ्गीषावेपिष्ठा इत्येवमादिना मन्त्रेण ।

३. उपाकृते वाच्यमाने यस्माङ्गीषावाग्निष्ठास्ततो न इत्येवमादिना मन्त्रेणाध्याङ्कतिं जुङ्गयात् ।

४. पक्षाधिकं प्रवृत्ते ।

५. उपाकृते पशुवुपविष्टे ।

६. यस्माद्ग्रीवा संग्रहा ततो न इत्येवमादिना मन्त्रेणाध्याङ्कतिं
जुहुयात् । उपाकृते स्तयन्वृते पशौ ।

७. ध्रुवः अद्देवत्यो पशुः पूर्वः । पशुशब्दे ऽनुवर्तमाने पुनः-
पशुशब्दात् शाखापशुशब्दोत्पत्तौ न वेपमानाद्याध्याङ्कतयः ।

८. उपाकृतस्य मृतस्यायं विनियोगो वचनात् ।

३.

१. प्रवृत्तेषु प्रयाजेषु मृते पशौ तेनैव संख्यायं कर्म । यदि
त्वयिक्यैवाप्रिया प्रीतः स्यान्तेनैव प्रचरेयुरिति सा स्थितिरिति
श्रुतेः (१८. १२) ।

२. अवदाने जिह्वादी नष्टे अनुपलभ्यमाने । दुष्टे शिष्टभक्ष-
णाद्योग्ये । विमथिते । उपलभ्यमान^१ एवाप्राप्ये भंसिते वाच्यं प्रति-
निदध्यात् । इति प्रतिनिधेयनियमः ।

३. पूर्वसूत्रस्यैकदेशस्थायमपवादः । हृदयस्य नाग्रे ऽन्यमासभेत ।
न तु दुष्टविमथितयोः । तत्र हि आच्यं प्रतिनिधानमेव । अन्य-
वचनात्^२ पूर्वस्थोपलक्षणं वक्तुं ह्यगमिति । आसभेत प्रतिनिदधा-
दित्यर्थः । प्रतिनिध्यधिकारादासभतिः^३ प्रतिनिध्यर्थः । अतो
नाग्निप्रणयनादीनामावृत्तिः । वपापशुपुरोक्षाग्रघोर्न पुनःक्रिया

१ C • उच्यमाना । २ A चाप्यवचनात् ।

३ A चासभति, C D • भति ।

कृतत्वात्^१ । सर्वेषामवदानानां परित्यागो भारद्वाजवचनात् । अग्नि-
गोरावृत्तिः संश्रासनत्वात् उपप्रेषश्च च तादर्थ्यात् । मनोतापर्यग्नि-
करणानामावृत्तिः । संनिपातात् ।

४. यदीच्छेद्यजमानो ये मे पशुप्रध्वंसितारश्च त आर्तिं प्रा-
मुच्युरिति ततः कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिदित्यनेन मन्त्रेणाग्नीध्रीये
आध्याङ्गतिं^२ जुहुयात् । होता च कुर्यादनादिष्टमिति परिभाषि-
तत्वात् ।

५. अष्टापदां गर्भिष्णामित्यर्थः । वशाद्यामनूबन्ध्यायामिति
विग्रिष्ट्युद्देशना । चोदितायामष्टापदां सत्यामेतद्गर्भश्च^३ त्वचो
वपारूपं फलीकरणानां फालीकरणम् । फलीकरणं मध्यमास्त-
शुक्लास्ते हि स्वाविष्टान्फलीकुर्वन्ति तेषां ये फालीकरणं अवकणा^४
इति प्रसिद्धास्तागर्भं च । इतिशब्दश्च स्वार्थं । आग्निचे ऽग्नौ अप-
यित्वेतरश्च वपाप्रधानस्त्रिष्टकदादेराङ्गतिजातस्य वषट्कारेषु वपा-
द्युपजुहुयात् ।

४.

१. अनपवृत्ते धूपकर्मणि स्वरहोसे यदि धूपविरोहणं स्यात्-
तस्मात्तं वङ्गरूपमनेकवर्षं पशुमासभेत । पशुबन्धं कुर्यादित्यर्थः ।
अर्धगर्भेष्वप्ये ऽग्नि स्वरहोमस्ततोर्ध्वं स्वरहोमकासाद्विरोहणे उत्सदे
पश्चावन्पाथातनम् ।

१ A तत्कृत् । २ A ins चीता ।

३ A एतद्गर्भश्च, C न तद्गर्भश्च, D न तद्गर्भश्च । ४ D अवकणा M om.

१. वपायाः पुरोस्ताग्रस्य पशोः पुरोनुवाक्या यथासङ्गमेव ।
२. प्र सू महे सुग्रणाय मेधामिति वपाया याव्या । प्रथम-
भाजं यग्रसं वयोधामिति पुरोस्ताग्रस्य याव्या देव त्वष्टरिति
पशोर्धाव्या ।

५.

१. क्रियमाणकर्मज्ञानगोचरे देवयजनान्तर्यं विदिषाणधोर्यज-
मानयोः सुत्ययोरङ्गोर्यः संनिपातः । एककालोपनिपातः पदा-
र्थानां । तं संसव इत्याचक्षते याज्ञिकाः ।
२. इतरापेक्षं पूर्वत्वम् ।
३. याः कासिदाङ्गतीः ।
४. प्रातःसवनादावाव्याङ्गतीर्जुहोति संवेग्राथेत्येवमादिना म-
न्त्रेण ।
५. माध्यन्दिने सवने एतावाक्मन्त्रविकारः ।
६. चिष्टुभे जगत्या इति नोक्तमदित्यार्थं ककारस्य ।
७. इतरयज्ञकारिणमध्वर्युमितरो ऽध्वर्युर्गृतमिच्छन्प्राजापत्या-
भिक्षिस्तुभिर्चग्भिः प्रातःसवने आव्याङ्गतीर्जुह्यात् । अस्मानिको
ऽपि वचःफलवचनात्^१ ।
८. होतारं मृतमिच्छन् होता माध्यन्दिने सवने प्राजापत्या-
भिक्षिस्तुभिराव्याङ्गतीर्जुह्यात् ।

१८. उद्गातारं मृतमिच्छन् दृतीयसवने उद्गाता प्राजापत्याभि-
स्तिष्ठभिराज्याहुतीर्जुहुयात् ।

१९. ब्रह्माणं मृतमिच्छन् प्राजापत्याभिस्तिष्ठभिराज्या-
हुतौरनुसवनं ब्रह्मा जुहुयात् ।

२०. यजमानं मृतमिच्छन् प्राजापत्याभिस्तिष्ठभिराज्या-
हुतौरनुसवनं यजमानो जुहुयात् ।

२१. सर्वानितरानृत्विज इतरयज्ञस्थान् मृतानिच्छन्तः सयज-
मानकान् सर्वे सयजमानकाः^१ । प्राजापत्याभिस्तिष्ठभिराज्या-
हुतौरनुसवनं जुहुयुः ।

२२. संसवे उभे वृहद्रथन्तरे कुर्यादिति वचनात् । संसवा-
पन्नाः कुर्युः ।

२३. आभीकादीनां साम्नासुपदेशः । एतेषु सत्सु कथाशुभी-
यादीनि कथं नाम स्युरिति ।

२४. कथा शुभा सवयसः सनीला इति मरुत्वतीयं भवति ।
प्रक्रान्तनिवृत्त्यर्थं मरुत्वतीयादीनां ग्रहणम् ।

२५. थो जात एव प्रथमो मनस्वानिति ।

२६. ममाग्ने ब्रह्म इति ।

२७. यदि प्रथमाः संस्थापयेयुरितरे तत उत्तरां संस्था
कुर्यात् । अग्निष्टोमे प्रक्रान्ते उक्त्यादिकम् ।

१ A inserts between स and यजमानकाः the following passage: पूर्वं
प्रातरनुवाकमिति संसवदोषनिवृत्त्यर्थं । प्रथमारभकाः वपसां वदन्तान् पूर्वप्रातरनुवा-
कारभकाः प्रक्रान्तौ विहितकृत्स्नं द्वेष्टारः प्रातरनुवाकारं चरिष्यन्तीति सत्त्वा ततः
पूर्वमेवमवानिति प्रातरनुवाकारं कृत्वा समापनसाक्षात् पूर्वमेव समापयेयुः ।

१८. तंस्त्रैवाङ्गो ऽभासेन द्विरात्रकरणम्^१ । 'विशेषणानुपदे-
शादन्यः सोमः क्रेतव्यो ऽहरन्तरत्वात् । तत्रानुक्रयस्याप्याथनप्रणथनानि
संनिपातिकानि कर्तव्यानि सहौचाप्यकृतत्वात् । सोमस्त्रैव केवलस्य
प्रणथनं । तत्राग्नेयीरूप प्रियमिति चोद्धरेत्^२ । यथासवनविधि
पश्वावाग्नीध्रप्रणथने^३ सोमो जिगति गातुविदित्वेवमादिनां प्राक्प-
रिधानीयायाः उद्धारः । तत्र चाग्नीध्रममीप एव परिधानं प्राक्पुख-
स्यार्थस्य परिसमाप्तत्वात् । एवमिहापि यावदर्धं कर्म । नैवाचाह-
र्गणधर्मो भवति निमित्ते कर्मान्तरत्वात् । आग्निधां निर्वहणमेव
समाप्त्यपेक्षितत्वात् । समिष्टयजुरन्तं च पूर्वपूर्वमहरङ्गत्वात्^४ ।

२०. संसवधर्मरहितं प्रक्रान्तशब्दाभिधायकमहरभ्यासेनाहर-
न्तरं मुख्यद्रव्याभावे प्रतिनिधनुष्ठेये संसवाहनि तस्याभ्यासः तावुश्र-
स्त्रैवाभ्यासो न युज्यते । प्रतिनिधौ तत्कालादिति न्यायात् । तेन
पूतीकैरनुष्ठेयमाने संसवाहनि तस्याभ्यासः सोमेनैव न पूतिकैः ।

२१. वाशब्दः पचान्तरे । तस्यामग्निष्ठोमादिकायां संकल्पितायां
संख्यायां भूयसीः संकल्पितयज्ञचोदिताभ्यो बद्धतरा दक्षिणा दद्यात् ।

२२. स्रवन्थो वा विहरन्ति । स्रवन्थ आपो नदीतडागादिस्थाः
संस्रवन्थो विहरन्ति । विष्किन्दन्तीत्यर्थः । वाद्युर्वान्तरावती विहर-
त्याकाशसेति वा संख्यानं भावयेत् । चकारः सर्वत्र विद्विषापाना-
मित्यस्य प्रापणार्थः ।

१ A C D M •रात्रं क० । २ C M वे० । ३ A यथासवनविधि०
M यथा स च विधिचर०, C D यथासवनि० । ४ C पूर्वं D om' once पूर्वं ।

ई.

१. क्रीत इति विशेषणादक्रीतापहारे शोदितकालस्याति-
नयनमपि^१ । सोममात्रे सर्वास्त्रवस्त्रासु कारिष्यमाणप्रयोजने । अपहृत
इत्यपशब्दाद्द्रव्यमाने विनाप्यपहरणेन । अमेध्यसंसृष्टे^२ तु शक्ये
अमेध्यापनयने श्रद्धिः कार्या ।

यावन्नापैत्यमेध्याक्ताङ्गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।

तावन्नृत्वारि वादेयं सर्वासु द्रव्यश्रद्धिषु ॥ इति

सर्ववचनात् । अभिषुतेषु दुष्टे परित्यागो ऽपहृतवच्च कर्म ।
अन्यमाहृत्येत्यस्याहरणमात्रम् । न क्रयः । अभिषुण्यादिति प्राग-
भिषवात्क्रीतापहृतस्य लब्धस्यापि तेन सह समुच्चयः । उभयोः
संस्कृतत्वात् ।

२. सोमाहरणशस्त्रिणे मूच्यनिरपेक्षयापि सोमविक्रयिणे वा
मूख्यार्थिने किञ्चिद्दद्यात् । न तु शास्त्रीयम् ।

३. यजेतेति वाक्यशेषः । अभिषुण्यादिति यागशोदनासुवर्तत
एव । अनुपलभ्यमाने सोमे पूतीकादीनभिषुष्य यजेत्^३ । पूतीका
रीहितदृष्टायाणि^४ । अर्जुनो ऽपि दृष्टजातिरेव । तत्पुष्याश्वपि
श्रद्धानि ।

४. दृष्टानां पूर्वोक्तानां यागसाधनानामभिषुतानामयं संस्कारः ।
प्रतिदुष्टा चीरेण सद्योदुग्धेन प्रातःसवने श्रीणीयात् । मिश्रयेत् ।
श्रुतेन हतातस्त्रनेन माध्यन्दिने श्रीणीयात् । दध्ना हतीयसवने ।

१ All MSS. कांशाया० or काशाया० । १ A. •शुद्धे तु शब्दे ।

२ A वा यजेत् । ३ M. रोचिं०, C रोचिष० (P) D रोचिष० ।

५. एका स्त्रीगौर्देया । दक्षिणायज्ञपात् प्राक्ततस्य दक्षिणस्य
निवृत्तिः । अवस्यथादुदेत्य तदन्तं कृत्वा पुनर्दीक्षेत तादृशेनैव कल्पेन ।

६. तत्र तस्मिन् पुनर्यज्ञे प्रक्रान्तक्रतुदक्षिणा दद्यात् । पुनर्यज्ञो
ज्ञेष तत्र क्रतुप्रायश्चित्तिरिति^१ अतपयन्नुतेः (४. ५. १०. ६) ।
एकस्यामपि लाङ्गतौ पूतीकादिभिः कृतायामेतन्प्रायश्चित्तम् ।
अनेकयागाभ्यसो ज्ञोतदेकमपूर्वं सोमेन यजेतेति चोदनैक्यात् ।

७. दुष्टे ऽपि कुर्यादिति वाक्यशेषः ।

८. सोमाभावे पूतीकादि यदुक्तं तत्र दाहेनाभावे । पञ्च गा
दक्षिणां दद्यादित्यथं विशेषः । शेषं पूर्ववत् ।

७.

१. प्रातःसवनात्सोमो ऽतिरिच्येत । ततो वक्ष्यमाणं कर्म ।

२. अस्ति सोमो अयं सुत इति स्तोत्रियः । आन्वायकमेण
उत्तरो ऽनुरूपः । होदयहणं पूर्वचाधिकारविच्छेदात् ।

३. वक्ष्यमाणाभिरन्याभिस्त्रैवदेवताभिः^२ सह स्तोत्रियानुरूपार्था
स्तोमातिशंसनम् । ऐन्द्रवैष्णवीभिरिति सहार्थं तृतीया ।

४. विष्णोः कर्माणि पश्यतेति नैघण्टुके - ऐन्द्रवैष्णव्युक्ता ।
अन्यत्राप्येवं स्वरूपस्य परिग्रहः । कथं नाम स्यादिति ।

५. इन्द्रमिन्द्राधिगो वृहत्सूक्तम् । अतो देवा अवक्तु न इति
वक्ष्यतः एताः सूक्तासंभवात्^३ ।

१. अतो देवा अक्नु न इत्येतस्य षष्ठसखीत्तमया परिधाय
विष्णोः कर्माणि पश्यतेत्येतया यजति ।

८.

१. वक्ष्यमाणं कर्म । सोमाधिकारो होतृपक्षं चानुवर्तते ।
२. षण्णस्रं असि सूर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः । उत्तरो ऽनुरूपः ।
३. त्रिष्टुबर्थं वचनम् । अस्येदु मातुः सवनेषु सद्य इत्येका ।
दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सचेत्येका । सं वां कर्मणा समिषा हिनो-
मौत्यष्टौ । उरुं यज्ञाय चक्रयुतु लोकमिति तिस्रः । सूक्तमेव
गायत्र्यः । एताः ऋचिवत् । व्यर्थमा वरुणश्चेति पन्थामित्येका ।
वर्धान्यं विश्वे मरुतः सजोषाः । प्रोतये वरुणं मिचमिन्द्रमित्येते
विकल्पिते ।

४. या विश्वासां जनितारा मतीनामिति यदा इन्द्राविष्णू
तत्पनथार्थं वामित्येतयोरन्यतरा^१ ।

९.

१. यथा पूर्वयोः सवणयोः शस्त्रं तथेहापि द्रष्टव्यम् । आग्नि-
नादतिरिक्त इति विशेषारम्भात् ।

२. प्र तप्ते अद्य शिपिविष्ट नामेति स्तोत्रियः । प्र तद्विष्णुः
क्षवते वीर्येषेत्यनुरूपः ।

२. जगत्यर्थं आरम्भः । प्र वः पान्तमन्त्रो धियायत इति तिस्रः सूक्तं वा । आ यो विवाय सचथाय दैव्य इत्येका । सखे विष्णो वितरं वि क्रमस्वेत्येका । तमस्य विष्णुर्महिमानमोजसेत्येका सूक्तं वा । मरुत्सिङ्गान् परित्यजेदन्वाञ्च ।

४. लेषमित्या समरणं शिमौवतोरिति ।

१०.

१. सोम इति वर्तत एव । आश्विनं शस्त्रं समाख्यानात् । तस्मात्सोमे ऽतिरिक्ते वक्ष्यमाणं शस्त्रम् ।

२. अत्र स्तोत्रियानुरूपौ प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट प्र तद्विष्णुरिति तृतीयसवनत्वाविशेषात्^१ । स्तोमातिशंसनायाश्विन्यः^२ प्रचुरा एव ।

३. अविशेषाद्या काचित् ।

४. पर्याधैरस्तुते यद्यादित्य उदियात्ततः पञ्चभिः स्तोमैः पञ्चकैः स्तोमैर्होत्रेभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी । सुवते कन्दोगाः ।

५. आदितो ऽवच्छेद इति न्यायात्^३ आद्ये द्वे स्रचौ । जागतानामिति मोक्तं चिष्टुप्परिहारार्थम् । ततो मां धुरिन् नामा देवतेत्युद्धार्या ।

६. कर्तव्या इति वाक्यशेषः । अत्रस्त्रापि चतुर्दशीं चथोदश्या परिधानं नित्या इति वचनात् ।

१ C.D. अत्रापिशेषान्. A M अत्रापिशेषान् । २ A स्तोमातिशंसनेऽत्र भाष्यादिः ।
३ A आयात् ।

७. इन्द्रोऽग्निः सुवते तथैव प्रसूतम् ।
 ८. होत्रे वा प्रथमाणां स्रोतृणां हतं भवति । तथैव^१ प्रसूतम् ।
 ९. हतं स्रवणं शंसने कर्तव्ये ।
 १०. हतं स्रवणं शंसनं च ।
 ११. आश्विनमध्येतावत्परिमाणमभिव्योषे कार्यम् ।
 प्रतानि चीणि षष्ठा च^२ व्युष्टायामाश्विनं भवेत् ।
 प्रत्यक्षाणामृषां नाच वृक्षतीनां च संपदा ॥१॥
 प्रतिपत्तिर्नवोपेत्यग्निमीले पुरो नव ।
 ता राजानां चतस्रस्तु ज्ञेया अग्ने कदाचन ॥२॥
 यो मर्त्यं ध्विति चेका स्यादगन्धेति त्वः स्यतः ।
 प्रगाथो ऽग्ने विवस्वत्यादेष एव ककुपूहतः ॥३॥
 एते द्वे अथमग्निः षट् त्वामग्ने द्वे त्वं पुरु ।
 सप्त वेदिषदे ज्ञेयास्तृचे मेति^३ जनस्य च^४ ॥४॥
 अग्निं तं दग्धं तिस्रः कः पञ्च षोडश सखासीति ।
 षषो भद्रेभिरा सूक्तमेकोपो इरुचे तथा ॥५॥
 प्रति सोमेभिरुषसं सूक्तमुषो यदद्य दे ।
 सप्तसत्तिस्र एता उ चतस्रः स्युर्मचे दग्ध ॥६॥
 अश्विना यज्वरीरिषस्त्रिस्र एका न चत्परः ।
 दूरादिषेव षट्त्रिंशद्दुदीरायां दग्धाष्टौ च ॥७॥
 आ मे इवं नवैका नः को वामद्य चतस्रस्तु ।

१ A तथैव । २ A षष्ठा, C षष्ठा, M षष्ठाणि । ३ C षट्चे मेति, A सूचमेति ।
 ४ A जनस्य षट् ।

एका भात्यग्निद्वेषां नासत्याभ्यां सूक्तं तथा ॥८॥
 का राधञ्जव मध्वस्तु सूक्ते सूक्ते युवोस्तथा ।
 तं युञ्जार्थां नवा मे हवं नासत्या पञ्चपञ्च ॥९॥
 युवोद धू रथं त्रिचिदिदेका तिस्रः समानसु ।
 नव प्रति प्रियतमं तुष्टं सूर्यादि यत्परम् ॥१०॥
 अक्रुभियेत (?)^१ ता ज्ञेया गायत्र्येकोष्णिहा परे^२ ।
 अनुष्टुप्पुष्णिहौ च द्वे वृहत्युष्णिगनुष्टुभः^३ ॥११॥

११.

१. सत्रे गणयज्ञे वा । यदि दीक्षितो वियेत कथं स्थादि-
 त्यत आह ।

२. दग्ध्वा निर्मस्थेन ग्रामिचादा आश्रतेन शौकिकेन वा
 शास्त्रान्तरात् । अस्थीन्युपनञ्च ततः पुत्रं^४ भ्रातरं वा दीक्षयित्वा
 शान्तिपातिकैः संकृतं तेन सह यजेरन् ।

३. पुत्रं भ्रातरं वा दीक्षयित्वा सह यजेरन्नित्येतन्निराशेन^५
 कस्यान्तरमेतदाश्रदात्^६ । दग्ध्वास्थीन्युपनञ्चोत्थेतदस्मिन्नपि पक्षे
 भवत्येव । अभिवृत्य सोमं राजानमगृहीत्वा यशान्दक्षिणापरक्षां
 वेदिश्रोक्षां यजमानास्त्रिकुम्भं निधाय तस्मिन्देगे दक्षिणापरवेदि-
 श्रोक्षा देगे वृन्दोगाः सर्पराशौभिराथं गौरित्येताभिः परा-

१. C in marg. वा सोमतादशादौ चान्यथं युतः । २. C D अक्रुभियेत । ३. A परे ।

४. C D अनुष्टुप्पुष्णिहः । C in marg. त्रिषं देवानामित्यादि शान्तां प्रकृतियदित्यर्थः ।

५. C ननु । ६. C D M निराशेन । ७. C D M •शान्तरमन्वात् ।

चीभिरनाहुस्ताभिः स्तवते । तत्र दक्षिणतो ब्रह्मा मैत्रावरुणस्योप-
विश्य स्रोत्रप्रसवं कुर्याताम् ।

४. भार्जास्त्रीयसंनिधौ वा अस्त्रिकुभं निधाय सर्पराश्रीभिः
पराचीभिः स्तवते ।

५. यजमानास्त्रिः प्रसव्यं प्रदक्षिणं भार्जास्त्रीयं परिच्यन्ति भ्रमन्ति
सव्यामूरूनपाज्ञानास्ताडयन्ति^१ । सव्यैरेव पाणिभिः ।

६. आद्यं गौरिति स्रोत्रदेशे^२ एव प्राचीनावीती दक्षिणा-
मुख इति शाखान्तरात् । निगदेदिति नैकस्वर्यं न गणधर्मः ।

७. असंमितमपरिमितं न्यूनमतिरिक्तं वा । न प्रमाणाद्भूयः ।
अपरिमितेष्टके^३ ऽग्नौ ऋतिदर्शनाद्देवरे^४ च यथा नवम्यां यजेति(?) ।

८. नियमतो ऽस्त्रिस्रहनि भवन्ति ।

९. मरणासंबसरे ऽस्त्रीनि याजयेयुरितरे यजमानाः । अस्त्रि-
मतो याजयेयुरिति केचिदाहुः ।

१०. स्रोत्रेस्रोत्रे स्तव्यमाने स्रोत्रसंनिधाने ऽस्त्रिकुभं निदधुः ।

११. तदीयान् ।

१२.

१. कलशो द्रोणकलशः । पूर्वपदस्रोत्रेण । तस्मिन् दीर्घे सोम-
नाग्रे यतीति^५ शाखान्तरात् । नैमित्तिकमुच्यते ।

१ ॐ D om. ताडयन्ति । २ A स्रोत्रेण । ३ A अपरिमिते इष्टके । ४ D ऋति-
दर्शनादिति नैकस्वरेण । यथा नवम्यां यजेति । C like D, M • दर्शनादिर्नैकस्वरेण ।
यथा नवम्यां यजेति ; in marg. ये । ५ A om. इति ।

१. विधुं दद्राणं समने बह्वनामित्यासां वषट्कारनिधनेन साक्षां
वृष्टं ब्राह्मणाच्छंभिने स्तुवते हृन्दोगाः । स एव स्रोत्रियः कार्यः ।

२. मक्षमक्षाम गुह्यं पुरुस्पृगिति । पूर्वेः ऽनुरूपः प्रक्षितस्य-
स्ततः स्रोत्रिय इति । संदेहो मा भूदिति वक्ष्यहणम् ।

३. यावणीत्येकवचनमविवक्षितं । किं तत्र भवतीत्यत्र आह ।

४. स्तवनाधीनत्वाच्छंसनस्येति सूचारम्भः ।

५. अश्वैवोत्तरो ऽनुरूपो मह उयाय तवसे सृष्टिक्रिमिति ।
यदि पुनः कलशदरणं यावदरणं चोभे भवेतां ततः पूर्वदौर्बल्यं
न्याय्यम् ।

७. उभयोरपि यावदरणकलशदरणयोः ।

८. चिष्टुप् माध्यन्दिनत्वात् ।

९. अभ्युक्षीतं नाराशंसमन्तःपरिधि मक्षानि जुहुयात् उता-
उतस्येत्येवमादिना मन्त्रेण ।

१०. शुष्के^१ नाराशंसे वक्ष्यमाणकं विध्यपराधे नैमित्तिकम् ।

११. यं यद् अघन्यं गृह्णीयात्तस्यास्यमर्धाङ्गुनमुपवाते नाराशंसे
सोमसमसे ऽवनयेत्प्रजापतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण ।

१२. दुष्टं सोममविशेषात् नाराशंसमन्यं वा प्राजापत्याभि-
र्हिरण्यगर्भं इत्याद्याभिसृतसुभिरध्वर्युर्मन्त्रान्तेन प्रतिमन्त्रमुत्तरार्ध-
पूर्वार्धे उपरवाख्ये अवटे ऽवनयेत् ।

१३. अस्याभिषुतस्य सोमस्योपरिष्टाद्ववर्षणं भवति तस्य
अक्षयकाले यथाप्राप्तं मन्त्रमपनीय मन्त्रान्तरेणेशुरिन्द्रमित्यादिना

१ A चाकी । २ A शुष्के । ३ A inserta प्रतिमन्त्रान्तेन ।

भक्षणं कुर्यात् । इत्तं वेदममृतमन्त्राद्यमित्यादेश ध्यानं युगपत्
कार्यम् ।

१४. हिरण्यगर्भः समवर्तताप इत्यनेन मन्त्रेणाज्याहुतिं जुहु-
याद्यस्य चमसो ऽभ्युपाकृतः ।

१५. उत्तरशिवावच्छाद्येति^१ (?) ऋन्दोगानां । तेन वान्येन
वावच्छाद्य सदसो निर्हरेदभ्युपाकृतं चमसम्^२ ।

१६. य षते सिद्धिभिश्चि इत्यनेन ह्येन महावीराख्यं^३
भिन्नपाचमनुमग्न्य तत आहुतीर्जुहुयात् । निर्हरेत्कर्मानादिष्टत्वात्^४ ।

१७. चयस्त्रिंशत्तन्मव इत्येवमादिना देवानित्येवमन्त्रेण मन्त्रे-
णैकाम् । द्वितीयां यज्ञस्य दोषो वितत इत्यादिना स्वाहाकारा-
न्त्रेण मन्त्रेणैते आज्याहुती होता जुहोति । चयश्चादध्वर्युश्च ।
स्वशास्त्रोक्ता ।

१३.

१. यदीति वचनात्त्रिमिन्नं न स्वयमुत्पाद्यम् । सन्नाय दीक्षितः
सन्नार्थं दीक्षादिषु प्रवृत्तक्रियः । अथशब्दाद्बुद्धिरपि कथंचित्सा-
म्युक्तिष्ठेदपरिसमाप्तसन्नस्य तदनुष्ठानभङ्गो भवेत् । ततः सोममप-
भञ्ज्य सोमं विभञ्ज्य राजानं प्रधानद्रव्यत्वेन सन्निभिरङ्गीकृतं क्रौत-
मक्रीतं वा विशजितातिरात्रेण यजेत सर्वसोमेन सर्वपृष्ठेन सर्व-
वेदसद्वृत्तिषेनेति विश्रिष्टो विश्रजिद्यागो नैमित्तिकः । सन्नाजं

१ A चि चा० । २ C निर्हरेद्यस्याभ्युपाकृतं । D निर्हरेद्यस्या चमसुपा० ।

३ CD महावीरपार्थ भिन्नम् । ४ A चतुर्मास, M • मन्त्रं नोपदि० ।

चोच्यते । अग्निष्टप्रथमयज्ञस्याहिताग्नेः सत्त्रिणः साम्युत्याने आग्ने-
यीष्टिः सर्ववेदसदक्षिणा भवति । अनाहिताग्नेराग्नेयस्यरित्येवं^१
केचिदाहुः ।

२. संकल्प्यापि सन्नमकुर्वन् विश्वजितातिरात्रेण यजेत । वा-
ग्रब्धो विकल्पार्थः ॥

^२उक्तो द्वादशाहः सहौचस्तद्धर्मातिदेशस्य केवांचिदङ्गाम् । तद-
नन्तरं ते चेदनुपदिष्टं कुर्यादित्यनेनोपदिष्टानुपदिष्टप्रयोगेन नैमि-
त्तिकान्युपदिष्टानि । तत्र द्वादशाहो ऽहर्गणः । अहर्गणानां च
कानिचित्कस्यापि केचिदहौनाः । अस्ति तेषु धर्मभेदः । तत्र
द्वादशाह उभयात्मा समाने ऽप्यहर्गणत्वे । तस्याप्यनेन विशेषेण
सन्नत्वं । सन्नसंज्ञस्तु यो ऽहर्गणस्तस्य धर्मविशेषा वक्तव्यास्तानाह ।

१४.

१. गृहपतिसप्तदशा होचादयो यथोपदिष्टाः^१ सन्नार्थमासी-
रन् । य च्छलिजस्ते यजमाना गृहपतिसप्तदशाः^२ सन्नमासीरन्निति
शाखात्तरश्रुतेः । आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा^३ दीक्षिता इत्येतदेषा-
मेव विशेषणत्वम् ।

२. सन्ने गृहपतिरोधो^४ नास्ति । यथा साध्यं याजमानं च
मयीदमिति ब्राह्मणः । अग्नये तु यौगपद्ये सनि आर्लिष्यस्तानु-

१ C D अनाहिताग्नेराहिताग्नेयस्यरि (अरि०?) २ C D om. the passage
beg. with उक्तो and ending with तानाह । ३ C D यथोपदिष्टा । ४ A यजमान ।
५ A ins. यज्ञोपसतः । ६ A गृहपदीतिरो, M गृहपतिः स० ।

रोधेन क्रिया । यथा ह्योतुरिलोपङ्गानं मथौदमिति जपश्च ।
तत्रार्त्विज्यमिलोपङ्गानं कृत्वा तस्यानुरोधेन^१ पश्चात्प्रथमौदमिति जपः ।

३. दीक्षणानुपूर्व्यं दीक्षणाक्रमः । तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षेत्^२
इत्येवमादिकः । तेनानुपूर्व्येण सर्वेषां यजमानानामिदमिति याज-
मानमार्षेयाभिव्याहरणादि ।

४. परार्थानि कृत्वर्थान्यौदम्बरौसंमानादीनि^३ तानि मुख्यः
प्रधानः कुर्यात् । स च एकः कुर्यात् । तथा च कात्यायनः^४ परार्थ-
श्लोकः^५ कृतत्वादिति (१२. २. १४) ।

५. केचिन्मारागंसकल्पाः केचिन्नूनपास्कल्पाः केचिन्नूभय-
कल्पाः मन्त्रकल्पे द्वेषे^६ भूयसां यः कल्पस्तत्साधर्म्यमितरेषाम् ।

६. ऊतेषु दक्षिणैध्विति मत्स्यमति वा^७ दक्षिणाहोमे काला-
वधिरथं^८ । दक्षिणापथेन दक्षिणामार्गणं । ते शालामदसौ दक्षिणे-
नाग्नौभ्रतीर्थेन कृष्णाजिनानि धून्वन्तश्चालयन्तो दीक्षिताः प्रतिदिन-
मेवं^९ जपेयुरिदमहमित्यादिकं मन्त्रम् ।

७. उत्थाय परिसमाप्य सत्त्वमग्निष्टोमसंस्थः सहस्रदक्षिणः पृष्ठ-
ग्रामनीयाख्यः कार्यः । सक्षिणः सत्त्वादुदवसाय पृष्ठग्रामनीयेन यजे
रक्षितिशाखान्तरश्रुतेः । स काममेव पृष्ठग्रामनीयेन यजेत कामं न
यजेत (१८. २४. ३०) यदि तु यजेतेत एवास्य सक्षिणश्चत्विजः
स्युरित्यारण्यके वचनात् पृष्ठकृष्यकं पृष्ठग्रामनीय इत्येवावधीयते ।

१ C D तस्यानुरोधेन । २ A प्रथमं दीक्षित । ३ C D M समादीनि ।

४ C D M कात्यायनः । A कृष्णायनः । ५ M एव instead of एक ।

६ C D M on. उभेयकल्पार्था, C (in marg.) भयात् । ७ A मन्त्रकल्पद्वेषः ।

८ A on. वधिति । ९ C D M •विधिरिथः । १० A एवं नामनी मन्त्रेयुरिदं ।

८. साधारणं सत्त्रिणामभिषं पृष्ठग्रमनीयमेके मन्यन्ते । इग्रन्द्ः
श्रुत्यनुकरणः ।

९. पृष्ठग्रमनीय प्रकृतः । स केषु नित्यः केष्वनित्य इति
तद्विवेकायाह । रात्रिसत्त्रेषु नित्यः पृष्ठग्रमनीयो ऽन्येष्वनित्यः । स
काममेव पृष्ठग्रमनीयेन यजेत कामं न यजेतेति दर्शनात् आह ।
कीदृशानि तानि रात्रिसत्त्राण्युच्यन्ते । द्वादशाहप्रभृतौनि । किय-
त्पर्यन्तानि । आ सत्वारिंशद्गात्रात् । अभिविधाययमाकारः । एको-
त्तराणि एकैकवृद्धा द्वादशरात्र इत्येवंप्रकाराणि । एकाक्षपञ्चाश-
द्गात्र एकषष्टिरात्र इति रात्रिसत्त्रेष्वेवानुप्रवेशात् रात्रिसत्त्राख्यां
सभेते । रात्रिसत्त्राण्यीति ज्ञात्वानुष्ठेयानि^१ । धर्मविशेषश्च । क्वान्दोग्ये
संज्ञाप्रयोजनम् ।

१०. व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्त्राहीनानामित्युक्तः ।
स यैरहोभिर्विबर्धते तानि त्रयोदशरात्रादिमंपत्त्यर्थमुदाहरिष्यामः ।
पृष्ठग्रमनीयप्रसङ्गेन रात्रिसत्त्राण्युपदिदिचोराचार्यस्य अनिज्ञा ।

१५.

१. एकाहार्थं महाप्रतस्येत्येवमादि यदारण्यकोक्तं तदाहरन्ति
कुर्वन्ति सत्त्रिणः ।

२. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । सर्वसोमं वातिरात्रमेकाहार्थं आह-
रेयुः । सर्वसोमो ऽतिरात्र उत्तममहरित्यश्वमेधे यो वध्यते तमा-
हरेयुः ।

१ A. •हेष्वनि C (orig.) D अनुष्ठेयानीति ।

२. सर्वस्वोमस्यातिराचस्य स्थानं शाखान्तरात् ।
४. इन्द्रार्थं गोआयुषी आहरेयुः । के पुनस्ते गोआयुषी इत्यत आह ।
५. गोआयुषी इत्येतस्यां सोदनायां द्वितीयं तृतीयं चाभि-
स्रविके दे अहनी प्रत्येत्ये ।
६. व्यङ्हेणापूर्थमाणे त्रीणि प्रथमान्याभिस्रविकान्युपेयुः ।
७. त्रीणि पूर्वाण्याभिस्रविकानि महाव्रतं चतुर्थमिति चतुर-
हार्थं ।
८. आभिस्रविकानि पूर्वाणि पञ्चाहार्थं पञ्चावपेयुः ।
९. अभिस्रव इति नोक्तं लाघवाभिप्रायेण ।
१०. षष्ठाभिस्रविकानि महाव्रतसप्तमानि । सप्ताहेनापूर्थमाणे
सप्ताहरेयुः ।
११. एतेन न्यायेन । कतमेन । यद्यदस्यसङ्ख्यं तत्तत्पूर्वं कुर्वाणा-
स्तांतां सङ्ख्यां पुरयन्ति याया सङ्ख्या पूरयितव्या । यथा त्रयो-
विंशतिराधे पञ्चाहः षल्लहो द्वादशाह इति ।
१२. एतेषां गोआयुषीप्रभृतौनां प्रायणौषं षष्ठ्यं चान्तरेण
स्थानमनुष्ठानक्रमः ।
१३. एकाहार्थं महाव्रतमाहरन्तीत्युक्तं । तस्याद्यं स्थान-
निचयः । तुशब्दो उवधारणार्थः ।

१६.

१. अथग्रन्थो विशेषाधिकारार्थः । एतानि वक्ष्यमाणान्यहानि
चयोक्तां न्यायकृत्स्निमपवदन्ति ।

२. विंशतिरात्राख्ये अभिज्ञवः षलहः अभिजिद्विंशजिह्व ।
एतान्यागन्तूनि प्राक् पृष्ठ्यान्ततो दशरात्रः ।

३. अभिज्ञवः षलहस्ततो ऽतिरात्रस्ततो द्वावभिज्ञवौ प्रथम-
द्वितीयौ । अबुधसु त्य इति वैश्वदेवं (११.८.७) षष्ठ्याक्तो
द्वितीये ऽभिज्ञव इत्यनेन द्वितीयेन विशेषेण द्वितीयः । एवमेता-
न्यनविंशतिरहानि^१ प्रायणीयोदयनीयसहितानि एकविंशतिरात्रः
पूर्वः ।

४. पृष्ठ्यः षलहः स्वरसामानस्त्रयस्ततो विषुवान् तत आट्टताः
स्वरसामानः ततस्त्रयस्त्रिंशारम्भण इति । त्रयस्त्रिंशारम्भणं प्रथमं^२ ।
यश्चशेषाणि पञ्च । तेनेव प्रातिसोम्यक्रमेण स एवमुच्यते त्रयस्त्रिंशा-
रम्भणः पृष्ठ्य इति । अथं प्रायणीयोदयनीयाभ्यां सहेकविंशतिरात्र
उत्तरो ऽभिधीयते । अहो ऽभिज्ञवो महाप्रतं चेति द्वादशाह-
सहितानीति द्वाविंशतिरात्रे तु कृत्स्निः । पञ्चाहो ऽभिज्ञवश्च
द्वादशाहसहितानीति त्रयोविंशतिरात्रे तु कृत्स्निः ।

५. इति चतुर्विंशतिरात्रः संसदामयनमित्याचक्षते । इति
सूत्रशब्देः । खण्डग्रसूच्यते । पृष्ठ्यस्य ये सोमास्त्रिदवादयसो सोमा

१ Q D एवमेताभि न्यूनः ।

२ A त्रयस्त्रिंशारम्भण इति त्रयप्रथमं ।

यस्य सो ऽयं पृथ्व्यस्तोमः षडहः । स्तोमा एव न तु तानि पृष्ठानि ।
परिसंख्यानात् । तेनायं न्यायतो वृहद्रथन्तरपृष्ठो भवति ।

६. षडहानन्तरं त्रयस्त्रिंशत्स्तोमकमहः षष्ठं पार्थिकमनिरुक्ता-
विशिष्टं कार्यम् । अहरतो न तद्विधीयते न षष्ठस्याङ्गो गुणविधिः ।
अनिरुक्ता च पूर्वकारिवशात् कार्या । एवं स्वरूपामिधानं ।
तदनिरुक्तं भवतीत्यमितष्टीयं^१ देवतायाः परोक्षाभिधानेन स्मृतौ
(१८. ७) प्रदर्शितम् ।

७. तस्य त्रयस्त्रिंशत्स्याङ्गः अनिरुक्तस्य कण्वरथन्तरं माध्यन्दिने
खन्दोगाः कुर्वन्ति । तत्र योन्यनुग्रसनं कार्यम् ।

८. वचनाच्छेषं पूर्वेण तुल्यं । न तु^२ कण्वरथन्तरं तस्येति
पूर्वच यज्ज्ञात् ।

९. ततस्त्रयस्त्रिंशत्त्रिंशत्तदन्तरं त्रिणवस्तोमकमहः ।

१०. एकविंशत्तोमं वैराजपृष्ठं चतुर्थमिति । तदेव केनचि-
दभेदेन^३ द्विनयुक्तम् ।

११. एकविंशयोः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाञ्च ।

१२. यथोक्तं पूर्वच तथा त्रिणवादनन्तरमेतावान्विशेषः ।

१३. ^४पूर्वच पृथ्व्यस्तोमात्षडहदुत्तरमिह तु त्रयस्त्रिंशा-
न्निरुक्तादुत्तरमेतावान्विशेषः ।

१ C (orig.) D अभिनवदीयं C (sec. h.) अभितष्टीय । २ C D M तत्
instead of तु A यज्ज्ञात् C M •यज्ज्ञात् । ३ C D M अभेदद्विनयुक्तं ।
४ A om. Sūtra 13 and, gives the words from पूर्वच to विशिष्टे as
explanation to S. 14.

१४. अथस्त्रिंशद्व्यवस्थे इत्येतावता विशेषेण पूर्वस्मादयं विधि-
व्यते ।

१५. ततः पञ्चदशानन्तरं चिद्वस्तोमकमहर्ष्याग्राचिकमनिरुक्तं
भवति ।

१६. अनिरुक्ताच्चिद्वस्तोमकादनन्तरं ज्योतिष्टोमो ऽग्निष्टोमः
कार्यः ।

१७. इत्येतेनार्यैर्नाथं सत्त्रिंशतिरात्रः संसदामयनाख्यः ।
प्राक् अथस्त्रिंशद्ग्राचादहर्ष्यागः परिभाषानुसारेणोच्यते । द्विरभिष्ववो
महाव्रत इत्यागन्तूनि पञ्चत्रिंशतिरात्रे गोश्रायुषी अभिष्ववो द्विरि-
त्यागन्तूनि षड्त्रिंशतिरात्रे । अथो द्विस्राभिष्वव इत्यागन्तूनि षट्-
त्रिंशतिरात्रे^१ । अथो द्वादभिष्ववौ महाव्रतं चेत्यागन्तूनि अष्टा-
त्रिंशतिरात्रे^२ । पञ्चाहो द्वादभिष्ववावित्यागन्तून्येकात्रिंशद्ग्राचे^३ ।
त्रिरभिष्ववा इत्यागन्तूनि त्रिंशद्ग्राचे । त्रिरभिष्ववो महाव्रतं चाग-
न्तून्येकत्रिंशद्ग्राचे । गोश्रायुषी त्रिस्राभिष्ववा इत्यागन्तूनि द्वात्रिंश-
द्ग्राचे ।

१७.

१. "आभिष्वविकान्यहानि पञ्च त्रिराष्ट्रान्युपेत्य ततो विश्व-
विदतिरात्र उपेयः"^४ । तत एष एवाभिष्वविकः पञ्चाहस्ततो दशरात्र

१ A पञ्चत्रिंशतिः ।

२ A एकत्रिंशरात्रे न्यष्टात्रिंशतिः ।

३ A एकत्रिंशद्ग्राचे ।

४ A ins. इति ।

५ CD उपेयः ।

इत्येतेनाहर्ष्यागेन चयस्त्रिंशद्वाचाख्यो ऽतिराचसन्नविशेषः^१ । प्राक् सप्तचिंशद्वाचादहर्ष्याग उच्यते । पारिभाषिक एव । त्रौष्थाभिज्ञविकानि चयस्याभिज्ञवा महाव्रतं चेत्यागन्तूनि चतुस्त्रिंशद्वाचे । पञ्चाहस्याभिज्ञवास्तथ इत्यागन्तूनि पञ्चचिंशद्वाचे । चत्वारो ऽभिज्ञवा आगन्तूनेन षट्चिंशद्वाचे ।

२. चतुर्विंशमहस्ततो ऽभिज्ञवः षष्ठाहस्ततः पृष्ठ्यः षष्ठाहस्ततो नवाहो नवरात्रो यो वक्ष्यते । अभिजित्स्वरसामानो विषुवानावृत्ताः स्वरसामानो विश्वजिज्ञेति । अत्रापि तेष्वेवाभीवर्तान्वायतनं संवत्सरसंमित इति वचनात् । ततो गोआयुषी । तदनन्तरं दशराषस्ततो महाव्रतमित्येष सप्तचिंशद्वाचः । चयाणामहर्ष्याग उच्यते । परिभाषान्यायेन गोआयुषी चतुरावृत्तो ऽभिज्ञव इत्यागन्तून्पञ्चचिंशद्वाचे । अहस्तुरावृत्तो ऽभिज्ञव इत्यागन्तून्केकात्रचत्वारिंशद्वाचे^२ । अहस्तुरावृत्तो ऽभिज्ञवो महाव्रतं चेत्यागन्तूनि चत्वारिंशद्वाचे ।

३. संवत्सरसंमित इति सूत्रान्तः । खण्डग्रन्थ व्याख्या क्रियते । चतुर्विंशत्यमहस्ततस्तथो ऽभिज्ञवास्ततो नवरात्रो वक्ष्यमाणकः ।

४. अभिजिदादयो यथादिष्टक्रमसमुच्चिता नव ।

५. संज्ञाकरणं शास्त्रसंन्यवहारार्थम् । अभितो^३ नवरात्रं (१३.)

१८. २) चेत्येवमादयो ऽपदेशाः ।

६. अभिज्ञवो नवरात्रानन्तरम् । गोआयुषी अभिज्ञवानन्तरम् । दशरात्रो गोआयुर्भामनन्तरं महाव्रतं दशरात्रानन्तरम् ।

१ A रात्रिचयवि० CD ऽतिरात्रिचयवि० M ऽतिरात्रिचयवि० ।

२ A षट्चिंशद्वाचे । ३ A OD अभिजितो ।

७. चतुर्विंशं चथो ऽभिज्ञवा इत्यारभ्य य उक्तो ऽवावेकाक्ष-
पञ्चाशद्राचो श्रेयः ।

८. संवत्सरसत्त्वेण तुल्यतामापादितः । संवत्सरसत्त्वधर्मैर्युक्त
इत्यर्थः । तत्र उच्यन्ते दीक्षासङ्ख्याकालविशेषाः । अबुभ्रमु त्य इत्येव-
मादयश्च वैश्वदेवविशेषा अनारभ्यवादसिद्धाः^१ । अभीवर्तान्वायातनं
विषुवति ब्रह्मसामाभिज्ञवस्थान्वहमावृत्तिः । यज्ञागाराणां दाह-
विकल्पः^२ । अनूबन्ध्यावपान्ने (का० १३. ४. ६) वपनं । पूर्णाङ्क-
त्युदवसानीययोर्भेदेन करणम् । पयस्त्रयास्य । साम्निके यज्ञे^३ पृष्ठ-
ग्रमनीयो विकल्पेन रात्रिसत्त्वेषु नित्यः । तेषु नित्यो दादशाह
(१३. १४. ८) इति । यत्र तु ऊतानग्नीन्विभजन्ति । अन्येषु तु
सत्त्वेषु प्राग्निहोत्राङ्कतेरग्निविभागः । एवमाद्यर्थं संवत्सरसंमित
इत्युक्तम् ।

१८.

१. अथशब्दाद्वक्ष्यमाणको विशेषः । शेषं पूर्वेण समानम् ।
एकषष्टिरात्रे विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः ।
२. अभिजित्प्रभृति नवरात्रमभितः पृष्ठयौ कर्तव्यौ ।
३. तयोः पृष्ठयोरारुह्यस्तस्यस्त्रिंशदादारभ्य प्रतिहोम उत्तरः ।
४. वक्ष्यमाणः शतराचो ऽनूद्यमानो न्यायकृतः । किमस्यानु-

वादस्य प्रयोजनं । संवत्सरसंमितधर्मप्राप्तिः^१ । एतस्याच धर्मभेदाच्च-
त्वारिंशद्वाचाद्वाचिसत्त्वाणीत्युक्तम्^२ ।

५. प्रथम आभिन्नविकल्पस्य पुनश्चतुर्दशाभिन्नवास्ततो दश-
राचस्तदनन्तरं महाव्रतमित्येवं प्राप्तः शतराचः ।

१६.

१. गवामयनं नाम वक्ष्यमाणकं संवत्सरसंज्ञम् । तस्य सप्तदश
दीक्षाः कर्तव्याः ।

२. द्वादश वा गवामयनस्य दीक्षा भवन्ति । तुल्यकल्पाद्य
पृथग्योगकरणम् ।

३. तैषः पौषः । तस्य यामावास्या तां लोका मार्गशिरसो
ऽमावास्यामाहुः । कृष्णपक्षादिमासाङ्गीकरणेन वा तैषस्य भवति ।
ज्योतिषामयने ऽपि क्वचिद्वृष्णपक्षादिमासाङ्गीकरणमस्ति । सूश्रु-
तिलिङ्गानि च विद्यन्ते । अतस्तस्या अमावास्याया उपरिष्ठादेका-
हेन ते दीक्षेन् द्वितीयाथामित्यभिप्रायः । माघस्य वेति विकल्पः
कृष्णपक्षादिमासाङ्गीकरणेनैव^३ ।

४. तेषां दीक्षितानां माघस्यामावास्यायामुपवषयः पौषशुक्ल-
पक्षप्रवृत्तानाम् । फाल्गुनस्य वा माघशुक्लप्रवृत्तानां । एवमेव श्रुत-
त्वात् । नियमार्थं चैतद्वचनं प्रतिपदि स्थान्तदमावास्याविशेषात् ।

१ A संवत्सरधर्मसंमितप्राप्तिः ।

२ A om. द्वाचा ।

३ C D •कार्तैषैव ।

ततो अवमराचे^१ ऽस्यावग्रहे पूर्वं पातयित्वा दीचारम्भः । दुहेयं(?)
पर्वं चेत्पाद^२ इति सांवत्सराः ।

५. यदि द्वादश दीक्षा अङ्गीकुर्वन्ति ततः पौर्षमास्याः पुर-
क्षाच्चतुरश्रे दीचेरन्नेकादश्यां दशम्यां वावमराचे मति ।

६. तेषामेकादश्यां दशम्यां वावमराचपचे दीक्षां प्रारम्भमा-
णानां । ऋतुत्सस्य शुक्लपक्षस्येत्यर्थः । पञ्चम्यां प्रभवः सुत्याकालः ।

७. अर्ह्योगक्रमार्थो ऽनुवादः ।

८. तदनन्तरम् । चशब्दः ममुच्चयार्थः । तेन तथा युक्तान्पञ्च
मामानुपेत्येत्येवानयोरङ्गोर्यहणं^३ न भवति ।

९. पृष्ठ्यः पञ्चमो येषां त इमे पृष्ठ्यपञ्चमा अभिप्रवाः । तेन-
तेन क्रमेण सन्निष्ठा उपयन्ति ।

१०. प्रायणीयादारभ्य एवमर्ह्युक्तः प्रथमो मासः । स इति
विशेषणाच्चेतरे ।

११. तथा युक्तान् । कथं युक्तान् । पृष्ठ्यपञ्चमाभिप्रवयुक्तान्
पञ्च मामान् प्रथमं द्वितीयं तृतीयं चतुर्थं पञ्चममिति । एतानुपेत्य
इत्येत्यर्थः ।

१२. षष्ठस्य मासस्यार्ह्योग उच्यते । पृष्ठ्यचतुर्थान् चीनभि-
प्रवानुपयन्त्यनेन क्रमेण ।

१३. ततश्चतुर्थः^४ षष्ठशेभ्यो ऽनन्तरं नवरात्रमनेन विभागेनो-
पयन्ति । अभिजितं चींश्च खरसान्प्रसृतो विषुवन्तम् । एवमथं

१ नवमराचे, C अवमराणि । २ M निचौर्यं धर्मेवेत्याह ।

३ C'D •वेत्येत्येतदीर् । ४ C D M चतुर्थे ।

प्राग्निपुवतो ऽष्टाविंशती मासः । विपुवांस्तु तावद्वर्षित एवाश्वे ।
मावरेषां न परेषामित्याहु रिति' (कौ० २६.१) श्रुतेः ।

१४. पृथ्वादारभषाया खर्ध्वं विश्वितस्तुरस्तुरो ऽभिज्ञवातु-
पयन्तीति श्रुतेः ।

१५. पृथ्वाभिज्ञवौ चान्यन्नं खेनखेनाहर्षागेन पृथ्वादारभ
प्राग्निसोन्येनावर्तते । चकारः समुच्चयार्थः । अतश्च माषाट्तिरश्च-
र्षागाट्तिस्त्रोभयं भवति ।

१६. अत्रप्रसु त्व इत्येवमादीनि चान्युक्तानि षष्ठ्याहो
द्वितीये ऽभिज्ञव इत्येवमादिना अन्येन तान्यवर्तको । चतुर्थद्वितीय-
द्वितीयप्रथममिति ।

१७. विपुवतो ऽगणितादूर्ध्वमाट्त्तास्त्वरसाशो विश्वमितं श्री-
येत्य ततः 'पृथ्वांस्तस्त्रीणभिज्ञवान् च मासो ऽष्टाविंशती । अष्टा-
विंशिनावभितो विपुवन्तं माषाविति (कौ० २६.२) श्रुतेः ।

१८. एवमिषमाट्तिः । पृथ्वप्रथमैर्माषैः । य एष पृथ्वः पञ्चहः
श्रुतः परस्तात्पर्येति तेन माषा चाट्त्ता इति वदन्त इति
(२६.१) श्रुतेः । एवमेते द्वितीये पटले पञ्च माषा उक्ताः । षष्ठ
उच्यते ।

१९. चीनभिज्ञवालुपयन्ति पूर्ववदन्त्यमाट्त्तान् । चासुर्गा-
मिति यथोद्दिष्टौ' न क्रमेण । ततो दशराचं । ततो अष्टाव्रतं तत
सद्व्यमविराचम् ।

१ Com. न परेषाश्च । २ A ततो ऽष्टा पञ्चमा तः । ३ M यथोपदिष्टेन
O यथोद्दिष्टौ ।

२०. संज्ञदत्र गवामयनस्य दौषा इत्येवमादिको य उक्तः ।
स्यभुत्या तावदेवं पूर्वकारिवशादन्यथापि भवतीति सूचारम् ।

२१. तदिति सर्वेषां गवामयनं निर्दिश्यते । गवामयन-
प्रकृतौनि संवत्सरसप्तमि भवन्ति ।

२२. तेषु संवत्सरसप्तमेषु विकारो वक्ष्यमाणो अन्य दशराजाद्
द्रष्टव्यः ।

२३. दशरात्रेयः पृथक्कं वर्जयित्वा अन्यस्य स्थाने^१ ऽभिन्नतः कार्यः ।
तदेवंयुक्तमभिन्नवाचनं नाम संवत्सरसप्तमम् । चतुर्पादीनि वैश्व-
देवानि सप्तमे भावे । पञ्चमादीन्चतुर्मे । आदितो ऽजश्चेद् इति
न्यायात् ।

२०.

१. उत्सर्गिणामयनं नाम संवत्सरसप्तमं गवामयनधर्मघाहि ।
तत्र विधिं वक्ष्यामः ।

२. यानि गवामयनप्रकृतेः पौर्णमासीभिः सह सुत्यान्यहानि
संगच्छेद्युप्तान्युत्सृजेरन् सत्त्रिणः । पौर्णमासीशब्दो ऽयं यजमामाया-
सर्वसन्^२ उत्तरसूत्रे कर्मनिर्देशात् ।

३. वाशब्दो विकल्पायः । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजनीयदिवसाभ्यां^३
सह यान्यहानि संनिपतेयुप्तान्युत्सृजेरन् ।

१ A om. the first six words.

२ A शब्दो यजनीयवाचनम् ।

३ C यजमान --- च दि । sec. h. यजनी D has lacuna between वा-य
M यजमानाच । A यजनी ।

४. उभयोरपि काशकल्पयोरविशेषादेकषिकं स्तोमं^१ सुवीरन् ।
 ५. वाशब्दो विकल्पार्थः ।
 ६. एकैकांशुचं स्तोत्रियाणां वोत्सृजेरन्^२ ।
 ७. यजुषां चैकैकस्योत्सर्गः । आध्वर्यवस्योपदेशः । एकैकस्य प्रतिगरस्योत्सर्गार्थः ।
 ८. अहस्तुर्गपत्रे तस्मिन्नहनि प्राजापत्यः पशुः कार्यः ।
 ९. तस्मिन्नहन्यत्सृज्यमाने यद्देवतः सवनीयस्तेन वा यजेरन् ।
 १०. तत्र तस्मिन् पशौ पशुतन्त्रे सवनीयहवींश्चन्वायातयन्ति । पशुतन्त्रवचनादपपशुपुरोक्षाग्रहवींश्चन्वायातयन्ति । तस्य वपया प्रचरन्ति । ततः सवनीयेनाष्टाकपालेन । तत आग्नेयेनाष्टाकपालेन । ततश्चरुषैन्ध्रेण । तत्रातःसवनं संतिष्ठते । पशुपुरोक्षाग्नेन प्रचरन्ति । ततः सवनीयेनैकादशकपालेन । ततो मरुत्वतीयेनैकादशकपालेन । ततो दध्नैन्ध्रेण । तन्माध्यन्दिनं सवनं संतिष्ठते । पशुना प्रचरन्ति । ततः सवनीयेन द्वादशकपालेन । ततो वैश्वदेवेन द्वादशकपालेन । ततश्चरुणाग्निमाहतेन । तत्तृतीयसवनं संतिष्ठते । इति ऋन्दोगानां । तैत्तिरीयाणामध्वरकल्पे वैश्वानरेषु^३ सवनीये च पशुपुरोक्षाग्ने^४ त्वेकस्मिन्सवनीये होता यच्चदिन्द्रमिन्द्रस्याप्तपुरोक्षाग्रमिन्द्र प्रस्थितं

१ A om. अपि काशकल्पयोर । २ The words of the text एकैकां वा स्तोत्रियाणां सुत्सृजेरन् इत्याद्यां यजुषां च formed orig. one Sūtra in A, but have been di-joined in three. In M they form three Sūtras, in C D E and G form one Sūtra, which in C has been alt. by sec. h.

३ A om. च । ४ A.C (orig.) D वैश्वानरेषु । ५ A M पुरोक्षाग्रे जे C ० शो जे । sec. h. जे D पशुपुरोक्षाग्रे जेक० ।

कुषाणो वेत्विति । न यथासवनीयवितारणं^१ सवनाभावात् । संतिष्ठत इत्यर्थवादः पशूपदेशात् । इमं तु माघिनं ऋवे स यो वृषा वृष्येभिः समोका इति मरुत्वतीयस्य याज्यापुरोनुवाक्ये मन्त्राच्चाये वृष्टे एव^२ । दध्नः प्रति त्वं चारुमध्वरमित्याग्निभारुतस्य पुरोनुवाक्या यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वेति याज्या ।

११. तेषां सवनीयानां वा तदाख्यानां स धर्मो भवति यः पशुतन्त्रे षोडशमानानाम् । कश्चासौ । न निगमाः सन्ति । पशुतन्त्रे षोडशमानानामिति सूचारम्भे यथैते सवनीयहविर्देवतानिगमाः प्रेषे च तथैव स्युरिति ।

१२. परस्याहो ये स्तोत्रियास्तानुरूपान् कुर्वीरसाह^३ उ-
त्सृज्यमानस्य ।

१३. अथार्थमतिप्रेषो ब्रूहे सृत्यामग्नीदिति ।

१४. उत्त्यायेति वचनात् पृष्ठग्रमनीयमकला । अग्रब्दाद्
दादशाहान्ते पृष्ठग्रमनीयं च ।

१५. उभयीः पौर्णमास्यमावास्या उत्सृज्यमानाः उत्सर्गिणामयनं
समाय^४ संसदामयनमुपेयुः । संयोगाद् व्यवतिष्ठत इति (१.१.५)
विद्व उभयीरुत्सृज्यमाना इति वचनादितरयोरपि पक्षयोरेकत्रिकं
वेत्यनयोर्दादशाह एव ।

१ A वीतारणं In C the words from वितारणं to चये are bracketed by sec. h. २ A om. वृष्टे एव । ३ A •ग्राहयन्तः C •रन्ति । तेरुह M •भ्रूतस्य । ४ C M om. उत्सर्गिणामयनं समाय D om. the text from उत्सर्गिणा• to इति वचनाद् ।

२१.

१. आदित्यानामयने संवत्सरसन्ने वक्ष्यमाणको विकारविधिः ।
 २. एकस्मिन्नहनि चिद्वत्परस्मिन्नहनि^१ पञ्चदशः । एवमहर्ष्य-
 त्यासः । पूर्वस्मिन्पटले प्राग्विषुवतः पटले ऽहःसमुच्चये इत्यर्थः^२ ।
 ३. अभिज्ञवस्तोमाविति वर्तते । विषुवत उत्तरस्मिन् पटले
 पञ्चदशचिद्वतौ स्तोमौ । पूर्ववद्भ्यासः ।
 ४. मध्ये पृथ्याः पार्श्वयोरभिज्ञवा इत्येवंरूपा मासाः ।
 ५. षष्ठे मास्यभिज्ञवचयं कृत्वा ततः पृथ्यमुपयन्ति नवरात्रं च
 पाठक्रमेण ।
 ६. नवरात्रे यो ऽभिजिन् तस्य स्थाने दृश्यति सवम् । दृश-
 यतिसवेन्द्रस्तुतावभिजिद्विषजितोः स्थान इत्येतरेधिणाम् ।
 ७. विश्वजितः स्थाने इन्द्रस्तोमम् ।
 ८. इन्द्रस्तुतो ऽनन्तरं पृथ्यमुपेत्याभिज्ञवः पृथ्यादनन्तरम्^३ ।
 ९. उपप्रयन्तो अध्वरमिच्छाञ्चं ब्रूह्म इत्येवमादिभिर्विशेषैर्धं
 उक्तो नवरात्रः सह दशमेनाह्ना च उच्यते ब्रूह्मच्छन्दा दशरात्रः ।
 शास्त्रान्तरीयो वा यथावचनं छन्दसां व्यभिचारेण ।
 १०. संख्यान्तरे पञ्चम्रात्रे^४ नियमः ।
 ११. देवा इ पशुकामा इत्येवमादिगोह्निद्वक्तथस्तदनन्तरम्^५
 बलभित् । तावुद्भिद्वक्तभिदौ यथोद्दिष्टौ दशरात्रादनन्तरमुपयन्ति ।

१. १ C D M om. परस्मिन्नहनि C in marg. परस्मि । २ M प्राग्विषुवतः
 अशुद्राच इत्यर्थः । ३ A C D om. इ । ४ A प्रात्र । ५ A अत्र
 instead of पञ्चम ।

१२. सप्तमं मासं यथोक्तं कृत्वा ततो मध्येष्टकांश्चतुरो मासा-
नुपेत्य क्रमेण ।

१३. द्वादशे मासे मध्येष्टक्यौ दावभिन्नवौ कुर्वन्ति ।

१४. मध्येष्टक्योरभिन्नवधोरवकारे गोत्रायुषी उपेतये ।

१५. कन्दोमद्ग्राह इति शाखाकारे विग्रिष्टस्य द्वाहा-
स्याख्या । कन्दोमरूपो वा द्वाहाकन्दोमद्ग्राहः । दृष्टद्वयकार-
श्रुतारूपात्^१ । तं कन्दोमद्ग्राहं गोत्रायुर्ध्यानन्तरमुपयन्ति^२ ।

२२.

१. अङ्गिरसामयनाख्ये संवत्सरसत्ते विधिं वक्ष्याम इति
वाक्यशेषः ।

२. अभिन्नवास्त्रिदृत्सोमकाः ।

३. प्राग्निषुवतः पटसं पूर्वं पटसं । तस्मिन्प्रक्षारभणान्नासानु-
पयन्ति ।

४. षष्ठ्योदयान्प्रक्षान्नामिति यावत् ।

५. यथोद्दिष्टेन क्रमेण ।

६. अभिजितः स्थाने दृष्टस्तिसवमिन्द्रसोमं (२१. १) विश्व-
जित इत्येवमादि ।

^१ not quite legible in A; M दृष्टया -- यात् । ^२ A om. यवकारस्य
C सावक्यात् alt. to साक्यात् D सावक्यात् ।

२३.

१. दृतिवातवतोरयनाख्ये संवत्सरसन्ने वक्ष्यमाणको विधिः ।
२. पृथ्व्यस्तोमानां चिद्वदादीनामेकैकेन मासंमासमुपेयुः ।
३. विषुवतः स्थाने महाव्रतं भवति ।
४. 'आवृत्तानां त्रयस्त्रिंशद्ग्रादारभ्य प्रातिलोम्येन पृथ्व्यस्तोमाना-
मेकैकेन मासमुपेयुः ।
५. सर्पसन्नं वक्रुमारभ्यते^१ । तच्चातिरात्रावभितः । सर्पसन्न-
विशेषणमेतत् ।
६. सर्पसन्नस्य मध्ये सर्वं एवाग्निष्टोमसंस्था दिवसाः ।
७. दशकाः स्तोमाः प्रत्यहमस्य सन्तीति दशदशी । ईदृशः
संवत्सरः सप्तातिरात्राभ्याम् ।
८. द्वादशकाः स्तोमा अस्थेति^२ द्वादशीको ऽसौ विषुवान्सर्प-
सन्नस्थायं विधिः । गवामयनमेवैतत् स्तोमसंस्थाविशिष्टमिति गवा-
मयनं वाभिगरश्रुतेरिति तत्र (२४. ४. ४८) कात्यायनस्य ।

२४.

१. कौण्डपायिनामयनं नाम संवत्सरसन्नं । तस्य माससंमिता
दीक्षाः । दीक्षानिधमैर्मासं व्याप्नुयुरित्यर्थः । अत्सदकाः कुण्डप्रति-
रूपास्रमसाक्षैः^३ पीयते सोम इति यागाख्या^४ ।

१ C D आहवण्यस्तोमानामेकैकेन मासंमासमुपेयुः । २ O D M सर्पसन्नं च
सर्वकारभ्यते । ३ A C M (orig.) D (?) द्वादशीको । ४ A (orig.) अस्र,
in marg. त् C अस्रप्रतिरूपानि; in marg. क instead of प D अस्रप्रतिरूपानि.
M अस्रप्रतिरूपानि इति यागाख्या । ५ C योवाः M योग्याः ।

२. क्रीत्वा सोमं राजानमुपनक्षेति वाचनिकमेतदुपनक्षो-
पनक्षम् । तद्योपसद उपेत्य कर्तव्यं । तथा च युत्यन्तरमुप-
सद्भिश्चरित्वा सोममुपनक्ष स्रत्यास्थानेषु मासमग्निहोत्रं जुहति
(का० २४. ४. २४) । तन्मन्त्रवत्सायंप्रातर्होमकर्मतो^१ इदाम्नासं
भवति (?) ।

३. दर्शपूर्णमासकर्मभ्यामेकतन्त्रक्रियया मासमुपेयुः । तन्त्रेण वा
समस्तचोदितत्वात् अग्निहोत्रं चेति (२८. २९) कात्यायनस्य ।

४. चातुर्मास्यपर्वणां वैश्वदेवप्रभृतीनां चतुर्णां एकैकेन मासं-
मासमुपेयुः ।

५. चिह्नता मासमुपेयुः । पञ्चदशेन मासं । सप्तदशेन मासं ।
ह्रस्वविंशेन मासं । चिण्वेन मासमिति ।

६. उत्तमे मासे ऽयं विधिः । अष्टादशाहं चथस्त्रिंशत्सोमे-
नोपेयुः ।

७. अष्टादशाहानन्तरं दशरात्रं ततो महाव्रतं ततो ऽति-
रात्रम् । इतिकरणाय प्रायणीयः ।

८. सो होचस्य कर्ता चोदनाप्रातः सो ऽध्वर्युः स पोतेति^२ स
एवाध्वर्यवपोनीये जुर्वात् ।

९. सो मैवावदस्यपदार्थे^३ प्रवृत्तः स एव ब्रह्मत्वप्रतिपत्तये^४
जुर्वात् ।

१ A सोमं क्रमती इदाम्नासं भवति O सोमक्रमतो इदाम्ना० M तन्त्रं चः
प्रातर्प्रातर्होमकर्मतो इदाम्ना मा० । २ C D M om. स पोता ।
३ O D M ० पदार्थे । ४ C ० चर्त्ते D प्रतिपत्तये M ० चर्त्ते A om. स ।

१०. य औद्गाचकृतस नेद्गाच्छावाकीये कुर्यात्

११. यः प्रसोचाख्यः स ब्राह्मणाच्छंसिगावस्तोत्रिये कुर्यात् ।

१२. यः प्रतिप्रस्तातोच्यते स आग्नीध्रोमेदले कुर्यात् । एवमेते
पञ्च खानीतराणि च कुर्युः ।

१३. यः सुब्रह्मण्यः स सुब्रह्मण्य एव ।

१४. गृहपतिरपि स्वकर्मैव कुर्यात् । परिमह्याग्नायां^१
द्वयोरनुवादः ।

१५. देशो होतृषटनाहवनीयसमीपादिः । कालो निमेष-
क्षणाद्युपलक्षितः । स च यज्ञे प्रयुज्यते अस्मिन्काल एतत्कुर्यादिति ।
तद्यथा वषट्कृते जुहोति वषट्करोतीत्यादि । देशस्य कालस्य देश-
कालौ । तौ च व्यवस्थितौ क्रियाङ्गत्वेन क्रियाभेदाच्च भिन्नौ । तच्च
कर्तृभेदे^२ प्रकृतिवदनुष्ठानं शक्यमेव^३ । इहैकस्य कर्तुरनेकक्रियोपदेशे
तत्तत्संबद्धयोर्देशकालयोः संनिकर्षणोहोपनिपाते^४ अनियमकारिणः
शास्त्रस्थाभावादिति प्राप्त आह । अत्रैदेश्याप्रधानस्य^५ वशं नयेत् ।
होचादेरयमुपदेशः । तच्च क्रियाविशेषयौगपदेनासंभाव्यदेशकाले सन्न-
मप्रधानस्य मैत्रावरुणादेर्वशं नयेत्^६ । तदापन्नं कर्तृत्वं^७ कुर्यात् इत्यर्थः ।
आत्मीयं^८ मैत्रावरुणादेः समर्थं^९ स्वयमाध्वर्यवादि कुर्यात् । तस्य
प्रत्यक्षत्वात् । अप्रधानस्य वशमनया व्यवस्थया नयेत् । कया । उच्यते ।

१ O D परिमह्यायां । २ O D प्रकृतवद् । ३ A वाक्यम् ।

४ A कर्मणो । ५ C D देश्या अप्र० । ६ C D om. the words from
तच्च क्रिया to नयेत् । ७ A तदापदंतकर्तृत्वं C तदापन्नं तत्कर्तृत्वं D M तदापन्नं
तत्कर्तृत्वं । ८ A आत्मीय C M सं० । ९ A समर्थं C मैत्रावरुणादेर्वशं
M मैत्रावरुणादेर्वशं ।

अवैदेश्याः । विदेशे भवं वैदेश्यम्^१ । न विद्यते वैदेश्यमस्यां व्यवस्था-
यामिति सा व्यवस्था अवैदेशी । ईकारेण स्त्रीप्रत्ययेन । अतस्तथा
शुक्लं भवति । मैत्रावरुणादिर्हीचं^२ कुर्यात् । होत्रपदन एव कुर्यात्^३
विदेशे । अचोदाहरणम् । परिव्ययणीयां मैत्रावरुणो ब्रूयात् ।
शूपानां परिव्ययणं होता कुर्यात् । विप्रतिषिद्धकरणसमवायादिति^४ ।
तथा^५ इतरमन्यस्त्रेषां यतो विशेषः स्यादिति मीमांसकाः ।

१६. गत्वागत्वा यथादेशमितराणि योत्राच्छावाकनेन्द्रादिधि-
ष्यानि सुखासनसंबन्धीनि^६ कर्माणि कुर्युः । तथा च कात्यायनः ।
सुखासनेभ्यो ऽनुप्रसर्पञ्जितराणीति (२४. ४. ४७) ।

१७. एकाहश्चतुर्विंशमभिजिद्विंशजिद्विपुवन्महाप्रतादिः । तत्सं-
घातः समानजातीयसमुदायः । तत्रैकाहश्चतुर्विंशमित्येवमादिरहः-
संघातमापद्यमानः समुदायं प्रविशन् वक्ष्यमाणानि ताद्यमानरूपाणि
क्षभेत । परिभाषाप्रसङ्गेनेदमारभ्यम् ।

१८. संघाताः पृष्ठ्याभिन्नवच्छन्दोमस्तरसामप्रभृतयस्त्रेषु भवं
सांघातिकमहः । तद्यदेकाहीभवतीति^७ ततस्तस्मात्ताद्यमानरूपाणि
निवर्तन् न भवन्ति इत्यर्थः ।

१९. अयं यज्ञ इति याज्या हारियोजनस्य । इह मद एव^८
मघवन्नित्यतिप्रैषः । सह पुरोनुवाक्यया परा याहीत्येतयाङ्गभूतया^९ ।

१ A (by alt.) उच्यते विदेशस्य भावः वैदेश्यं M विदेशभावी । २ A M •यादि-
शौचं कुर्यात् CD •सिर्षात् । ३ C कुर्यात् विदेशो । ४ A •विदेशे करणं ।
५ A ins. •देव । ६ CD सुखासं । ७ CD तेषामेकाधिकी भवति
A तदादेः । ८ CD om. एव । ९ CD M यज्ञभूतया ।

श्रेयस्य पुरोनुवाक्यापहसं प्राधान्यार्थम्^१ । तेनाग्निष्टुति शोभत
 आग्नेयौ कर्तव्या श्वःसोचिया । अतुरूपाः श्वःसोचिया इति (१२.
 २. १) चे उक्ता शोचिकायां कदन्तः कर्तव्याः । तद्यथा । अदिश्र
 नाञ्जयोवेति द्वतीयः । आहारं मैत्रावरुणस्येत्यत्र संभवः । अथशुष्की-
 याश्च । अप प्राचो ब्रह्मणा ते उरं नः । अग्नि तष्टेव दीधया मनीषा-
 नित्यभितष्टीयमित्येतानि तावमानरूपाण्युच्यन्ते । संज्ञाकरणं प्राञ्ज-
 संश्ववहारार्थम् । नित्यमेतन्प्रागुक्तमादङ्गो ऽन्तरेण प्राचयोद्यनी-
 यादित्यादिभिः शिष्टे (१२. १. १) पुनर्वचनमद्वादशाहविकारार्-
 थम् । प्रथमेन परिभाषां कृत्वा कौण्डपायिनामयनस्य यद्वक्तव्यं तदाह ।

२०. यद्यपि कौण्डपायिनामयने संपूर्णो विधिस्तथाप्यभौवतां-
 न्वावातनमहःसंस्कार्यागो गवामयनस्यैव यः स एव यद्वीतयः ।
 एवग्रन्थो नाम मध्ये प्रयुक्त एकदेशस्यापि संज्ञाज्ञापनार्थः । तथा च
 जैमिनिः । गवस्य च तदादिलादित्याह^२ ।

२५.

१. उपेयुरिति वाक्यशेषः ।

२. चतुर एव भाषानुपपद उपेयुः ।

३. चतुर एव भाषान् सुच्यन्तीति^३ सुत्याभिर्वाग्भुवन्नि ।

^१ G (orig.), D भाष्यार्थं C (sec. h.) प्रथमार्थं M प्राधान्यार्थं A प्राधान्यार्थं ।
^२ O तदादिद्वयादि (in marg. •स्यादि) D तदादिद्वयादि M तदादिद्वयादिद्वयादि ।
^३ C D M om. इति ।

४. चादृशौ गवामद्यमस्य प्रथमोत्तमौ मासौ तादृशावस्थापि भवतः ।

५. चण्ड्यात् गवामद्यमवत् ।

६. गवामद्यमवत् ।

७. तदेतस्वन्सरषष्ठं चतुरो मासानित्यत आरभ्य शुक्लकतापक्षितमित्याचक्षते । प्रसिद्धा हीयमस्य संज्ञेत्यभिप्रायः ।

२६.

१. तापक्षितं दीक्षासंस्वरमिति च कात्यायनः (२४.४.१) ।

२. उपसदो ऽपि तापक्षितः संवत्सरमेव भवेद्युः ।

३. स्रत्याभिरपि संवत्सरं व्याप्नुवन्ति । इतिकरणः परिभाषार्थः ।

४. तदा सर्वनाम्ना दीक्षादेरुक्तस्य निर्देशः । तदेतन्नापक्षितं नाम प्रसिद्धम् ।

२७.

१. दीक्षानियमा महातापक्षिते संवत्सरषष्ठं कार्याः ।

२. संवत्सरानेव प्रकृतत्वात् ।

३. चीन् संवत्सरान् स्रत्याभिर्याप्नुवन्ति ।

१ In A the words विपुर्वाच form one Sūtra and are explained by महासप्तमवत् । This is probably more correct than the reading of CD which unites both words with the following Sūtra.

२ CD उपसिनी ऽपि ।

४. इति धदुक्तं तन्नाहातापचितं नाम सप्तम् ।
 ५. सर्वसिद्धेव ब्रह्मसंवत्सरे गवामयनस्याभ्यासः कार्यः ।
 ६. संहार्या मासाः प्रथमषष्ठसप्तमोत्तमा एकाहानां^१ संहारान् ।
 तान् संहार्यान् परिहाय गवामयनाभ्यासो ब्रह्मसंवत्सरे वा भवति ।
 सप्तसप्त गवामयनस्य^२ ।
 ७. अतिरात्रसंख्यं प्रथममहस्ततः सप्तसप्तशतान्यहानि च्छन्दोग-
 वशेन । ततो ऽतिरात्र इत्येतद्द्वयोः सहस्रसाध्यमित्येवंसंज्ञकं सप्तम् ।

२८.

१. त्रिंशत्संवत्सराख्यं सप्तसुच्यते । तस्य गवामयनं प्रथमः संवत्सरः ।
 २. अथशब्दः क्रमनियमार्थः । आदित्यानामयनमपि संवत्सर-
 मनुषङ्गान् ।
 ३. अङ्गिरसामयनमपि संवत्सरं भवतीत्यर्थोऽथशब्द इत्युक्तम् ।
 ४. त्रिंशत्संवत्सरं नाम सप्तं प्रजातिकामानां^३ सन्निष्ठां भवति ।
 ५. "प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरमित्यनयाख्याया द्वादशसंवत्सरं सप्तम् ।
 तत्र त्रिप्रभृतीनां सत्सुषां पृच्छसोमानां चिदृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशा-
 नामेकैकेन चींस्त्रीन् संवत्सरानुपेयुः ।
 ६. शास्त्रानां षट्त्रिंशत्संवत्सरप्रसिद्धाख्यमेतत्^४ सप्तं । तत्रैते-
 षामेव चिदृदादीनामेकैकेन नवतव संवत्सरानुपेयुः ।

१ M एकाणां । २ A ins. वा । ३ C D प्रजापतिः । ४ As far as
 उपेयुः in A om. ५ C D om. एवम् ।

७. एतेषामेव चतुर्णां चिददादीनां पृथक्सोमानामेकैकेन पञ्चविंशतिःपञ्चविंशतिः संवत्सरानुपेयुः । तेन साध्यानां शतसंवत्सरमित्येवंनाम सप्तम् ।

८. तथा च पञ्च पञ्चाशतः संवत्सरान् चिदतः पञ्च पञ्चाशतः संवत्सरान्पञ्चदशाः^१ पञ्च पञ्चाशतः संवत्सरान् सप्तदशाः पञ्च पञ्चाशतः संवत्सरानेकविंशतिः । पञ्चपञ्चेति वीषा चतुर्णां व्याप्तार्था ।^२ इत्येतद्विषयज्ञां सहस्रसंवत्सरमित्युच्यते ।

२६.

१. सरस्वत्या विनशनें प्रसिद्धं । तत्र दीवा सरस्वतामां सन्नाषाम् ।

२. दीवानन्तरं^३ प्राकृतक्रमेण सोमं क्रीत्वोपनद्यातिथ्यान्ते पुनर्वचनात् । तत उपसद उपेत्य क्रमार्थो निर्देशः ।

३. उपसदनन्तरं प्राथम्येणमतिराचं कुर्युः । तथा च कात्यायनः । सरस्वतीविनशने द्वादशाहवहीचोपसदौ तत्रैव प्राथम्येणोऽतिराचः सांगार्यं चेति (२४. ५. ३१. ३३) ।

४. सांगार्येनामावासेनेद्वा यूपदेशे स्थितध्वर्युः शम्भा पराश्व । शम्भा प्रसिद्धा याज्ञिकानाम् ।

५. तत्र शम्भापाते गार्हपत्यं निदध्यात् ।

६. षट्चिंशत्प्रक्रमा यस्मिन्पूर्वमे गार्हपत्यात् षट्चिंशत्प्रक्रमो

^१ In O D from पञ्चदशाः to संवत्सरान् om. पञ्चदशाः संवत्सरान् । ^२ A उपसदनन्तरं ।

^३ C D ins. पञ्चपञ्चाशतः

द्वयः । सप्तपथापेक्षं^१, वज्रवचनं । तेषु षट्पिंशत्प्रक्रमेषु आहवर्गोप-
मभाद्भाति स्थापयतीत्यर्थः ।

७. यदो यज्ञागारं चक्रीवदाकारं भवति^२ ।

८. आग्नीध्रमप्यागारं तथैव चक्रीवदाकारं भवति ।

९. सप्तसूत्रानुभ्राकारो धूपो भवति ।

१०. अखातानुपरवान् कुर्वन्ति ।

११. षोडशो ऽत्रापूर्वमाषपञ्चसमेतममावाख्येन कर्मणा ग्रन्था-
पाते ऽभ्यसन्तो^३ यन्ति ।

१२. तेषामेवं गच्छतां क्रमप्राप्तार्थां पौर्षमाख्यां गौःसंज्ञकं^४
सकथ्यसंख्यो वृहत्सामा भवति ।

१३. षोडशो ऽत्रापञ्चीयमाणपञ्चसमेतं पौर्षमाख्येन कर्मणा
यन्ति सन्निपः ।

१४. तेषां सन्निषाममावाख्यायां क्रमेणागतायामाद्युःसंज्ञक
सकथ्यसंख्यो रथम्बरसामा भवति ।

१५. प्रतीपमनार्जवं^५ पूर्वेण पक्ष्या सह यजमाना यन्ति ।

१६. अपोनम्रा देवता । अख्यो षो ऽयमपोनम्रियस्रवः । तं
निदध्य वक्ष्यमाणदृषदत्यथ्यये ।

१७. तदस्थानीकस्रुत आह नामेति सुरोत्तुवाक्या । अस्मिन्पदे
परमे तस्मिन्वांसमिति आख्या । अपोनम्रियस्रेति वचनात् । तेषां
विष्वाखिनामपोनम्रियस्रपेते न भवतः^६ ।

१. CD सप्तपथा. २. CD तचक्रीवदाकारं. ३. CD चक्रीवदाकारं.

४. A. अख्यो. ५. A. O. D. नौ; M. om. ६. O. चामार्जो. A. चामार्जेनपूजो.

७. A. •नामपञ्चीयस्रपेते ।

१८. दृषदती प्रसिद्धा । तदप्यथो देशविशेषः । तस्मिन्नपौ-
नत्रियसहः ।

१९. निरूप्येति क्रमार्थः प्रत्ययो ऽनुवर्तते । अपोनत्रिययागाद्-
नन्तरं दृषदत्यप्ययात् सरस्वतीमपि यन्ति । सरस्वतीमप्येते यन्ति^१ ।
अपिशब्दात्प्रतिषिद्धामप्यवभृथे । तथा च कात्यायनः । नावभृथं
सरस्वत्यामित्याह (२४. ६. २२) ।

२०. शतसङ्ख्यासु गोषु गर्भिणीषु शाखान्तरात् । स्वभमषु-
त्सृजन्ति । गोमण्डल एवोत्सृजेयुर्दीक्षाकाले ।

२१. यदैवैतच्छतं गोरूपाणां सहस्रं संपद्यते तदैवोत्थानमथ-
शब्दात् ।

२२. तेषु गोरूपेषु मृतेषु वा सन्नोत्थानं भवति । वाशब्दो
विकल्पार्थः ।

२३. सन्नोत्थानं वा^२ भवति ।

२४. अथमपर उत्थानपक्षः । शम्भाप्रास्तेन गच्छन्तः ज्ञात्रं
प्रस्रवणं प्राप्य तस्मिन्नेवाग्रथे कामाद्येष्टिं निर्वपेयुः । ज्ञात्रः^३ प्रस्रवणो
सोकप्रसिद्धः ।

२५. या अग्रथे कामाद्येष्टिस्तस्यां समाप्तार्थां सत्यां न तु
तदर्धं ते^४ । अतस्त्रान्यस्मा अनृत्विजे दानम् । अस्यां च वडवां ।
पौदसीं च मानुषीं । धेनुके प्रत्यग्रप्रसवे । केन^५ प्रथोगादनुकल्पिते

१ A om. these four words.

२ C D om. वा । ३ Com. । ।

४ C D (?) M. om. समाप्तार्थां ।

५ A च चोदादनुकल्पिते अपिपक्षेन ।

अप्रियत्वेन । कारपचवं नाम प्रसिद्धं । तं प्रति यमुनामवभृथमभ्य-
वयन्ति ।

२६. यदेतदुक्तं सारस्वतमेतन्निचावरुणयोरधनं नाम सप्तम् ।

२७. आद्यन्मयोरिहातिराचवचनात् । पूर्वस्मिन्नेतौ क्षः । अभि-
जिद्विश्वजितौ व्यसौ संवत्सरं भवतः । शुक्ले ऽभिजित् कृष्णे विश्व-
जित् । इन्द्रकुक्षी उन्मरे पौर्णमास्यामावासे उच्येते । तत्र गोत्रा-
द्युषी व्यस्ये भवतः । एकस्यां गौरपरस्थामायुः । उभा कुक्षी
शृणतां वार्चमं च माघोनं चेन्द्रकुक्ष्योः प्रेषलिङ्गम् ।

२८. इत्येतत्सप्तं सारस्वतमिन्द्रान्धोरित्येवंसंज्ञकम् ।

२९. आद्यन्मयोरतिरात्रौ मध्ये व्योतिर्गौरायुरित्येतान्यहानि
दृष्यकलितवदावर्तर्न । विश्वजिदभिजिताविन्द्रकुक्षी । विश्वजिदेक-
स्थामभिजिदपरस्थाम् । एतत्सारस्वतमयं गणः समाख्यातम् ।

३०. संवत्सरं दृषदत्या एव समीपे ब्राह्मणस्य गा रचेत् ।
ऋत्विज आचार्यस्य चेति ऋन्दोगानाम् । तेन यथैव तेषां वासस्तथैव
गा रचेत् ।

३१. व्यषेणं नैतंधवो लोकप्रसिद्धः । तस्मिन्प्रज्वलितमग्निं
धारयेदपरं संवत्सरम् ।

३२. इतीथे संवत्सरे एतत्कर्म । अन्यन्वाधानं पतीणहि स्थाने
दर्शपूर्णमासानां कृत्वा सरस्वतीदृषदतीसंगमागृह्णतो दृषदत्या दधि-
शेक तीरेणाग्नेयेनाष्टाकपात्रेण पुरोडाग्नेन शस्यापराशेशस्यापराशे
यज्ञमानो ऽवभृथप्रदेशेनेति ।

३२. [अक्षान् जनपदं प्राप्य तत्रैव यमुनायामवसृष्ट्यार्थं गच्छन्ती-
त्यर्थः] अक्षाख्यं तीर्थं यमुनां प्रति तामवसृष्ट्यमभ्यवेति ।

३४. दार्षद्वृतं दृषदत्यां भवति । संवत्सरं ब्राह्मणस्य गा रचे-
दित्येवमारभ्य यदुक्तं संवत्सरत्रयमेतत् दार्षद्वृतं नाम सप्त एका-
किनो ऽप्येतद्भवति । यजमानशब्दात् ।

३५. आदावतिरात्रस्ततस्त्रिवृत्सोमकाः संवत्सराः सहस्रस-
ह्याकाशेषां रूपं पूर्वकारिवशात् ज्ञेयम् । अभ्यासो बह्वसंवत्सरे गवा-
मयनस्येति (१३. २७. ५) स्तत्राख्योक्तं । तेन वा संवत्सरसहस्रपूरणं ।
ततो ऽतिरात्रः । एतत् प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरसत्तम्^१ । द्विरभ्यासो^२
ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये धयोदशो
ऽध्यायः समाप्तः ॥

१ C D M have only विःअक्षाख्यं तीर्थं । यमुनां प्रति तामवसृष्ट्यमभ्यवेति
(C विः M विः) and om. the words from अक्षान् to चर्यः A om. both,
text and Comm., and gives the reading quoted above in marg.
In the text of the Sūtra I beg to read विः । १ C (orig.)
D दार्षद्वृतं three times (once in the text and twice in the Comm.) ;
we should expect दार्षद्वृतं A om. text and Comm.

२ C D M •संवत्सरं ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः^१ ।

१.

१. व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्त्वाहीनानामित्युक्तम् ।
उद्देशक्रमेण मन्त्राण्युक्तानि । अथेदानीमहीनानामवसरस्तत्रैकोत्तराणां
धर्मविशेषात्पृथग्भूतानामुत्तरत्र वचनमितरेषां केषांचिदेकाहेः सह^२
धर्मसामान्यादिहानुक्रमण^३ न्याय्यं । तदर्थमाह । एकाहेषु एकसुत्येषु
कतुषु अहीनेषु द्वादशप्रकृतिषु यो विकार उच्यते स प्रकृतेरग्नि-
ष्टोमस्य विकारः प्रत्येतथ्यः । न त्वेकाहा अग्निष्टोमधर्मका एव ।
तेषां हि वचनेन अहीनानां द्वादशाहविकाराणामुपदेशविरोधः
उच्यते । द्वादशाहिकस्याह एकाहेति संदिश्यमानस्य^४ द्वादशाह-
धर्माः प्राप्नुवन्ति । समुदायकानां धर्माणामवयवे^५ ऽभिसंभवात् ।
तेन द्वादश दीक्षा द्वादशोपसद आग्निषामनिर्वचनं नामधेया-
ग्रहणमित्येवमादयः प्राप्नुवन्ति । तस्मिन्प्रत्यर्थमेकाहेषु प्रकृतेर्विकार-
वचनम् । यद्येवं व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिद्वादशाहस्यैकाहानां
चेद्वेत्तस्यैकाहवचनस्य किं प्रयोजनमिति । उच्यते । धर्मप्रत्यर्थमेत-
द्वचनं अतुर्विशमशामतादिषु । इतरस्तु द्वादशाहिकानां समुदाय-

^१ १ O D ins. चतुर्दशोऽध्यायः । १ A अने instead of सह ।

^२ २ O D इत्यान्युः । ३ O D •दः । ४ O D कर्मोपासकवचनेति समभवात् ।
in marg. भि ।

धर्माणामवयवे ऽपि संभवात् तस्मिन्वृत्त्यर्थमेकाहेस्त्विति । अहीनेषु
चेत्यहीनानामग्निष्टोमस्य प्रकृतिर्द्वादशाहस्य कथं नाम स्यातां ।
एकोत्तराणां तु मासाप्रवर्गा अहीना (१६. २०. ८) इत्येवमा-
दिकं धर्मजातमुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ।

२. दशमैकादशयोरध्याययोरुपदेशातिदेशौ प्रायेण परि-
भाषितत्वात् होतुरेव । द्वादशाध्याये प्रकरणं होत्रकाणामेव ।
तस्य समुदितस्य प्रदेशार्था परिभाषा । यस्मिन्नहनि यस्मिन्कतौ
धनजिदादौ यदहस्यतुर्विशादि प्रदिश्येत^१ सवनं वानुचरप्रभृति
षष्ठान्तृतीयसवनमित्येवमादिनातिदेशेन (११. १५. ७) सहौचं
तस्यह होचादिभिस्तद्भवतीति वेदितव्यम् ।

३. अहीनानामुभयप्रकृतित्वात् विकल्पे प्राप्ते नियमः । ऐका-
हिकमेवानादेशे भवति । न विकल्पः ।

२.

१. अग्न्याधेयो नाम हविर्यज्ञसोमः । तेन ब्रह्मवर्षसकामो
यजेत । अग्न्याधेयसोमयागेन ब्रह्मवर्षसं साधयेदित्यर्थः । अपरे
यजेतेत्यतिरेकं मन्यमाना आर्त्विज्यप्रतिषेधमेवमादिषु काम्येषु
मन्यन्ते । प्रतिषेधे ऽपि चापङ्कतस्य पुत्रदारात्यये^२ प्रवृत्तिः ।

२. तस्मान्ग्न्याधेयसोमस्य स्तोत्राण्यष्टास्रष्टासु स्तोत्रियासु भवन्ति ।

१ O D प्रकरणम् ।

२ C प्रदिश्यते ।

३ ५ seems doubtful.

O (orig.) उपदारात्ययो ।

३. ननु स्वरूपमात्रकथनमेतन्नागमस्य विषयः । उच्यते । अर्ध-
वादो ऽयं विधादेशस्य स्तावकः । न त्वात्मायगतस्य मतिरेवा^१
न पौरुषेयस्य कल्पस्य । एवं तर्ह्यनुब्राह्मणमेतन्नाशाकौषीतकादाहृतं
कल्पकारेणाध्यायत्रयं^२ । कथं नाम^३ नैतद्ब्राह्मणमनुष्ठीयमानं कर्मा-
कर्मविशिष्टफलदानसमर्थं^४ स्यादिति । अष्टाक्षरा गायत्री । अष्टा-
क्षरेत्युक्ता ।

४. भक्तिवादो ऽयम् ।

५. तस्याभ्याधेयशोमस्य रथम्भरं पृष्टं भवति । तच्चार्यवादः^५ ।

६. भक्तिवाहचर्यात् ।

७. संस्थानियमार्थं वचनम् ।

८. केनचिद्गुणसामान्येन ।

९. गायत्रीरथम्भराग्निष्टोमाख्येन त्रिःसष्टद्वेन ब्रह्मणा तेजो
ब्रह्मवर्षसमाप्नोति । तस्मादेवं कर्त्तव्यम् ।

१०. अन्याधेयाख्ये इविर्यज्ञशोमे ब्रह्मकृत्तं शस्तं कार्यम् ।

११. यथोद्दिष्टस्य चिह्नतो ऽज्ञास्यस्य प्राप्तये कर्त्तव्यमेवार्थवादो
ऽयं न फलविधिः ।

१२. गवामिथं सङ्ख्या न्यायात् ।

१३. इति स्वरूपनेतत् । संवत्सरस्यैवाष्ट्या इति च फलार्थवादः ।

उभयनेतत् स्तुत्यर्थम् ।

१४. तस्येति स्तुत्यर्थो निर्देशः । अग्रथे पवमानस्येत्येवंदेवस्य

१ A om. न । २ A चर्चं C D(?) चचे M चचः । ३ A om. न ।

४ A om. चकर्म । ५ C D वास्तः ।

एकः पशुः । तथाग्रये पावकाय तथाग्रये शुचय इत्यग्निपदानु-
 वृत्तात् । इतिवचनमेवं खशाखायां^१ । पूर्वकारिवशात्तन्यथापि
 भवति । सवनीयमम्बालब्ध्या एते पशवः । नैकेयां^२ पशुपुरोक्षाग्रो
 भवति । ततश्चतसृभिर्ऋग्भिः प्रयोजनं । तत्र हविषो विहिता एव ।
 यदि तु पूर्वकारिवशात् पशुपुरोक्षाग्रो भवति ततः षड्भिः प्रयो-
 जनं । अग्निर्ऋषिः पवमान इत्येका । यत्ते पवित्रमर्चिषीति पञ्च ।
 एता अग्रये पवमानाय । अस्याजरामो दमामरिचा इत्येका ।
 उग्रिक् पावको अरतिः सुमेधा इत्येका । वथं ते अग्र उक्थोर्विधे-
 मेत्येका । समिधमानः प्रथमानु धर्मेत्येका । स श्वितानास्तन्यत् रोच-
 नस्था इत्येका । विश्वां कविं विश्वपतिं शश्वतीनामित्येका । इत्यग्रये
 पावकाय । वि ते विश्वमातजूतासो अग्र इत्येका । यदौं गणस्य
 रश्नामजौगरित्येका । तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामित्येका । विश्वां
 कविं विश्वपतिं मानुषाणामित्येका । उक्थोचिषा सहमस्युच स्तुत
 इत्येका । चिरस्य ता परमा सन्ति सत्येत्येका । इत्यग्रये शुचये ।

१५. अदितिदेवत्या वशा बन्ध्यानुबन्ध्यायाः स्थाने उपा-
 लब्ध्या^३ । एवंविधाशब्दो विधिवचनः । एष एव विधिरित्यर्थः ।
 ततो न पयस्थापत्ते । एवंविधेति वचनात् पयस्थापत्ते पयस्यैव ।
 अस्या याज्यानुवाक्याषड्भ्यः । उत त्वामदिते महीति तिस्रः । महीसू पु
 मातरं सुप्रतानामित्येका । सुत्रामाणं पृथिवीं क्षामनेहसमित्येका ।
 अदितिर्द्यौरदितिरण्णरिचमित्येकेति ।

१ A. •शाखायां । २ C D M om. वां C D M पुरोक्षाग्रो न भवन्ति ।
 ३ C D उपास्यता ।

१६. तद्यदित्युद्देशप्रतिनिदेशौ । एवमिति प्रकारवचनं । यदेवं पशवो नियुक्ता भवन्ति तदेतत्करोमि नैवाग्न्याधेयात्कर्मणो ऽद्यानि अन्यत्रापगच्छामि । एवंहते ऽग्न्याधेयादनपगमः कृतः स्याद्यज्ञने-
त्यभिप्रायः ।

१७. तस्याग्न्याधेयसोमस्य^१ प्रातःसवनौघपुरोक्षाग्नानन्तरं अग्नये पवमानायाष्टाकपालं पुरोक्षाग्रं निर्वपेत् ।

१८. अग्नये पावकायाष्टाकपालं पुरोक्षाग्रं निर्वपेत् । २

१९. तृतीयसवनौयान् सवनौघपुरोक्षाग्नानन्तरं अग्नये ऽष्टा-
कपालं पुरोक्षाग्रं निर्वपेत् ।

२०. वैशब्दो हेत्वर्थः । यतः कारणात् सवनौघपुरोक्षाग्रह-
विषामावापोद्वापस्तत एतदुच्यते । आवपनं वै सवनौघाः पुरोक्षाग्राः ।

२१. उच्यते एखिव्यावपनं । दृष्टेष्वेव प्रहतेषु स्थानेष्व्यावपन
एव^१ तदावपतीति ।

२२. अर्थवादार्थः पुनरुपन्यासः ।

२३. वैशब्दो हेत्वर्थः । यस्माददितिमनु समाप्यते ऽग्न्याधेयं
तस्मात्काम सामान्येनेहापि तथैव करोति ।

२४. नु इत्यवधारणे । यैवाग्न्याधेयस्य संस्था तादृशीमेवाचापि
करोति ।

३.

१. एवमिति प्रकारवचनः । एवमनेन प्रकारेण^१ हविर्यज्ञेषु सोमेषु पशवः पुरोक्षाग्राश्चाश्वाद्यात्यन्ते हविर्यज्ञाख्येषु सोमेषु ।

२. तस्येति प्रक्रान्तस्य प्रतिदेशेषु शस्त्रं । तस्येत्यवधारणार्थः । अतस्तस्य न व्योतिष्ठोमिकं विकल्पेन । शस्त्रं वक्ष्यमाणं । अधि-
कारश्चायं । तेनैतदुत्तरमतिदेशेषु शस्त्रमेवातिदिश्यते ।

३. यदाहिष्ठं तदग्र्य इत्येतत्तृचमाज्यं भवति ।

४. अन्यत्रापि त्वक्कृमः सकल एव ।

५. ऐकाहिकानां यथाप्राप्तानां परिसंख्यामार्थं वचनम् ।

६. इन्द्र मरुत इह पाहि सोममित्येवमादिकं त्वचं मरुत-
तीयं भवति । प्राकृतस्य निवृत्तिः परिसंख्यानात् । एकां शस्त्रा
निवृत्तिपरिभाषितत्वात् ।

७. नृणामु त्वेत्येवमादिकं त्वचं निष्कैवल्यं कार्यम्^२ ।

८. अध्वर्यो वीरेत्येवमादिकं^३ त्वचं मैत्रावरुणस्योक्त्यसुखीयं
भवति ।

९. अध्वर्यो वीरेत्येतस्मात्पूर्वं त्वचमिन्द्र तुभ्यमिन्द्राधवसभूमि-
त्येतद्वाह्याणाच्छिन उक्त्यसुखीयं भवति ।

१०. उत्तरं त्वचमिदं त्वत्पात्रमिन्द्रपानमित्येतदुक्त्यसुखीय-
मश्वावाकाय भवति ।

१ C D एतेन A ins. एव । २ A om. कार्यम् C D om. त्वचं ।

३ A वीर प्र मने सुतानामिति ।

११. प्राक्तानां पर्यासानामुत्तमांस्तृचाऽङ्गं सति^१ ।
 १२. वक्ष्यति वैश्वदेवाग्निमारुतयोः सूक्तानां स्थान इति ।
 तत्रैतस्याविचक्ष्य स्थाने त्वचम् । उत्तराण्यपि त्वचान्येव वक्ष्यमाणानि ।
 १३. छतवती भुवनागामभि श्रियेति चावापृथिवीयं त्वचम् ।
 १४. इन्द्र सभुभिर्वाजवद्भिः समुच्चितमित्याभवं त्वचम् ।
 १५. स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति वैश्वदेवम् ।
 १६. वैश्वानरं मनसाग्निं विवायेति^२ वैश्वानरीयम् ।
 १७. प्र चन्तु वाजास्तविषीभिरग्रय इति त्वचमाग्निमारुतम् ।
 १८. समिद्धमग्निमित्येवमादिकं त्वचं जातवेदसीयम् ।
 १९. उदु य देवः सवितेत्येवमादिकानि त्वचानि वैश्वदेवा-
 ग्निमारुतयोः सूक्तानां स्थाने यथार्थं भवन्ति । संयोगाद्भवतिष्ठत
 इति परिभाषितत्वात्^३ ।

२०. त्वचकृतमित्येवमेतस्यामिति वचनाच्च स्यामिअचोदनायां
 ततो नैककर्तृके^४ ।

२१. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । ऐकाधिकं वा शस्त्वथातं त्वचकृतं
 भवति । आनोभद्रीयस्य परिधानीयोत्तमेति^५ वचनात् । सा चतुर्थी ।

२२. एतेनाग्निहोत्रसंज्ञकौ द्वौ हविर्ध्वजधोमौ व्याख्यातौ भवत
 इत्यर्थः । ततः स्तोमकामप्रष्टदक्षिणासंस्थादि तुल्यं । यदाहिष्ठ-
 मित्यादिकं शस्त्वमेतेनेति वचनात् । द्विराचो ऽयमश्वीनः । विना

१ C D M om. इत्याम् ।

२ RV III, 26, 1 निषाया ।

३ C D परिभाषितम् ।

४ A •कतिके C नैककर्तृके ।

५ C in marg. ६ (•तसे इति) ।

दक्षिणा^१ इत्यथमहीनधर्मो भवति अविरोधादतश्च प्रत्यहं चतु-
र्विंशतिस्तुर्विंशतिर्देषा ।

२२. अग्निहोषसोमं^२ उल्लाग्रेयं पथस्तार्तीयसवनीषपुरोक्षाग्रा-
ननु राधौ होतुर्थदद्य इति सिक्नात् ।

२४. पथ एवानुषङ्गात् । प्रातःसवनीषाननु ।

२५. पूर्वैषैव न्यायेन^३ अगन्दात् । तत आग्नेयः पूर्वस्मिन्सौर्यं
उत्तरस्मिन् ।

२६. प्राजापत्येति देवतानिर्देशः । वशेति पशुद्रव्यविशेषणम् ।
अनूबन्ध्याया उपालम्भ्येति स्नाननियमः । एवंविधेत्यनूबन्ध्याप्रका-
रातिदेशः । तेन यदि तत्र पथस्या अनूबन्ध्यास्थाने^४ तत उपा-
सम्भ्यास्थाने ऽपि तथैव ।

४.

१. पुनराधेयसोमो वक्ष्यमाणः । तेन तेजस्तामो यजेतेति
बोदना ।

२. तस्य सर्वस्वेवाहः पुनराधेयसोमस्य पञ्चमुपसृष्ट स्रोत्राणि
भवन्ति ।

३. पञ्च पादा अस्या इति ।

१ A तेन विना दीक्षितेन विना दक्षिणा इत्याम् । M विना दक्षिणा
इत्यथमहीनधर्मो । विना दक्षिणा इत्यथमहीनधर्मो H. I. २ C D अग्नि-
होषसोमोऽग्राग्रेयं । ३ A न्यायेन । ४ C M om. अनूबन्ध्या ।

४. वैश्वदेवस्यैवैवकार्यं पाङ्क्तो यजस्यै हविष्यत्त्वा ।
 ५. यज्ञस्यैवाप्रथे पञ्चकानि सोत्राणि^१ कर्तव्यानीत्यर्थवादः ।
 ६. सर्वाग्नेयो यो ऽग्निष्टुत् ततः शस्त्रं हौत्रमस्य^२ भवति ।
 शस्त्रमाचातिदेशाद्भुविरन्वायातनमनूबन्धादि^३ यथोक्तमन्यदेवतानू-
 बन्धाद्या^४ (११. ८. ३) सवनीयेति कात्यायने ।

५.

१. दर्शपूर्णमासौ नाम हविर्यज्ञसोमः^१ । अस्त्राद्यकामस्य यज-
 मानस्य भवतः । केचिदाङ्गरस्यकामस्येति वक्तव्यं । तथा च लिङ्ग-
 मस्ति । अस्त्रकामाय चरते ह्यग्रायेति । अस्त्राद्यकामस्येत्यनेन^२ च
 दृष्टवति भोष्यं भोजनशक्तिश्चेति कामः । तदेतन्न युज्यते । अवि-
 शेषेषाम् प्राप्नोति । तेनास्त्रमेवास्त्राद्यमिति व्याख्यान्तरं^३ । पर्याय-
 शब्दादेतौ । तथा वसिष्ठो ह्यस्त्राद्यकाम इत्येवमादयः प्रयोगा
 एवं व्याख्यातव्याः । द्विराप्तो ऽयमहीनः । अन्यशस्त्रस्यावचनादैका-
 दिकशस्त्रः । अन्यस्यातिराचभावः पाक्षिकः । हविरन्वायातनं सव-
 नीयान्वायातनं च यथादेवतं । परिभाषितत्वात् ।

२. अस्त्राद्यकामस्य^४ सर्वं एवैते चशब्दात् । सोमेष्टिहविर्यज्ञसोमः

१ A यज्ञश्च । C पाङ्क्तो वै यज्ञः । २ A सोत्रियाणि । ३ A सप्तोपम् ।
 ४ CD विधिर् instead of हविर् । ५ CM सन्व० । ६ A सोमैः ।
 ७ CD अस्त्राद्यकामोऽपि न च दृष्टवति भोष्यं भोजनम् । ८ O (orig.)
 D • स्त्रान् O (acc. h.) • तः । ९ O D M चः ।

प्रवर्ग्यरहितो भवति । इत्यादधाविति न^१ सुत्यादन्ने नाहीन एक एव क्रतुः । यथा दासायण्यज्ञास्यत्वारः सर्वकामस्य । बद्धत्वेनापि^२ भाषितत्वात् । आरायणो ऽप्येकाहोरात्रः । त्रीहियवायण्यदेवतानामनूबन्ध्या पशवो हवींषि चान्वायात्यानि सोमेष्वाख्ये^३ हविर्यज्ञसोमे एकसुत्यता सौम्यः पशुरूपासन्धो ऽनूबन्ध्या^४ हविरन्वायातनमेवं पूर्वकारिवशात्सर्वत्र नियमः ।

२. बद्धवचनाभिधान एक एव क्रतुर्दासायण्यज्ञास्यः सर्वकामस्य यजमानस्य भवति । अत्रापि पशवो हवींषि च यथादेवं यथापरिभाषितं च ब्रह्म्याः । पूर्वकारिवशाच्चियमः । चतुरस्रो ऽहीनः ।

३. सर्वकामस्यैव यज्ञस्यान्महायज्ञसोमे ।

४. तस्मिन्महायज्ञे चातुर्मास्यहवींष्यष्टादश सवनीयहविषामन्वायात्यन्ते । पित्र्यानूबन्धोपासनकाले ।

५. पशवस्य पर्वदेवताभ्यो भवन्ति । वैश्वदेववारुणभारुतमाहेन्द्रशुनासीरीयाः ।

६. चातुर्मास्येषु या एककपालदेवतास्ताभ्यनूबन्ध्याया उपालम्भाः पशव एवंविधाः । एवंविधा^५ अनूबन्ध्याया उपालम्भा ब्रह्मकल्पेन समानविधानात् ।

७. अयं यज्ञः महायज्ञः । अतिरात्रसंख्य एकाहः ।

१ A om. न । २ A बाद्धत्वे च C बद्धपरिभाषितत्वात् D बद्धभाषित० ।

३ A om. षे । ४ C D M om. ऽनूबन्ध्या । ५ C D M om. एवंविधा ।

ई.

१. वैश्वदेवाखो हविर्यज्ञसोमः । तस्यायं पुरस्तादर्धवादः । प्रजातिग्रन्धेन^१ पुत्रा दुहितरस्योभयमभिधीयते । तामिच्छन्प्रजा-पतिरेतं यज्ञक्रतुमपश्यत् । दर्शनं चात्र तदितिकर्तव्यतास्त्रोचनं । वैश्वदेवं यज्ञक्रतुमास्त्रोचितवान् ।

२. तस्य साधनद्रव्यमाहरत् । तदुपाहृतवान् तेनाथजत इष्ट-धानासीत् ।

३. प्रजात आसीत् ।

४. यः कश्चिद्यजमानः प्रजातिकामः स यजेत । यद्यपि समान-तन्त्रा भिन्नफलाश्च तथापि हविर्यज्ञियचातुर्मास्त्रिसारूथ्याच्चातुर्मास्त्र-सोमा एते सोमयागाः । तथा चान्तरास्त्रयागचोदना ।

५. अस्य चातुर्मास्त्रसोमस्य वैशेषिका धर्मा उच्यन्ते । वैश्वदेवः पशुत्पास्रम्भः^२ सवनीयानन्तरम् ।

६. द्वावापृथिवीयदेवत्यानूबन्ध्याया उपास्रम्भ्या एवंविधेत्य-नूबन्ध्याविधिनिर्देशः । अयं चापरो विशेषः पुरोक्षाग्रान्वायातनं परिभाषितत्वात् ।

७. त्रिदृत्सोमसंस्त्रं ग्रस्त्रं हौषं^३ होचकाणां दृष्टतीकारो विशेषः ।

८. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । दृष्टकृतं वा ग्रस्त्रं भक्ति ।

९. आग्नेयेन हविषाग्नेयी । आग्नावैष्णवेन हविषाग्नावैष्णवी ।

अनव्याप्त्या वाग्नाविष्णव्या वाहरहर्षजेत चतुरो मासानन्तरालेषु ।
सर्वसोमामाम् ।

१०. दीक्षान्तरनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

७.

१. वरुणप्रघासाख्यो हविर्यज्ञसोमो द्विरात्रो ऽहीनस्तस्याथं
पुरस्तादर्धवादो विधिप्ररोचनार्थः । उक्षेयो विधिर्यवाद्दर्शनात् ।
वैश्वदेवेन कर्मणा प्रजापतिर्देवताविशेषः प्रजा असृजत ।

२. ताः प्रजाः सृष्टाः प्रजापतिना अप्रसूता अननुज्ञाता^१ वरु-
णस्य यवान् भक्षितवत्यः^२ ।

३. प्रतिपूर्वो सुसृतिर्बन्धने । वरुणो नाम देवताविशेषः । ताः
प्रजा^३ उदरव्याध्यादिभिः प्रतिमुक्तवान् ।

४. ताः प्रजा वरुणगृहीताः सत्यः प्रजापतिं पितरमेत्य यथा-
र्हसुपाधावन् नतिना^४ अभ्रुवन् वक्ष्यमाणमर्थं पुरस्तात्कृत्य ।

५. उपज्ञा प्रथमा प्रवृत्तिः^५ । उपजानीहि प्रकाशय तं यज्ञकृतं
येनेहा वरुणपाशेभ्यः सकाशात्सर्वस्माच्च पाप्मनः सत्यक् प्रसुच्येमहि
विमुच्येमहीत्येतन्नर्थं^६ प्रजाः प्रजापतिमूचुः ।

६. ततस्ताभिः प्रजाभिरभ्यर्थितः प्रजापतिर्वैश्वदेवहविर्यज्ञसो-

१ C D om. वा । २ C D om. अप्रसूता C अननुज्ञाता । ३ M ताः

सृष्टाः प्रजापतिर्वरुणपाधमर्थं पूर्वसंज्ञातः । ४ C D M प्रजा वरुणपाशैर्बद्धाः ।

५ C D उपपापवृत्तिः न । वक्ष्यः । ६ A प्रतिः ।

७ C D M om. विमुच्येमहि ।

मादग्नारं मासचतुष्टयं मुनिषन्नेत्यादिकं तपः प्रथमं चतुर्थं मासि पूर्णं एतं यज्ञक्रतुमपश्यत् साध्यसाधनयोग्यं दृष्टवान् क्रतवरूपप्रघासाख्यं द्विराचमन्मौनम् ।

७. तं यज्ञं संभारयुक्तमाहरत्संपादितवान् तेन यज्ञेनेष्टवान् ।

८. तेन यागेन वरुणं प्रीणितवान् ।

९. अनेन द्विराचनेन क्रतुना वरुणप्रघासाख्येन स वरुणः प्रीतो वरुणपात्रेभ्यः सर्वस्माच्च पाप्मनः प्रजाः प्रमुक्तवान् ।

१०. प्रशब्द उपसर्गः क्रियापेक्षी । यस्य योग्यतासचणमुच्यते इति क्रियाविशेषो ऽध्याहार्यः । शशब्दो विनिघट्टार्थीयः । वैशब्दो वाक्यपूरणः । प्रमुच्यत एव प्रजा वरुणपात्रेभ्यः । अयं च यजमानः सर्वस्माच्च पाप्मनः संप्रमुच्यते । य एवंपुराकथं विद्वान् जानानः वरुणप्रघासैर्यजेत । तस्मादेवंविद्वान्वरुणप्रघासैर्यजेत । अर्थवादादेव परिकल्प्यमस्य फलं । रात्रिसंज्ञप्रतिष्ठान्यायेन ।

११. द्वावपेतौ दिवसौ उक्थ्यसंस्थौ भवतः । संस्थानियमार्थं वचनम् ।

१२. वरुणदेवताकः पशुः सवनीयसंविधान आसन्नभ्यः पूर्वस्त्रिंशद्दनि । वरुणप्रघासद्विविधामन्वायातनं परिभाषितत्वात् । केषिन्नु प्रविभक्त चिन्वपि सवनीयपुरोक्षाग्रेषु पुरोक्षाग्रद्विविधामन्वायातनमिच्छन्ति । तच्च पूर्वकारिवशाच्चिन्वयः । तथा चोक्तम् । आसुपूर्वेषु द्विविधां देवत उच्यैरुपांशुतायां चेति (१३.१.३) ।

१ C सवनीयसंविधेः D सवनीयसंविधेः M च स व । १ C D om. संपादितवान् ।
२ A om. अयं च यजमानः ।

१२. आसन्नव्य इति वाक्यशेषः ।

१४. को देवता अस्या इति कायी । कायी वशा गौरनू-
बन्धाया उपलब्ध्या । एवंविधा एवंप्रकारा । पयस्यापत्ते अनू-
बन्धादेवताचै पयस्तेत्यर्थः ।

८.

१. अर्थवादेन प्रयोगवचनैरेकं दर्शयति ।

२. तत आभिः प्रजाभिरुक्तः प्रजापतिः कृतपुरस्वरणस्तुर्थे
मासि त्रिरात्रं यज्ञकतं दृष्टवान्माकमेधाख्यम् ।

३. तमिति क्रतोरारहरणासंभवात् साधनान्यारहरत् ।

४. तेन क्रतुनेष्टवान् ।

५. प्राप्तवान् ।

६. प्रयोगवचनाद्योदनेषा ।

७. क्रमनियमः संस्थानियमश्च ।

८. अग्नये ऽनीकवहुणाय प्रथमे ऽहनि पशुः सवनीयस्योपाल-
ब्धयः । तस्य दृष्टैः षड्भो लिख्यते^१ । यत्ते मनुष्यदनीकं सुमिषः ।
भद्रं ते अग्ने सहसिन्ननीकं । भद्रा ते अग्ने स्तनीकसंदृक् । अघ-
ञ्जिने आहवनानि भूरि । अग्निं मन्ये पितरमग्निमापिम् । अस्य
देवस्य संसद्यनीके । इत्यग्नेरनीकवतः ।

९. द्वितीये ऽहनि पशुः सवनीयस्योपालब्धो सांतपन्नगुणेभ्यः^२ ।

सो ऽपि षड्भः पूर्वसंप्रदायात् उच्यते । आ वो यन्नुद्वाहामो अथ ।
सं यद्भनन्त मन्युभिर्जनामः । युष्मोतो विप्रो मरुतः प्रतस्वी । अरा
इवेदचरमा अहेव । अज्येष्ठासो अकनिष्ठाम एते । मिमातु धौर-
दितिर्वीतथे मः । इति मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यः ।

१०. सवनीयस्योपालम्भ्यो माहेन्द्रसृतीये ऽहनि पशुः कार्यः ।
अस्य पूर्वाचार्योक्तः षड्भः । सत्राहणं दार्ष्ट्यं तुभ्रभिर्भ्रं । त्वं महौ
इन्द्र तुभ्यं ह छाः । महो महानि पनयन्त्यस्य । महौ उग्रो वावृधे
वीर्याय । युष्मस्य ते वृषभस्य खराजः । मरु उग्राय तवसे सुवृ-
क्तिमिति ।

११. विश्वकर्मा देवता अस्या इति ।

१२. प्रथमे रथन्तरं द्वितीये वृहत्तृतीये वृहद्ग्रन्तरे । यादृशं
वृहद्ग्रन्तरपृष्ठ्यादेशेन शस्त्रं विहितं तादृशमत्रातिदिश्यते । एवं
यथापृष्ठ्यं शस्त्रमैकाहिकं ।

१३. वागशब्दो मानार्थः अन्यस्मादन्यस्माच्च पार्थिकादङ्गः स्तोत्रा-
णीह व्यष्टे छन्दोगवशादाह्रियन्ते । तथैव शस्त्राण्यपि भविष्यन्ति ।

१४. वागशब्दो विकल्पार्थः । यो विश्वजिदृहत्पृष्ठ उक्तस्त-
सृतीये ऽहनि सर्वेषु कल्पेषु विशेषशस्त्रं भवति ।

१५. विश्वजितो वा वृहत्पृष्ठादित्येतस्मैचामणे च भवति ।
पक्षे वैकाहिकं वागशब्दात् ।

१६. सर्वकामस्य महायज्ञ उक्तः । प्रतिप्रयोगं च कामभेदो
नैकेन प्रयोगेण कामा इति । स यस्मिन् पक्षे आयुष्कामयज्ञो भवति

तस्मिन्पक्षे विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठाच्छ्वलं भवति । ऐकाहिकं वा परिभाषितत्वात् ।

१७. स एतौ यज्ञकृत् अपश्यद्विनुत्स्यभिभृती इति^१ । तयो-
र्विनुत्स्यभिभृत्योर्विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठाच्छ्वलं भवति^२ । ननु च
यद्विश्वजितो बृहत्पृष्ठस्य तदेतयोः शस्त्रमिति (१४. २८. ८) वक्ष्यत
एव । ऐकाहिकस्य पक्षे विधानार्थं वचनम् ।

१८. उत्सन्नयज्ञ इव वा एष यः स्वर्जिदिति (१४. ४७. २)
वक्ष्यति । तस्मिन्स्वर्जिति विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठाच्छ्वलं भवत्यैका-
हिकं वा ।

१९. इषुवञ्चौ श्येनाजिरावितौन्द्रवञ्चं च वक्ष्यति (१४. ५२.
४) । स एवेन्द्रवञ्च इहोक्तः । तस्मिन्निन्द्रवञ्चे विश्वजितो वा बृह-
त्पृष्ठाच्छ्वलं भवत्यैकाहिकं वा ।

६.

१. शुनासीरीयो हविर्यज्ञसोमो वक्ष्यमाणस्तस्यायं पुराकल्प-
रूपो^१ ऽर्थाद् :

२. हविर्यज्ञं शुनासीरीयं काममिव^२ दिग्गेषवचनात् बहूनां
यज्ञकृत्नां मध्यस्थितमेतं^३ कामसंपत्तियोग्यं^४ पर्याञ्चोचमया वृष्ट-
वान् ।

१ A ins. वक्ष्यति । २ A om. इत्वं । ३ A om. रूपे । ४ C (orig.)
M कासमेव. D not quite legible. ५ C मध्या० । ६ C D कामसंपत्ति-
A संयति ।

३. तस्य संभारानाहरत्^१ । तेनेष्टवान् ।
 ४. तेन वर्तितयागः प्रतिष्ठां प्राप्तः । .
 ५. यत एवं पुराकल्पो ऽतस्तेन प्रतिष्ठाकामो यजमानो यागेन प्रतिष्ठां भावयेत् ।
 ६. शुभाश्वीरीयः पशुः सवनीयस्योपालम्भवः ।
 ७. सूर्यी देवता अस्था इति श्वीरी ।
 ८. गवामियं संख्या न्यायात् ।
 ९. ददातीत्यनुषङ्गः । त्रिंशच्छब्दो द्वितीयान्तो गवां कर्मभृतत्वात् । प्रतिविभज्य दानयोगो ऽन्वहं दक्षिणा इति वचनात् ।
 १०. चिद्व्ययहःसु प्रतिविभज्य दानं पूर्ववदहीनत्वात् ।
 ११. ददातीत्यनुषङ्गः सर्वत्र ।
 १२. भवतीति वाक्यशेषः । अर्थवादार्थः^२ संख्योपन्यासः^३ ।
 १३. अल्लर्थं संपाद्यम् । तत्राहोरात्रविभागे^४ विंशतिशतमहोराचाणि भवन्ति ।
 १४. तदनया गोसंख्या^५ दैविकाहोरात्रपरिच्छिन्नमृतं कामोपभोगमाप्नोति ।
 १५. प्रणाडिकादारेण संवत्सरमाप्नोति । दैवमेव संवत्सरं कामफलमुपभुङ्क्ते^६ ।

१ सभाहरत् ought to have been marked with 3 in the edition of the text and the numeration of the other Sūtras altered accordingly.

२ अर्थवादः (?) । ३ M संख्योपन्यासः । ४ C D •भागो ।

५ A C D योनसं० । ६ C D देवं A संवत्सर० ।

१६. न ह वा संवत्सरात्कश्यन बहिर्धा कामो ऽस्तीति । अथं
दक्षिणादानविधिविशेष उक्तः । प्रवृत्त्यपरोचनाय ।

१०.

१. स्वश्रुतौ हाविर्यज्ञिकानि चातुर्मास्यान्यक्तानि । तेषामेव
पशुगुणविशिष्टानामिदानीं विधानं । महाकौषीतकिनाह्वाणाभि-
प्रायेण नाम्ना धर्मातिदेश इति तद्धर्मपवृत्तिः ।

२. गुणभूतस्यापि पशोरिहाग्नावैष्णवी च (६. १. २२).
यक्ष्यमाणस्येत्येतद्भवति ।

३. अपरेद्युः अपरे ऽहनि वैश्वदेवः पशुर्भवति ।

४. पशुपुरोक्षाग्रानन्तरं याः यस्मिन्पर्वणि चातुर्मास्यदेवतास्ताः
सर्वा भवन्ति ।

५. पशोरथं पाशुकः । पशुपुरोक्षाग्रकः समाधार्यः । तदीय-
स्त्रिष्टकं भवति । ननु च पशुर्थानि विभवाद्ये साधयन्तीति वच-
नादवाच्यमेतत् । नेत्युच्यते । पशुपुरोक्षाग्रार्थानामभाधकत्वात् ।
पशुर्थानीति विशेषणात् त्रिष्टकतश्च संसर्गित्वात् । कुतो विभवः ।
पुरोक्षाग्रस्त्रिष्टकत्वमवाये ऽपीति (५. १८. ६) चेत्सिद्धेरवाच्यम् ।
पशुपुरोक्षाग्रस्याम्नाद्यात्यानां चानङ्गत्वे ऽपि विशेषस्यानापत्तेः^१ पशु-
पुरोक्षाग्रतन्त्रं न्याय्यम् । इह^२ चातुर्मास्यानां प्राधान्याद्वैराजः^३ स्यात् ।
अध्वर्यवश्च यजप्रैषं कुर्वन्ति । तेषां त्रिष्टकं द्वयस्त्वादिति हि (५. ११.

२४) कात्यायनस्य । तस्मादारम्भः । ननु चैवमन्यायः स्यात् । नेत्युच्यते । नियमपरत्वात् । पूर्वकार्यनुविधानात् प्रैषाभावः^१ । सद्-
दर्थस्वारम्भः । ननु चैवं पशोश्चाज्यभागयोः कृतत्वाच्चाद्यविरोधः ।
द्रव्यसामान्याच्च पशोर्दृष्टवन्तौ । श्रुतौ हि चातुर्मास्येषु सामान्यात्
न्यायतः श्रुतेर्वङ्गत्वत्वं । पूर्वकार्यनुविधानात् तु प्रैषाभावः । न
चान्यायो नियमपरत्वाद्द्रव्यसां लङ्गानां करणादेव^२ एकादशप्रयाजा-
दिविकारः । अथमग्निस्त्रामिगन्धः । अत्र पूर्वकारिवशात्प्रैषाभाव
इत्यन्यायः^३ वचनपूर्वकत्वात्पाशुकः स्त्रिष्टकदित्यस्य सूत्रस्य^४ सद्ददा-
ज्यभागयोश्च पूर्वकार्यनुविधानात् प्रैषाभाव इत्येतदप्ययुक्तमुक्तं । कुतः ।
अथोक्तमविरुद्धमिति (५.११.२५) कात्यायनवचनाद्यथैव प्रसूतं
बर्हिः प्रसूरो वा प्रथमजश्च^५ गौरित्येवमादिकं धर्मज्ञानं पशुधर्मान्
विरुणद्धि । एवं सद्ददाज्यभागावप्यविरुद्धौ तस्मात्प्रैषावेव ।

६. न पशुतन्त्रे हवींषि बोधमानानि निगमान् लभन्त इत्ये-
तदुक्तं यत्र प्रधानः पशुः । इह तु गुणभूते ऽपि पशौ तन्त्रवाङ्-
म्यात्तस्यात्^६ । चातुर्मास्यहविषां प्रधानानामपि तच्चानुप्रवेशः^७ । निग-
मस्थानवर्जं । तेन निगमस्थानानां प्राप्तानां वाचनिकः प्रतिषेधः ।

७. पशुपुरोक्षागमनु प्राप्तस्थायं प्रतिप्रसवः ।

८. हृदयशूलोपस्थानान्तं कर्म परिसमाप्यते । येषां शाखिनां
सकृद्भूतेष्वग्निषु साकमेधास्तेषां मैत्रश्चरदितये वेति क्त्वा हृदय-
शूलोपस्थानं । येषां प्रतीष्टिविहारस्तेषां शाखिनां महाहविषो ऽन्ते ।

१ C D om. नु । २ C D om. एव । ३ C D अन्यायः । ४ A om. सूत्रस्य ।
५ C om. ज । ६ A तस्य instead of तस्मान् । ७ C D M अथविशेषः ।

८. वारुणमारुतौ पशू वरुणप्रघासेषु भवतः ।

१०. उत्तरे विहारे वारुणः पशुः । दक्षिणे मारुतः । तत्रो-
त्तरे यूपसुश्रयन्ति पूर्वकारिणः । तथैवानुविधेयं । समानयूपौ^१
वा विशेषोपदेशादिति काठके ।

११. उत्तरयोर्दधोः पर्वणोः साकमेधशुनासीरीथयोर्धधामं-
ख्येन माधेन्द्रशुनासीरीथौ पशू भवतः । इन्द्रश्च नः शुनासीराविति
षट्कोऽन्यस्याभावात् ।

१२. पूर्वाह्नादिषु कालविशेषेषु स्थानशब्दः । चातुर्मास्येषु
यद्यदिष्टीनां स्थानं तप्तदेवात्रापि ।

१३. यथास्थानैव । इष्टित्वात्पूर्वेण प्राप्ते परिभाषार्थं वचनम् ।
तेन महायज्ञसौमिकादिषु च पितृया यथास्थानैव ।

१४. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । याया देवता चातुर्मास्येषु तस्यै-
तस्यै पशवो भवन्ति ।

१५. तत्कर्म व्याख्यातमेकादशिन्या । तथा तुस्यमित्यर्थः ।
तेन प्रतिपशु यूपो भवन्ति ।

१६. आनीकवतादयश्च पशवो महाहविषि भवन्ति । आग्ने-
यादयश्च यथोक्तदेवताः^२ ।

१७. अथमपरः पाशुकचातुर्मास्यप्रकारः ।

१८. ऐष्टिकैश्चातुर्मास्यैस्तुल्यमन्यत् । तेन पशुपुरोक्षाग्रान्वक्ष्य-
श्चातुर्मास्यदेवता न भवन्ति ।

१८. अथशब्दः सांवत्सरिकचातुर्मास्याद्युपसंग्रहार्थः^१ । वाशब्दो विकल्पार्थः । अपिशब्दो यदि सांवत्सरिकाणि न शक्नुयादेतमर्थं प्रतिपादयति । एकशब्दः संख्यावाची । पर्वशब्दो वैश्वदेवादिकर्मवचनः । मुख्यकस्याग्रश्रौ नित्ये ऽवश्यकर्तव्ये एतमपि पचं^२ कुर्यात् । एकस्मिन्पर्वणि तन्नाधिके अनावृत्तानि हवींषि समानतन्त्रतया कुर्यात् । ऐन्द्राग्रे वा पश्चादेकस्मिन्पशुपुरोक्षाग्रान्त्वच्चि सर्वाणि चातुर्मास्यहवींषि कुर्यादयं पचः ।

२०. इत्थोपज्ञानादनन्तरं स्वतन्त्रैव पिब्या भवति ।

२१. व्यम्बकात्कर्मण ऊर्ध्वमनुयाजप्रभृति कर्म भवत्यैष्टिके । पशुना वा समानतन्त्रत्वे क्रियमाणे मनोतादि कर्म भवति ।

२२. यथादेवतं वा पशव इति सर्वपशूनि चातुर्मासान्युक्तानि । तेद्यथं दक्षिणाकल्पः । सौमिकैश्चातुर्मास्यैस्तुल्यदक्षिणानि भवन्ति ।

२३. याश्चातुर्मास्यदक्षिणा यास्य पशुदक्षिणास्ताभिः समानदक्षिणानि पाशुकानि^३ चातुर्मास्यानि भवन्ति ।

११०

१. प्रत्यवरोहणीथो नामैकाहः प्रतिष्ठाकामस्य यजमानस्य भवति ।

१ C (orig.) •संज्ञार्थः; C (sci. h.) D •संज्ञार्थः ।

२ A यत् ।

३ C D om. पाशुकानि ।

१. संकल्पेन विद्वतः संकल्पविद्वतः । ज्योतिष्टोमधर्मघाही ज्योतिष्टोम एव । केचिदेनं चातुर्मास्यमोमोक्तगार्थं मन्यन्ते ।
  २. पशुबन्धो नामैकाहः पशुकामस्य यजमानस्य भवति ।
  ४. पशुबन्धो विशिष्यते वज्रवीहिणः ।
  ५. एकादशसंख्याकस्तोमस्यार्थवादो ऽयम् ।
  ६. गुर्वचराणां गुरुवृत्तिं सर्वं गुर्वचरं त्रैष्टुभमेव विद्यादिति भक्त्या^१ । त्रैष्टुभाः पशवः ।
  ७. पशुप्राप्तये एवरूपः स्तोमः क्रियते ।
  ८. ऐन्द्रत्वान्त्रैष्टुभत्वात् द्वित्वाच्च निष्कंवस्यमरुत्वतीयथोः ।
  ९. गव्यन्त इति लिङ्गेन गोमंस्तुतिः । तदेतस्माद्गो लिङ्गम् ।
- पशुकामस्यैतद्दहः पशवश्च गावः ।
१०. एते एव निविद्धाने पशुकाममामान्यात् ।

१२.

१. अथग्रन्धो विशेषाधिकारार्थः । इविर्यज्ञसंस्थासामान्यात् सुराद्रथविशेषाद्यविशेषः । अतःग्रन्धो हेत्वर्थः । यस्मात्किञ्च तुल्यता तैः पूर्वैः सह तस्मादुच्यते । सौचामण इति वक्ष्यमाणस्यैकाहस्य नामधेयम् ।

२. पुराकल्पो ऽर्थवादार्थः । इन्द्रः किलायुष्कामस्तपस्तप्तवान् ।
३. स ध्यानं कृत्वा एतं सौचामणं यज्ञकृतुमासोचितवान् ।

४. तस्य साधनद्रव्याप्याहरत् ।
 ५. तेनेष्टवान् ।
 ६. तेन यागं कृत्वा दीर्घायुत्वं प्राप्तवान् ।
 ७. उहेति निपातो वाक्यपूरणौ । तं सौचामणमैन्द्रं भरद्वा-
 जाय ऋषये जीर्णाय प्रोक्तवान् ।
 ८. वैशब्धो निपातो यस्मादर्थे । अनेन सौचामणेनाहमिष्ट्वा
 दीर्घायुत्वं प्राप्तवान् त्वमप्यनेन यज येन दीर्घायुर्भवसीत्येवमुवाचेन्द्रो
 भरद्वाजम् ।
 ९. वैशब्धो विनियहारथीयः । तेनैव सौचामणेनेहा भरद्वाजः
 सर्वमायुः प्राप्तः । षोडशोत्तरवर्षगतं पुरुषायुरिति ।
 १०. वर्षगतं साचं जीवति यः सौचामणं वेद यथोक्तेन पुरुष-
 कल्पेन विदित्वा यजते ।
 ११. तस्य सौचामणस्य रथंतरं पृष्ठं भवति ।
 १२. संख्यानियमार्थं वचनम् ।
 १३. अद्भानुसारेण दक्षिणा देयेत्यभिप्रायः ।
 १४. तस्य सौचामणस्य चिष्टस्त्रोमकानि चीणि स्त्रोचाणि
 भवन्ति ।
 १५. चतुर्थपञ्चमषष्ठानि चिष्टस्त्रोमकेभ्यः प्रथमेभ्यस्त्रिभ्यो
 ऽनन्तराणि ।
 १६. सप्तमाष्टमनवमानि चीणि सप्तदशस्त्रोमकानि ।
 १७. दशमैकादशद्वादशानि ।
 १८. पूर्वस्त्राबुद्धततर उत्तरः । स चाधिक्येनोत्तरी । उत्त-

रक्षावावुत्तरी चेत्युत्तरोत्तरी । तस्य भाव उत्तरोत्तरिता । तस्ये
उत्तरोत्तरिताया इति^१ तादर्थ्यं चतुर्थी ।

१८. उत्तरोत्तरोत्कष्टं दीर्घमायुः प्राप्नुयामित्याग्निषि प्रत्ययः ।

१३.

१. तस्य सौचामणस्याग्निः पशुर्लोहितेन वर्णेन विप्रिष्टः
वारस्रती च मेषी इत्येतौ पशू उपासन्भ्यौ सवनीयस्य ।

२. इन्द्रसुचामदेवत्या वग्ना वन्ध्या गौः । अनुवन्ध्यायाः
संनिधावासाभ्या । एवंविधा अनुवन्ध्यापचतुल्या । इमा ब्रह्मेन्द्र
तुभ्यं शंसि । जातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रम् । इन्द्रः सुचामा स्वर्गं
अवोभिः । उद्यो जज्ञे वीर्याय स्रधावान् । अथ सा ते वर्षणयो
यदेजान् । तस्य वथं सुमतौ यज्ञियस्येति प्रथमा । एता इन्द्रस्य
सुचाम्णः षड्गः ।

३. अनुवन्ध्या सौचामणी पशुभिस्तुत्यदेवत्या । नैर्द्यतः^२ सौचा-
मण्या अपगतो न भवामीति ।

४. तस्य सौचामणस्यायं क्रियाविशेषः । प्रातःसवनीयस्य पुरो-
क्षाग्रान्तरं वाह्यतः परिधित आहवनीयमपनीयोपसमाधायाग्नि^३
तस्मिन्नेवाग्नौ सुरासोमेन प्रचरन्ति । सुरया प्रचरन्तीत्यर्थः । प्राग्नि-
देवत्येभ्यः स्निष्टकृद्देन^४ ।

१ A तस्ये उत्तरोत्तरिता चेत्युत्तरोत्तरिताया M तस्यैव उत्तरोत्तरिता चेत्युत्तरोत्तरिताया ।

२ ०००००००० A नैर्द्यतः C नैर्द्यतैः M नैर्द्यतैः । ३ A om. अग्नि । ४ A कृद्देन ।

५. सावित्रं द्वादशकपालं पुरोसाग्रं निर्वपेन्नृतीयसवनीधान्यु-
रोक्षाग्राननु ।

१. पूर्वं निर्वपेत् ।

७. पूर्वघोरनन्तरम्^१ ।

८. हतव्याख्यानं पूर्वमेवेतत्^२ ।

९. हेतुत्वेनार्थवादोपन्यासः ।

१०. वैशब्दो निपातः । इन्द्रं सूचामाणं प्रति सौचामणी
भंतिष्ठते यतः ।

११. हविर्यज्ञसंस्था सौचामणी । सोमयागः^३ सौचामणः ।
हविर्यज्ञसोमप्रकरणे सौचामणिकः संस्था^४ प्राप्तुमिष्यते । तामेता-
र्थवादेन योजयति ।

१२. पूर्वमग्निष्टोम उक्तस्त्वमेव सौचामणं केचिदतिरात्रसंस्थं
कुर्वन्ति । एक इति विकल्पार्थम् ।

१३. एकविंशतिसोमं तं सौचामणं सर्वमेवेति । बृहत्पृष्ठ-
मिति नियमार्थम् । उभयसामानामिति ष्कान्दोग्यकृतो विशेषः ।

१४. तस्मानन्तरोरुधर्मस्य यद्विद्यजितो बृहत्पृष्ठविशेषणस्य
ग्रत्वं तच्छस्त्रं भवति । तस्य बृहद्रथन्तरं पृष्ठमित्यर्थः । सस्ति नो
मिमौतामिति यत्सूची^५ न भवति ।

१५. अत्र अस्मिन्सौचामणे हविर्यज्ञाः सोमाः संमाप्यन्ते ।

१ C has in marg. the gloss यदि मध्य ..नाभिप्रायमेतत् । १ A पूर्ववत् ।
२ C सोमयागसौ । ३ CD संस्था । ४ A चसूची ।

यदुक्तमेवं पशवः पुरोस्ताशास्त्राभ्यायात्यन्ते हविर्यज्ञेषु सोमेष्विति तस्यौचामणान्तं भवति^१ ।

१४.

१. देवाः पशुकामाः । ह्यशब्दो निपातो वाक्यपूरणः । चतुरो मासान् व्रतं चरित्वा प्रकरणाद्द्वीचाव्रतम् । एतमुद्भिदाख्यं यज्ञकतुं वृष्टवन्तः ।

२. तेनेद्भिदा कृतयागाः पशुग्राप्ताः ।

३. एतदश्च विधिवाक्यम् ।

४. उद्भिदा कृतयागो यदि मन्येत चिरेण मे पशवो भविष्यन्तीति तदा^१ मासचतुष्टयं व्रतं चरित्वा बलभिदा यजेत । अनेनार्थवादेनैतत् ज्ञाप्यते । पूर्वणोत्तरेणावश्यमिति ।

५. एतं यजमानं क्षिप्रमभिलषिताः पशव आगच्छन्ति ।

१५.

१. गोसवेन यागेनैकाहेन पशुकामो यजेत ।

२. एवंधर्मकेण गोसवेन । तत्रार्थवादः ।

३. स्वरूपतः ।

४. चतुष्पात्सामान्यान् ।

१. M adds मेवं औचामण्यः संख्येति छिन्नान् औचामण्यपि हविर्यज्ञसंख्यायां मध्ये भविष्यतीति कापि भवति । २ CD om. तदा ।

५. प्राप्सर्यम् ।

६. षट्चिंशत्सहस्राणि यासां ताः षट्चिंशत्सहस्रा बङ्गनीहिणा विप्रोच्यन्ते । गोसवस्येति पुनर्वचनादस्यैतच्छाखान्तरे दक्षिणाकक्ष्यान्तरमस्ति ।

७. गोसवस्य दक्षिणात्वेन 'गवां संख्यान्यायतः ।

८. उक्थ्यसंख्य इत्यर्थः ।

१६.

१. षतपेथो नामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेत ।

२. दीक्षाणां परिमाणानियमे प्राप्ते नियमः । उपसदां तु द्वादशत्वं विधीयते ।

३. अङ्गुष्ठमध्यमपर्वणेति विवक्षितम् । तदेतेन मध्यमेनाङ्गुष्ठपर्वणा प्रमितमौदुम्बरं चमसं दारवं घृतस्य व्रतयेत्^१ ।

४. अयजासु दीक्षासु क्षीरौदनं व्रतयेद्यथाक्रमम् ।

५. अत्रापि सोमस्त्राभिषुतस्य चमसो दक्षिणेति विवक्षा । उदुम्बर एव प्रकृतत्वात् । वचनात् प्राकृतस्य 'दक्षिणादानस्य निवृत्तिः । षतुरो मासाद् व्रतं चरित्वा वज्रभिदा यजेतेति निवृत्तिः ।

६. तं चमसमृत्विजो गृहीत्वा षतं सत्यमित्येवं ब्रुवन्तो भक्षयेयुः ।

१ C D M नाशः C D संख्यामन्यायत । १ C व्रतयेत्याप्तमितं D •व्रतयेत्याप्तमितं । १ A द्वाविंशत् प्राकृतस्य दक्षिणादिति ।

७. भूर्भुवः स्वरिति वानेन मन्त्रेण भक्षयेयुः ।

८. समानं गोत्रं यस्यासौ सगोत्रः । स च ब्राह्मणत्वेन विशि-
ष्यते । तस्मै सगोत्राय ब्रह्मणे । ब्रह्मनाह्मणयोरैक्यात्सगोत्राय ब्राह्म-
णाद्येत्यभिप्रायः ।

९. निष्कवस्त्रमरुत्वतीययोः ।

१०. अतपेयाख्यमेतद्दहः । अतलिङ्गे चैते सूक्ते ।

१७.

१. 'भूर्णामैकाहः । तस्यायमर्थवादः । प्रजापतिरिमं लोकमी-
षन्नित्येवमादिकः ।

१८.

१. भुवमन्तरिचलोकमीषन्यजेतैकाहिकेनेति विधिस्तस्यायम-
र्थवादः । प्रजापतिरन्तरिचलोकमित्येवमादिकः ।

१९.

१. स्वरणमैकाहः^१ । तस्यायमर्थवादः । प्रजापतिरसुं लोक-
मीषन्नित्येवमादिकः ।

२. सप्तदशसोमाः स्वरसामान (११. ११. १) इत्युक्तम् ।

तेभ्यो व्याहृतियज्ञानां यथासंख्येन शस्त्राणि भवन्ति । यथास्तोत्र
च यथासंख्येन । केषां चिच्छास्त्रिणां स्तोमान्यत्वं तदपीष्यत एव ।

३. आनुष्टुभानि निविद्धानानि न चैष्टुभानि^१ ।

२०.

१. शुक्रस्तोमो नामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेत । तच्चार्यवादः ।
सूर्या ह तेजस्काम इत्येवमादिको ऽनुष्ठानप्ररोचनार्थः ।

२. प्राकृतदक्षिणानिष्टान्तिः श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्त्रि-
श्रये प्रकृतिं निवर्तयतीत्युक्तत्वात् ।

३. सप्रातरनुवाकमेतदहर्दिवाकीर्त्यं भवतीत्येवमादिधर्मजात-
महर्वचनात्^१ ।

२१.

१. तीव्रसवो नामैकाहः स भवति प्रजया पशुभिस्तीव्रश
भवितुमिच्छतः ।

२. अयं तीव्र इत्येवमादिका कल्पजा चिष्टुप् पुरस्तात्प्रस-
तीयस्य ।

३. तीव्रस्याभिव्यसो अथ पाहि निविद्धानमित्येतावाञ्छिक्के-
वस्ये विकारः ।

२२.

१. सूतसवो नामैकाहस्तत्र यज्ञो ज्योतिरग्निष्टोमः प्रथममा-
भिज्ञविकमहर्भवति ।

२. स्वपतेः कुक्षकारखायं भवति । स्वपतिसवो नामैकाहः ।
गोसंज्ञकमाभिज्ञविकमहर्भवति^१ ।

३. पामणीर्विश्वस्तस्य पामणीसवो नामैकाहः । स आयुःसंज्ञ-
कमाभिज्ञविकमहर्भवति ।

४. संदंशस्य अनुस्तोमस्य संदंशानुस्तोमौ इन्द्रनिर्दिष्टौ । पूर्वे-
णोद्धोत्तरेणावश्वमित्येवमादि शाखान्तरौयान्धर्मानपेक्ष्य इन्द्रनिर्देशः ।
दधुस्य वज्रस्य इषुवज्रौ । श्वेनश्चाजिरस्य श्वेनाजिरौ । मृत्पुश्यान्त-
कस्य मृत्पुश्यान्तकौ । चुरवपिस्य ग्रीर्षच्छिञ्च चुरवपिग्रीर्षच्छिञ्चदौ ।
महरेककः । श्वेन एककः । इत्यभिचरणीयाः । अभिचरणकार्य-
क्षमा इत्यर्थः । एतेषां सामान्यविशेषधर्मा इदानीमुच्यन्ते ।

५. निविद्धीयते यथोक्ते निविद्धाने । यस्ते मन्यो त्वया मन्यो
इत्येते मन्युस्तप्ते निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्निविद्धाने भवतो लिङ्गकृते
इत्यर्थवादात् । त्वया मन्यो इति मरुत्वतीये हर्षमाणामो धृषिता
मरुत्व इति मरुत्वलिङ्गात् । यस्ते मन्यो इति निष्केवल्ये मन्युरिन्द्र
इतीन्द्रलिङ्गात् ।

६. आत्मसंरक्षणार्थमभिचर्षमाणस्य प्राक्तनो ऽग्निष्टोमो भवति ।
किं तुषदेव षष्ठमभिचारे यज्ञे शत्रवः कुर्युस्तदेवतरेणापि कर्तव्यम् ।

७. इषुसंज्ञे ब्रह्मसाम दृष्टपृष्ठं भवति । तत्र थोन्यतुशंसनं कार्यम् ।

८. इतरेष्वभिचारयज्ञेषु अभीवर्तो ब्रह्मसाम भवति ।

९. शिखरैरिषुफलतोमरकर्णिकादिभिरायुधैः^१ सदृशं यथा भवति तथा कुर्यात् ।

१०. कार्मुकाणि धनूंष्यारोपितानि संगामकर्मयोग्यानि^२ तानि शयाना अपि न सुञ्जन्तीत्यभिप्रायः । तत्कर्तृणामयमुपदेशो^३ रचणार्थं ऽपि तुल्य एव ।

११. बाणाः शरास्तद्वद्भिः शिखरैः^४ संगामयोग्यैराग्नीध्रमागारं कर्म कुर्युः ।

१२. धन्वनामा दृक्षस्तन्मयानि धनूंषि आग्नीध्रशायिन उपश्रेरते । संगामयोग्यानि तानि शयाना अपि न सुञ्जन्तीत्यभिप्रायः । तत्कर्तृणामुपदेशो रचणार्थं ऽपि तुल्य एव ।

१३. सौत्ये ऽहनि प्राधान्यात् । मयट्वचनात् शरपक्षाणि^५ ।

१४. सुवर्णशेफालिकावाचक इत्ये(?) गिरिमासक इति प्रसिद्धदृष्टो^६ बाधकस्तदवयव इषो भवति परिधयस्य ।

१५. वैभीदकः प्रसिद्ध एव । तदवयवो यूपः कार्यः ।

१ C शिखरैरिषुफलं; in marg. ॐ instead of शै; om. आयुधैः D शिखरैः कर्णिका om. आयुधैः । २ A om. संगामयोग्यानि । ३ C तत्कर्तृणाम् D om. कर्म । ४ C D शरास्तैः संगामयोग्यैराग्नीध्रैः । ५ C D शरपक्षाणि M शरपक्षाणि । ६ C सुवर्णशेफालिका नास्तिकमिथाकतिथाकतिथाकतिथाकति [वा] प्रसिद्धा । स इषो वाचकः । D like O (with exception of the last कतिथाकति [wa]) M corrupt. Read •शेफा• ।

१६. उपतापो रोगः । स यासामस्ति ता उपतापिन्यस्तासां यदास्यं तद्वाङ्मम् ।

१७. अनुस्तरणी गौः । कस्यचिद्दहनक्रियायां^१ नियुक्ता या तदीयचर्म अधिषवणम् । अनुस्तरणीचर्म सोमाभिषवाधारो भवति ।

१८. यजमानश्रवणरीरं^२ येन उद्धते अनसा तस्य नभ्ये फलने धे अधिषवणफलके ते भवतः ।

१९. चमूशब्दः सेनावचनः । इह लक्षणया समुदाये अशाने या आपः संस्तुताः संस्यन्दिन्य आसते ताभिरङ्गिर्वसतीवरीरामि-
श्रयन्ति ।

२०. परुषा इषवस्ते उताः प्रक्षिप्ता येषु ते उतपरुषा इषु-
धय उच्यन्ते । संपूर्णश्रराः । उपसमीपे पृष्ठे बद्धा येषां पुरुषाणां
त उपोतपरुषाः कर्तारः । अधिच्यधन्वान आरूपितधनुष्काः ।
लोहितोष्णीषाः कुसुमादिरक्तोष्णीषाः । अभिवद्धाः असयो बद्धाः
यैस्त उच्यन्ते । एवंप्रकाराः प्रचरेयुः ।

२१. नेति निषेधः । ह इति निपातो विनिघञ्कार्थीयः ।
एतमित्यभिचर्षमाणनिर्देशः । कस्यनेति निपातसमुदायः कस्यिद-
पीत्यस्य वाचकः । ईश्रीतेति प्रार्थनायां लिङ् । इयदित्यभ्यपरि-
माणभिप्रायम्^३ । स इत्यभिचर्षमाणनिर्देशः । अकारो निपात
आङ्घ्र्ये^४ । एतदुक्तं भवति । 'नैवैतमभिचर्षमाणं कस्यनाशमस्यपि
इयत्परिमाणमभ्यकासं द्वादशाहं प्रापयितुं न कस्यित्यारयति ।

१ A तद्दहनम् । २ C D om. श्रव । ३ C D इयदित्यपरि । ४ C D आङ्घ्र्ये ।
५ C D नैवैतम् ।

२२. नेति प्रतिषेधः । इ वा इति वाक्यपूरणे । न वैव^१ तं कश्चन स्तृणुते चिनस्ति च एतैः संदंश्रादिभिः प्रत्यभिचरति । प्रत्यभिचार उच्यते । यो ऽस्माकं नाश्राय^२ विहितं विदधाति तत्तस्मैव भवत्वित्यनेन^३ कामसंयोगेन ।

२३. सदो नामैकाहः । प्रत्यभिचारतः^४ स^५ भवति । पाप-
मृच्छीतस्य च तदपनुत्तये ।

२४. अन्नसमीपवर्तिन्यः^६ उपोत्तमा इति । शस्त्रवज्जलाद्दृष्टव-
चनं । चशब्दादुभयकामसंयोगे ऽपि^७ ।

२५. उपसदो नामैकाहः । स प्रजाकामस्य यजमानस्य भवति ।
पशुकामस्य च प्रयोगान्तरेण युक्तः ।

२६. उपजायन्त इत्ययमस्य विशेषको धर्मः । शस्त्राणां या
उपोत्तमास्तासामनन्तरमभधिकस्ताद्देवत्यास्तच्छन्दस्ता उपजायन्ते ।

२३.

१. ऋषभो नाम वक्ष्यमाणक एकाहस्तस्यायं पुरस्तात्पुराकन्पो
ऽर्थवादत्वेनाभिधीयते । देवासुराः समयतन्नेति देवाश्चासुराश्च ते
देवासुराः । ते परस्परं संपामं प्रति यज्ञं कृतवन्तः ।

१ C नैवै० D नैवैव तं । २ A नाश्रायति चित्तं विदधाति C नाश्राय विधि० ।

३ C भवत्यनेन ।

४ A ० चर० I prefer the subst.

५ CD स च ।

६ CD उपोत्तमाः समीपवर्तिन्यः उपोत्तमा इति शक्य० ।

७ CD संधीतो ऽपि ।

१. ते देवा यज्ञा वृहस्पतिं पुरोहितमुपाधावन्त उपगतवन्तः^१ ।
किमर्थं पुरस्ताद्य । उपजानीहि तं यज्ञक्रतुम् । उपज्ञा प्रथमत
उपज्ञाधिरभिमीयते । तदर्थं देवा वृहस्पतिमुकृवन्तः । तमुपजा-
नीहि यज्ञक्रतुं येनेद्वा वयमसुरानभिभवेमहीति ।

२. स वृहस्पतिर्वक्ष्यमाणकृषभाख्यं यज्ञक्रतुं दृष्टवानुपलभ्य-
वानित्यर्थः ।

४. तेन ऋषभेणेद्वा देवा असुरानभ्यवन् जितवन्तः ।

५. तेन ऋषभाख्येन यागेन दिषतो भ्रातृव्यान् ग्रचूनभिभवि-
तुमिच्छन्त्यजेत ।

६. पञ्चदशस्तोमस्याङ्गः सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमानो भवति ।
तदस्याङ्गं ऋषभरूपं ककुदमिव सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमानो
ऽभ्यधिकत्वेन ।

७. निष्कोवस्थमहत्वतीययोयंयामंख्यमेते निविद्वाने भवतः ।

८. ऋषभवृषभशब्दयोरेकार्थत्वात् ।

२४.

१. व्योमं नामैकाहस्तस्यायं पुराकल्पो ऽर्यवादः ।

२. तेन व्योमाख्येनैकाहेनेद्वा सूर्यस्तेज आतवान् पुराकल्पः ।
सांप्रतमपि तेजस्त्वामस्तेन यजेतेत्यभिप्रायः ।

१ C D कथं A omits from. तं यज्ञक्रतुं to उपजानीहि । १ C (sec. h.)
बोला ।

३. सप्तदशसोमस्याह एकविंश आर्भवः पवमानो भवति ।
तत्रार्थवादः ।

४. दादग्र वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चतवस्त्वथो लोका एष
एवैकविंशो य एष तपतीत्येवमेकेन विंशस्यदेनमादित्यं खेनैकविंशेन
रूपेण समर्धयति^१ ।

५. इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोः । इन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य
मङ्गति निष्क्रेवत्यमरुततीययोर्निविद्धाने भवतः ।

६. नैघण्टुकेलं^२ सूर्याभिव्याहारेण लिङ्गनैवाङ्गो रूपसंपत्तिः ।
स सूर्यः पर्यङ्क वरांषीति इकारान्तः पादः ।

२५.

१. विराण् नामैकाहो ऽजाद्यकामस्य । तस्यायं पुराकल्पसङ्ग्रहो
ऽर्थवादः ।

२. प्राप्तवानजाद्यं वसिष्ठः ।

३. वसिष्ठानुष्ठानात् प्रग्रस्तेन ।

४. बहिष्पवमानो माध्यन्दिनस्य पवमानः पञ्चदशभिःपञ्चद-
शभिः^३ स्तोत्रियाभिः । इतराणि दश स्तोत्राणि चिदृत्सोममि-
तानि^४ । एताः स्तोत्रियाः संख्यया विंशतिशतम् ।

१ The Comm. on 4 is om. in A C D एकैवविंशस्यदेः । M. एकैव ।

२ A om. न । ३ once om. in A.

४ A • स्तोत्र • C (orig.)

D स्तोत्रियाणि instead of स्तोत्राणि ।

५. स एकाहो विरालाख्यो दग्धत्वेन सामान्येन विराजमभिसंपद्यते ।

६. फलार्थवादो ऽयम् । न फलविधिरुक्त्वात्फलान्तरस्य ।

७. अक्षरवैराजे इति संज्ञाकरणं शास्त्रसंख्यवहारार्थम् ।

२६.

१. अत्रैव खराड् नामैकाहः खाराज्यकामस्य । तस्यायं पुराकल्पस्वरूपो ऽर्थवादः ।

२. तत्खाराज्यं प्राप्तवानिन्द्रः ।

३. फलविधिरयं । खाराज्यमुच्यते ज्ञानिश्रेष्ठं वा^१ ।

४. एवमेतच्चतुर्विंशतिशतं स्तोत्रिणाणां ।

५. पूर्वोक्तां विराजं चतस्रो ऽतिथन्यतिरेचन्ति ।

६. चतसृभिरतिरिक्ताभिः ।

७. पूर्ववदद्याप्यक्षरवैराजे निविद्वाने भवतः ।

२७.

१. उग्रमस्तोमो नामैकाहस्तस्यायं पुराकल्पेन स्वरूपो ऽर्थवादः ।

उग्रनाः शुक्रः कवेः पुत्रः काव्यः । स किलासुराणां पुरोहितो

बभूव ।

२. ईक्ष दृशनांकनयोः । एवं^१ पर्यालोचितवान् । कथं पुन-
स्तेन यज्ञक्रतुनेष्टा पाप्मानमपहन्यामित्येतच्चित्ते कृतवान् ।

३. साध्यसाधनसंबन्धेन^२ परिदृष्टत्वात् ।

४. तेन यागेनेष्टा पाप्मानमपहतवान्^३ ।

५. अस्य विधिः । उशना ह काव्य इत्येवमादिकः सर्व एव
शेषः ।

६. अनेनैव यजेतेति वाक्यशेषः । उदरं जलोदरमिति प्रशि-
द्धम् । इतिकर्तव्यतामिदानीमाह ।

७. अस्य चित्त्वस्लोकं प्रातःसवनं भवति ।

८. ब्रह्म चित्त्वृत्तिसाहचर्यादित्युक्तम् ।

९. सह दशभिः सदशः । दशकाः स्तोमा इत्यर्थः । माध्य-
न्दिनः सवनाभिधानम् ।

१०. दशसामान्येन विराट्संपदो ऽर्थवादः ।

११. चित्त्वस्लोकं द्वितीयसवनम्^४ ।

१२. अपहतवान् ।

१३. एते निष्केवस्यमरुत्वतीयथोर्यथासंख्यं निविद्धाने भवतः ।

१४. उशनवती सूक्ते द्वे अप्युक्ताभ्यां लिङ्गाभ्याम् ।

१ A नचोरिव पर्या० ।

३ 3 and 4 are om in A.

४ CD साध्य A साध्ये ।

५ A om. 10, 11.

२८.

१. उत्तरो ऽयमुग्रनस्तोमो वक्तव्यस्तस्यायमर्थवादः । पूर्वेणो-
त्तरेणावश्यमिति नियमादुत्तरमुत्तरमुग्रनस्तोमं यज्ञकतुमुग्रना-
पश्यत्^१ ।

२. प्राप्तवानित्यर्थः ।

३. विधिवाक्यमेतत् ।

४. त्रिवृत्स्तोमकं प्रातःसवनमत्र । तत्रार्थवादः ।

५. भक्तिषाहचर्यात् ।

६. सद्गको माध्यन्दिने सवने स्तोम^२ इत्यर्थः ।

७. दशलषामान्येन विराट् । विराट् लषामान्येनाच्चाद्यम् ।

विविधदीप्तिहेतुत्वादच्चाद्यस्य ।

८. त्रिवृत्स्तोमकं तृतीयसवनम् ।

९. उक्तार्थमेतत् ।

१०. माध्यन्दिने सवने विराट् संबद्धमन्त्राद्यं तदुभयतस्त्रिवृता
ब्रह्मणा^३ संदंशवत्परिगृह्यात्मनि स्थापितवान् ।

११. माध्यन्दिने सवने विराट् संबद्धमन्त्राद्यं तदुभयतस्त्रिवृता
ब्रह्मणा^४ संदंशवत्परिगृह्यात्मनि स्थापयति^५ ।

१२. इह सूक्ते निष्केवल्यमरुत्वतीये भवतः । उग्रना यत्सहस्रै-
रघातं वरिवस्यमुग्रने काव्याचेति ।

^१ A om. in A.   ^२ A ins. माध्यन्दिनः स्तोमः दशको ।   ^३ C D संदंशवत् ।

^४ C D संबद्धपरिगृह्यत् ।   ^५ A om. ll. .

१२. विविधो नामैकाहो ऽथेवंस्तोम एव । एवंशब्देनोग्रन-
स्तोमस्य निर्देशः । अन्नाद्यकामस्येति फलसंबन्धनिर्देशः ।

१४. निविद्धाने विविधस्य ।

१५. विविधस्यायं दक्षिणाविशेषः । सहस्रं गवां अश्वशतं च
दक्षिणा भवति ।

२६.

१. कुलायो नामैकाहस्तस्यायं पुरस्तादर्थवादः । दिवेषु देवानां
मध्य इन्द्राग्नी अहंश्रेयसे विवदेयाताम् । अहं श्रेयानहं श्रेयानि-
त्यहंश्रेयसम् । तस्मिन्नहंश्रेयसे ।

२. ते देवा एवमुक्तवन्तो यद्येताविन्द्राग्नी एवं विवदियेते
कृतवत्तत्तौभं दृष्ट्वाभिभविष्यन्ति नो ऽसुराः ।

३. उपजानीम उपलभामहे' तं यज्ञक्रतुं येन कृतेनैताविन्द्राग्नी
संग्रमयेमहि । संग्रमं' सांगत्यमुच्यते । परस्परसंवित् ।

४. ते देवा एतं यज्ञक्रतुमुपलभ्यवन्तः । इन्द्राग्न्योः कुला-
याख्यम् ।

५. तेनेन्द्राग्न्योः कुलायाख्येनैकाहेन संग्रममं संविदं कृतवन्तः ।

६. यं वा क्षत्रियं पुरोधस्यमानो ब्राह्मणः स्यात् यं वा
ब्राह्मणं क्षत्रियः पुरोधस्यमानः स्यात् स च ब्राह्मणस्य कुलायेन
संयजेयाताम् ।

७. सह घजमानावेकेन क्रतुना ।
८. व्यत्यासेन भवतः ।
९. भक्तिवादेनैवमुच्यते ।
१०. तस्मान्निष्ठत्पञ्चदशौ कर्तव्यौ ।
११. तिष्ठा हरौ रथ आ युज्यमानेति मरुत्वतीयम् । तसु
शुद्धि यो अभिभूत्योशा इति निष्पेवत्यम् ।
१२. ऐन्द्रे सूक्ते । अग्नेः पिबेति अग्निर्ब्रह्मभित्यग्निमती ।

३०.

१. विराट्स्वराजं वदन्पुराकथ्यमाह । मित्रावरुणयोरेको
वैराज्यमैच्छदन्यः स्वराज्यम् ।
२. मैत्रावरुणौ दृष्टवन्तौ ।
३. भिक्षकामयोरेक एव क्रतुर्वचनसामर्थ्यात् ।
४. निविद्धाने भवत इति वाक्यशेषः ।

३१.

१. ज्येष्ठसोमो नामैकाहो भवति कनिष्ठकुलीनस्य । कनिष्ठ-
कुले जातस्य ज्येष्ठमिच्छत इत्यभिप्रायः ।
२. सप्तदशभिः स्तोत्रिद्याभिर्बहिष्यवमानः कार्यः ।
३. एष एकप्रश्नतीर्णां स्तोमार्णां सप्तदशो ऽथधिकत्वाज्ज्येष्ठः ।
४. यज्ञसुखे बहिष्यवमाने ।

५. एते ज्येष्ठ्याभिशाहारे जनिष्ठा उप इत्यक्षरसामान्यात्
प्र वः सतामिति ज्येष्ठग्रन्धात् निविद्धाने भवतस्तदेतस्याङ्गो रूपम् ५

३२.

१. दुराग्रनामैकाहः शाखान्तरे दिनामा बृहहिरण्यो दूणा-
ग्रश्चेति । आत्मलाभं ग्रन्थुपराभवं चेच्छतो भवतीत्यर्थः । अर्थवादा-
द्विधिसुक्षीयमाना (!) व्याख्या^१ कर्तव्या । समयतन्नेति संपूर्वा यतिः
संपामार्थं यज्ञे वर्तते । तस्मिन्सति ते देवा बृहस्पतिं पुरोहितमुपा-
धावन्निति^२ । बृहस्पतेरुपाधावनक्रियायाः कर्म^३ । बृहस्पतिग्रण-
मुपागता^४ इत्यभिप्रायः^५ ।

२. उपजानीहि तं यज्ञक्रतुं यज्ञकर्म । येनेद्वासुरा नामवेयु-
र्नाभिभवेयुरित्येवं वदन्त उपाधावन् ।

३. स बृहस्पतिर्देवानुग्रहाय दुराग्रनामानं शाखान्तरे बृह-
हिरण्यनामानं दूणाग्रनामानं चैतं यज्ञक्रतुमपश्यन् ।

४. परावरयोगे चेति क्त्वाप्रत्ययः ।

५. ततो ऽनन्तरं वै देवा अभवन्परासुराः । पराकृता असुरा
थैस्ते तथा^६ ।

१ A अर्थवादादुचित्येति शेषो बोध्यः विधिः C (orig.) D om. च ।

२ C D repeat बृहस्पतिमुपाधावन्निति । ३ C (orig.) A बृहस्पतिरुपाधावन् ।

C (sec. h.) D च । ४ A O D बृहस्पतिः । ५ O D इत्यर्थः । ६ the comm.

on this Sūtra is om. in C D M.

३. अनेन यजमानः स्वात्मना परास्य द्वेषो भवति । भवन्
भावः प्राधान्यमुच्यते न सत्तामात्रम् । पराभवन्ति श्रवः परा-
भवन्ति यजमानश्रवो य एवं वेद ।

७. कृष्णापचे सूर्यदेवत्येष्टिः पूर्वाङ्गे कार्या । प्राप्तस्य पूर्वस्वानु-
वाद उत्तरार्थः । [शत्रुपराभवकामस्य मामं सौर्याचन्द्रमसौभ्यामि-
ष्टिभ्यां यजेतेत्याश्वलायनः^१] । प्राग्दीक्षणीयाया^२ इयमिष्टिः ।
साग्निने प्रागिष्टिकापयोः । समुदायाङ्गत्वादस्या ष्वत्स्विवरणं क्त-
ङ्गत्वात् ।

८. इष्टिस्यान्द्रमसौ तस्मिन्नेवाहनि रात्रौ ।

९. थाज्यानुवाक्ये प्रधानस्य चन्द्रमसः । विधुं दद्राणं समने
बह्वनामिति पुरोनुवाक्या । नवोनवो भवति जायमान इति
थाज्या । चन्द्रमसमावह । स्वाहा चन्द्रमसम् । अयाद् चन्द्रमसः ।
चन्द्रमा हविरजुषतेति ।

१०. सौर्यः सौर्याकारो^३ दक्षिण पूर्वस्यामिष्टौ सौर्याम् ।
श्रतवस्त्रिरिति प्राप्ते थक्कतवल इति वचनं तन्न केवलमाकृतिमात्रं
शास्त्रान्तरात्मानसंख्यापि ज्ञातव्या ।

११. उत्तरस्थां चान्द्रमस्यामिष्टौ चन्द्राकारो राजतः श्रतवसो
दक्षिणा^४ ।

१२. वृहत्पृष्ठं भवति । भारद्वाजमिति श्रुत्यर्थं वचनम् ।

१ The words in brackets are not given by C D M. १ C D ०श्रीश ।
२ C D सौर्याकारो । ३ C D राजतः श्रतवसस्यकारो दक्षिणा चान्द्रमस्या । ४

१२. भारद्वाजे एव । पिबा सोममभि तमु षुहीति । पूर्व-
स्थोत्तमामुत्सृजेत् ।

१४. पूर्वाक्तानां श्रतवसानां चिंशतंचिंशतं प्रतिस्तोत्रं दद्यात् ।

१५. अयं विकल्पस्तावच्छ्रतवलीयुक्तां स्तोत्रेस्तोत्रे मृते चिंशतं-
चिंशतं दद्यादित्यनेनैव । दक्षिणाकाले तु द्वादशश्रतं^१ देयमेव ।
यावद्वा यजमानो हिरण्यस्येच्छेदिति यजमानवचनात् प्रतिपद्यते ।
हिरण्यवचनमविकारार्थम् ।

३३.

१. अपचितिः पूजा । तेनापचितिकामो यजेतेति विधिः ।

शेषो ऽर्थवादः ।

२. बहिष्पवमानो माध्यन्दिनश्च ।

३. व्यत्यासं भवन्ति ।

४. व्यत्यासमेव ।

५. त्रिणवस्तोमक आर्भवंः पवमानो भवति ।

६. आग्निमारुतं स्तोत्रम् ।

७. तस्यापचितेर्गायत्रीमभि स्तोत्रियासंख्याभिः प्रातःसवनं कृति-
ष्ठते । अपचितिकामस्य अपचिती राजयज्ञ इत्येक इति । अप-
चितेरेवं स्तोमविधिः । बहिष्पवमाने चतुर्विंशतिस्तोमसंख्यां
गायत्री । द्वयोराध्यथोस्त्रित्यस्य द्वयोश्चतुर्विंशतिः । सापि संप-
द्यते । अपरथोरपि द्वयोरेवमेव ।

८. प्रातःसवनभाक्त्वासान्येन ।

९. तेन गायत्रीसंपद्विशेषेण वसुध्वपचितिं कुर्वन् । स प्राप्त-
वामपचितिम् ।

१०. गायत्रच्छन्दसो ब्राह्मणा भक्तिसाहचर्यात्^१ । तेनाय-
मिति प्रत्यक्षमेवेच्छं पूज्यमानं ब्राह्मणैर्दग्ध्यति । तथा चायं पूज्यत
एव ।

११. चतुर्विंशो माध्यन्दिनः पवमानः । सतदग्नैकविंशानि
षष्ठानि । तत्र त्रिष्टुप्संख्या परिकल्प्या^२ एकातिरिच्यते^३ । नद्योक्ते-
नान्यच्छन्दो भवतीति त्रिष्टुभेव ।

१२. सवनभाज इति कृत्वा ।

१३. रुद्रेष्वपि पूजां प्राप्तवानिच्छः ।

१४. यथा पूर्वं भक्तिसाहचर्याद्ब्राह्मणा गायत्रच्छन्दस एव
चत्रियास्त्रिष्टुप्च्छन्दस इति दक्षापि भक्तिवादेन द्रष्टव्यम् ।

१५. तेनायमिच्छो भक्तिसंपत्तिविशेषेण चत्रियेष्वपि पूजां
लभते ।

१६. त्रिणव आर्भवः पवमान एकविंशमग्निष्टोमसाम । तत्र
जगतीसंख्या परिकल्प्या ।

१७. सवनभाक्त्वात् ।

१८. तेन जगतीसंपद्विशेषेण आदित्यापचितिं कुर्वन्नादित्ये-
ष्वप्यीच्छो ऽपचितिं प्राप्तवान् ।

१ A भक्तिसाहचर्याद्ब्राह्मणा गायत्रच्छन्दसः ॥ तेनाय० is the beginning of
is Sūtra in A. २ A C M परिकल्प्या । ३ A एकमति० ।

१८. भक्तिवादेन ।
 २०. तेन भक्तिसाहचर्येणन्द्रो विक्षपि पूजां लभते ।
 २१. इति ब्राह्मणम् ।
 २२. संपत्त्या ।
 २३. तेन संपद्विशेषेण विशेष्यु देवेष्विन्द्रः पूजां प्राप्तवान् ।
 २४. तुर्यत्वसामान्यात् ।
 २५. तेन सामान्येनायमिन्द्रः शूद्रेष्वपचितिं लभते ।
 २६. अश्रयुक्तो रथो ऽश्वरथः । खड्गस्य विकारः खाड्गः स चास्मै^१ कवचस्य खाड्गकवचः । एवं वैद्याघ्नपरिच्छेद आर्चौपासङ्गो द्वेषधन्वधिः श्यावाश्व एषा दक्षिणा भवति ।
 २७. इति यजमानस्य कामः । अपचितिमता पूजावता रूपे-
 णापचितिं पूजां प्राप्तवानिति पूजाकामस्यायमपचितिनामा यज्ञः ।
 २८. एते इन्द्रशब्दाभिव्याहारे निविद्धाने भवतः । तदेत-
 स्थाङ्गो रूपम् ।

३४.

१. तेन लिषिकामो यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थादः ।
 २. एषा दक्षिणा अस्त्रिंस्त्रिषिनास्त्रि एकाहे ।
 ३. लिषिर्दोषिस्तामाप्रवान्नीतिकामस्त्रिषिना यागेन यजत इत्यर्थः ।

४. इमा उ त्वा पुरुतमस्येन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य मङ्गल्येते नैष-
ण्डुकेन नास्मा सूर्याभिव्याहारे निविद्धाने भवतः ।

५. तत्सूर्याभिव्याहाररूपमेतदहरित्थर्थः ।

३५.

१. वृष्टिनामैकाहस्तेन वृष्टिकामो यजेतेति विधिः । शेषो
ऽर्थवादः ।

२. श्रवगतार्थम् ।

३६.

१. आदित्यनामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेतेति विधिः । विधि-
शेषत्वान्यो विधिस्तावक एवार्थवादः ।

२.^१ एते आदित्याभिव्याहारे निविद्धाने भवतः । एतदेवा-
द्याह्नो रूपम् ।

३७.

१. स्वर्गनामैकाहस्तेन स्वर्गकामो यजेतेति चोदना । शेषो ऽर्थ-
वादः ।

^१ The Comm. on 36, 2 and on 37 is om. in A. M om. the Comm.
from 38-38.

१. इन्द्र सोमं सोमपत इन्द्रं सवेत्येते निविद्वाने भवतः ।
तदेतदिन्द्राभिव्याहारलक्षणमेतस्याङ्गो रूपम् ।

३८.

१. देवास्वसुराश्च देवासुराः । ते संयामार्थं यत्नं कृतवन्तः ।
ततः ।

२. ते देवा असुराणां जयसाधनमिच्छन्तो बृहस्पतिं पुरोहि-
तमुपगतवन्तः । उपगम्यैतदक्तवन्तः ।

३. भगवन्बृहस्पते तौ यज्ञक्रतू उपजानीहि प्रकाशय याभ्यां
साधनाभ्यामसुरान्विनुत्याभिभवेमहि जयेमेत्यर्थः ।

४. स बृहस्पतिरेतौ विनुत्यभिभूतिनामानौ संघयञ्चौ अप-
श्यत् ।

५. तानसुरान्विनुत्तिना यागेन विनुत्य अभिभूतिना देवा
अभ्यभवन् ।

६. तस्य विनुत्तिनाम्नो यागस्य षट्संख्याका ऊर्ध्वास्त्रिवृत्पञ्च-
दशसप्तदशैकविंशच्छिणवचयस्त्रिंशाः पृष्ठास्त्रोमाः । षट्संख्याका आ-
ष्टत्तास्त्रयस्त्रिंशच्छिणवएकविंशसप्तदशपञ्चदशचिचृतो विष्वञ्चो व्यसा
भवन्ति । यतो विष्वञ्चो वै भूत्वा विसुदन्ति तदस्य विनुत्ते रूपम् ।

७. अस्यापि ग्रास्त्रोपदेशान् । पूर्ववदेवार्थवादार्यं स्त्रोमवचनम् ।

८. दृष्टपृष्ठस्य विश्वजितो यच्छस्त्रं तदेनयोर्विनुत्यभिभूत्योः
शस्त्रं होतुर्हीचकाणां च भवति ।

३६.

१. राशिस्य भरायस्य द्वावेकाहौ संघातयज्ञौ माहीनः^१ ।
यज्ञो ऽयमहीनः । अन्नाद्यकामस्यान्नाद्यकामयोर्वा भवतः ।

२. समूल्हे यावुत्तमौ हृन्दोमौ ताविह भवतः ।

३. दक्षिणे देवयजने स्त्रीणां गवां सहस्रं दद्यात् ।

४. पुंसां गवामुत्तरे सहस्रं ददाति देवयजने ।

५. प्रायणीया क्रयस्वार्यात् । अदीवितेष्टिस्य विभवात् ।

दृष्टकापशवस्य द्विगुणास्यनद्वितात् ।

६ एवमेव तथायज्ञात् ।

७. वैमात्रयोरमूचीनगर्भता न संभवति ।

८. विघ्नो नामैकाहः । स पाप्मानमपजिघांसमानस्य द्विषन्तो
ऽसूयवर्सांश्चापजिघांसमानस्य भवति ।

९. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । प्राकृताभ्यां सह विकल्पो भवति ।

१०. अयमेवेकाहो भ्रातृव्यमपहन्तुमिच्छतः ।

४०.

१. साद्यःकस्यार्थवादो ऽयम् । आदित्याश्चाङ्गिरसश्च वै किल स्वर्धां हतवन्तः ।

२. स्वर्गगमने ऽहंपूर्विका स्वर्धां ।

३. तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः स्वर्धमाना आदित्येभ्यः प्रोचुः । प्रोक्तवन्तः । कथम् । श्वः सुत्या नो ऽस्माकं याजयत न इति । तेषामङ्गिरसामग्निर्दूतो ऽभवत् ।

४. त आदित्या एवमुक्तवन्तो यद्येतेऽङ्गिरसः पूर्वे चक्ष्यन्ति तत एते पूर्वं स्वर्गलोकं गमिष्यन्ति । किमत इत्यत आह ।

५. ततो ऽस्मानसुरा अभिभविष्यन्ति इति पूर्वस्वर्गगमनोपायाकाङ्क्षिणो बभूवुः ।

६. तं यज्ञक्रतुमुपलभामहे येनाङ्गिरोभ्यः प्रकान्तयज्ञेभ्यो ऽपि वयं पूर्वं यजेमहीत्येवमादित्या ऊचुः ।

७. त आदित्या एतं साद्यःकसंज्ञमेकाहं यज्ञक्रतुमपश्यन् वृष्टवन्तः ।

८. तेन साद्यःक्रेण हतयागा आदित्या अङ्गिरोभ्यः पूर्वं स्वर्गलोकं गतवन्तः ।

९. एष एव प्रयोगविधिः । शेषो ऽर्थवादः ।

१०. अस्त्राहः ।

११. नियमार्थं वचनम् ।

१२. उक्तं पूर्वेण ।

१३. संख्यानियमार्थं वचनम् ।

१४. यवभूमिकायां तत्सस्यायां वेदिः कर्तव्या प्राकृतेनेव प्रमाणेन । तथा च कात्यायनः । प्रौढीन्यन्वा वनस्पतीनिति (२२. ३. ४२) ।

१५. यत्र यवागृह्णन्ति सा उत्तरवेदिः कार्या । यत्र चोत्तर-वेदिस्तत्र यवमर्दनं । ये वेदिमभिनसानुत्तरवेदिदेशे मृदन्तीति तन्मान्तरात् ।

१६. साङ्गलथष्टिर्यूपः कार्या भवति ।

१७. यवकक्षापिः मस्ययूनधश्चपानलेन कार्याः ।

१८. तस्यैव यजमानस्य गृह्णादमतीवर्या गान्धाः ।

१९. सोमप्रवाकरथेषु दृतयो दधिपूर्णा आरोप्यन्ते । तेष्वारो-पितेषु रथा वनीवाह्यन्तं ।

२०. वनीवाहितेषु दृतिषु यदुत्पद्यते नवनीतं तत्परिपक्वं सर्पिर्भूतमाज्यं कार्यं । तेन प्रचरन्तीति सहार्थं द्वितीया प्राप्तानु-वादस्यायम् ।

२१. अश्वयुक्तो रथ इत्यश्वरथः । सोमं प्रवकीति सोमप्रवाकः । तदारूढाः प्रासर्पकानामन्वयेयुः^५ ।

२२. सर्वविप्रकृष्टान्योजनावरात्पूर्वयोजनात् ।

२३. प्राकृताया निवृत्तिर्दक्षिणायाः ।

१ C भूमिकायां (क over the line) तः सस्यका (over the line याःवेदिः In marg. सस्यसंपन्ना भूमिश्चैरेत्युच्यते D भूमिकायां तत्सस्यायां वेदिः । २ C यत्र यजिगतिः, D यत्र यवाग्निगतिः । ३ A यूनः कथं । ४ C प्रचरिष्यतीति । ५ A om. the comm. on this Sūtra. ६ A रात्पूर्वं C D वरा पवयोः Doubtful.

२४. अपराङ्गे प्राप्ताया अपवादः ।

२५. स्रस्याःस्रस्या वृत्तैरौषद्भ्यघता स्रभ्या^१ सद्यःकृत्वाः
कर्तव्याः ।

२६. असंभाव्यमानत्वात्प्रवर्गस्याभावः^२ ।

२७. तिस्र उपसदो ऽत्र पराचीरनावृत्ताः कर्तव्या इत्यभि-
प्रायः ।

२८. अग्नीषोमीयस्य पशोः स्थाने ऽग्नीषोमीयदेवताकः पुरो-
स्तामः कार्यः ।

२९. सवनीयस्य पशोः काले स्थाने त्रयो ऽपि पशवो ऽग्नी-
षोमीयसवनीयानूबन्ध्याः समानतन्त्राः कर्तव्याः^३ ।

३०. आश्विनदेवताका वशा प्राकृताया अनूबन्ध्यायाः स्थाने
कार्या ।

३१. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । मैत्रावरुण्यः पयस्थायाः प्रकृति-
वत्तान्तथा यजेत ।

३२. अथो अपि च पूर्वप्रक्रान्तमनुप्राप्त एवं कुर्यात् ।

४१.

१. एषैव उत्तरस्यापि साद्यःकृत्य पूर्वाङ्गा एव विधा विधिः
प्रकार इत्यर्थः^४ ।

^१ A स्रभ्यां C स्रसकृत्यः कर्तव्याः । D सकृत्या कर्तव्या M स्रस्य कृत्याः कर्तव्याः ।

^२ C (in marg.) संभाव्या । ^३ Comm. or 29 is om. in A and partly in M. ^४ O विधिः विधा प्रकार D om. प्रकार इत्यर्थः ।

२. अपवादाद्यर्थं वचनम् । तेन चिदृत्तोमा न भवन्ति सर्व-
स्मिन्नहनि ।

३. बहिष्पवमानमाध्यन्दिनार्भवाः ।

४. यान्यन्यानि स्तोत्राणि तानि त्रिदृत्सोमकानि भवन्ति ।

५. संख्याविशेषमाह ।

६. कामार्थं वचनम् ।

७. वेदिर्भवतीति वाक्यशेषः ।

८. उत्तरवेदिर्भवतीति वाक्यशेषः ।

९. यवकलापिवत् ।

१०. ईजानकुलौना एव ।

११. नाश्वरथो विशेषवचनात् ।

१२. पदशब्दो विभागवचनः । पूर्वोक्तस्याध्वनो योजनस्य
भागचयं सोमप्रवाको गच्छेत् ।

१३. वडवाश्वेत्येको ऽर्थः^१ । प्राकृताया दक्षिणाया निवृत्तिः ।

४२.

१. एषैवोत्तरस्यापि साद्यःकस्य । प्रथमस्य साद्यःकस्य यद्विधानं
तद्विद्यते ।

२. यवोर्वरा वेदिरित्येवमादिकं पूर्वघोर्यदुक्तं तद्विकल्पते ।

३. यथो ऽपि पवमानास्तुर्विशाः ।

४. इतराणि श्लोचाणि चित्रस्त्रोमकाणि ।

५. संस्थाविशेषः ।

६. पोलशं ग्रहं भवतीत्यभिप्रायः ।

७. प्रथमो ऽनुक्रीः । द्वितीयः परिक्रीः । तृतीय उत्क्रीः ।

एवमेते त्रयः साद्यःक्राः । तद्यदि कस्यचिद्यजमानस्य द्विषन् भ्रातृभ्यः
शक्रो ऽनुक्रमेण^१ यजेत तत इतरः परिक्रिया यजेत । परिक्रिया
चेच्छुचुः तत इतर उत्क्रिया यजेत ।

८. एकचिकस्य त्रिकैकस्य एकचिकत्रिकैकौ । ताभ्यां ब्रह्मवर्ष-
सकामो यजेत । इन्द्रयज्ञौ चोदनैक्यात् ।

९. एकस्यामृचि श्लोचं गीयते^२ । ततस्त्रिसृष्वन्यत् । एवं द्वादश
व्यत्यासं । एवं प्रथमस्य श्लोचाणि भवन्ति ।

१०. तिसृषु श्लोचम् । तत एकस्थाम् । एवं द्वादशविपर्ययेण^३
श्लोचविन्यासः ।

११. षट्सु श्लोचेष्वष्टादश । इतरेषु षट्सु षट् । एवं चतु-
र्विंशतिः श्लोत्रियास्तार्थवादः ।

१२. अष्टाचरेस्त्रिभिः पादैः ।

१३. जपात्फलावाप्तिदर्शनात् ।

१४. तदाभ्यामेकत्रिकत्रिकैकाभ्यां साधनाभ्यां तेजो ब्रह्मवर्षस-
माप्नोति ।

१ I propose अनुक्रिया. C M D अनुक्रमेण A ०क्रमेण. A C शक्रौ ।

२ C ० श्लोचं गीक्रियते M श्लोचं गीक्रियते । ३ A विपर्ययीतश्लो० ।

१५. दावयेतौ ढचकृतग्रस्तौ भवतः । ढचकृतमित्येतस्यां सो-
ढाचामेतच्छ्रुत्वं प्रतीयेतैकाहिकं वा ढचकृतमित्येतदुक्तम् ।

१६. अभिजिदेकाहः अभिमुख्यत्वं जेतुमिच्छतो भवेत् ।

१७. विश्वजिदेकाहो विश्वं जेतुमिच्छतो भवति ।

१८. अतिरात्रसंख्यावित्यभिप्रायः । द्वन्द्वयज्ञो दिवचमनिर्देशात् ।

१९. अवधुत्यवादः स्तुत्यर्थः^१ ।

२०. उक्त्यसोत्रग्रन्थसंपन्नौ भूत्वैत्युक्त्यमंशसुतिरवयवद्वारेण ।

२१. प्रत्यतिष्ठतामित्यनुषङ्गः ।

४३.

१.^१ नृजिज्ञामैकाहः ।

२. तेन यागेन नृञ्जितवान्^२ ।

३. तेन नृञ्जेतुमिच्छन् यजेतेति प्रयोगवाक्यं विधिः । शेषो
ऽर्थवादः ।

४४.

१. घृतनाजिज्ञामैकाहः । घृतनेति संयाम उच्यते । तमाचि-
पति यः स घृतनाजः । अज गतिचेपणयोरिति स्मरणात् । घृत-
नाजः शूरः ।

१ C अवधुत्यवादस्तुत्यर्थः (वा in marg.) M अवधुत्यवादः कु० D अवधुत्य-
वादः कुत्वर्थः । २ The Comm. on these Sūtras is given here according
to the division of A, which makes three Sūtras while C D give it
without interruption. ३ om. in D.

४५.

१. सचाजिज्ञामैकाहः । तेन सचाजं जेतुमिच्छन्त्यजेतेति चो-
दना । श्रेषो ऽर्थवादः । सचाजः सदोजेता । सचा त्वं पुरुषुतेति
लिङ्गात् । सत्येन वा जेता । सचाशब्दस्य सत्यनामसु पाठात् ।

२. प्रथमात्पाठिकात् अहान्माध्यन्दिनेषु सवनेषु । यथामंख्येन
त्रिष्वपि नृजित्पृतनाजित्सचाजित्सु निविद्धानानि कार्याणि निवि-
द्धानानीति वचनात् । नाहं भुवं तत्र निविदो ऽभावात् ।

४६.

१. धनजिज्ञामैकाहः । तेन धनं जेतुमिच्छन्त्यजेतेति चोदना ।
वाक्यश्रेषो ऽर्थवादः ।

२. अर्ध्वचनं^१ सांघातिकधर्मश्रद्धानिवृत्त्यर्थम् ।

४७.

१. स्वर्जिज्ञामैकाहः । तेन स्वर्जेतुमिच्छन्त्यजेत । स्वरिति स्वर्ग
उच्यते । तन्नास्तिर्जयः ।

२. उत्सन्नः स उच्यते येनोपरि^२ सता प्रापते राज्यं श्रेष्ठ्यं वा ।
श्रेष्ठयज्ञः स्वर्जिदित्यभिप्रायः । उता न महीदंसिन इति (?)
प्राधान्येन दर्शनात्^३ । उत्सन्नयज्ञ इव वा एष यदस्यमेध इति
महत्यस्यमेधे दर्शनात् ।

१ C M स्वर्जिधां ।

२ C D M येनोपरि संत्यप्रा० A वा ।

३ C D M उत्तममहो दंसिन ।

४८.

१. महाप्रतीयमहः सर्वजिज्ञामैकाहः । तेन सर्वं जेतुमिच्छ-
न्तेति विधिः । शेषो ऽर्घवादो विध्युद्देशस्य स्तावकः ।
२. अहर्यहणं सांघातिकधर्मशङ्कानिवृत्त्यर्थम्^१ ।

४९.

१. उज्जिज्ञामैकाहः । तेन सर्वमुज्जिगीषन्त्यभेतेति विध्युद्देशः ।
शेषो ऽर्घवादो ऽस्यैव स्तावकः ।
२. एकं महत्वतीयमपरं निष्कृतव्यम् ।
३. उदरन्त उचूर्वयाणमित्येताभ्यामुदती सूक्ते । तदेतस्याहो
रूपम् ।

५०.

१. उपहव्यो नामैकाहः । तस्यायं पुराकल्पसहस्रो ऽर्घवादः
कर्तव्यताविध्युद्देशस्य स्तावकः ।
२. अरवो ऽसुराः । एवंनामानो ऽसुराः मखमंजका यति-
संज्ञकाश्च । तान्साखावृकेभ्यो मर्कटेभ्यः प्रायश्चित् । अर्पितवान् ।
न केवलं त्रिशीर्षाणं लाहमहनत् ।
३. तमिन्द्रं ब्रह्महेति कृत्वा सर्वाणि भूतान्यभ्याक्रोशन् । तदा-
क्रोशपराणि बभूवुरिन्द्रं प्रति ।

४. स इन्द्रो देवेभ्यः पार्श्वतो बहिःकृत इव सचार ।
 ५. ते देवा एवमृषुर्ब्रह्मयमिन्द्र^१ एवं पार्श्वतश्चरिष्यत्यभिवि-
 व्यन्ति नो ऽसुराः ।
 ६. उपजानीम तं यज्ञकृतं धेनेनमिन्द्रमुपाङ्गयेमहि । उपा-
 ङ्गानं संसर्गः । संसृजेमहीत्यर्थः ।
 ७. ते देवा एतमुपहव्याख्यमेकाहं यज्ञकृतं यज्ञकर्म अपश्यन् ।
 दृष्टवन्तः । तेनेनमुपाङ्गयन्त समसृजन्त ।
 ८. तेन यज्ञकृतना उपहव्याख्येनावरुद्धो राजा राज्यभ्रष्टो
 यजेत राद्रमवजिगौषन् राज्यं कर्तुमिच्छन्नित्यर्थः ।
 ९. अवगच्छन्ति हेव^२ प्राप्नोत्येवेत्यभिप्रायः ।
 १०. यथोक्तस्त्रिजाभ्यां हृतशब्दाभ्यां तदती सूक्ते निष्केवस्य-
 मरुत्वतीययोर्निविद्धाने^३ ।
 ११. उपहव्यसंज्ञस्य तद्भूतवद्रूपम् ।

५१.

१. हते ऽप्युपहव्ये भूतानि तमिन्द्रमभ्याक्रौश्रजेव ।
 २. अग्निष्टुतो ऽयमुपक्रमः । अनहर्जातता मूलनक्षत्रे जन्म ।
 तेन वा । पापरूपा अलक्ष्मीसुखा वासाधुवादः^४ । एताभ्यां निमि-
 त्ताभ्यामग्निष्टुत्कार्यः । अभिश्रच्छमानं याजयेदिति च श्रुत्यन्तरात् ।
 अग्निष्टुता^५ च निमित्तम् ।

१ CD इन्द्र ।

२ CD हे प्रा० ।

३ CD om. की० ।

४ CD वाह ।

५ A अभिष्टिता ।

२. च इन्द्रो ऽग्नये सर्वाणि सवमानि प्रदत्तवान् ।
४. तस्येन्द्रस्याग्निः सर्वाभनहर्जाततां मूलनक्षत्रजाततां सर्वां च पापीमलक्ष्मीमषाधुवादहेतुं दत्तवान् ।
५. सो ऽग्निष्टुता यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादः । आस्तां तावद्यजनम् । य एवं वेद तस्यापि अद्भावतो ऽग्निः पापीमलक्ष्मी-भनहर्जाततां च निर्दहति ।

६. यज्ञेतेन — the Commentary from this Sutra up to XIV 52, 3 is wanting in all M SS.

—

५२.

२. विनियुक्तानन्तरा उत्तराश्वतसो ऽच्छावाकसूक्तस्य स्थाने भवन्ति ।
४. अग्ने दिवः सूनुरसि प्रचेता इति याज्याज्यस्य । प्राकृताद्या निवृत्तिः परिभाषितत्वात् ।
५. उप त्वा जामथो गिर इति वाद्यस्य स्थाने दत्तः । ऐभिरग्ने दुवो गिर इत्येन्द्रवायवस्य । कसे जाभिर्नानामिति मैचारुणस्य । न योरुपव्दिरश्व इत्याश्विनस्य । अग्निर्वृचाणि ऊज-नदित्येन्द्रस्य । अग्ने सुतस्य पीतय इति वैश्वदेवस्य । अग्ने धृतव्रता-येति सारस्वतस्य । इत्येतानि प्रउगदृचानि ।
६. अग्ने विश्वेभिरग्निभिरिति याज्यया प्रउगग्रस्तान्ते यजति । प्राकृताद्या निवृत्तिः परिभाषितत्वात् ।

७. कसे जामिर्जानामिति स्तोत्रियः । कथा ते अग्ने अङ्गिर इत्यनुरूपः ।

८. मैत्रावरुणस्यैव माध्यन्दिने सवने एतावेव स्तोत्रियानुरूपौ विपर्यस्तौ भवतः ।

९. अग्निर्दृचाणि जहानदित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ ब्राह्मणा-
ऋंसिनो भवतः ।

१०. अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ अश्वा-
वाकस्य भवतः ।

११. अर्चन्तस्त्वा हवामह इत्येतसूक्तं मैत्रावरुणस्य भवति ।

१२. अर्चन्तस्त्वेत्येतस्योत्तरं सूक्तं ब्राह्मणाऋंसिनो भवति ।

१३. अग्ने धृतप्रताय त इत्येता षलश्वावाकस्य भवन्ति ।

१४. मैत्रावरुणादयः स्वाभिःस्वाभिरग्याभिर्यजन्ति ।

५३.

१. अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा इत्येता दग्म उक्तीय-
मानेभ्यो ऽनुब्रूयात् ।

२. प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वमित्येताः सप्त प्रक्षितानां
द्याज्या भवन्ति ।

३. उत्तरे मरुत्वतीयस्य द्याज्यानुवाक्ये भवतः ।

४. विशोविशो वो अतिथिमिति प्रातिपदसूचः । त्वमग्ने
यज्ञानामित्यनुरूपः । एतौ मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ ।

५. इन्द्रनेदीयब्राह्मणस्यत्यथोः स्थाने ।

६. अग्निं न मा मथितं सं दिदीपः । त्वमग्ने प्रथमो ऽङ्गिरा
अपिः । प्रहृत्यैव पूर्वा इत्येता एकपातिनीनां स्थाने ।

७. अग्ने स चेषदृतपा अतेजा इत्यतन्निविद्धानं भवति मरु-
त्वतीये शस्त्रे ।

८. पूर्वीकस्थोत्तमा याज्या भवति ।

५४.

१. पाहि नो अग्न एकयेति स्तोत्रियः प्रगाथः । पाहि नो
अग्ने रक्षस इत्यनुरूपः प्रगाथः । एवं निष्केवलस्य तौ भवतः ।

२. प्र ते अग्ने हविष्मतीभियमिति धाय्या कर्तव्या ।

३. एना वो अग्निं नमसेति धाय्यानन्तरः प्रगाथो भवति ।

४. यथा होतर्मनुषो देवतातेति निविद्धानं कार्यम् ।

५. अग्निं नरो दीधितिभिररथोरिति याज्या भवति ।

५५.

१. अग्निमग्निं वो अभिगुमिति स्तोत्रियः प्रगाथः । अग्ने जरि-
तविष्मतिरित्यनुरूपः प्रगाथः । एतौ ब्राह्मणाच्छंसिनो भवतः ।

२. स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ क्रमेणाच्छावाकस्य भवतः ।

३. एते मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानां क्रमेण प्रगाथा
भवन्ति ।

४. तेषामेव क्रमेण यजस्र होतरित्यादीनि भवन्ति ।

५. न एव मिषावदृषादद्यसोषामेव सूक्तानामुक्तमाभिदत्त-
माभिः क्रमेण वञ्चन्ति । थाव्या उत्तमाः कुर्वन्तीत्यर्थः ।

५६.

१. एते आदित्यपक्षस्य पुरोनुवाक्यायान्ये भवतः ।
२. एता उन्नीयमानेभ्यो ऽनुब्रूयात् ।
३. नवभ्यो द्वे उत्तरे हारियोजनस्य स्थाने भवतः ।
४. त्वामग्न ऋतायव इत्याद्याः सप्त प्रस्थितानां थाव्या भवन्ति ।
५. एति प्र होतेति पुरोनुवाक्या । अस्या एवोत्तरा थाव्या
सावित्रपक्षस्य ।
६. भवत इति वाक्यशेषः^१ ।
७. स्थाने भवन्तीति वाक्यशेषः ।
८. पूर्वोक्ताभ्य^२ एव उत्तरास्तिस्र आर्भवस्य ।
९. आर्भवीभ्यस्तिसृभ्य उत्तरास्तस्र ऋचो धावापृथिवीयस्या-
धायक्रमेण ।
१०. त्वमग्ने द्रविणोदा इत्यस्याः पूर्वाः षडैश्वदेवस्य भवन्ति ।
११. स्थाने भवतीति वाक्यशेषः ।
१२. स्थाने भवतीति वाक्यशेषः ।
१३. समिद्धो अग्निर्दिवि ग्रीष्मिरेदिति तिस्रो भवन्त्येक-
परतिनीनां स्थाने ।

१ G—10 om. in A. - M om. 55 56. 57. 1—5. एवमु. D पूर्वोपाशाब्दः ।

२ C पूर्वोपाशाब्दः

१४. पञ्चजनौयाथाः स्थाने तदद्य वाच इति भवति ।
 १५. यज्ञेन वर्धत जातवेदमिति याज्या । अग्न्या यजति
 होता परिभाषितत्वात् ।

५७.

१. स्थाने भवतीति वाक्यशेषः ।
 २. पाठक्रमेणैवोत्तरा मीम्यस्य स्थाने भवतीति ।
 ३. एषा रौद्र्याः स्थाने भवति ।
 ४. एतन्मास्यस्य स्थाने ।
 ५. आ नो यज्ञं द्विविस्मृशमिति लोत्रियः । आ नो वायो
 महे तत इत्यनुरूपः प्रगाथः । एतौ अग्निप्रोमसाक्षः स्थाने भवतः ।
 ६. वागब्दो विकल्पार्थः । नित्यौ वा स्तोत्रियानुरूपौ भवतः ।
 नित्यौ प्राकृतावुच्येते ।
 ७. अश्वमे सधिष्टवेत्येतास्तिस्त्र आपोहिषीयास्थाने भवन्ति ।
 ८. तं देवा बुध्रे रजसः सुदंससमिति वैश्वदेव्याः स्थाने । उत
 नो ऽहिर्बुध्न इत्येतस्याः ।
 ९. इगमू पु वो अतिथिसुषर्बुधमित्येताश्चतस्रः । तत्र द्वे
 देवानां पत्नीनां स्थाने । उत्तरे द्वे राकासाः स्थाने ।
 १०. ऊबे वः सुद्योत्मानमित्येतास्तिस्त्रो ऽवरपङ्कतीनां स्थाने ।
 ११. चिमूर्धानं सप्ररग्निं गृणीष इत्येतास्तिस्त्रः पैत्रोणां स्थाने ।

१ A has only एतासां चतस्रणां स्थाने । २ C D om. उत्तरे स्थाने ।

१५. कथा ते अग्ने शुचयन्त आधोरित्याद्यास्तिस्रो यानीनां
स्थाने भवन्ति ।

१६. मयीद्यदौ विष्टो मातरिश्वेत्यास्तिस्रः स्वादुष्किली-
धानां स्थाने ।

१७. मयीद्यदौमिति तिसृभ्य उत्तरे उत्तरयोः स्थाने ।

१८. एवाग्निर्गौतमेभिर्धृतावेति परिधानीया कार्या ।

१९. यद्वाणां विकारपक्षे उक्तो धर्मः । तस्माग्नेया यद्वा
भवन्ति । आग्नेय्यः पुरोरुचः सर्वमाग्नेयमहरिति^१ । एतस्मिन्पक्षे
अविक्रान्तेषु यद्वा यः प्रकृतेर्विकारः स उच्यते । तिष्ठा इती रथ
आयुज्यमानेति मरुत्वतीयम् । तसु शुचि यो अभिभूज्योऽजा इति
गिष्केवत्थम् । नियमत एते निविद्धाने भवतः ।

२०. वाग्ब्रह्मो विकल्पार्थः । अनङ्गान्दक्षिणा हिरण्यं वा
दक्षिणा ।

२१. अनङ्गान्गिरेतसो वै हिरण्यमित्यर्थवादात् ।

२२. परिममाप्याग्निष्टुतं ततो ऽग्निष्टोमः कर्तव्यः ।

२३. उत्थाय चाग्निष्टोम इत्यस्यावश्यकर्तव्यतात्पर्यं ऽर्थवादः ।

आग्नेय्यं क्तेदन इत्यस्याङ्पूर्वस्य लटि रूपम् । आवृष्यते सर्वाभ्यो
देवताभ्य उष्णित इत्यभिप्रायः^२ । अग्निष्टुता यजेत सर्वाग्नेयेन
तस्मादवश्यं तेनाग्निष्टोमः कार्यः ।

५८.

१. इन्द्रस्तुत्रामैकाहस्तेन बलकामो यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादो ऽस्यैव स्तुत्यर्थः ।

२. इन्द्र सोमं सोमपत इन्द्रस्तवेत्येते । ग्रहविकारेऽपि वचनादेवमेव विकाराभावात् ।

५९.

१. सूर्यस्तुत्रामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेतेति चोदना । शेषः पुराकल्पसरूपो ऽर्थवादो विधिप्रोषलेनार्थवान् ।

२. इमा उ त्वा पुरुतमस्येन्द्रस्तवेत्येते । तस्य सौर्यां यथा भवन्ति । सौर्यः पुरोरुचः सर्वं सौर्यमहरिति^१ शतपथवचनात् । तेषामेवार्थविकारो^२ नास्माकं ग्रन्थेषु वचनाभावात् ।

६०.

१. वैश्वदेवस्तुत्रामैकाहः । तेन प्रजातिकामो यजेतेति विध्युद्देशः । शेषो ऽस्यैव स्तावको ऽर्थवादः ।

२. ग्रहविकारे ऽपि न ग्रन्थे उत्तरकल्पनावचनाभावात् ।

१ C चर्ची(०) विकारे D चर्चीविकारे । २ A सरूपो ऽर्थवादो विधिप्रोषलेनार्थवान् D ०वादो विधिप्रोषलेनार्थवान् C शेषः । पुराकल्पसरूपार्थवादो विधिः । प्रोषलेनार्थ-
वादात् L ३ M अचरिति C om. See 57, 10. ४ C D M तेषामेवार्थं वि ।

६१.

१. तेन ब्रह्मवर्षसकामो यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादः ।
२. चतसृषु स्तोत्रियासु बहिष्यवमानो भवति ।
३. होतुर्होत्रिकाणां च अष्टास्रष्टासु स्तोत्रियास्त्राज्यानि भवन्ति ।
४. द्वादशसु स्तोत्रियासु माध्यन्दिनः पवमानो भवति ।
५. होतुर्होत्रिकाणां च षष्ठानि पौलशसुषोल्शसु भवन्ति ।
६. विंशतिमंख्यासु स्तोत्रियास्त्रार्भवः पवमानो भवति ।
७. चतुर्विंशतिस्तोत्रियाकमग्निष्टोम साम भवति ।
८. सामान्तरुक्थ्यो यो^१ विकारः स पूर्वीक्तः ।

६२.

१. इदानीं वक्ष्यत इति वाक्यशेषः ।
२. मरुतः पुरा अनपिसोमपीथा अकृतसोमपाना इत्यर्थः । एवंरूपा आसुः । ते यत्रेन्द्रं मरुतः पुपुवुस्तदेनानिन्द्रः सोमपीथे अन्वाभेजे अन्वाभक्तवान् । पुपुवुरिति पवमानमिन्द्रस्य कृतवन्तो निमित्ते ।
३. स थ इति वाक्यपूरणौ उद्देशप्रतिनिर्देशौ । अनपिसोमपीथः पिता पितामहो वा यस्य सोमं न पिबेत् यस्य मरुतां संश्लोकतां सायुष्यं चेच्छुः सोमेन यजेत ।

४. पञ्चशरदीये धर्मविशेषः । पञ्चोक्षाणः प्रजनने समर्थाः
अनञ्जाश्चः पञ्च शरदः पञ्च वर्षाणि मरुद्भिः प्रोचिताश्चरन्ति ।
तत्त्वकपवमानान्यत्र(?) नियुञ्जते^१ । षष्ठे शरदि भवनौयस्योपालम्भ्याः
कर्तव्याः ।

६३.

१. वक्ष्यमाणा उच्यन्त इति वाक्यशेषः ।
२. ऋषिस्तोमसंज्ञमृषिणानुष्ठितत्वात् । प्रशस्तताभ्युच्यते ।
३. तेन कृतयागो गोतम ऋषिर्ब्रह्मवर्चमं प्राप्तवान् ।
४. उपरितनैः पञ्चभिः संबन्धेषु प्रत्येकफलश्रवणेष्विति ।

६४.

१. भरद्वाज ऋषिः किल बलार्थी तप उपमदादिकं कृत्वा
एतं यज्ञक्रतुं दृष्टवान् ।
२. प्राप्तवान् ।
३. विश्विरथम् । श्रेषा फलश्रुतिः ।

^१ The reading of A is given above. C D तन्व (or तन) कपवमानान्यत्र
M तन्वकपवमानाः The passage is doubtful.

६५.

१. कृष्टवान् । साध्यसाधनसंबन्धेन ज्ञातवानित्यर्थः ।
२. अचिः प्रजातवाग्निकः ।
३. प्रजातिकामो ऽसाधिकारी ।

६६.

१. श्रुतित उपलब्धवान् ।
२. प्राप्तवान् वशिष्ठः ।
३. असाध्यकामस्यायं भवति ।

६७.

१. जमदग्निर्नाम ऋषिः । स किल विशिष्टेन तपसा पशु-
कामः सन्नेतं यज्ञकतुं कृष्टवान् साध्यसाधनसंबन्धेन ज्ञातवानित्यर्थः^१ ।
२. प्राप्तवान् ।
३. अन्यो ऽपि यः^२ कश्चित्पशुकामः । स एतं यज्ञं यजेतेति
चोदना ।

६८.

१. प्रजापतिर्देवताविशेषः । स किल प्रजाकामः सन् तपो
ऽनुष्ठानब्रह्मभावादेतं यज्ञकतुमुपलब्धवान् ।

१. प्रजावानजायत ।
२. अन्यो ऽपि यः कश्चिदधिकारीः ।
४. य एते ऋषिस्तोमा उक्ताः षट् तेषु पाठानुपूर्वं पृथ्या-
हानि भवन्ति ।

६६.

१. इत उत्तरं वक्ष्यन् इति वाक्यशेषः ।
२. वसवो देवाः किल निरतिग्रथप्रैति स्वर्गाभिलाषिणस्तप-
स्नाप्ता ब्रात्यस्तोमानपश्यन् ।
३. तैर्ब्रात्यस्तोमैः कृतयागा वसवः स्वर्गं प्राप्ताः ।
४. यः कश्चित् चैवर्णिको ऽधिकारी ।

७०.

१. मित्रावरुणयोर्ब्रात्यस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः । तेनासमस्तैव
पदद्वयेन संज्ञा यथेन्द्राग्न्योः कुलायमिति । अश्विनोर्ब्रात्यस्तोम एवं-
संज्ञकः क्रतुः । वसूनां ब्रात्यस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः । मरुतां ब्रात्य-
स्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः । विश्वेषां ब्रात्यस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः । देवानां
ब्रात्यस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः । एवमेते षड् ब्रात्यस्तोमास्तेषां ग्रहणं
वक्तव्यं तदुच्यते ।

२. यथासंख्येनेति पूर्वव्यायः^१ ।

१ A यथासंख्येनेति पूर्वव्यायः ।

७१.

१. वक्ष्यमाण-उत्क्रान्तिर्नाम क्रतुः । सो ऽतिरात्रसंख्यो भवति ।
तच्छेषत्वेनार्थं वक्ष्यमाणवादः ।

२. इन्द्राविष्णू महता तपसा त्वं यज्ञक्रतुमुत्क्रान्तिसंज्ञकम-
पश्यताम् ।

३. तेनोत्क्रान्तिनेष्टा ताविन्द्राविष्णू स्वर्गं लोकमुत्प्लुत्याक्रमताम् ।

४. एवं फलसंबन्धेन^१ कार्यः । फलश्रवणात् । इतरे तु फला-
श्रुतेरक्षिता शुद्धये^२ ।

५. इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोरिति मरुत्वतीयम् । द्यौर्न च
इन्द्राभिभृमार्य इति निष्क्रेवल्यमेते निविद्धाने भवतः ।

६. विष्णुन्यङ्गे विष्णुलिङ्गे । इन्द्राविष्णू वै स्वर्गकामावित्येक-
देशलिङ्गितमेतस्याङ्गो^३ रूपम् ।

७२.

१. मित्रावरुणथोरश्विनोर्ब्राह्मणस्तोमः । वसूनां ब्राह्मणस्तोमः ।
मरुतां ब्राह्मणस्तोमः । साध्यानां ब्राह्मणस्तोमः । आप्यानां ब्राह्मणस्तोमः ।
विश्वसृजां ब्राह्मणस्तोमः । भूतकृतां ब्राह्मणस्तोमः । ज्येष्ठानां ब्राह्मणस्तोमः ।
मध्यमानां ब्राह्मणस्तोमः । कनिष्ठानां ब्राह्मणस्तोमः । एवमेते दश
ब्राह्मणस्तोमाः । प्रायश्चित्तार्थं प्रत्येकं कर्तव्याः ।

१ A अर्थं प्रत्येकं बन्धि । २ Doubtful. C तेवचिता प्रवये ।

३ C (orig.) •द्विवेकत• alb. to •द्विनवेकत• ।

१. चतुर्दशस्तोत्रियाकः स्तोम एतेषां भवति ।

२. विपृथुरिति विलम्बयन्त्वा^१ उपदामाजीर्णाच्चयकः । सप्रतोदः सह प्रतोदेन सप्रतोद उच्यते । प्राणकेनेतावता विप्रिष्टो रथः । अन्यद्रज्ज्वादिकं^२ न भवति । सेषुधन्वा । मह दपुणा धन्व यस्मिन्नसौ सेषुधन्वा रथः । धन्वशब्दो नकारान्तो धन्वःपर्यायः^३ ।

४. एतेषां देवगणानां पूर्वपदानां ब्राह्मणोमानां समूहोद्देश-
रात्राच्छस्त्रं भवति । समूहग्रहणं ब्रूहनिग्रन्थम ।

७३.

१. एवमेव स्तोमदक्षिणाशस्त्रं यत्पूर्वमुक्तं भवति ।

२. पूर्वोक्तमेव स्तोत्रदक्षिणाशस्त्रं च । नारुमदोऽपरे नव यज्ञाः । न तेषु ब्राह्मणस्तोमशब्दः । [तेषामपीदंश्व स्तोत्रदक्षिणाशस्त्रं] ते च शाखान्तरीयाः^४ ।

३. चषालमुखतर^५ एकः प्रथमः । अनन्तरं मपुरोलागो द्वितीयः । वनिष्टुसवस्तृतीयः । ब्रह्मसवस्तुर्थः । चत्रमवः पञ्चमः । भूमिमवः षष्ठः । ओषधिसवः सप्तमः । ओदनसवो^६ ऽष्टमः । वनस्पतिसवो

१ Corrected. A विलम्बयन्त्वापवासा० M विलम्बयन्त्वापवासा० C D विलम्बयन्त्वापवासा । २ A •इत्वा० C D (?) इत्वादिकं M इत्वा० । ३ C D धन्व्यां

४ A om. the words from तेषाम् to एते and has only एते शाखान्तरीयाः ।

५ C D चषालमुखतर इका । ६ C ओदनमि ।

२६०   ग्राह्यायनश्रौतसूत्रभाष्ये । [१४. ७७.-७९. १-२]

नवमः । केनचिद्योगेन ग्राह्यान्तरीयाण्येतानि । एतेषामपि ऋतुमां
पूर्ववत्सोमदक्षिणाग्रस्त्वम् ।

७४.

१. स्ततिरूपो^१ ऽयमर्थवादः । प्रजापतिः किल परमेष्ठौ प्रति-
ष्ठाकामस्तपःक्रियानन्तरमेतं यजकतुमपग्रहग्रममहः ।

२. प्रजापतिः प्रतिष्ठां प्राप्तवान् ।

३. यः कश्चिदधिकारी ।

७५.

१. षट्सोमा अननारमुच्यन्ते ।

२. षट्सोमानां नामानि वचनाधारेण । स्तुत्यर्थो ऽर्थवादः ।
षष्ठेते भवन्तीति प्रदर्शनार्थम् ।

३. विध्यर्थो ऽर्थवादः ।

४. प्रत्येकमहःशब्दवचनात् । एवमुक्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

७६.

१. वक्ष्यमाणा अज्ञाद्यकामस्य । तत्रायमर्थवादः ।

२. उक्तो ऽर्थवादः ।

१ M परकति O (orig.) यस्मिन्; in marg. परक. D परकरूपो ।

१. फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यमेतत् ।

७७.

१. उत्तरे ।
२. स्तुत्यर्थो ऽर्थवादः ।
३. एवंसंख्याका अर्धमासस्तोमाः^१ ।
४. अर्थवादो ऽयं स्तुत्यर्थः ।
५. फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यम् ।

७८.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः ।
२. तेर्नचचस्तोमेस्तोमास्तोमा^१ यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादः ।

७९.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः ।
२. अर्थवादो ऽयं विधिस्तावकः ।
३. विधिरचम् ।

८०.

१. वक्तव्या इति वाक्यशेषः ।

२. एतावन्तः संवत्सरे सुहृता भवन्ति । तावत्संख्याकास्तेषां स्तोमाः ।

३. विधिप्ररोचनार्था फलश्रुतिः ।

४. एतावान्विधिः । शेषो ऽर्थवादः ।

८१.

१. अनन्तरा एव वक्ष्यमाणा उच्यन्ते ।

२. तैरचितिकामो यजेतेति विधिः । शेषः स्तुतिरूपो ऽर्थ-
वादः । संवत्सर एतावन्तो निमेषा भवन्ति । सुहृता एव दशभि-
र्गच्छन्ते ।

८२.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः ।

२. निमेषा एव दशभिर्गच्छन्ते । एषां संवत्सरध्वंसीनां संख्या भवति ।

३. अर्थवादो ऽयम् ।

४. विधिरेषः । शेषो ऽर्थवादः स्तावको ऽस्य ।

८३.

१. उत्तरे ।

२. चतुर्णां दिग्नां चत्वारः स्तोमास्तैरनन्तकामो यजतेति विधिः । अन्यो ऽर्थवादः ।

८४.

१. दिक्स्तोमव्याख्या ।
२. ते सर्वे वृहद्रथन्तरपृष्ठा भवन्ति ।
३. ऐकाहिकं शस्त्रं येषु ते तथोक्ताः ।
४. एते वा निविद्धानि त्रिशंपरूपे भवतः ।
५. देशनियमो ऽयम् ।

द्विरभ्यासो वृहसमाचारस्तदनुष्ठानमायुष्यं भवतीति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये चतुर्दशो
ऽध्यायः समाप्तः^१ ।

१ C omits the Comm. on XV, 1, 2, 3 and adds after XIV: 'यो चत्वार्याये किंचित्सूत्रं किंचित् खंडबद्धितं (!) तत्सुमनोपिक्रया पूरितमस्ति समंप्रदक्षित्विच्छन्नप्रचारणायम् । मङ्गलमस्तु । श्रीः ।' D has the same remark and gives first the text of the Sūtras (from XV, 1, 1 to 3, 12) without any Commentary adding at the end the words: 'गोथरुषान् । तेभान् पञ्चवर्षवयोवयो (?) षु गोरूपेषु प्रतिवयसं सप्तदश । एवमेते पञ्च सप्तदशादेषाः । एतेन विशेषेषां कुर्ववाजयेय तस्युच्यते ।' Then it repeats the Sūtras with their respective commentaries.

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

एकाशानुक्ता वाजपेयमाह ।

१.

१. सप्तानां सोमसंस्थानां मध्ये पञ्चमः सोमयागो वाजपेयः । स शरदि शरसंज्ञके षट्थौ भवति । वचनान्न वमन्ते । प्रौष्ठपदी-
मारभ्य कार्तिकीं यावत् शरत्पक्षिद्धा । अथवा कन्यासंक्रान्तिमा-
रभ्य वृश्चिकसंक्रान्तिं यावत् । अथवा तुलामारभ्य धनुःसंक्रान्तिं
यावत् ।

२. म वाजपेयो नित्यो ऽपि फलश्रवणात् अन्नाद्यकामस्य
यजमानस्य भवति । वाजपेयशब्दस्य निर्विवक्षयाह ।

३. अनेन वाजेन क्रतुना यज्यमाणो यजमानः पुरस्तात्पूर्वं
संवत्सरम् । अत्यन्तभयोगे द्वितीया । पेयसंज्ञकैर्यज्ञैर्यजते ।

४. पीयन्त इति पेयाः पानम् । अद्यत इत्यन्नं वाज इत्यन-
र्थान्तरम् । अन्नः वाजः पाज इत्यन्ननामसु पाठात् वाजो ऽन्नम् ।

५. पानपूर्वं भोजनमिति पेयसंज्ञकाः पूर्वमनुष्ठेयाः । ततो
वाजसंज्ञको यागः ।

१ A कार्तिकी C, कार्तिकी C, indicates the reading of MS. Cham-
bers 449b.

६. तथोः पानाक्षयोः प्राप्तये । पूर्व पेयाः पश्चाद्वाजः^१ । एवं वाजपेयस्य वाजपेयनामधेयता । के ते पेया इत्यपेक्षायासाह ।

७. एते द्वादशामिष्टोमाः प्राकृता भिन्नतन्त्राः । प्रतिमासं संवत्सरं भवन्ति । विकल्पमाह ।

८. गोतमो ह ब्रह्मवर्चसकामस्तपस्त्रैतं यज्ञक्रतुसपश्यद्गोतमस्य चतुरक्षरस्तोममिति प्रसिद्धः । अथमेधे च प्रथममर्हमेधति । प्राकृतेनाग्निष्टोमेन व्यत्यासम् । अग्निष्टोमो गोतमस्य चतुरक्षरस्तोम इत्येवं षडग्निष्टोमाः षड्गोतमस्य चतुरक्षरस्तोमा व्यत्यासेन भवन्ति ।

९. अयं यज्ञक्रतुरपरियज्ञः । परियज्ञाः पेयमंजकाः । तद्रहितो भवति^२ । एक इति वचनाद्विकल्पः परियज्ञानाम् । अस्नाद्यफले पुराकल्पमाह ।

१०. इन्द्राद्यहस्पती अपि अग्नेन क्रतुनेद्वास्नाद्यं प्राप्तवन्नाधित्यस्नाद्यप्रापको यज्ञः ।

११. तेन क्रतुनास्नाद्यकामो स्नाद्यं प्राप्नोतीति काम्योऽप्ययं यज्ञो भवतीति गम्यते । प्रकारान्तरेण^३ विवेकमाह ।

१२. अथो अर्घ्यं । हेति प्रसिद्धः । मरेण यज्ञेन वाजो नाम लोकस्यापत्यं^४ सोऽपीद्वा मरुत्कामानात्तवान् । धेनुमंजानिरपेक्षस्थायनया व्युत्पत्त्या वाजपेयनामधेयता । एवं वाजपेययागस्य नामधेयसुहृदादिवत् । न गुणविधानम् । तथा च जेमिनिः । पूर्वपक्षं

१ D पश्चाद्वाजो वाजः । २ C, तद्रहितो । ३ A निवर्तनमाह ।

४ C, लोकाः ।

सूत्रयामास । नामधेये गुणश्रुतेः स्वादिधानमिति चेत् तुल्यव्यक्ति-
धयोर्न । तस्मान्नामधेयं वाजपेयः^१ । एकशब्दे परार्थवद्गुणवि-
धाने दोषस्तस्मान्नामधेयता । विशेषमाह ।

१२. ऋज्वर्ध ।

१४. षोडश कलाः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । पञ्च कर्मेन्द्रि-
याणि । पञ्च विषयाः । षोडशं मनः । सप्तदशः पुरुषः प्रजापतिः ।
तस्य पूरणे ङट् (५. २. ४८) इति ङट्प्रत्ययान्तः । स प्रजापति-
रेव वाजपेयः ।

१५. तस्मात्सप्तदशसंख्यात्मकेन स्वेन रूपेणैवं प्रजापतिर्वाजपेयं
समर्धयति समर्धं करोतीत्यर्थः^२ ।

१६. श्रुतौ प्राकृतो यूपो ऽष्टाश्रिर्भवति^३ । अत्र तु वेत्त्वश्चतु-
रश्रिः सप्तदशारत्नप्रमाणको गोधूमचषालश्च ।

१७. कृतव्याख्यानमेतत् ।

१८. अग्नीषोमीयेणोपवसये पशुना यजत (५. १५. १) इत्येक
एवाग्नीषोमीयो ऽन्येषु यागेषु । वाजपेये सप्तदश वचनाद्भवन्ति ।

१९. मनोताया अप्यनावृत्तिरेकप्रदानत्वात् ।

२०. आग्नेयादयः भारस्वनपर्यन्ताः^४ क्रतुपशवो ऽतिराचे ।
वाजपेये तु मरुद्भ्य उक्तेषु वशा पृश्निः पञ्चमी भवति । वृष्णिः^५
प्रजननसमर्थः । वशा बन्ध्या पृश्निस्त्रिचवर्णा गोः ।

१ D om. the text from वाजपेयः to तस्मान् । २ D समर्धयतीत्यर्थः ।
३ C. °द्वारमिः । ४ A सेषीप० । ५ A दृष्टिप्रज० ।

२२. श्वाभाः श्वाभवर्णाः । त्वपरा अविषाणाः । लफुदिनः
कूर्चलाः । तस्मिन्नेव धूपे क्रतुपशुमनोपे आलम्भ्याः ।

२२. प्राजापत्यानां पर्यग्निकरणं प्रसिद्धम् । तदन्तं सवनी-
यानां तन्त्रं भवति । उत्तरत्र विशेषविधानात् भिन्नतन्त्रता^१ भवि-
ष्यतीति विशेषवचनम् । विशेषमाह ।

२३. ब्रह्मसाम सामन्त्रेदे प्रसिद्धम् । तेन सप्तदश प्राजापत्याः
पश्यव आसन्भ्यन्त इति सवनीयेभ्यो विशेषः । विशेषान्तरमाह ।

२४. क्रतुपशूनां यथाप्राप्तमभिगुमत्र प्राजापत्यानामेकदेवत्यैक-
पशुधर्मकं^२ प्रतिपशुमावर्तते । आवृत्त्या पठनीयमित्यर्थः । यथा-
भिगोरावृत्तिस्तत्राजैद्गिरित्युपप्रेषस्याप्यावृत्तिः । उक्त उपप्रेष इति
वचनात् । जुषस्व सप्रथस्तममित्याद्याः षडृचः स्तोत्राः । ताः क्रतु-
पशूनां प्रेषादनन्तरमुक्त्वा प्राजापत्यानां सप्तदशकञ्च आवर्तन्ते ।
आवृत्त्या संप्रेषनिरपेक्षेण^३ वक्तव्याः । तत्राभिगौ विशेषः ।

२५. सवनीयानामभिगौ प्रैभ्यो अग्निं भरतेत्येतावान् । ऊव-
ध्यगोहं पार्थिवं खनतादिति च तत्र पठितम् अभिगोरावृत्तावुप-
तिष्ठते अत्र^४ न पठनीयं वचनात् । ऊने ऽप्यभिगौ नवोच्छ्वासा
भवन्ति । नवकालो ऽभिगाववानितीति श्रुतेः । तत्र षष्ठे उच्छ्वासे
षष्टिंशतिरित्यस्मिन् मध्ये ऽवसानं कुर्यात् । उक्तमः प्रयाजः^५ स्वाहा-
कृतिप्रेषादनन्तरमाप्रीणामुक्तमा वाज्येत्यथमपि तन्त्रेण भवति ।

१-०. •नर्चध• D विद्वत्तन्त्रा । २ D om. पश्यधर्मकं प्रति । ३ C, D om. ई ।
४ C तत्र । ५ D •कृतिप्रयाजादनन्तरं ।

परिवाप्यौ च । परिपश्याञ्जती अध्वर्युवेदे प्रमिद्धे स्वाहा देवेभ्यः^१
स्वाहेति ते अपि तन्त्रेण भवतः । सवनीयानां तन्त्रमिति वचना-
दग्न्यत्पृथक् प्राप्नोतीति वचनम् ।

२६. प्राजापत्यानां हविषां प्रदानं क्षारियोजनादनन्तरं भवति
वचनात् ।

२७. तस्मिन्पक्षे वनस्पत्यादीनामङ्गानामुत्कर्षा ज्ञेयः । न्याया-
नुष्ठेयत्ववचनात्^२ ।

२८. अनुयाजेषु वा दृष्टेषु प्राजापत्यानां हविषां प्रदानं भव-
तीति पञ्चान्तरम् । अस्मिन्नपि पक्षे ऽङ्गानामुत्कर्षः ।

२९. य एवेतरेषां पशूनां वपादिभिः प्रचारकालः स एवै-
तेषां^३ प्राजापत्यानां वपादिभिः प्रचारकालः । अथमेव पक्षः
कात्ययने । विशेषमाह ।

३०. स्तोत्रेषुस्तोत्रेषु^४ सप्तदशः स्तोमो भवति । वचनात् ज्योति-
ष्टोमस्तोमनिवृत्तिः । विशेषमनिधाय होतुः शस्त्राण्याह ।

३१. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति वेराजमाज्यं होतु-
र्भवतीति । पञ्चविंशत्युत्तम् । अष्टादशार्धर्षशः । शिष्टाः पञ्चः ।
पञ्चस्त्रिष्टुप्पूजगतीनामिति न्यायात् ।

३२. द्यतस्तोमीयं समुद्रादूर्मिरित्येतदाज्यं भवति ।

३३. माधुच्छन्दसः प्रउगी नाम वायवा याहि दर्शतेति सूक्त-

१ D ins. देवेभ्यः ।

२ A न्यायानुष्ठेयः ।

३ D च एवेतरेषां ।

४ C, स्तोत्रेषु ।

इयं सप्त तृचाः तत्प्रउगग्रस्तं प्रातःसवने द्वितीयं होतुं भवति ।
अत्रार्थवादमाह ।

३४. विरासप्यन्नं घृतमप्यन्नम् । अद्यत इति कृत्यात्वा ।

३५. माधुच्छन्दसः प्रउगो रसः मारभूतः । इमं सोमा अरं-
कृताः सोमपीतय इति रममारत्वदर्शनात् ।

३६. यदैराजं घृतस्तोमीयं वाच्यं कृत्वा माधुच्छन्दसं प्रउगं
करोति तदस्त्रेण रसविशेषं दधाति ।

३७. ऐकाहिकं वा होतुः प्रातःसवनं भवतीति । प्र वो
देवायेत्याज्यम् । प्रउगस्तु स एव । तत्रार्थवादमाह ।

३८. एकाहो ऽग्निष्टोमः सर्वकतुप्रतिष्ठानामिति । प्रतिष्ठित्यै
प्रतिष्ठानायैव ऐकाहिकं प्रातःसवनमिति ।

२.

१. माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीयग्रस्तस्य त्रिकद्रुकीयातिच्छन्द-
स्का प्रतिपद्भवति । तुविशुभं तुविक्रतो इत्युत्तरे । इत्येष प्राति-
पदसृचः । एतच्छन्दः प्राजापत्यं । अतिच्छन्दा वै प्रजापतिरिति
षाम्नात्^१ प्राजापत्या अतिच्छन्दा इति वचनाच्च अतिच्छन्दः^२
प्राजापत्यम् ।

२. अतिच्छन्दा वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्वाजपेयः । यज्ञ उ
वै प्रजापतिरिति वचनात् ।

२. आ त्वा रथं यथोत्थ इत्येव प्राकृतं प्रातिपदं त्वचं वाज-
पेये भवति ।

४. प्राजापत्यं वै क्वन्दो ऽनुष्टुप्^१ प्रजापतेर्मुखनिःसृतत्वादनुष्टुभो
वाचः । वागनुष्टुप् । तस्मादनुष्टुप्क्वन्दः प्राजापत्यम् । व्याख्यातः
शेषः ।

५. कथेति कददिति श्रुतेः । कथाशुभीयं कदत् । को वै
प्रजापतिर्वाजपेयः । तदेनं कथाशुभीयेन स्त्रेण रूपेण ममर्धयति ।

६. वृहस्पतिदेवताकः सप्तदशशरावश्चरुर्भवति वाजपेये । शेषं
कृतव्याख्यानम् ।

७. निष्केवल्यमस्त्वतीययोरन्तरेण मध्ये स चरुर्भवति । न
केवलं वाजपेये । वृहस्पतिमन्त्रे च । तत्रैव भवतीत्यर्थः ।

८. तस्य चरोः प्रधानावदाने ऊते तत्रैव यजमानो ऽभिधि-
ष्यते ।

९. परिसंख्यार्थमुक्तम् । एतत्त्रितयमेव भवति । जान्यत् ।
तथा च सूत्रम्^१ । परिसंख्या प्रकृतिं निवर्तयति । तस्य याज्यातु-
वाक्ये शुचिमर्कस्तं शग्नास इति । चरुत्वसामान्याद्विराजौ स्त्रिष्ट-
कृतः । रथन्तरं पृष्ठं भवति । तस्मिन्वयन्तरे स्तुते^२ ।

१०. गवर्चं सूक्तं निष्केवल्यं निविद्धानीयं भवति । रथन्तरस्य
निवृत्तिः ।

***

१ D om. the first three words. २ C, D om. from परि० to ०४२१ ।

३ A D लजे instead of लवे ।

११. त्रिषु भुवनेषु यज्ञः प्रजापतिर्ज्येष्ठः श्रेष्ठः स^१ एव वाज-
पेयस्तदेतं ज्येष्ठं प्रजापतिं वाजपेयं स्वेन रूपेण ज्येष्ठेन समर्धयति ।

१२. षष्ठे ऽहन्यभि त्वा देवेत्यनुचरः । उद् य देवः सतिता
सवाय कतरा पूर्वा किमु श्रेष्ठ इत्यादि तृतीयमवनं होतुः षष्ठास्मा-
मूल्हिकाङ्गवति ।

१३. ^२अथ पुरुष एव षष्ठमहः स वै पुरुषः प्रजापतिरिति
श्रुतेः । अनेन हतव्याख्यानम् ।

१४. विधुवतस्तृतीयमवनं वा होतुर्भवति ।

१५. दूरोहणादिषुवान् रोहः ।

१६. वाजपेये रोहो भवति । तस्माद्वाजपेयो रोहः । तदेतं
हतव्याख्यानम् ।

१७. पूर्वण सह विकल्पः ।

३.

१. तत्रैकाहिकतृतीयमवनपक्षे मधुनाडोमंजके सूक्ते विहरे-
दिति पैङ्गं । न कौषीतकेः । ऐकाहिकतृतीयमवनपक्षे वाज-
पेये^३ मधुनाडोमंजके^४ कथं विहरेदित्याह^५ ।

२. इमे मधुनाडोमंजके द्वाविंशके सूक्ते ऋक्को विहरेत्^६ ।

^१ C, ins अनुचरप्रश्रुति D त्रिभुवनेषु ।   ^२ C, adds प्राजापत्यं षष्ठमहः स वै
पुरुषः प्रजापतिर्वाजपेयस्तदेतं स्वेन रूपेण समर्धयति ।   ^३ A ins के ने ।

^४ C, वि. कथं ।   ^५ D has instead तत्रैकाहिकतृतीयमवनपक्षो वाजपेये । के. वै
मधुनाडोमंजके कथं विहरेदित्याह ।   ^६ A ins. इत्याह ।

पूर्वां पूर्वस्य सूक्तस्य पञ्चः शंसेत् । तत उत्तरस्य सूक्तस्य प्रथमां ।
एवं क्रमेण द्वे अपि सूक्ते शंसेत् ।

२. ते यदि कन्दोगा यदि । चित्रशब्दो विद्यते तासु ताश्चि-
षवत्यः । तासु यदग्निष्टोमसाम यज्ञा यज्ञा व इत्यत्र यद्गीयते
तत्कुर्युस्तदा ।

४. पूर्वः प्रगाथः सोत्रियः ककुप्कारम्^१ । द्वितीयो ऽनुरूपः^२ ।
अनुत्तरप्रभृति षष्ठात्तृतीयमवनमिति वचनाद्दृश्य कृष्णं प्रयज्यव
इमं सोममित्याग्निमारुते । यज्ञा यज्ञा व इत्येतयोः प्राक्ततयोर्नि-
वृत्तिः^३ । आपोहिष्ठोयादि ममानम् ।

५. वाजपेये उक्थेभ्य ऊर्ध्वं षोडशी^४ भवति । उक्थानि तु
द्वितीयादङ्गो भवन्ति । अथ यदि षष्ठाङ्गिकं तृतीयमवनमसर्ववृष्टे
ऽहनि प्रदिष्टं स्याद्वितीयादङ्ग उक्थानीति वचनात् (१२.७.३) ।
षोडशिशस्त्रमुक्तम् । षोडशिन ऊर्ध्वमतिरिक्तोक्तं होतुः शस्त्रं
भवति । तदाह ।

६. कन्दोगवशात् । किमिच्छे प्र तत्ते वषट् ते विष्णवित्यथं
क्रमः । आहावपूर्वाविमौ तसौ पञ्चः शस्त्रातः ।

७. आह्वय ब्रह्म जज्ञानं इयं पित्रे धीती वा ये । एताः
पञ्चः शंसेत् ।

८. एताः पञ्च ऋचः^५ शंसेत् । स्वगाखायामुत्सन्नत्वात्तस्मान्ने
सूचकारो विकल्पमाह ।

१ Ḍśv. IX, 9, 9. २ C, D द्वितीयोऽनुत्तरः । ३ C, D om. प्राक्ततयोः ।
४ C, षोडशी शस्त्रम् । ५ C, in marg. वेनसायसाद्विहितं etc. (Vāj. Samb.
32, 8). ६ A ins पञ्चः D पञ्चः ।

८. पञ्च पञ्चो वा^१ प्रमेत् ।

१०. १तं प्रत्येत्यारभ्य^२ द्वादश ऋचः पञ्चः शस्त्रा आहावं करोति । ततो दूरोक्षणं हंसः शुचिषदिति । यथा विषुवति शंस-नमस्यास्तथा तत्रापि शंसति^३ ।

११. तं प्रत्येति प्रकृतः । तस्योक्तमाष्टचसुपसंशस्य च्योद-श्रीमित्यर्थः । सुतंभरो यजमानस्येत्यां शस्त्राह्वय ।

१२. यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्यंघा परिधानीया । प्रजापते न त्वदिति याज्या^४ ।

१३. गवां सप्तदश शतानि दद्यात् । सप्तदश वाससां सप्तदश यानानि युक्तानि रथानपि सप्तदश दद्यात् । न तु शतानि रथानां सप्तदशैव । हस्तिनः सप्तदशैव । निष्कान् । चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश निष्कान् दद्यात् । दुन्दुभीन् सप्तदश दद्यात्^५ ।

१ A Dom. वा । २ om. in A ३ C, ins. उक्तमाह्वय । ४ D हंसः शुचिषदिति । तं प्रत्येत्यारभ्य द्वादश ऋचः पञ्चः शस्त्राह्वय हंसः शुचिषदिति यथा विषुवति शस्त्रा । ५ A यज्ञो बभूवेति कल्पोक्तया पञ्चस्त्रिः परिधाय प्रजापते-इति याज्यां कुर्यात् D om. ६ A सप्तदश गवां शतानि दद्यात् । वाजपेये चाग्नें गवां सप्तदश शतानि दद्यात् । सप्तदश वाससां । सप्तदश वस्त्राणि दद्यात् । सप्तदश यानानि युक्तानि । बलौवर्दीदिवाहनयुक्तान् सप्तदश गवाससां शकटान् दद्यात् । रथान् । चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश निष्कान् दद्यात् । दुन्दुभीन् । तैजसान् दुन्दुभीन् सप्तदश दद्यात् । D सप्तदश गवां शतानि द० । गवां सप्तदश शतानि दद्यात् । सप्तदश वाससां । सप्तदश यानानि युक्तानि रथान् । रथानपि सप्तदश दद्यात् यानं तु शतानि रथानां । सप्तदशैव । हस्तिनः । सप्तदशैव । निष्कान् । चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश निष्कान् दद्यात् । दुन्दुभीन् । तैजसान् etc. It appears that both MSS. divide the text into more and shorter Sūtras than C.

१४. दक्षिणाभेदात्स आग्नीवाजपेयः कथ्यते । को दक्षिणा-
भेदः । तानि गवादीनि सप्त सप्तदशानि भवन्ति यस्मिन् ।

१५. सप्तदश गवामिति गोवचनात्^१ पञ्चवयोवस्थाभेदभिन्ना^२
गावो ऽभिधीयन्ते । तेन पञ्चवयोवस्थारूपासु गोषु सप्तदशसप्तदश
देया इति । एवं पञ्चाग्नीतिर्गावो भवन्ति । स कुरुवाजपेयः ।
तमित्याचक्षते याज्ञिकाः । अन्या दक्षिणा निवर्तन्ते । दक्षिणाभेदा-
त्सामभेदः । अन्यत्सर्वं समानमिति ।

४.

१. वाजपेयेनेष्टेत्यङ्गाङ्गिच्छक्षणः^१ क्वाप्रत्ययः ।
२. भेदेनानुष्ठाने^२ फलश्रवणात् ।
३. रोहात्प्रत्यवरोहः सर्वत्राभीष्टः ।
४. यद्गृहस्यतिसवेन यजते ।
५. अस्मिन्नहनि ।
६. विकल्पे प्राप्ते नियमः ।
७. उक्तस्वरूपं तत् ।
८. संस्थानियमार्थं वचनम् ।
९. यस्तस्मिन् सहमा वि ऽग्नौ अन्तानित्येतासां सतसृणां निष्के-
वस्यप्रभृतिषु शस्त्रेषु पुरस्तात्सूक्तानामनुपूर्वश एकेकां शप्तेयुः^३ ।

१ C, om. जी । २ C, भेदाभिन्ना गवा० । ३ A, ० यज्ञानिच्छक्षणः ।
४ A, ० नः । ५ Partly om. in A.

१०. दक्षिणाघृष्टं प्राकृतनिवृत्त्यर्थम् ।
 ११. प्रतिविभज्य देया इत्यभिप्रायः ।
 १२. अनुबन्ध्यस्य पगोर्वपायां परिभमाप्रायां बडवां साङ्घणे
 दद्यात् । अनुशिशुं मकिगोरामित्यर्थः ।

५.

१. आप्तोर्यामसंज्ञकः ऋतुर्वक्ष्यमाणः । तस्य महाभाग्यभागा-
 ख्यापनेन सुतिरभिधीयते । प्रजापतिः किञ्च देवान् सृष्ट्वा तेभ्य
 एतदन्नपानं सृजे । तदर्थमन्नपानं सृष्ट्वान् इत्यभिप्रायः । किं ।
 पुनस्तत् । एतान्वक्ष्यमाणान् यजान् । तानाह ।
 २. तेषामग्निष्टोमं प्रथमं सृष्ट्वानित्यभिप्रायः ।
 ३. सो ऽग्निष्टोमो देवाननुपोषणाय न समर्थः । कर्मप्रवचनीयो
 ऽनुर्हीनार्थः ।
 ४. ससृज इति वर्तते ।
 ५. सो ऽप्यत्यग्निष्टोम एतान्यरिपोषयितुं न क्षमः ।
 ६. अत्यग्निष्टोमादनन्तरमुक्यं सृष्ट्वान् ।
 ७. सो ऽप्युक्यो देवाननुपोषणाय न समर्थः ।
 ८. प्रजापतिः ससृजे ऽनन्तरमुक्यात् ।

१ A om. from अनुब. to परिभमाप्रायां — C D अनुशिशुं instead of अनु. ।
 २ CD om. बध्नाभासः । ३ CD साहा. । ४ CD इत्यर्थः । ५ CD प्रथम-
 मग्निष्टोमं ससृजे । ६ CD ऽनुर्हीना. ।

८. सो ऽपि षोडशौ एतान्देवाननुपोषणाय न चमः ।
 १०. षोडशमन्तरं प्रजापतिर्वाजपेयं ससृजे ।
 ११. सो ऽपि वाजपेय एतान्देवास्मान्भवत् ।
 १२. वाजपेयादनन्तरमतिरात्रं प्रजापतिः ससृजे^१ ।
 १३. सो ऽप्यतिरात्र एतान्देवान्यरिपोषयितुं न चमः ।
 १४. अतिरात्रादनन्तरमाप्तोर्यामाणं सृष्टवान् ।
 १५. स एतान्देवाननुपोषणाय प्राभवत् समर्थो ऽभवत् ।
 १६. तस्याप्तोर्यामस्य चयस्त्रिंशत्सोत्राणि भवन्ति ।
 १७. तस्याप्तोर्यामस्य शस्त्राण्यपि चयस्त्रिंशत्संख्याकानि भवन्ति ।
 १८. उक्थ्याङ्गतयो ऽपि चयस्त्रिंशद्भवन्ति ।
 १९. संख्यासामान्यं स्तोत्रादिभिर्देवानाम् ।
 २०. तस्मात्संख्यासामान्यात् स्तोत्रैः शस्त्रैरुक्थ्याङ्गतिभिः सर्वा-
 न्देवाग्रौषाति । स आप्तोर्यामः । एकैकं प्रत्येकम् ।
 २१. तस्याप्तोर्यामस्य सोमा नव भवन्ति ।
 २२. पृष्ठानि च आप्तोर्यामस्य नव भवन्ति ।
 २३. संख्या अग्निष्टोमादिकाः षड् भवन्ति ।
 २४. एतानि सोमादीनि सामस्येनैकत्र गृह्यमाणानि चतु-
 र्विंशत्संख्याकानि भवन्ति ।
 २५. संवत्सरार्धमाससंख्यासामान्यात् संपत्त्या स आप्तोर्यामः
 संवत्सरस्यैवाथै प्राप्तये भवतीति ।

१६. वैशब्दी यस्मादर्थे । यतो ऽयं बलं प्राप्नो यामः सारो
 यो देवांस्तथस्त्विंशत्सामान्येन संवत्सरं च चतुर्विंशत्यर्धमाससामान्येन
 अश्वभवन् प्रीणाति स्मेति तस्मात्किर्वचनादाप्तोर्याम इत्यर्थवादो
 विधिस्तुत्यर्थः ।

६.

१. बहिष्यवमानमाध्यन्दिनार्भवाः पवमानाः सन्दीमा भवन्ति ।
२. एतान्याध्यानि भवन्ति ।
३. भवन्तीति वाक्यशेषः ।
४. यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमयान त्रयस्त्रिंशं भवति ।
५. आज्यानां ये स्तोमा उक्तास्ते एवातिरिक्तोक्त्यानां स्तोमा
 भवन्ति ।

६. प्रजापतिरेतैरग्निष्टोमस्तोमैस्त्रिददादिभिरुभयतः सर्वान्
 कामान् गृह्णीत्वा आत्मनि निहितवान् । अर्थवादो ऽयं चोदना-
 रोचनार्थः ।

७. यथा पुराकल्पे प्रजापतिः सर्वान् कामानदधत् तथाधुना
 यः कस्त्रिदाप्तोर्याग्निं यजते स सर्वाकामानुभयतः कीडीकृत्या-
 त्मनि दधाति ।

८. आप्तोर्याग्निं कर्तव्यमिति वाक्यशेषः ।

७.

१. कथा शुभा भवयसः सनीला इति सूक्तं चातुर्थिकाङ्गिके च हे । तत ऐकाहिकात्पूर्वाणीति मरुत्वतीयं भवति ।
२. वृहस्पृष्टं वैराजपृष्ठगर्भं होतुः पृष्ठं भवति । रथन्तरं वा वैराजगर्भम् ।
३. वामदेव्यं पृष्ठं ग्राकरपृष्ठगर्भं मैवावरुणस्य पृष्ठं भवति ।
४. श्वेतं पृष्ठं वैरूपपृष्ठगर्भं ब्राह्मणाञ्छंसिनः पृष्ठं भवति नौधसं वा वैरूपगर्भम् ।
५. कालेयं पृष्ठं रैवतपृष्ठगर्भमञ्जावाकस्य पृष्ठं भवति ।
६. आह्वय गर्भं पूर्वं श्वेदिति केचिप्रतिपञ्चास्तत आत्मानं सुख्यं स्तोत्रियम् ।
७. तुशब्दो ऽवधारणार्थः । आत्मानमेव पूर्वं श्वेत् ।
८. नित्यमात्मानमनु गर्भी भवति ।
९. होत्रकादय ऐकाहिकान् स्तोत्रियान् पूर्वं श्वा ततो विश्वजितः सर्वपृष्ठात् स्तोत्रिबाञ्छन्ति ।
१०. तथैव ऐकाहिकाननुरूपाञ्छ्वा विश्वजितः सर्वपृष्ठात्स्वाननुरूपाञ्छन्ति ।
११. विश्वजितः^१ सर्वपृष्ठात्सामप्रगाथांश्च शंसन्ति ।

१ CD add एव and om. the last three words.

८.

१. तदिदाम भुवनेषु ज्येष्ठमिति सूत्रम् । चातुर्थिकाङ्गिके च दे । तत एकाहिकात्पूर्वाणीति निष्कोवत्यं भवति होतुरनभिधानात् ।

२. मध्यत इति होतुरभिधानं पञ्चमे ऽहनि पार्थिके यानि निष्कोवत्ये होतुस्त्रीणि सूत्रानि दद्रो मदाय प्रेदं ब्रह्माभृरेकस्त्रानि मैत्रावरुणस्य भवन्ति (१०) एकाहिकाभ्यां पूर्वाणि ।

३. तार्तीयिकाङ्गिके ये दे सूक्ते मध्यत एकाहिकाभ्यां पूर्वे ते ब्राह्मणाच्छंसिनो भवतः ।

४. मध्यतो ये निष्कोवत्यसूक्ते षष्ठाङ्गिके ते प्राणैक एकाभ्यामच्छावाकस्य भवतः ।

५. होतुर्होचकाणां च घयाययम् ।

६. तथैव श्रुतत्वात् ।

७. जराबोधं तद्विविद्धीति स्तोत्रियः । जरमाणः समिधस इत्यनुरूपः । होद्वयहणमसंमोहार्यम् ।

८. स्तोत्रियानुरूपौ क्रमेण ।

९. स्तोत्रियानुरूपावित्यनुपपद्यते ।

१०. एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ ।

११. इदं विष्णुर्वि चक्रम इत्यच्छावाकस्य स्तोत्रियः ।

१२. एतस्यैव स्तोत्रियस्य ये उत्तरे या पूर्वेत्यनुरूपः ।

१२. एषो उषा अपूर्ण्यति होतुर्नवर्षम् । दूरादिहेव यत्सतीति
मैत्रावरुणस्य नवर्षम् । उदीराथासृतायत इति ब्राह्मणाच्छंसिनो
नवर्षम् । आ मे ह्वं नामतेत्यच्चावाकस्य नवर्षम् ।

१४. आ भात्यग्निषसामनीकमित्येतसूक्तं नवर्षादिमन्तरं होतु-
र्भवति ।

१५. प्रातर्यावणेत्येतत् ।

१६. आ गोमता नामत्या रथेनेत्येतसूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनो
भूदति ।

१७. अतारिष्य तमसस्थारमस्येत्येतत् ।

१८. सेचस्य पतिना वयमित्येतास्त्रिस्रस्तयाणां होचादीनां
परिधानीनां भवन्ति ।

१९. अं नो देव इत्येवमादिकाच्चावाकस्य परिधानीया
भवन्ति । सेचवत्याः परिधानीयाः कुर्वत इतीयं श्रुतिर्वाङ्म्यात् ।

२०. इमे सोमासस्तिरोअज्ञाय इति प्रेषेषु पठिता । इमे
मन्त्रासो अग्निनेति सौपर्णी । अत्या यातं निवत उदतसेति सौप-
र्ण्यैव । आ नो गच्छतं हवनोप यज्ञमिति सौपर्ण्यैव । एताश्चतस्रो
यथोद्दिष्टा होचादीनां याज्या भवन्ति ।

२१. पुराणमोक्त इत्येवमादिका वा अनुपूर्वं चतस्रो होचा-
दीनां याज्या भवन्ति । अथ यन्तिरोअज्ञयवत्यस्त्रिष्टुभो याज्या
भूवन्तीत्यन्यत्रापि नानं लिङ्गं विद्यत एव ।

६.

१. अगन्तर उच्यते ।

२. यमस्तोमो नामैकाहः स्वर्गकामस्य भवति । तस्यायं प्रकृतिरूपो ऽर्थवादः । यमः किल स्वर्गकामः पूर्वं तपस्तप्त्वा एतं यज्ञ-
कृतं यमस्तोमाख्यं दृष्टवान् ।

३. तमाहरत्संभारदारेण । आहृत्य च तेनेष्टवान् ।

४. प्राप्तवान् ।

५. प्रयोगचोदना वाक्यमेतन् ।

६. ऐकाहिकानां शस्ताणां स्तोत्रियानुरूपानुरूपतया सामातानां
नाञ्च । सामाताना इति मामप्रगणा उच्यन्ते ।

७. यावत्प्रास्ता देवता^१ भवन्ति तावत् एव तद्देवतास्तच्छन्दस
उपजायन्ते व्याक्रियन्त इत्यर्थः । प्रगायस्थाने ऽपि तथैव च्छन्दो
ऽनुषर्तव्यम् ।

४. परेद्यिवांसं प्रवतो महीरन्वित्यंतासां पक्षानां महत्तवीथ-
गिष्केवल्गुशीचकशन्तेषु यानि सूक्तानि तेषां पुरस्तादेकेकां गभेयु-
र्मध्यन्दिने ।

१०.

१. सर्वस्वारो नामैकाहः । स सर्वगायत्री मरणकामस्य यज्ञ-
मानस्य भवति । प्रयोगान्तरे च स्वर्गकामस्य ।

२. सर्वनिधन इति गुणयोगादुच्यते । स च गुणम्हान्दोग्ये प्रसिद्धः । सर्वैषुभो ऽयं भवति ।

३. सर्वेक्ष इति गुणयोगादुच्यते । स च प्रसिद्धो गुणम्हान्दोग्ये । स सर्वजागतो भवति । पशुकामस्य^१ फलचोदना ।

४. सर्ववाङ्निधन इति गुणयोगादुच्यते । श्रुतकामस्य कीर्ति-
मिच्छतः । सर्वानुष्टुभो ऽयं भवति ।

५. गायत्रैषुभजागतानुष्टुभेषु प्रत्यक्षमेवैतानि ष्वन्दांसि प्राक्-
तानुद्धृत्य^२ कर्तव्यानि । नानाकन्देषु वा प्राक्कतेष्वेतेषु संपदा
अथाश्रुति संपादयितव्यम्^३ ।

६. नृजित्पृतनाजित्पृतजिह्वः ।

११.

१. वाचस्तोमस्थायमर्थवादेनोपक्रमः^४ । वाङ्मिखाकामयत सर्व-
भूतपामस्य प्रशन्ता स्थां श्रैष्ठ्यस्वाराध्याधिपत्ययुक्तां भवामीति^५ ।

२. वक्ष्यमाणविधिकं दृष्टवती ।

३. तस्य संभारानाहरत् । आहत्य चेष्टवती ।

४. परिगता आसीत् ।

५. तस्माच्छ्रैष्ठ्यादिकामो वाचःस्तोमेन यजेतेति ।

६. स्तोत्रियास्त्रैवंसंख्यासु बहिष्पवमानस्तोत्रगानं कर्तव्यम् ।

७. सहस्रैः स्तोत्रियाणामाज्यस्तोत्रगानं भवति ।

१ C D ins. इति । २ D प्राक्कता अनुद्धृत्य A C प्राक्कतानुद्धृत्य । ३ C

D अथाश्रुतिः A C D संपादयितव्या । ४ A •स्तोमस्य C D •स्तोमे ऽद्या• ।

५ नौ instead of नौ all MSS. ६ C D सहस्र• ।

८. दश स्तोत्राणि यथाक्रमेण स्तोत्रिद्याणामेतासु संख्यासु
गेथानि ।

९. सर्वा ऋचो ऽभ्यावर्तन्ते^१ । स्तोमसंख्यां निरूथ्य प्रयोक्तव्याः
स्तोमातिग्रंथनाथायुतादिषु स्तोमेषु^२ ।

१०. एवं सर्वाणि सामानि प्रयुज्यन्ते सर्वाणि यजूषि च ।

११. उत्थाय परिसमाय वाचःस्तोमं ततोऽग्निष्टोमः कार्यः ।
प्राकृतार्थमग्निष्टोमवचनम् ।

१२. गवामेव न्यायात् ।

१३. महायज्ञः पूर्वमुक्तो हविर्यज्ञसोमेषु । तस्यापि सहस्रं
दक्षिणा ।

१४. स एतौ यज्ञकृत् अपश्यद्विनुत्थमिभ्रुती इति पूर्वमुक्तौ ।
तथोरपि सहस्रं दक्षिणा ।

१५. सहस्रं दक्षिणेत्यनुवर्तते ।

१६. प्रकान्तैव दक्षिणासंख्या ।

१७. सहस्रं दक्षिणा ।

१८. सहस्रं दक्षिणा । महायज्ञादिषु सप्तमीनिर्देशाच्छाखा-
न्तरीया अपि दक्षिणाकस्या अनुवर्तव्याः ।

१९. प्राप्तमेवैतदुच्यते शाखान्तरीये ऽप्यनादेशे यथा ख्यात् ।

१ C.D. ऽभ्यावर्तन्ते । २ A om. from सर्वा to प्रयोक्तव्याः ।

१२.

१. राजसूयो वक्रव्यः । तस्यार्थवादेनोपक्रमः । वरुणः क्लिप्ता-
कामयत सर्वेषां राज्यानां दिव्यान्तरिक्षभौमानां श्रेष्ठ्यं खाराज्य-
माधिपत्यं परीयाम् । मान्यता श्रेष्ठ्यमानुकूल्यं^१ खाराज्यमाधिपत्यं
प्रसिद्धमेव ।

२. स वरुणो राजसूयाख्यं यज्ञक्रतुं साध्यसाधनभावेनोप-
लब्धवान् ।

३. तं राजसूयोपकरणमाह्वरत् । आह्वतवान् । तेनेष्टवान् ।

४. परिप्राप्त आभौद्वरुणः ।

५. तस्मादेतंकामो राजसूयेन यजेत ।

६. अथ भार्गवो ऋगुपमानगोत्रो होता भवति^२ ।

७. माध्या अमावास्याया उपरिष्टादेकाह्ने फाद्युगप्रथमाह्ने
शेन्द्रापौष्णेन बस्तेनेष्टा दीचेत^३ ।

८. पवित्रो नामाभारोहणीयो ऽग्निष्टोमः । तस्मै दीचेतेति
पूर्वेण संबन्धः ।

९. स एव पवित्रश्चतुष्टोमो भवति ।

१०. रथन्नरं पृष्ठं यस्मिन्स तथोक्तः ।

११. एवं संस्थः^४ ।

१ (C) आनुकूल्यं । २ M has विशिष्टो जालीयो होता वचनान् instead.

३ M om. the beginning. 7, 8 seem to form one Sūtra in this MS., it reads ... प्रतिपदि दीक्षा । तस्मिन्पवित्राय दीचेत । ४ M पृष्ठं चानिचिताय
तत्र ऽग्निष्टोमाकारपानकीर्तनमनयात् ।

१२. एषो ऋषिष्टोम एव पवित्रः । एतेनाग्निष्टोमेन किल
पूतः पवित्रोक्तः सवमद्भुते प्राप्नोति^१ ।
१३. चतुर्दीचक्षुपमत्को ऽष्टस्यां सुद्यमहर्भन्ति^२ ।
१४. पचग्रेषं तमिष्टिभिः परिममाण्येत्ता दृष्टयः इक्षुपे-
णोक्ताः । पूर्वकारिवग्नाञ्जवस्थिता दृष्ट्याः^३ ।
१५. प्रयुज्येति सकलस्य प्रयोगस्य^४ सोदना तन्मसेवत्पुच्छेः^५ ।
ततो वैश्वानरपार्जन्या उत्सर्गस्य भवतः (१) ।
१६. नित्यादन्यो ऽयमिति नियमार्थं ।
१७. साकमेधैरिष्टात्पचं ऋणाभीर्षे माद्यां वा पौष्णमाद्यामिति
विकल्पे प्राप्ते माद्यामेवेति नियमार्थं वचनम् ।
१८. समापयेत्पूर्वकारिचक्रात् ।
१९. पूर्वफाल्गुन्यामभिषेजनीयदृष्टयेषाम्भ्यामर्थार्थं द्वीचते ।
२०. २१. अर्थवादार्षं वचनं संख्यामात्रविषयं च^६ ।
२२. दीक्षाभिः षोडशभिरिदं सर्वं^७ च षोडशकलमिति
संपत्त्या^८ । अस्मैव सर्वस्याप्तौ भवत इमो अभिषेजनीयदृष्टयेषु ।

१ M Sūtra: एष एव पवित्रः Comm. पावन इत्यनेन । Sūtra एतेन चक्रेने
Comm. सयोऽभिषेकस्य योग्यो भवतीत्यभिप्रायः । २ C D अहो M. दीक्षोप-
सहितमार्थं वचनं । ३ A अथस्याः । ४ A धामस्य instead of प्रयोगस्य ।
५ U D रतानुदृष्टेः । ६ M Sūtra द्वादश उपपद्यः Comm. दीक्षाण्युपमर्दां च
नियमार्थं वचनम् । Sūtra पुत्र्यं अहः Comm. अर्थवादीपत्यामर्थस्य । 20 21 are
one Sūtra in A C (D?). ७ A पूर्व C (in marg.) नैवपत्त्वं तत्र रक्षोभिः ।
८ C D संपत्त्यास्तेन (D. स्यात्) ।

१३.

१. एककालं सोमो क्रीणन्ति^१ ।
२. उभयोरेकमेव^२ ।
३. तमग्ने वरुणो जायसे यदित्येतदाव्यं सूक्तं भवति ।
४. वरुणलिङ्गमेतत्सूक्तं यस्माद्वरुणमभिषिञ्चन्ति । यागस्तुति-
रियं पूर्वस्य विधिगोषलात् ।
५. षट्त्रिंशद्भ्यो माध्यन्दिनो भवति ।
६. मैत्रावरुणो पयस्यां निष्क्रेवत्यमरुत्वतीययोरन्तरेण ।
७. तच्च तस्यां मैत्रावरुण्यां पयस्यायां प्राक् खिष्टकृतो ऽभि-
षिच्यते यजमानः संस्कारार्थलात्^३ ।
८. तस्याः पयस्याया एतावदेव प्रदानं^४ नान्यत् ।
९. पार्थिकाद्वितीयादङ्गस्तृतीयसवनं भवति ।
१०. न संस्थान्तरम् ।
११. प्राप्तये ।
१२. न पादावधानं । यन्मयवभृथमिति वचनात् ।
१३. क्रियते ऽवभृथकर्मवत्कर्तव्यम्^५ । न स्नातीति स्नानं
निषिध्यते ।

१ M. Sūtra. षट् ऽवभृथस्य Comm. द्वौ सोमो क्रीणन्ति । नैकस्य क्रीतस्य
विभागो यथान्यथः । दशपथस्य विभागो यथान्यथः । दशपथस्य च । अभिषेचनीयस्य
येति शब्दान् । Sūtra तत्र . पथेनस्य Comm. सोमक्रयस्यो याव्या सकृत्कृता ।
२ उभयोरपि कुर्यान्ति ... नः । Sūtra कर्त्तव्यं . यान् Comm. यजेत of vol. 1, p. 242.
३ C in marg. आभि (alt. to अभि) तिथौ भवं आतिथ्य [कर्म above the line]
सोपवसवमहरभिव्याप्येत्यम् । ४ C D M संस्कारार्थलात् । ५ C D om. प्र ।
६ C D वन्दतेवस्य om. न स्नानं ।

१२. दग्नीमिष्टिं नमसे ऽहनि निर्वपेत् सोमाय रात्रे ।
सोमो देवता । राजेति गुणः^१ ।

१३. दग्ने ऽहनि दग्नीमिष्टिं निर्वपेत् । विष्णवे देवतायै ।
श्रिपिविष्टायेति विशेषणम् । देवयजनात्तरमेकैकेनोत्सर्पतोत्येव-
मादिकः^२ शाखान्तरीयो धर्म इतिकरणात्प्रभ्यते ।

१४. दग्नी चन्द्रतिथिर्गृह्यते । तस्यां दग्नेयः कार्यः ।
सौत्यमहरिश्च दग्नेयाख्यम् ।

१५. अपि वेति प्राकृतो विष्णवे श्रिपिविष्टायेत्यन्तेन^३ सह
विकल्पममुच्यते । एताभिर्दग्नीभिर्देवताभिः सहोच्चारणेन सदः प्रसर्पे-
युर्भक्षान्वा भक्षयेयुः ।

१६. प्रथोगगतस्य प्रतीकवचनम्^४ ।

१७. एवमन्तो भक्षणमन्त्रः ।

१८. षडतिजो ऽनेन विशेषणेन विशिष्टा याजयेयुः येषां
माहतः पिबतश्च दग्नेश्च पुरुषाः श्रोत्रिया भवन्ति^५ ।

१९. शतसंख्याका ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति ।

२०. यजमानचमसे ऽपि ब्राह्मणा एव । शतसंख्यायोगात् ।
दग्नेश्चैकैकं चमसमनुसर्पन्तीति श्रुतिः शाखान्तरात् ।

२१. तस्मात् दग्नेश्चैकैकं चमसमनुसर्पन्ति । तस्माद्दग्नेय
इति निर्वचनेनेह श्रुतिः^६ ।

१ C D M देवता । वेन मुषेन । २ C D. • केनातः सर्पे • A om. शाखान्तरीयो ।
३ C D M om. इत्यन्तः । ४ C प्रथोगगतस्य प्रतीकम् • M प्रथोगगतस्य प्र • D
प्रथोगगतस्य प्रतीकम् • ५ A adds श्रोत्रियैश्चोत्सर्पन्तीति इति वेदपाठपारम्पर्यः ।
६ C D श्रुतिः C (orig.) इति वचने • D इति वचने • A उपसर्पन्ति ।

२२. परिसमाप्य दग्धपेयममन्तरं पञ्चबिलश्चरुभवंति । चागो
ऽयं द्रव्यनिर्देशात् ।

२३. परिसमाप्ते पञ्चबिलयागे श्वेनौपृषतीभ्याम् । श्वेनौ
लोहिता । पृषती शुक्लाऽऽकनादियोग्यलक्षणा^१ । श्वेनौपृषतीभ्या-
मिति पञ्चमी । पष्टौही चतुर्वर्षा निगमेषु प्रसिद्धा । गर्भिणी-
भ्यामन्तर्वतीभ्यां^२ पूर्वा अदितिदेवत्या वैद्यदेवी वा मारुत्युत्तरा ।

१५.

१. अथगन्धादियं मौत्रामणी चरकाणां राजसूयाद्बहिरपि
वर्णत्रयस्यापि भवति । काम्येष्टीनां च मध्ये पाठात् । तस्याः
संस्कारमध्ये च पाठात् । स्मृतौ संस्कारार्था भवति । कौकिला तु
मौत्रामणी घेषामध्वर्यूषां पठिता तदधीनमेव बाहृच्यम्^३ ।

२. आश्विनदेवत्यो लोहितवर्षो ऽत्र आत्मन्वयः ।

३. सरस्वतीदेवताका मेषी कर्तव्या ।

४. इन्द्राय सुत्रामगुणाय ऋषभ आत्मन्वयः ।

५. पर्यग्निक्रतेष्वेतेषु सुराद्योमेन प्रचरन्ति । सुराद्या एव सुरा-
द्योमाभिधानम् ।

६. पवित्रेण पुनीहि मैत्येवमादिना कल्पपठितेन^४ मन्त्रेण
सुरां श्वन्तीमुपतिष्ठन्ते सद्यजमाना ऋत्विजो गृह्यमाणाविशेषात्^५ ।

१ C • दिग्योग्य • । २ A श्वन्तीभ्यां, C • वंतीभ्यां, D • वंती •, M वान्ती • ।
३ C D बाहृच्यं । ४ C D कल्पे । ५ M गृह्यमाणे ।

७. पित्र्याभिर्वेति नोक्तम् । कथं नाम सोमवतां वरिषदा-
मग्निध्वान्तानां च या उक्तास्ताः स्युरिति ।

८. युवं सुरामभित्येषा सुरामोमानां पुरोमुवाक्या भवति ।

९. होता यत्तदश्विना सरस्वतीमिन्द्रं सुचामाणं सोमानामिति
प्रेषो भवति ।

१०. सर्वाग्नेषानेक आचार्या विकृतानूहितानामनन्ति ।

११. तद्गर्हितमाश्रातं तथा न कुर्यात् । आसुरं तत् ।

१२. पुत्रमिव पितरावश्विनोभेत्येषा याज्या कर्तव्या । सोम-
स्याग्ने वीक्षीत्यनुवपङ्कारः । सुरायाः सोमशब्दात् ।

१३. यमश्विनेत्येवमादिकः सुराभक्षणमन्तः ।

१४. ब्राह्मणं सुरापं परिक्रौणीयादित्येवं ज्ञात्वा तस्मै भक्ष
उपनीयते । परिक्रौणीयादिति ब्राह्मणवचनं सतिविरोधाशंकाभि-
वृत्त्यर्थम् ।

१६.

१. सौचामष्यमन्तरं केशवपनीयो नामैकाहः । यद्यस्मिन्नवसरे
सौचामणौ क्रियते ततो ऽयं क्रमः । ऽतःशब्दादन्यत्रापि भवतीति
विज्ञायते ।

२. वैधातवी नामोदवसानौया कार्या ।

३. पुरोसाश्रः शाखास्तरात् । आग्नावैष्णवस्य याज्यापुरोमुवाक्ये
पूर्वोपदिष्टे^१ । इन्द्राविष्णु वृष्टिताः शन्नरस्य उभा निग्यचुर्न परा

अथेति इति वाज्यानुवाक्ये भवतः^१ । सं वां कर्मणेति द्वितीया-
वसत्यौ वा^२ ।

४. वैधातयनन्तरं व्यष्टिद्विरात्रः कार्यः ।

५. अग्निष्टोमसंख्यमेकमहर्द्वितीयमतिरात्रसंख्यम् ।

६. अग्निष्टोमसंख्यस्य ब्राह्मणमन्तरः । व्युक्त्यन्त्यस्ये ब्राह्मणाय
सुप्रभातमहर्भवति यो वेदमनुब्रूते शिष्यैः ।

७. अतिरात्रसंख्यस्य अत्रियमन्तरः । अत्रियस्यापि तस्य सुप्र-
भातं यो ऽभिषिच्यते । तस्मा अमृषा उपसो व्युक्तान्य इन्द्राय
सुनवामेत्याहेति मन्त्रवर्णनचमत् ।

८. व्युष्टिद्विरात्रादनन्तरं अत्रधृतिनामिकाहस्तेन^३ यजते ।

९. अत्रधृतेर्विशेषणान्येतानि पदार्थानि प्राकृतान्येवानुष्णन्ते^४ ।

१०. उहेति निपातो वाक्यप्रकरणार्थः । तेन विष्टोमेन वृद्ध-
द्युञो नामाभिप्रतारण इष्टवान् ।

११. तं वृद्धद्युञं ब्राह्मणः कश्चिदनुव्याजहार । अनुव्याजहारो
नामाभिप्रायः^५ ।

१२. एवं ब्राह्मणो ऽनुव्याजहार । नायमयत् अत्रधृतिना
वृद्धद्युञः । अत एतस्माद्यज्ञापचारादिमन्त्रेव समरं संघामं प्रति
कुरवो राजानः कुत्सेनाद्देशाच्चोव्यन्त इति ।

१३. अथैवेतेन ब्राह्मणेनोक्तं तथैवाभूत् ।

१४. न विष्टोमेन ।

१. C D or. भवतः । २. C D or. वा । ३. C D • इतिनामि • ।

४. C वृद्धद्युञो, M • वापुष्यो, D • व्युक्तान्ये । ५. A • भायः ।

१५. प्रतिष्ठा यज्ञानां चतुष्टोमः प्राथम्यात्^१ ।

१६. अयुतं दश सहस्राणि दक्षिणा देया । गवामिधं संख्या
न्यायप्राप्तेः ।

१७.^२ न वै तस्माद्द्राघान् यस्याधिपतिः । तस्मात्तु युवते प्रजा ।
तस्यै वा विप्रो राजा । तस्या न युवते न पृथग्भावं गच्छतीत्यर्थः ।
यो ऽयुतं ददाति ।

१८. अयुतमित्यस्य निर्वचनम् ।

१९. लक्षं वा दद्यादित्यभिप्रायः ।

उक्तमाध्वर्यवे । श्रौतःशेषं च प्रेष्यति^३ श्रूतान्ते वेति ।
ततः प्रेषितेन होत्रा ख्यातव्यम् । तदिह सूत्रकारः पठति ।

१७.

p. 187, l. 22 हरिसुन्द्रो नाम राजा । वेधाः प्रजापतिः ।
तस्यायं वेधसः । ऐश्वर्याक इति वंशाख्या । स किल राजापुत्र
आस आसीत्^४ ।

p. 188, l. ५ तस्य च राज्ञः शतंपरिमाणं जाया बभूवुः ।

अनेकास्तपि पत्नीषु सतीष्वप्यपुत्र एव । साधनसंपन्नो ऽपि
पुत्रं न लब्धवानित्यर्थः ।

2. तस्य राज्ञो हरिसुन्द्रस्य गृहे कथंचित्पर्वतभारदाट्टी
सङ्गोषितौ ।

^१ C D प्राथम्यात् । ^२ om. in A. ^३ C D प्रेषतिश्रूतान्तेवेति । ^४ of
Streiter, be Sunahsepo, fabula L. lica, Berolini 1861. ^५ the numeral,
indicate here page and line of the text in vol I.

स राजा नारदं पृष्टवान् ।

3. 4. यदेतद्वयं पृच्छामस्तद्गवन्नारदास्माकं प्रब्रूहि । नुरति वितर्कैः । इममित्यभिप्रेतस्य प्रत्यक्ष एव निर्देशात् । सर्व एव जना विद्वांसो ऽविदांसस्य पुत्रफलं पुत्रमिच्छन्ति । किं पुनस्तत्पुत्रफलं धार्युत्सेण पिता विन्दत इति ।

5. स नारद एकयर्षा पृष्टो दशभिर्वक्ष्यमाणाभिः प्रत्युवाच ।

6. 7. पुत्रेण जातेन पिता पितृणाममृणो भवतीत्युच्यते । ऋणमस्मिन्मनयतीति । अमृतत्वं च विन्दते^१ । नैवासौ विद्यते यस्य पुत्रः । पिता पुत्रस्य जातस्य कर्मयोग्यस्य^२ निष्पन्नस्य पश्येत्सेज्जीवतो मुखं संप्रतिकाले^३ ।

8. 9. सर्वेषां प्राणिनां पृथिव्यां यावन्तो भोगाः चुदपश्मदादयः । यावन्तो जातवेदसि आस्योक्तप्रकाशरूपोपलब्ध्यादयः । अस्तु च यावन्तो भोगास्तुदुपश्मदादयस्तेभ्यो भोगेभ्यः पितुः पुत्रे भूयाद्भोगः ।

10. 11. पितरो नरकपातलक्षणं सान्द्रं तमः पुत्रेणात्यायन् । किं सान्यत् । आत्मा हि स आत्मनः सकाशाज्जातो अपृथग्भूत एवेत्यर्थः । स इरावत्यतिताश्चणी^४ । इरावत्यन्नवति आङ्गोदकदानादौ कर्मणि अतिता(!) । सांतत्येन^५ प्रापयिता । अवश्यकर्तव्यस्य च अद्वादेश्चणी ।

12. 13. हे ब्राह्मणाः । ब्रह्मब्राह्मणयोरविशेषात् । हे ब्राह्मणा

१ C D ति । २ CM पुत्रयोग्यस्य । ३ Streiter proposes संप्रतिकाले ।
४ C. ५, D ५ । ५ C D सांतत्येन ।

इत्यामन्विताः^१ किं नु मलं धारयथ मखलोमादिकं । कि-
मजिनं धारयथ कृष्णाजिनं सुसुखवः सन्तः । किमु भ्रश्रूणि
धारयथ वैखानसाः सन्तः । किं तपो धारयथ कृष्णान्द्रायणा-
दिकं । विष्णुलोकप्राप्त्यर्थं किं तर्हि कुर्मः । पुत्रमिच्छध्वं स वे
ल्लोको ऽवदावद इति । वद स्त्रियं । ^२चिरविष्णुलोकप्राप्तिहेतुः पुत्र
एवेत्यर्थः ।

14. 15. अन्नं च प्राण इत्येवमादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानम् ।
यथानिश्चितमन्नमेव^१ प्राणः । शरणं वस्तु सर्वतः परिचाणम् ।
हृशब्दो ऽवधारणार्थः । रूपं हिरण्यं सर्वद्रव्येभ्यः शोभनद्रव्यम् ।
पशवो ऽविवाहा विवाहरहिताः । सखा च जाया इहलोकपर-
लोकसुखधर्मसाधनरूपत्वात् । दुहिता कृपणं । सर्वदादीनैव शोक-
करौ । यथेतानि यथायथं निश्चितानि एवं ज्योतिः पुत्रः परमे
श्योमन् परमे स्थाने ।

16. 17. पतिर्जायां सर्वाङ्गीकृत्य रेतसा प्रविशति । तत्र
गर्भी भूत्वा मातरमिवाश्रित्य तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि
जायते ऽभिव्यञ्जते ।

18. 19. जायाशब्दश्च निर्वचनार्थं पुनरुक्तं । यस्मादस्यां
पुनर्जायते तस्माज्जाया जाया^२ । आसंसारमेवाभूतिर्भवनं यदस्या-
मेवैतद्बीजं निधीयते ।

.20. 21. देवा स्वययश्च एतां जायां महज्जेजः संभारं कृत्वा

१ C D •पिता। २ A चिर। ३ C D यथैतन्निश्चित। ४ C D om.
तस्माज्जाया जाया।

देवा मनुष्यान्मनुष्येषा पुनर्युष्माकं जननी भविष्यति । आयास्तुति-
रपत्योत्पत्तिस्तुत्यर्था ।

1. 22 and p. 189, 1. एष इति प्रकृतसंनिहितपरामर्शकः । पन्था
मार्गः । विततो विसीर्षो देवयानो^१ न पितृयानो येनाक्रमन्ते
पुत्रिणः । येन गच्छन्ति पुत्रिणः ये विगतशोकाः । तं पश्यन्ति
प्रशवो वयांसि च पच्छिणश्च । तस्मान्ते मातर्यपि मियुजं सरन्ति ।
एवं नाम पुत्रोत्पत्तिः प्रशस्यते येन विरुद्धमप्यभिधीयते । यथा
श्लोके ... श्रौत्वा^२ निव्यादयितव्यं किमपीति ।

23. अर्थवादो ऽयं पुत्रोत्पत्तिप्रशंसार्थः । गात्रो वा एतत्
सत्त्वमासतेति यथा ।

१८.

4. अर्थवादो ऽयं पुत्रोत्पत्त्यभिसुखीकरणाय । ह्यशब्दो नि-
पातो वाक्यपूरणार्थः । तमुपायं कथय येन पुत्रो जायेतेति ।

5. स नारदस्तं हरिसुहृत्सुवाच वरुणं राजानमुपधाव । उप-
धावनं श्रयणं । उपधाविला तं देवं ब्रूहि^३ पुत्रो मे आयतां तेन
हे वरुण त्वा शजे । एवं वरुणं ब्रूहि^४ ।

6. हरिसुहृत्सेण नारदवचोऽभ्युपगतम् ।

8. हरिसुहृत्तो वरुणं राजानमुपससार । कथं तदाह ।

१ CD श्रौत्वा देवयानः, देवयानः पितृयानो । २ A भक्त्यादश्रीत्वा, C
जनादश्रीत्वा M सुजादश्रीत्वा, D सुजादश्रीत्वा । ३ CD ब्रूहि । ४ CD
ब्रूहि ।

6. 7. पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति । स हरिस्रष्ट्र
एवं वरुणमुक्तवान् ।

7. तथेति वरुणो ऽभ्युपगतवान् ।

तस्य हरिस्रष्ट्रस्य पुत्रो जातो वरुणप्रसादात् ।

तस्मै तत्पिषा नाम दत्तं रोहित इति ।

8. तं हरिस्रष्ट्रं वरुण उवाच । अजनि वै ते पुत्र इति । अजनीति
शुद्धिं चिणि रूपं । जातस्ते पुत्र इति यावत् । यजस्व मानेनेति ।

9. 10. स राजा हरिस्रष्ट्रः पुत्रस्त्रेहाद्वरणं प्रत्येतदुत्तरं कृत-
वान् । यदनतिक्रान्तद्ग्राहो ऽयं पशुस्ततो ऽमेधो ऽतिक्रान्तद्ग्राहो
मेधो भवति पूर्णद्ग्राहो ऽस्त्वथ त्वां यजा इति ।

10. राज्ञोक्तं वरुणो ऽङ्गीचकार ।

स रोहितो निर्दग्धो ऽभूत् ।

11. तं हरिस्रष्ट्रं वरुण उवाच निर्दग्धो ऽयमभृद्यजस्व मानेन ।

12. दन्तैर्विना पशुरमेधो भवति । नु अहो भवन्तु दन्ता
अस्य । अथ त्वा यजा इति ।

13. हरिस्रष्ट्रोक्तमभ्युपगतं राज्ञा वरुणेन ।

तस्य रोहितस्य दन्ता जाताः ।

14. तं हरिस्रष्ट्रं वरुण उक्तवान् । दन्ता अस्य रोहितस्य
जाताः । अनेन मां यजस्व ।

14. 15. पक्षैर्दन्तैः पशुर्मेधो भवति । दन्ता अस्य पतन्तु
अनन्तरं तव यागमनेन करवै ।

16. तथैव वरुणो मेनिरे^१ ।

तस्य दन्ताः पतिताः ।

16. 17. तं वरुण उक्तवान् दन्ता अस्य पेतुः यजस्य मानेनेति ।

18. पुनर्दन्तजम्बोत्तरं कृतवान् हरिश्चन्द्रः ।

19. अस्त्रेवम् ।

पुनर्दन्ता अभवन् ।

20. वरुण उक्तवान् ।

21. संनाहप्राप्त्यनन्तरं चन्द्रियः पशुर्मन्थो भवति । इत्येवं हरिश्चन्द्र उक्तवान् ।

22. भवत्वेवमिति वरुण उवाच ।

स रोहितः संनाहं प्राप्तवान् ।

p. 190, l. 1. वरुणेनोक्तम् ।

स हरिश्चन्द्रस्तथेत्यङ्गीकृत्य पुत्रं रोहितमामन्वितवान् ।
किम् ।

2. ततेति^१ पुत्रमभिधाय संबोधनं कृतम् । अथं भगवान्-
रुणस्ता अनेन समयेनाददाद्यत्स्वया^२ पशुना दमं यजा इति । स
समयः संप्राप्तः । इन्त इति खेदे । परमखेदं प्राप्तवान् हरिश्चन्द्रः ।
एवमुक्तो रोहितः किं कृतवान् ।

2. 3. स रोहितः पितुः खेदं वरुणस्य चेतिकर्तव्यतां

^१ All MSS. मेनिरे । ^२ C (sec. h.) तावेति, C D read also in the text of the Sūtra तातः । ^३ C D अद्दावन्त तथा instead of •यजया ।

आत्मनश्च मरणं दुष्करमाशोच्य नेत्युक्त्वा न करिष्यामीत्यभिधाय
चापं गृहीत्वा पितुरप्यविधेयो भूत्वा वनं गत्वा स्थितः ।

३. च रोहितो धनुष्याणिः सन्निकं संवत्सरं यावद्रक्षे निर्जने
देशे वचर ।

४. अथानन्तर्ये । रोहितवनगमनानन्तरं इच्छाकुर्वन्^१ राजानं
हरिश्चन्द्रं वरुणो गृहीतवान् ।

तस्य हरिश्चन्द्रस्य उदरं जलोदरनामानं व्याधिं कृतवान् ।

५. तत्पितुर्वरुणकोपाग्निष्यन्नमुदरं रोहितो वनस्यः श्रुतवान् ।

च रोहितो ऽद्भ्याराममागतः ।

६. तं रोहितमुपगम्य ब्राह्मणवेषपुरुषरूपेणैन्द्रो वक्ष्यमाण-
मुक्तवान् ।

१६.

७, ८. हे रोहित नीतिनिपुणानां मितिवाक्यं^२ वयं श्रुतवन्तो
यद्दान्नाथानसमाय नानाप्रकारा श्रीरस्ति तथा निषदरो^३
अलसो जनः पापो दुःखी । अरत उद्यमवत इन्द्रो देवराजो मित्रं ।
तस्मात्^४ ।

९. हे रोहित अरेव उद्यममेव कुरु इति ब्राह्मण उवाच ।

च रोहितो ब्राह्मणवचस्तथं पथं दुःखान्तकरं मत्वा पुन-
स्यरेवेति मां यद्यमवोचत्तदवश्यं कर्तव्यं मया । इति क्त्वा

द्वितीयं संवत्सरमरणे चकार । स रोहितः पितुर्दुःखं मनसि विमृश्य
पुनर्पाममेयाथ द्वितीयसंवत्सरान्ते ।

11. तं रोहितं तथैव पुनरिन्द्र उवाच ।

12. 13. भगो भाग्यं पुण्यं संपदिति यावत् । स आसी-
नस्योपविष्टस्यास्ते उपविशति न वर्तते^१ । स एव भगस्तिष्ठत ऊर्ध्व-
स्थितस्य पुरुषस्योर्ध्वस्तिष्ठति दृष्ट्यभिमुखो भवति । स एव निपद्य-
मानस्य पततो ऽधः पतति । स भगश्चरत उद्यमवतश्चरानि वर्धते
दृष्टप्राप्तिं करोति । तस्मात् ।

14. उक्तार्थम् ।

15. द्वितीयमपि संवत्सरमरणे^२ बभ्राम ॥

पूर्ववद्वाख्यानम् ।

16. कृतव्याख्यानम् ।

17. 18. 19. हे रोहित तस्माच्चरैव । एवमब्दो ऽन्यव्यवच्छे-
दार्थः । यतः स्वप्नं पुरुषः कञ्चिः पापो भवति । संजिहानो
निद्रां परित्यजन् दापरो ऽपापो भवति । उत्थित ऊर्ध्वः स्थितः
शिपाद्गर्भस्तेता भवति । चरन् चलन् चतुष्पाद्गर्भः कृतयुगं संपद्यते
इति मन्त्रोक्तबोधपूर्वं संबोधोवाचेन्द्रः ।

20. गतार्थम् ॥

चतुर्थं संवत्सरं बने चरित्वा तदन्ते पुनररण्याद्दाममागाद्रोहितः ।

21. वक्ष्यमाणं वाक्यम् ।

22 ; p. 191, 1. चरत उपायपूर्वमुद्यमं कुर्वतो जज्ञे पुञ्जफलवती
अनन्तरफलकारिण्यौ । चरतः पुंस आत्मा सुखदुःखफलभोक्ता फले-
पक्षिर्हस्ताक्षेष्टफलो भूष्णभवनशीलः । अस्य पुरुषस्य चरत उद्यमवतः
पाप्मान दष्टफलदन्तारो ऽनिष्टफलदातारः विषादात्मकास्तमोगु-
णोद्भवा हताः उद्यमेन नाशं नीताः प्रपथे दूरमार्गं अनेष ग्लानिना
ग्रेरते भयादिव क्षीयन्ते उद्यमवन्तं न स्पृशन्तीत्यर्थः । तस्मात् ।

2. पुनः संबोधेऽश्लेष वगं प्रहितो रोहितः ।

3. ब्राह्मणवाक्यं तच्च पुनःपुनर्मन्त्रवर्णपूर्वं महोदयकारि मन्य-
मानः पञ्चममपि संवत्सरमरण्ये दुःखान्कमिच्छन् रोहितश्चचार ॥
मदर्थे मत्पिता वरुणेन महाव्याधिं घोरमुदरमुत्पाद्य पीयते किं
मया पुत्रेण जीवतेति कृत्वा स रोहितः पुनर्धाममागतः ।

4. उक्तार्थम् ।

5. 6. चरकुद्यमं कुर्वन् मधु अमृतं मोक्षं विन्दति । स निश्च-
येन योक्तव्यो योगो ऽनिर्विस्त्रचेतसेति स्मरणात् । यथा पक्षं पश्यते
स्य कर्मफलं उदुम्बरं फलकास एव व्यक्तं भोगरूपं चरकुद्यमवान्
प्राप्नोति । अनिर्वेदः शिष्यो मूलमित्यादिशानसेन संबोधे सांप्रतं
प्रत्यक्षेण प्रमाणेन बोधयन्नाह । सूर्यस्येति । हे रोहित पश्य प्रत्यक्षां
सूर्यस्य श्रीमन्तां यो न तन्प्रयते चरस्य कदा चनासक्यं करोतीत्य-
भिप्रायः ।

1. A om. पुंशु to चरस्य and has चरे instead.
instead of चरस्यौ ।

2. CD जी वल्लवी

7. पुनरिच्छे प्रेरितः ।
8. पूर्ववत् षष्ठमपि संवत्सरम् ।
9. क्लृप्तव्याख्यामनेतत् ।
10. 11. यतो वनेचरो वने चरन्मधुकरो वा मधु विन्दति न निषधः । अपचिन्त्यरूपकं विन्दति । य एवावच्छिनोति वने स एव परुषकाख्यं फलं विन्दति । न तु निषधो निहृद्यमः । क्षतिष्ठन्विन्दति त्रियम् । उद्यमं कुर्वन् त्रियं लभते । निषधस्तु किमपि न लभते । तस्मात् ।
12. पुनः प्रेरितः ।
13. चरेवेति वै ब्राह्मणो ऽवोचदिति मन्वानः स सप्तमं संवत्सरमरणे चचार प्रथतः ।
14. स रीहितः सप्तमे संवत्सरे ऽरण्ये बभ्रन्ममाणो ऽजीगर्तं बौधयसिष्ठिभिन्ननावापरीतं बुभुक्षया परीतं सर्वतो व्याप्तं पुत्रं भक्ष्यमाणं भकार्यसुपक्षितमरणे उपेधाव उपगम्य दृष्टवान् ।

२०.

15. तस्माज्जीगर्तं बौधयसेस्यः पुत्रा वक्ष्यमाणका आसुः । किं नामानः पुत्रस्त इत्यत आह ॥ एते चयः ।

16. 17. तमजीर्तं सौयवर्षं रोहित उवाच । हे ऋषे ।
हन्त हन्तेत्ययं निपातः सप्रणये वर्तते । अहमेषां तदीयानां
पुत्राणामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति । कं विक्रीणासीत्यर्थः । तुभ्य-
महं गवां शतं ददानीत्येवमुवाच रोहितः ।

17. स सौयवधिरजीर्तो ज्येष्ठं पुत्रं पित्रूपामर्थं निश्चिन्तयन्
उक्तवान् ।

18. नेति प्रतिषेधे । न्वित्यवधारणे । इमं तावज्ज्येष्ठं नाहं
विक्रीणामि ।

नो इति निषेधार्थः । एवेति निषेधावधारणार्थं निपातः । कनिष्ठं
पुत्रं माता नितरां विकेतुं नेच्छति ।

19. तौ पितरौ मध्यमे द्वावपि विक्रयमिच्छतः ।

20. तस्य क्रयार्थं रोहितः शतं गवां दत्त्वा स रोहितो
मृहीत्वा शुनःश्रेपमरण्याद्गाममेयाय पितरं हरिसुश्रमागत्योक्तवान् ।
तत इति पितुरत्राभिधानम् । हे भगवंस्तत हन्ताहमनेन शुनःश्रे-
पेनात्मानं निष्क्रीणा इति ।

21. स हरिसुश्रस्तथेत्युक्त्वा वरुणं राजानं सत्कारपूर्वमामन्त्रयां
बभूव । अनेनेत्येव मामौपमिकं पशुनानेन त्वा यजा इति ।

वरुणस्तथेत्युक्तवान् प्रशस्तारो ब्राह्मणः क्षत्रियादिति परि-
तोषेणोक्तवान् ।

१ CD भवदीयानां । २ A अनेनेत्येवमौपमिकं C अनेनेत्येवम औपमिकं
इति पशुनानेन in marg. ना M corrupt.

p. 192, 1. तस्यै हरिश्चन्द्राय बरुणो राजा एतं राजसूयाख्यं
यज्ञकर्म प्रोक्तवान् ।

2. स हरिश्चन्द्र एतं शुनःश्रेपं पुरुषं पशुं राजसूये आलम्ब-
वान् । यद्यपि राजसूये पुरुषस्यालम्बो न चोदितस्तथाप्याख्यानक-
वशादेवं गृहीतव्यम् ।

२१०

3. तस्य क्रतोर्विश्वामिचो होता बभूव ॥ अथास्य आङ्गिरस
उद्गातासीत् ॥ जमदग्निर्नामर्षिः सो ऽध्वर्युरामीत् ।

4. तदानौ बभूव ॥

तस्यै शुनःश्रेपाद्योपाकृताय नियोक्तारं न सम्भवन्तः । कां हि
ब्राह्मणं धूपे नियुञ्ज्यात् ।

5. एवं सौयवसिर्हवाम् ।

6. तस्यै अजौगर्ताय मयजमाना ष्वत्विजो ऽपरमपि शतं
नियोजनाय परिकल्पितवन्तः ॥

तं शुनःश्रेपं सो ऽजौगर्ता धूपे नियुयोज ।

7. विश्वास्तां हिंसितां ऽभिप्रेतः ।

8. अपरेण श्रेतेन तृतीयेन दत्तेन विश्वसन्मण्डं करिष्या-
मीति सौयवसिर्हवाच ।

९. शौचवसथे ॥ स गृहीतदतीवग्रतो ऽविं तीक्ष्णं सुर्वेदनु-
नेषाय ।

10. चित्तेन पर्यासीषितवान् ।

11. अमानुषमिधात्मभाषासमर्थं ह्यागादिकं पर्युं यथा तथा
मां विप्रधिष्यन्ति ष्वत्वजो यजमानस्य । इमं वृत्तेति निपातो
ऽभिप्रेतकामप्राप्तीच्छाविजिज्ञासायां भवन्ते । देवताः प्रजापत्यम्हा-
दिका उपधावणि । स्तुतिभिरुपगच्छानीत्येवं शुनःश्रेय ईशां बभूव ।

२२.

12. स शुनःश्रेयः प्रजापतिमेव प्रथममर्थ्यं देवतानां मध्ये
वेष्टसुपसहार । उपसरणं चात्र भक्तिमाषेण मनसा स्तुतिकरणम् ।

13. प्रजापतिसुपसहार ।

नेदिष्ठो ऽत्यन्तसंनिहृष्टः ।

14. पूर्वस्था इयमृगनन्तराग्नेरुपसरणाय ॥

अग्निः स्तुत्या सवितरुपधावनसुपदिष्टवान् ।

16. स सवितारसुपसहारानन्तरं दृष्टेन । अग्निं त्वा देव
सवितरित्येवमादिनेन ।

17. अहं तावत्सुष्ट एवेत्यभिप्राथः ।

18. स शुनःश्रेयो वर्षणं राजानसुपसहारात् संभरामिराशा-
सकमेप्येकभिंशता ।

19. सुचक्षुः कारुणिकः ।
20. शुनःश्रेयो ऽग्निं स्तुतवान् द्वाविंशतिषंख्ययानन्तरथा ।
21. अग्निः परितुष्टो विश्वान्देवान् स्रोतव्येनोपदिदेश ।
22. नमो महद्ग्न इत्येतर्षसा विश्वान्देवां स्तुतवान् । विश्वे देवाः

स्तुताः परितुष्टा इन्द्रं स्रोतव्येनोपदिष्टवन्तः ।

p. 193, 2. इन्द्रं शुनःश्रेयः स्तुतवान् ।

3. तस्यै शुनःश्रेयायेन्द्रः स्वयमानो मनसा हिरण्यरथं दत्तवान् । अनेन दत्तवानयं ज्ञायते ॥

तं हिरण्यरथं शुनःश्रेयसाश्चदिन्द्रः पोषुधङ्गिर्जिगायेतयथा प्रतीयाथ प्रतिगृह्णीतवान् । स्रोतैव देवताश्चक्षुः जानाति इति ।

4. स्रोतव्याविन्द्र उपदिदेश ।

5. स शुनःश्रेयो ऽग्निं स्तुतवानुत्तरेण त्वचेन ।

6. अग्निं द्विवचनेनोत्सृष्ट्वा इत्युत्सृष्टसं स्तुहीति शोपदिष्टवन्तौ ॥

स शुनःश्रेय उच्यते तुष्टावात आश्विनात्तुष्टादुत्तरेण त्वचेनैव ।

7. तस्येति शुनःश्रेयस्य प्रतिनिर्देशः । इ स्मेति निपातो विश्वान्देवाः । अविच्छिन्न उक्तायां पाशो सुसुचे । नितरां अविच्छिन्न पाशो विश्वस्य इत्यर्थः ॥

शुनःश्रेयस्य हरिश्चन्द्रसोदरं कनीयो बभूव ।

8. उक्तमायाम्बुक्तायां पाशो विमोकं गतः ॥

अगदो रोगनिवर्तित^१ ऐश्याको बभूव ।

१. अथानन्तरमेनं शुनःश्रेपमृत्विज ऊचुः । हे शुनःश्रेप त्वमेवै-
तस्याऋः संस्थां जानीहीत्यभिप्रायः ।

२३.

10. आख्यानमेतन्नानुष्ठेयत्वे द्रष्टव्यम् ।

11. तं सोमं यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह इत्येताभिश्चतसृभिरूखले
ऽभिषुत्य ।

12. उच्छिष्टं सत्वोर्भरेत्येतयर्चा द्रोणकलशे सोमं समवनिनाय ।

13. अथानन्तरं^१ अस्मिन्नन्तरभ्ये सोमे एतस्यैव सूक्तस्य याः
प्रथमाश्चतस्रश्चक्ष्ताभिर्जुहवां चकार ।

14. अथ इदं यजमानं अवभृथमभ्यवनिनाय स त्वं नो ऽग्ने
ऽवमो भवोती त्वं नो अग्ने वरुणस्य विदानित्येताभ्यामृग्भ्याम् ।

15. अथानन्तरमेनं यजमानमग्निमुपस्थापयामास शुनस्यिच्छेपं
निदितं सहस्रादित्येतयर्चा ।

२४.

1. अथानन्तरं शुनःश्रेपो विश्वामित्रस्य शोतुरपस्यमाससा-
राजगाम ।

17. तं विश्वामित्रमजीगर्तं उवाच ।
 18. विश्वामित्रो ऽजीगर्तेन याचितो नेत्युवाच । वै । यतो
 देवा इमं शुनःश्रेपं मद्यां दत्तवन्तः ।

18. स शुनःश्रेपो देवरातो नाम्ना वैश्वामित्रो गोत्रेणासीत् ।

19. तं विश्वामित्रमजीगर्तं उवाच । त्वं च अहं च विक्रयामहे (!) ।
 विवदावहे । अथ वचो ऽयं शुनःश्रेपो मन्यते तस्माद्यमित्यस्मिन्नर्थे
 प्रमाणं स एव भवत्विति ॥

20. तथेत्येवं विश्वामित्र उक्तवान् ।

21. 22. अजीगर्तं उवाच । अङ्गिरसो जन्मनासि हे शुनः-
 श्रेप अजीगर्तः । श्रुतो विख्यातः । कविर्मधावौ यतो ऽतः कार-
 षात् ऋषे पैतामहान्तन्तोः पैतामहात्संतानान्नापगाः पुनरेहि
 मामित्युवाच ।

p. 194, 1-3. शुनःश्रेपो ऽजीगर्तमुवाच । अद्रालुक्त्वां ग्रामहस्तं सर्वं
 जनाः । न अङ्गुरेस्वलापत । शूद्रेस्वपि ब्राह्मणवधकर्म न लभ्यन्तः ।
 गवां चीषि श्रतानि त्वमदृणीथा मदधकर्मणि । हे अङ्गिरसोप...
 ... न^१ ।

4-6. शिष्टस्मरणमस्ति । पापं कृत्वाभिषंतपथ तस्मात्पापात्प्र-
 मुच्यत इति । तत्ते वदामि हे ऋतात दुश्चरितं मां तपति यत्पापं
 कर्म मया कृतं तदहं निऋत्वे तुभ्यं । तुभ्यं चमापयामि प्रतिघन्तु
 गवां चीषि श्रतानि ।

7—9. शुनःश्रेपो ऽसंधेयमित्यवोचदेवमवधार्याजीगर्तं पाप-
मसंधानार्हमित्यभिप्रायः । किं कारणम् । अविश्वसनीयत्वात् । कथ-
मविश्वसनीयता । यः सकृत्पातकं कुर्यात् कुर्यादेनत्पातकं ततो
ऽपरं ततो ऽभ्यधिकमित्यर्थः । शौद्रस्यायं न्यायो यदपत्यविक्रयः ।
ततश्चैतस्मान्नायान्नापगाः सकृत्प्रवृत्तो यः किमपशुं धनेनेति^१ यज-
मानाय यजनाय अदात् ।

10. अयं शुनःश्रेपो असंधेयमित्यवोचदेवमवधार्याजीगर्तं शोपा-
स्रम्य विश्वामित्र उपपपाद् शुनःश्रेपमुपपत्तिभिरात्मीयं चकार ।

२५.

11. 12. भयानक एवाशौ शौचवधिः शासेन विश्वमनं
कर्तुमिष्टवान् एतमस्यात्^१ तस्मान्मारणात् एतस्य पुत्रो मा भुर्म-
मैवोपेहि पुत्रतां सुहृदयस्य ।

13—15. शुनःश्रेप उवाच । हे राजपुत्र विश्वामित्र तव
पुत्रतामुपेयामिति ।

16—18. विश्वामित्रः शुनःश्रेपमुवाच । ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां
स्याः । किं चान्यत् । तव श्रेष्ठा प्रजा स्यात् मत्प्रसादादुपेया देवं
मे दायं । मे दायो दैवो विद्यारूपः^२ धनदायो मानुषः । तेनैतेनैव
ज्येष्ठत्वेन ह्यप्रजास्वदैवदायोपायनेन निमित्तेन त्वामुपमन्त्रये ऽशमिति
विश्वामित्र उवाच ।

^१ C (orig.) D किमपशुवधनेनेति C य in marg. (D यध०) । ^२ C स्व-
मास्यात् तस्मान्मारणात् कार्य एतस्य D एतस्यस्यात् । तस्मान्मारणात् । ^३ C D
दायं । मे दायो दैवो धनदायो मानुषः ।

19—21. शुनःश्रेय उवाच विश्वामित्रं यत्तु त्वयाभिहितं
तत्संजानानेषु ब्रूयाः । संजानानेषु भ्रातृस्ववबुध्यमानेषु सौहार्दाद्य
च नः प्रीतये त्रियै च विश्वादायलक्षणाद्यै च यथाहं भरतवंश-
प्रधान तव पुत्रतासुपेयामिति ।

22. अथानन्तरं शुनःश्रेयेनोक्तो विश्वामित्रः पुत्रानामन्वधि-
तवान् । आमन्त्रणमुच्यते । सत्कारपूर्वकं प्रयोजनेषु व्यापारणम्* ।

२६.

p. 195, 1-2. क आमन्त्रितो । मधुच्छन्दा नाम । तथा स्वपभः ।
अपरो रेणुः । अन्यो ऽष्टकः । एवमादयो ऽत उच्यन्ते । हे भ्रातरः*
श्रेयोतन अस्मै शुनःश्रेयाय ज्यैष्ठ्याय तिष्ठध्वं ये के च भ्रातरः स्व
ते सर्व उच्यन्ते ।

3. तस्य विश्वामित्रस्य एकाधिकं शतं पुत्रा आसन् ।

4. मधुच्छन्दसः सकाशात् पञ्चाशज्जन्मना वृद्धाः पञ्चाशत्
कनीयांसो मध्ये मधुच्छन्दा एकपञ्चाशत्तमः ॥

तद्विश्वामित्रवाक्यमस्मै ज्यैष्ठ्याय तिष्ठध्वमिति मधुच्छन्दसः
सकाशाद्यै वृद्धाः पञ्चाशत्ते कुशलं शोभनं नाङ्गीचक्रुः ।

5. तान्यपञ्चाशत्संख्याकान् ज्यैष्ठ्यो ऽनुव्याजहार विश्वामित्रः ।
कथं ज्ञाताः । अस्मां वः प्रजा भवौष्ट प्रत्यन्तदेशवासिनीं युष्माकं
प्रजा भविष्यति ।

6. एतद्देववाचिन एवमामानो बभूवुरिति ।

7. तानेवं नामभिर्ददाहरन्ति लोका इतिशब्देनोक्तार्थत्वान्
न द्वितीया ।

8. ये मधुच्छन्दसः पूर्वा एकपञ्चाशत्संख्याकास्ते विश्वामित्रवचो
ऽङ्गीचक्रिरे । एवमुक्तवन्तः ।

9-10. स मधुच्छन्दाः पञ्चाशत्कनीयांसो ज्येष्ठं विश्वामित्रं
जगौ । यन्नो ऽस्माकं पिता संजानीते तस्मिन्नादेशे वयं तिष्ठामहे ।
पुरस्ताज्ज्येष्ठं शुनःश्रेपं कुर्महे त्वामन्वञ्चो वयं ज्ञानेति शुनःश्रेपं
प्रति पितुरादेशादुक्तवन्तः ।

11. पुत्रैरादेशे ऽङ्गीकृते तान्युवान् विश्वामित्रः प्रीतस्तथाव ।

२७.

12 18. ये पुत्रा मम मानमनुष्टब्धन्तः प्रजा¹ वर्धयन्तो मां
वीरवन्तं सुचवन्तं कृतवन्तः ते यूथं प्रजावन्तः पशुमन्तो भविष्यथ
ममसादात् ।

14. 15. हे पुत्रा देवरातेन पुरएषा पुरोगामिना ज्येष्ठेन
सर्वं वीरवन्तो गथिना राध्याः पूज्याः स्त्र । एष वः सप्तपूजनीो ऽस्ति ।

16. 17. हे कुशिका एष देवरातो युष्माकं मध्ये वीरो
ज्येष्ठस्तमर्तुगच्छत युष्मांस्तुगच्छतो ऽयं च दायसुपेतां विद्यां
बाह्वत वेदधि उपगमसाधुकारौ सर्वनेतमसासौ प्रतिपादितमित्य-
भिप्रायः ।

18. 19. ते वैशामिना ऋभुश्चन्दःप्रशतयः सत्यञ्च एक-
चिन्ता भक्तिप्रवणहृदया देवराताय तस्मिरे । तदनुधायिनः सर्व-
कार्येषु क्षिता इत्यर्थः । ज्यैष्ठ्ये श्रेष्ठ्ये च गायिनाः । संज्ञा ।

20. 21. रिक्थं दाधो वेद इत्येकार्थाः^१ । उभयो रिक्थयो-
र्देवरातो ब्रह्मा अपिरधीयते ऋतूनां च मध्ये गायिना अधित-
स्मिरे । देवे विद्यायां^२ वेदे धने वेद इति धननामाच ।

22. हरिसन्तो ह वैधस इत्येवमादिकम् ॥

परःशतमितस्त्वर्षां गायानां च रचितं^३ पुनर्वर्षांस्तत्परःशत-
र्गाथम् । अभ्यधिकशतर्गाथमित्यर्थः । कियन्परिमाणं पुनस्तत् ।
अपरिमितं । बह्वृत्तान्तमित्यर्थः ।

P. 196, 1. तदाख्यानमभिषिक्ताय राज्ञे होताचष्टे ॥

2. कश्चिपुरासनं हिरण्यस्य कश्चिपुः हिरण्यकश्चिपुस्तस्मिन्हिर-
ण्यकश्चिपौ होतासौन उपविष्ट आचष्टे । हिरण्यकश्चिपावासीनः
प्रतिश्रुत्यात्यध्वर्युः प्रतिगरं ददाति ॥

अक् प्रसिद्धैव । अथार्थवादो न पादस्थवस्त्रा ॥ सो ऽन्ने एव-
मिति तथेत्येवम् ।

3. अर्थवादार्थ उपन्यासः ।

4. उभयरूपेषु प्रतिगरेणेत्यर्थः ।

5. अस्मादाख्यानप्रतिगरेण^४ सर्वसादेनसः संप्रमुच्यते तस्माद्यो

राजा अविजितौ विजयासमर्थो ऽप्ययजमानो राजसूत्रेण बहिरपि
 क्रतुराख्यापयेतेवैतच्छ्रौतःश्रेपमाख्यानं किमस्य भवतीत्यत आह ।

6. धनशब्दो ऽप्यर्थः । न ह्यस्मिन् राजनि स्तोकमथेनः परि-
 ग्रिथ्यते ॥

सहस्रं गवामाख्याने दद्यात् । शतं गवां प्रतिगरिचे दद्यात् ॥

हिरण्यस्यै कश्चिद् यथासं दद्यात् ।

7. पुत्रकामाः श्रद्धाणा आख्यापयन्ते ॥

द्विरभासो ऽथायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारः । तदाचरणं चायुष्य-
 मिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये पञ्चदशो

ऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

इदानीमस्यमेधपुरुषमेधसर्वमेधैकोत्तरा अहीना वक्तव्यास्तथास्य-
मेधस्य तावदर्थवादेनोपक्रमः ।

१.

१. एवं कामितवान् । तद्वाप्रये ।

२. स प्रजापतिरेतं चिरात्तं त्रिसुव्यक्तं^१ । यज्ञकतुमिति सुत्यार्थं
वचनम् । अपश्यत् दृष्टवान् साध्यसाधनमंबन्धेन विज्ञातवान् । अश्व-
मेधाख्यम् ।

३. संभारादिना द्रव्यजातेन ।

४. निष्ठातस्वरूपेण^२ फलसंपत्तिशक्तियुक्तेन ।

५. यद्याभिलषितं प्राप्तवानित्यभिप्रायः ।

६. प्रजापतिवन्ननुव्ययजमानो ऽपि ।

७. ब्रह्मोद्गातृहोचध्वर्युभ्यो महर्त्विग्भ्यश्चतुरः पाचान् कांक्षा-
दीन् चतुरस्राञ्चलीन् । उभयहस्तयोगो ऽञ्जलिः । प्रसृताश्चतुर
एव । प्रसृतिश्चैकहस्तो ऽङ्गुलिकोऽयः^३ ।

८. सादृशप्रकारम् ।

८. पाचास्त्रिप्रसृतैश्चतुष्कैस्त्रिभिर्वाद्दशयज्ञाया संवत्सरो व्याप्यते

१०. ब्रह्मौदनदानादनन्तरमध्वर्युर्धजमानाय निष्कं प्रतिसुहृ-
त्यावभ्राति^१ ।

११. शायमाञ्जतौ नित्यहोमार्थां ऊतायां पश्याद्गार्हपत्यसो-
दक्शिरा यजमानः संविशति वावातया प्रियतमया पत्न्या सह ।

१२. वावाताया ऊर्वन्तरे असंवर्तमानो अचुभ्यमानः शयीत ।

१३. अनेन वावातासंवेगनेन तपसा इमं स्त्रिं कक्षाणं
संवत्सरमाप्नवामहा इति प्रार्थना । सावित्र्युत्तरमङ्गागानपारिष्व-
धृतीः संवत्सरमर्धमासमासचैमास्त्रषण्मास्थानि चैके इति (का० २०.
२. ७; ३. ५) यद्यपि तन्वान्तरे पञ्चपञ्चकमाञ्जातं तथाप्यत्र वावा-
तासंवेगने संवत्सरं भवतीत्यस्यायमेव पक्षः ।

१४. तं निष्कं प्रातर्होमे निवृत्ते ददाति ।

१५. अथशब्दः आनन्तर्धार्थः । निष्कदानादनन्तरमाग्नेय-
मष्टाकपालं पुरीक्षाग्रं निर्वपति ।

१६. सुखतो ऽश्वमेधस्यादितः ।

१७. तस्मिन्नेवाहनि अथशब्दात् ।

१८. यत्पूष्णे पथिकते चरुं निर्वपति ।

१९. शकृत्कृष्णनीलपीतादीनि सर्वाणि रूपाणि यस्मिन् स
सर्वरूपः । तमर्थं जवेन वेगेन संपन्नं संवत्सराद्योत्सृजति । संवत्सर-
ब्रह्मार्थनियमाय वा^१ । सर्वकामिनं स्त्रेच्छामृतमन् । अत्रह्यर्चयेच्छा-
वर्जयिला ।

२०. अतसंख्याका राजपुत्राः । राजपुत्रा इत्यभिषेकाद्याधि-
पत्ययुक्तस्य राज्ञः पुत्राः । कवचिनः संनद्धाः । राजन्याः क्षत्रिय-
जानस्यो निषङ्गिणो बहुतौष्टिराः^१ । अतसंख्याका एव । सूतयाम-
चीनां पुत्रा उपवीतिनः । उपवीतमिति मनाहविशेषः । सूतः
प्रतिशोभजो ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् । यामणीमंहतरः । अतमेवैतद्दु-
भाभ्यां^२ । अत्रसंपहीतृणां^३ पुत्रा दण्डिनः । अन्ता सारथिः
संपहीता मन्वी । दण्डिनो दण्डहस्ताः । अतसंख्याका एव । अना-
वर्तयन्तो ऽश्वं रक्षन्ति । अनेन नियमेन ।

२१. अथानन्तरं सवित्रे प्रथमवित्रे प्रथमा एकहविष्का इष्टिः ।
सवित्रे आसवित्रे द्वितीया एकहविष्कैव । सवित्रे सत्यप्रसवायेति^४ ।
द्वितीयाप्येकहविष्कैव । एतानि हवींषि संवत्सरं भवन्ति ।

२२. कथं नाम सविता । यतः प्रमविता महान् स मंस इमं
यज्ञं प्रसुवे ।

२३. आरुपूर्वः सव आभिमुख्येनाभ्यनुज्ञा ।

२४. तस्मात्सवित्रे सत्यप्रसवायेति ।

२५. स इमा विश्वा जातान्या देवो यातु सविता सुरज
इत्येते याव्यानुवाक्ये प्रथमस्य हविषः । विश्वानि देव सवितः स
या नो देवः सविता सहावेति द्वितीयस्य । आ विश्वदेवं सत्यमिं
न प्रमिषे सवितुर्देव्यस्य तदिति द्वितीयस्य ।

२६. संवत्सरमेव यज्ञात् ।

१ C वसवीचीरा; see, h. ली; M वसतूषा; D वसतूरीरा (by alt.), not quite legible. २ C अतमेवैतमाभ्यां; D अतमेवैतराभ्यां । ३ C (orig.) क्षत्रिय see, h. क्षत्र D क्षत्र ।

१७. उक्तार्थम् ।

१८. अस्याप्युक्त एवार्थवादो दशमे ऽहनि ।

१९. अथशब्द आनन्तर्यं वीणानां गणा वीणागणाः । वीणा-
गणैर्गायन्तीति वीणागणगिनः । तानध्वर्युः संप्रेष्यति । पुराणे
राजभिः पुण्यकृद्भिः सगरदिक्षीपादिभिरेवं राजानं संगायत ।
समानं ज्ञत्वा गाथतेत्यभिप्रायः ।

२.

१. मनुर्वैवस्वतो राजेत्येवमादिकमाख्यानं परिश्रवाख्यं प्रथमे
ऽह्न्यासृष्टे ।

२. तस्य राज्ञो मनुष्या विशः प्रजास्त इम आसते ऽद्यापि
सधर्मास्त चक्षन्ति ।

३. पञ्चमहायज्ञानुष्ठानकारिणो गृहमेधिनो गृहस्थाः । ता-
नुपदिशति ।

४. अघोवेदः अश्वेदः सो ऽयमिति वदन् सूक्तं निगदित् ।
सूक्तं किञ्चिदाचक्षाय इवानुवदेत् ।

५. धनो वैवस्वतो राजेत्याहेति द्वितीय एवाहनि प्रतपये
दर्शनान् ।

६. पूर्वोक्तं ब्रुवन् स्वविराज्यघोऽधिकान् प्रदर्शयति ।

७. आशमेधिकमेव प्रकरणात् ।

८. वरुच आदित्यो राजेत्याह पारिश्रवं इतीचे ऽहनि ।

८. श्रीभगवान्यज्ञान् यूनुः प्रदर्शयति ।
 १०. वा श्रीषधीरित्येतत्सूक्तं केचिदाहुः । तदयुक्तम् । समा-
 ख्यानाद् भेषजघन्यस्याथर्वणिकानाम् ।
 ११. सोमो वैष्णवो राजेति प्रतपथश्रुतेः । प्रतीकघहणान्येतावि ।
 १२. तच्छैताः सभाषामन्यासामप्रवेशात् ।
 १३. चोरमाथर्वणो घन्यः ।
 १४. अर्बुदः काङ्गवेथो राजेत्याहेति श्रुतेः ।
 १५. सर्पान्वा प्रदर्शयति सर्पविदो वा अनाम् ।
 १६. सर्पविद्यां गार्हडां कङ्कतौथं वा ।
 १७. कुबेरो वै श्रवणो राजेत्याहेति श्रुतेः ।
 १८. श्रेष्ठागायन्याः (?) पापकृतो वा श्लेष्कानुपदिशेत् ।
 १९. रचोविद्यां रचोहणं सर्वान्वेदानाश्चष्ट इति वचनात्तस्मा-
 द्भविद्वैव कुञ्जकरूपं रचोविद्येति ।
 २०. २१. कुसौदिनो वार्धुषिकप्रयोगजीविनः ।
 २२. असुरविद्येन्द्रासादिना तस्मिर्देशान्मायामपि काञ्चित्
 सुधात् चतुशित्वायरूपाम् ।
 २३. मत्स्यः सामदो राजेति श्रुतेः प्रतीकघहणमेतत् ।
 २४. मत्स्यानुपदिशति जातिसंबन्धेन मत्स्यविदो वा वैमिका-
 न्यादीनादिविशेषविकल्पान्निदन्ति पतन्वः ।

१ C • ख्यानाद् । २ A आरुची । ३ C वैष्णवः सेष थागायन्याः (ष in marg.)
 D वैष्णवाः वैष्णवायन्याः M श्रेष्ठागायनी वा cf. Comm. Sat. Br. 13, 4, 3, 8.
 ४ C. fus. न M. निम्ना काल एषोचं चतुः । ५ C D कुञ्जु । ६ A शैतान्वा
 ७ वैष्णवाः ।

१५. इतिहासवेदस्य पृथग्भावेन दर्शनात् ।
 १६. तार्क्ष्या वैपश्नतो राजेत्याहेति प्रतीकश्रुतेः ।
 २७. वयांसि पक्षिणो ब्रह्मचारिण उपस्रुवाणका वैष्टिका वा ।
 २८. पुराणं वायुप्रोक्तमथाख्येयम् । न तु यो यज्ञो विद्यत-
 सन्तुभिस्तत इति सूक्तमस्य वेदैकदेशत्वात् ।
 २९. धर्म इन्द्रो राजेत्याहेति श्रतपथे प्रतीकदर्शनात् ।
 ३०. मनुष्यदेवा हि त इत्यभिप्रायेण ।
 ३१. यत्किञ्चिदनिष्टं वायुमेधिकं वा प्रकरणात् ।
 ३२. परिश्रवाख्यानेन दशभिरहोभिर्यथानुक्रमणम् ।
 ३३. मनुर्वैवस्वतो राजा यमो वैवस्वतो राजेत्येवमादीनि ।
 ३४. तस्य मनुष्या विश्वस्तस्य पितरो विश्व इत्येवमाद्याः ।
 अर्थकदार्य उपन्यासः ।
 ३५. सर्वं वा अश्वमेध इत्युच्यते । पुष्यमस्मात्परं नाक्षौति
 कृत्वा ।
 ३६. यदेतद्दशभिरहोभिराख्यानजातसूक्तमेतदेकादशाहे पुम-
 रावर्तते एवमेकविंशाहे । अनेन प्रकारेण संवत्सरमाचष्टे । तस्मा-
 त्पारिश्रवमाहेतत्पारिश्रवं । तथा च श्रतपथश्रुतिः । षट्षिंशतं दशा-
 क्षमाचष्ट इति ।

३.

१. एकविंशतिरिति संख्यानियमः । एकविंशत्यरन्वथ इति प्रमाणनियमः ।

२. अष्टौ यूपो बैजा भवन्ति । दश खादिरा भवन्ति ।

३. पितृद्वौ देवदारवौ । उपस्थावानौ अग्निष्ठयूपपार्श्ववर्तिनौ ।

४. राज्युदालः क्षेप्राप्तकः^१ सो ऽग्निष्ठः कार्यः ।

५. एकविंशतिसंख्याकां यूपपर्णं प्रकृत्य तस्मिन्नेकविंशति-
मग्रीषोमीयान् पशूनालम्बन् इति श्रुतेः ।

६. समानप्रचार इत्यभिप्रायः ।

७. अथ प्रातर्गौतमस्य चतुश्चरस्तोमो भवतीति (१३. ५. १. २)
श्रुतेः । तिसृषां सृत्यानां प्रथममेतदहर्भवति ।

८. तेन गौतमस्य चतुश्चरस्तोमेनेमं लोकमाप्नोतीत्यर्थवादः
पूर्वस्य विधेः शेषः ।

९. एकविंशः स्तोमो यस्य तदिदमेकविंशस्तोमं द्वितीयमहर्वज्ज-
मीहिषीच्यते ।

१०. द्वादश वै मासाः पञ्चतवस्तय इमे लोका असावादित्य
एकविंश इति । सो ऽयमादित्य एकविंशस्तदेनं क्षेत्रे रूपेणैक-
विंशतिलक्षणेन समर्धयति ।

११. एतस्मादादित्यादशो निस्तृष्टस्तत्पूर्वमुत्पन्नः^२ ।

१ A D M वैश्वानरः । २ O D M om. यूप । ३ CD क्षेप्राप्तकः ।
४ O एतस्मादादित्यो निस्तृष्टः । तत्पूर्वमुत्पन्नः C (in marg.) नि D निस्तृष्टः ।

११. अथसौमीयेयमुगात्मानो दीर्घतमस^१ चार्धे । वमेन
दक्षमेनमयं चिस्थाने चित एमं युनक्ति युक्तं च वक्तमेनम्^२ इन्द्रः
प्रथमो अद्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् । गां धारयतीति गन्धर्वः । सो
ऽस्य रग्नां गृहीतवान् । ईदुग्रं महाभागमयं हे वसवः सूरान्
सूर्यात् निरतष्ट यूयं निष्पादितवन्त^३ इत्यर्थः ।

१२. प्रजापतिदेवत्या यथोद्दिष्टा अश्वाद्यः ।

१४. सृष्ट^४ हिंसायां अनुद्दिंसना इत्यर्थः ।

१५. चातुर्मास्यदेवताभ्य एकविंशतये एकविंशतिसंख्याभ्यः
प्रत्येकमेकविंशतिरेकविंशतिः पञ्चवो भवन्ति । एवमेकचत्वारिंशानि
चत्वारिंशतानि । एकविंशतिः चातुर्मास्यदेवताः पितृश्रम्वपुन-
रुक्तवजै वैश्वानरपार्जन्ययोरवभृथदेवताया मित्रस्योत्सर्गदेवतायाश्च
वर्जनम् ।

१६. अर्थवादो ऽयं पूर्वस्य विधेः^५ प्रबोधनार्थः ।

१७. अयं विविधैरसंकारैरसंक्रतमध्वर्याद्य आस्ताव बहिष्यव-
मानस्त्रानमाप्रापयन्ति ।

१८. सुगन्धं नो वाजी सन्ध्यं पुंस इत्येवमादिकथर्चावप्राप-
यन्ति ।

१९. अनवजिप्रत्यास्तावमथे सुगन्धं न इति यजमानं वाच-
यन्ति ।

१ A चान् मनो दी M •वाग्ना• - A चार्धे O चसौमीये इत्यस्यमिवात्मानो
चार्धे D दीर्घतमसार्धे । २ A संनेन M संतापने । ३ O चत्वारि । ४ A इ
O चत् (३) D सृष्ट । ५ A विधेः O M विधिः ।

१०. होताभिष्टौतीति वाक्यशेषः । तमेकादशभिर्होता अभि-
ष्टौति । चदकन्दः प्रथमं जायमान इति प्रतपयश्रुतेः ।

११. समिद्धो अञ्जन्कदरं मतीनामित्येवमादिका आप्रियो
ऽस्य भवन्ति ।

१२. अग्निगो प्रमीधमित्येव निर्वचनं परिशिष्य मा नो मित्रो
वसुषो अर्थमायुरित्येतस्सूक्तमावपेत् ।

१३. उप प्रागाञ्छनं वाञ्छवां उप प्रागात्परमं यत्सुधस्य-
मित्येते उत्तमे उत्तमस्य सूक्तस्यान्ते चाप्रणुवन्नावपेत् ।

१४. वङ्गीषां निगमादावचावपेत्^१ ।

१५. अन्थायेति तादर्थ्यं चतुर्थी । वासो वक्तम् । अधीवासः
कम्बलः । शिरषं सुवर्णम् ।

१६. अथाभ्युदितमिति दृढीकरणार्थमुक्तम् ।

१७. अयानन्तरमद्यं मेध्यं यज्ञार्हमध्यगमालभन्ते^२ ।

१८. पञ्चदश^३ पर्यङ्गास्तानालभन्ते । आरण्यांसु वसन्ताथ
कपिञ्जलानित्येवमादीन् ।

१९. पूषा देवताविशेषः । तस्य पूष्यो ऽस्यललाटे नियोजनं
पौरुषेणोपायेन^४ ।

२०. अथाद्यमेधे पूष्यः प्रथमो भागः प्राप्नोति ।

२१. अश्वस्य नाभ्यामैश्रापौष्यः श्यामवर्णं आसन्नभ्यः ।

१ A. वक्तम् । २ A विवसन्चावपेत् C विवसाचादावपेत्, alt. to निगमादावचा-
D निगमादावपेत् M निगमनात् । ३ A पञ्चमथ । ४ C पर्यत्यास्तान् (in the Sūtra
सूत्रेणान्) D (Sūtra) पर्यत्याम् (Com. पर्यत्यास्तान्) । ५ C पौरुषेण । ६ A ins., एति ।

३२. पाथो ऽन्नं तस्मिन्नस्यमेधे दन्त्रापूष्णोः प्रियमप्येति ।
 ३३. संज्ञायाश्चाय सोपक्षेपां महिषीसुपनिपातयन्ति ।
 ३४. अश्वं च महिषीं च । महिषी यजमानस्य प्रथमपत्नी ।
 तथैव प्रथमा वित्ता सा महिषीति (३. ५. २. १) दर्शनात् ।
 ३५. अश्वं च महिषीं च यजमानो ऽभिमेयति ।
 ३६. अभिमेयनमस्त्रीसभाषणेन मर्मवृक्षः परीक्षासः । आक्रोशो
 वा । हे अश्व सन्ध्योर्दूर्वाजङ्घयोर्वा^१ भद्रमस्या गुदमवधेदि उपरि
 स्थापयेत्यर्थः । अर्वाङ्गमभिसुखाद्धितम् । अस्त्रिं प्रजननं शिन्त्रं^२
 आभराभिसुखेनानयोः जर्वाः^३ । यः कौदृशः स्त्रीणां जीवभोजनः ।
 यमुपसृञ्चत्यः स्त्रियो जीवन्ति ।
 ३७. तं यजमानं न कञ्चन प्रत्यभिमेयति । न यजमानं प्रति-
 प्रतिः कश्चिदसदिति^४ (१३. ५. २. ३) शतपथे ।

४.

१. एनां महिषीं होताभिमेयति । अनयाभिमेयिन्या^५ आक्रो-
 शतीत्यर्थः । हे महिषि माता च पिता च ते वृक्षस्य वृचविकारस्य
 मञ्जुकष्याये उपरि क्रीलतो विहरतः । प्र तिष्ठामीति ते पिता ।
 तिस्र खेहने । प्रखेहान्येनामिति मन्यमानस्यदीवः पिता गभे वर्षे-

१ C D M om. कर्वाः and वा । २ C D M om. शिन्त्रं । ३ C D M om.
 जर्वाः । ४ A च सु० प्रति यजमानसदिति C यजमानाच प्रतिप्रति D •यजमानाच
 प्रति० । ५ C D •नेकान्याङ्ग महिषी ।

विपर्ययं क्त्वा भग इत्यर्थः । किं भगे सुष्टिमतंसयत् सुष्टिरङ्गुलि-
धंनिवेशस्तं गभोपरि^१ चिपयतीत्यभिप्रायः^२ ।

१. प्रह्ला वावातामभिमेथति । ऊर्ध्वमेनामुच्छ्रयतात् । लोण्म-
ध्यमपुरुषस्यैकवचनं । उच्छ्रयतादित्यनाश्रियपि च्छान्दमत्वात्^३ । गिरौ
भारं हरन्निव यथा गिरौ भारमारोपयन् ऊर्ध्वमुच्छ्रयति । एव-
मेनामुच्छ्रयतात् । अथास्या एवमवस्थायै मध्यं कायस्य^४ गुह्यमेजति
चक्षति ग्रीते वाते पुनन्निवेति पुंस्रजननमुच्यते ।

२. यदस्या अंशुभेद्या इत्यनया आहनस्योद्गाता^५ परितृक्ता-
मभिमेथति ।

३. पाक्षागक्षी नाम पक्षी । तामध्वर्युरभिमेथति । यद्वरिण^६
इत्येवमादिकथा । परक्रीयं यवं हरिणः शून्ये^७ भवयति । तत्पुं-
ष्टमात्मानं न वञ्ज मन्वते । भूयो ऽपि तदश्नाति । एवं शूद्रा
भवत्यर्थजारा । अर्थं जरयतीति अर्थजारा । न तस्यै पोषाथ^८
धनायति तदेव कामयतइत्यर्थः ।

४. अक्षपाक्षानां राजपुत्रादीनां प्रत्येकं शतसंख्याका अनुच-
र्येषा एता च्छत्रिजः प्रत्यभिमेथन्ति ।

५. राजपुत्र्यो महिष्या अनुचर्यां होतारं प्रत्यभिमेथन्ति ।
यियच्छत इव ते मन इत्यादिकथा । चत्रियदुहितरो वावातानुचर्या
प्रह्लाषं प्रत्यभिमेथन्ति^९ ऊर्ध्वमेनामुच्छ्रयताद्गिरौ भारं हरन्निवेशे-
त्ये-

१ A गभोपरि C D M भगड । २ A अप० । ३ C अनाश्रियपि रक्षावशनात्
D अनाश्रियपीक्षावशनात् । ४ C मध्यकायस्य प्रजनसु० D कायस्य ०युप्रजननेन ।
५ C अक्षपाक्षोद्गाता D अक्षपाक्ष । ६ C शून्ये । ७ C तस्य । ८ C M पोषाथ
धना (M भनं) कामयत १० । ९ C D out. from यियच्छत to ऊर्ध्व ।

मादिकया । अथास्य मध्यमेजत्विति च विकारः । सूतेषामस्यः
परिवृत्ताया अतुषर्य^१ उद्गातारं प्रत्यभिमेयन्ति यद्देवासो सप्तमगु-
मित्येवमादिकया । अथसंयचीदृषां दुहितरो पासागल्या अतुषर्यो
ऽध्वर्युं प्रत्यभिमेयन्ति यद्दुरिणो यवमत्तीत्येवमादिकया शूद्रो
अदर्यजाथाः[ः]पतिरित्यस्यां^२ विकारः ।

७. अदस्युपविष्टा ब्रह्मोद्यं वदन्ति^३ । वक्ष्यमाणमनया संज्ञयो-
च्यते । होताध्वर्युं पृच्छति किं स्त्रिसूर्यसममिति । द्वितीयया
प्रत्याहाध्वर्युः ब्रह्म सूर्यसममिति । तृतीयया पृच्छत्यध्वर्युः कः
स्त्रिदेकाकीति । चतुर्थ्यां प्रत्याह होता सूर्य एकाकीति ।

५.

१. प्रश्नचतुष्टयमस्याम् ।
२. यथासंख्यं प्रतिवचनानि ।
३. अस्यामपि प्रश्नचतुष्टयमेव ।
४. यथासंख्यं प्रतिवचनानि ।
५. पूर्ववत्^४ ।

१ C D om. परिवृत्ताया अतुषर्यः । २ M अदर्यजापति । ३ A ins. साधा-
मितिभिरिति इति शान्तीन्मे सदः प्रकथ्य साहाय्यमिभिरिति ब्रह्मोद्यं वदन्तीत्याचवा-
नि । A ब्रह्मवादीर्मेऽपिः प्रतीतकरीष सददत्तं अदत्तं । ४ C om.

ई.

१. प्रअदयं ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति ।
२. इति प्रतिवचनद्वयम् । अथोद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति ।
३. ब्रह्मा पृष्ट उद्गातोत्तरया प्रत्याह ।
४. प्रतिवचनम्^१ ।
५. पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इत्येवमादिकया यजमान-
मृत्विजः पृच्छति ।
६. इयं वेदिरित्येवमादिकया ।

७.

१. सुभ्रः स्वयंभूरित्येवमादिका मरिचः गृहस्थ^२ पुरोनुवाक्या ।
२. होता यज्ञप्रजापतिमित्येवमादिकः प्रेषो भवति ।
३. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येषा याज्या भवति ।
४. अश्वमेधं कुर्वन्प्रीणातीत्येवं मन्यमानाः ।
५. वपया चरित्वा तदम्बन्या वपा जुहुयुरिति केचित् ।
६. वपया चरित्वा तदम्बन्या वपा इति वा ।
७. इन्द्रोतो नाम ग्रीनकः । स एवमाह । किमुत त्वरेरन्किं
पुनः कारणं मृत्नास्वरां कुर्युः न त्वरमाणो विधिर्युक्तः^३ ।
८. पृथक् पृथग्देवताभिर्वपाभिः । पृथक्पृथगेव प्रचरेयुरित्य-
भिप्रायः ।

१. Com. २. O. D. M. om. गृहस्थ । ३. A त्वरमाको विधिर्युः । C. स्वरा इत
मृत्नापी विः D स्वरा इतत्वरः I propose to read त्वरमाणविधिः ।

८. याः समानदेवता वपास्ताभिः सङ्गतम्नेष प्रयोग इत्यर्थः ।
अथ्यवस्ताभिरव्यवहृताभिः ।

१०. समानदेवताभिरूपाभिरपि व्यवहृताभिर्नामैवेति^१ सूत्रा-
रम्भः ।

११. याया देवता तांतां यथानुपूर्व्येण ।

१२. यादृशः पूर्वा महिमा तादृशो ऽधमप्युत्तरः समेष एव ।
अप्योत्तरस्य याञ्चानुवाक्ये विपर्यस्येदिति एतावाम्बिकारः ।

१३. उभे इति वचनाद्यग्रम्नाद्ये पक्षे पूर्वं पाङ्गमुत्तरमैका-
हिकम् । तथा च गतपथश्रुतिः । अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति
होता पाङ्गमाज्यंशस्त्रैकाहिकमुपसंग्रंसतीति (१३.५.१.८) समा-
नेनाहावेनोप संग्रंसनम्^२ ।

१४. ऐकाहिकपाङ्गयोरौचाज्योरन्यत्र श्रुतस्य फलार्थवादस्याग्नि-
वचनादर्थवादार्थम्^३ ।

१५. ऐकाहिको माधुच्छन्दसो बार्हतः पाञ्चमाहिकः उभा-
विति वचनात् ।^४ द्विसकारकारणात्पक्षे पूर्वा बार्हतः प्रउगः ।
तथा च गतपथे । बार्हतं च प्रउगं माधुच्छन्दसं च तद्वश उभे
संग्रंसतीति (१३.५.१.८) ।

१६. पूर्ववदुक्त्तार्थमेतत् ।

१ C D om: from अपि to एव । २ C D om. उपसं । ३ C • त्रिवचनात्
D • त्रिवचनवादात् • A • त्रिवचनवादात् • ४ A द्विसकार इति करणात् पक्षे
C M om. पूर्वा ।

८.

१. तदुक्तं महानाभ्यः सोत्रियो यथा तिस्रो ऽनुष्टुभस्तथैके-
केत्येवमादिना ग्रन्थेन (१०.६.१०) ।

२. सर्वे वै कामा महामात्रीष्वित्यर्थवाददर्शनात् ।

३. सर्वेषां फलानां साधनत्वात् ।

४. शान्तरूपाः समगाथाः शंसन्तीति श्रुत्यन्तरात् ।

५. इन्द्रो मदाद्य प्रेदं ब्रह्मेति तत ऐकाहिकम्^१ । तस्मिन्नि-
वित् महत्त्वतीये । निष्कोवल्के ऽप्येवमेव ।

६. अर्थवादो ऽयमैकाहिकयोः क्रमस्तुत्यर्थः ।

७. वाग्रब्धः पूर्वेण सह विकल्पार्थः । मथन्दिनग्रब्धो निष्को-
वल्क्यमहत्त्वतीययोर्वाचकः ।

८. गाद्यद्यादेःकन्दसो^२ गायश्चुष्टिगनुष्टुब्धृत्यौ पङ्क्तिश्च चि-
ष्टुब्धगत्यौ इत्यनेन क्रमेणैकैकग्रन्थत्वारिंशत्तत्त्वारिंशत् महत्त्वतीये
ग्रन्थेत् ।

९. नित्या अपि गथाः सूचारभात् । नित्या महत्त्वतीये पञ्च-
दश । महत्त्वन्तं इवामहे इति तिस्रः । वयमिन्द्र त्वाद्यवो इविभक्त
इति षट् । इयं उ ते अनुष्टुतिरि पतसः । इमं तु माद्यिनं ऊव
इति द्वादशैता गाद्यब्धः । य इन्द्र सोमपातम इति चयस्त्रिंशत् ।
इन्द्र त्वमवितेदसीति तिस्रः । नित्याभिः सह एताश्चत्वारिंश-
दुष्टिषः^३ । पूषस्तते महत्त्वत इति द्वे । किं न इन्द्र जिघांससीति

१ A इत्या भित्तिं वपसां इन्द्र यधं च इति वनः । २ A M क्रमः । ३ O गाय
शुष्टुब्धगत्यनु । ४ O in marg. चत्वारिंशत् प्रतिपदादिभिः सूचारसंघात्यास...

तिस्रः । आ नस्ते गन्तु मत्सर इति तृतीयासुद्धृत्य तिस्रः । मत्सि न
इति प्रथमा चतुर्थौ पञ्चमी च । अर्वावतो न आ गहीत्यष्टौ । य
इमे रोदसी उभे पर्यङ्गं नाम । क इमं दशभिर्मम । एतद्देवत वीर्यं ।
यस्ते मदो वरेण्य य इति वस्रस्यार्धम्^१ । यत्पाञ्चजन्यया विद्या ।
सोम इहः सुतो अस्तु । कुविष्ककदिति चतस्रः । प्र नूनं धावता
पृथगिति तिस्रः । प्रेतो सुधामि नासुतः । इमां त्वमिन्द्र मीधः ।
प्रेता जयता नरः । आ यस्मिंस्तप्त कन्वजा^२ । यद्वा प्राचीरजगन्त^३ ।
येनेन्द्रो हविषा क्ली । यदिन्द्र ब्रह्मणस्तते । अष्टमस्मि सहमानेति
हे । ध्रुवं ध्रुवेण हविषा । येनेन्द्रो हविषा क्लीत्यनुष्ठुभस्तारिंशत् ।
त्वमङ्ग प्र ग्रंथिपः । वसं धेहि तनूषु नः । यः सनाहा विच-
र्षणिः । युजानो हरिता रथे । वस्यं इन्द्रासि मे पितुरिति
अथोविंशतिः पित्रा त्वस्येत्युद्धृत्य । विश्वे त इन्द्र वीर्यमिति चतस्रः ।
प्र वो महे मतथो यन्तु विष्णव इति चतस्रः^४ । तषेदिन्द्राहमाश्र-
येति । इष्टदिन्द्राथेयि प्रथमा तृतीया च पञ्चमी च । इति त्वा-
रिंशदुद्धृत्यः ।

इत्या हि सोम इन्द्रदे यदुद्धृत्यो वृषाकपे द्वितीयस्यासुद्धृत्य
पङ्क्तयस्तारिंशत् ।

• कलिष्ठा उय इति निविद्धानम् । इन्द्र सोमं सोमपत इति
वाद्ग्रीं परिहाय । तिष्ठा हरौ रथ आ युज्यमानेत्येतास्तारिंश-
त्त्रिष्टुभः ।

त्यं सु मेघं महया खर्विदमिति त्रयोदशीं चोत्तमां चोद्धृत्य ।
 प्र मन्दिने पितुमदर्चता वच इति चतस्रः । षष्ठीसप्तम्यौ च । उत
 स न इन्द्रो विश्वसर्षणिः । तुभ्यं हिन्वान इत्येका । आ इन्द्रास
 इन्द्रवणाः सजोषस इत्येका । प्र सु गमन्तेति चतस्रः । मघ्नं त्वष्टा
 वक्ष्यमतत्तदाययं कष्टकरः कष्टयमुद्घातन तमस्य द्यावापृथिवी भवेत-
 वेति नवेति महत्वतीयम् ।

१०. विंशत्यधिकानि सप्तशतानि निष्केवत्ये ग्रहेत् । इन्द्र-
 इन्द्रसत्यधिकंश्चधिकं^१ शतं द्वाधिकमानुषुभम् । सह नित्याभि-
 मंभवतीत्यवत् । चतुर्दशानुषुभो महानाम्न्यः^२ । एका च पङ्क्तिमनु-
 पुरीषम^३ . . . . एव केवलेति च व्यपदेशात् । शाकारं प्रगाथं शस्त्राङ्गय
 सुरुपकनुमिति सूक्ते । इन्द्रमिन्द्रायिन इति च चौणि । अथा ते
 अन्नमागाम् । पुरुतमं पुरुणाम् । य एक इन्द्रव्यसर्षणीनामित्युद्धृत्य
 वार्षहत्याय श्रवस इति दश । इन्द्र त्वेति चौणि । अज्ञानो नु
 शतकतुरिति नव । शिञ्जा ण इन्द्रेत्यधिका । इहती चेदनुरूपाभ्यां ।
 च एक इदिदशत इति तिस्रः । आ याज्ञद्रिभिरिति तिस्रः ।
 शस्य त्यच्छ्वरं मद् इति चतस्रः । यूयं हि ष्टा सुदानव इति
 भारद्वाजी अनुषुभेति (?) पञ्चविंशतिः ।

इसा अश्व प्रवृत्तय इति पञ्च । तन्वभि प्र गायतेति दशमी-
 सुद्धृत्य । वधसु त्वा तदिदृशाः । आ याहीम इन्द्रवः । सौदन्तसो

१ A •धिकमानुषां सप्त - तीषवतुर्दं • । २ C •मं । ३ A पङ्क्तिमनुपुरीषमनु
 का कथा एव केवलेति C एका च पङ्क्तिमनुपुरीषमनुसुक्ता तुषो कश्च D एका
 च पङ्क्तिमनुपुरीषमनुसुक्ता कश्च एव । See को० प्र० ११ ९.

वधो यथा । नूना इदिन्द्र ते वयम् । यो न इदमिदं पुरा । तथा
 ह स्त्रिषुषा वयम् । अभाहव्यो अना लम् । मा ते अमाचुरो
 यथा । सखाय आ शिषामहीति तिस्रः । न ते सयं न दक्षिण-
 मिति नव । नद्यङ्ग पुरा अनेति द्वे । एतो त्विन्द्रं स्ववाम
 सखायः स्तोत्र्यं नरमिति पञ्च । तदिन्द्राव आ भरेति तिस्रः ।
 दधानो गोमदश्वत् । सखायः क्रतुमिच्छतः । कर्णगृह्णा मघवा
 श्रौरदेव्यः । इन्द्राय सामेति चतुर्थीमुद्धृत्य । सचायोरिन्द्र इति षट्
 चतुर्थीमुद्धृत्येत्युष्णिहः ।

गायन्ति वा गायत्रिण इति द्वे सूक्ते द्वितीयामुद्धृत्य । अत स्त्र
 ते वनस्यते अमावि सोम इन्द्र त इति पञ्चमी द्वितीयामुद्धृत्य ।
 यस्ते साधिष्ठो ऽवम इति द्वितीयामुद्धृत्य । उरोष्ठ इन्द्र राधस इति
 षष्ठमी द्वितीयामुद्धृत्य । एन्द्र याहि हरिभिरिति चयोदश द्वितीया-
 पञ्चम्यामुद्धृत्य । स प्रलथा कविवृध इति द्वे । तं वा यज्ञेभिरौमह
 इति । प्रप वस्त्रिष्टुभमिषमित्येका । उचङ्गुप्रस्य विष्टपं । अव स्मरति
 नर्गेर इति द्वे । यो व्यतीरफाणयदिति तिस्रः । यज्जायथा अपूर्व्येति
 द्वे । आ वा गिरो रथीरिवेति षष्ठमीमुद्धृत्य । तं त्या चिदात-
 त्याश्यागाः तं न इन्द्र शूर शूरैः । शास इत्या । उत्तिष्ठतेत्येका ।
 अयं ते अस्त्रिति सूक्ते । अस्मा इति गायत्री चेदत्तुलपाभ्यां ।
 तामिद्वि हवामह इत्येका । इन्द्र चिधातु प्ररणं । अध स्मा नो
 हृधे भव । यदिन्द्र सगं अर्वतः । मो षु वा वाघतस्यनेत्येका ।
 इम इन्द्राय सुषिरे । स वीरो अप्रतिष्कृतः । उदिन्वस्य रिच्यते ।
 तवेदिन्द्रावमं वसु । यदिन्द्र यावतस्वं तरणिरिस्त्रिषाधति । अग्नि

मा इर नोनुमः । अभी षतसदा भर । इन्द्र कतं न आ भर ।
 मा चिदन्यदि शंसतेत्येका । यच्चिद्धि ता जना इमे । पिवा सुतस्य
 रसिन इत्येका । इमा उ ता पुह्वमो । इन्द्रमिद्वेवतातये । अभि
 ता पूर्वपीतय इन्द्र सोमेभिरिति । तत्त्वा यामि सुवीर्यम् । शग्धी
 न इन्द्र यत्त्वा । उदु त्ये मधुमत्तमाः । रयुत्त्वा हि वृत्रहन्तम् ।
 निरिन्द्र वृहतीभ्यः । यदिन्द्र प्रागपागुदमित्येका । यथा गौरो अपा
 कृतम् । प्र चक्रे सहसा सहः । अश्वी रथी सुरूप इत् । अध्वर्या
 द्रावया तम् । रथेष्टायाध्वर्यवः । वयं घ ता सुतावन्त इति पञ्चदश ।
 तस्मिन्नि सन्त्यतयः । अभि प्र वः सुराधममित्येका । प्र सु श्रुतं
 सुराधममित्येका । उभयं श्रुण्वस्य न इत्येका । आ वृषस्य पुह्वमो
 शग्धूषु शशीपते । त्वं ह्येहि चेरवे । अत्रिप्रो वा यद्विधत् । न
 पापासो मनामहे । यत इन्द्र भयामहे । इन्द्रः सक्नुत वृत्रहा ।
 अद्याद्या शःशः । वयसेनमिदा ह्यः । वयं धा ते त्व इदु । तं
 घेमिन्त्या नमस्विनाः प्रथमेव । नक्तिष्टं कर्मणा नगवस्यकार । यद् द्याव
 इन्द्र ते शतं । विश्वेन्ता विश्वपुराभरत् । तं वो दस्ममृतीषहम् । आ
 नो विश्वासु हव्य इत्येतथोरयुग्मयोः । इन्द्रे भुजं शशमानास आश्रतेति
 च । शमीं रेभाषो अस्वरञ्जिति द्वे । त्वामिदा ह्यो नर इत्येतस्था
 अयुग्मावाः । सं मा तपन्वभित इति कवषस्थार्था । प्र ते रथं
 मियुक्तमित्येका । अन्तर्यश्च जिघांसतः । त्वं विश्वस्य जगतः ।
 अचिद्धि सत्य सोमपा इति द्वितीयासुद्धृत्य । इन्द्रो मदायेति

चतुर्दश । स्वादोरित्या विषूवत इति तिस्रः । मा ते राधांसि मा
 त ऊतयो वषो । अस्माकमिन्द्रेहि नः । अस्मा इत्काव्यं वचः । वि
 पिप्रोरहिमायस्य दृन्हाः । स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया । बाधसे
 जनान्दृषभेव मन्युना । त्वासुप्रमवमे चर्षणीसहम् । ये गयता मनसा
 श्चुमादभुः । मित्वोरिव । इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सचा । मा
 खेधत मोमिनो दक्षता महे । मन्त्रमखर्वं सुधितं सुपेशमम् । त्वं
 विश्वस्य धनदा अग्नि श्रुतः । शिष्येयमिन्महयते दिवेदिवे । न दुष्टुती
 मर्तो विन्दते वसु । न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो । मा नो
 अज्ञाता वृजना दुराधः । वि तर्ह्यन्ते मघवन्विपस्वितः । भूयाम
 से सुमतौ वाजिनो वयम् । अयं महस्त्रमृषिभिः महस्त्रुतः । इन्द्रो
 मङ्गा रोदभी पप्रथच्छ्वः । अस्येदिन्द्रो वावृधे वृष्ण्यं श्रवः । येना
 समुद्रमष्टजो महौरपः । शग्धी नो अस्य यद्द पौरमाविथ । कण्ठा
 इव भृगवः सूर्या इव । इमे हि ते कारवो वावशर्धिया । निरग्नयो
 इरुचुर्निरु सूर्यः । यद्वा इमे इग्ने श्वावके कृपे । मन्दन्तु त्वा
 मघवन्निन्देवः । महस्त्रेणैव सचते धवीयुधा । सव्यामनु स्किग्यं
 वावसे वृषा । श्वयो न दृष्यन्वपानमा गहि । स्वयं चित्त मन्यते
 दाशुरिर्जनः । उप ब्रध्नं वावाता वृषणा इरी । श्रुदाकुसानुर्थजतो
 गवेवषः । उप त्वा कर्मसूतये स नो युवा । अष्ठा च त्वेना नमसा
 वदामग्नि । विद्वा सखित्सुत शूर भोज्यम् । ह्यस्यं सत्पतिं चर्षणी-
 सहम् । जयेम कारे पुरुहूत कारिणः । नको रेवन्तं सख्याथ
 विन्दसे । मा ते गोदक्ष निरराम राधसः । य श्वः श्रावयत्सखा ।
 न हि स्वरार्जं वृषभं तमोजसे । अप्राभिषत्स मघवज तथेदमत् ।

पौरो अश्वस्य पुरुहन्तवामसि । उपवाङ्गर्भवक्तृणां पुरंदरः । उग्रं युयुज्म
 घृतनासु सासहिम् । त्वं हि राधस्यते राधसो महः । प्रभङ्गी शूरो
 मघवा तुवीमघः । अयुजो असमो नृभिरिति पञ्च । उज्जातमिन्द्र
 ते श्रव इति तिस्रः । निखातं चित्तः पुरुमंभृतं वसु । मघा
 सोमेषु पुरुहन्त वज्रिवः । वृकश्चिदस्य वारण उरामथिः । पूर्वीश्चिद्धि
 त्वे तुविकूर्मिन्नाश्रयः । त्वं नो अस्या अमतेरुत नुधः । आ तू सुश्रिप्त
 दग्यते । इन्द्रं तं शशुभ पुरुहन्मन्त्रवसे । अषाह्ममुग्रं घृतनासु मामहिम् ।
 आ पपाथ । तं वो दस्यमृतीषहम् । आ नो विश्वासु ह्यस्य इत्यन-
 थोर्युग्मा । कन्या वारवायतीति द्वे । मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानाम् ।
 इन्द्र सोममिमं पिब । एवा तदिन्द्र इन्दुना । मन्ये त्वा यज्ञियं
 यज्ञियानाम् । इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्र भोवमिति निविद्धानम् ।
 एतायामेति त्रयोदश । तत्त इन्द्रियं परमं पराचैरिरित्यष्टौ ।
 यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति पञ्चमीमुद्धृत्य नवमीं च ।
 अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति पञ्च उचनमामुद्धृत्य । प्र घा स्वस्य
 महतो महानि । आ सत्यो यातु मघवो ऋजौषी । इन्द्रं कामा
 वसूयन्तो अग्रन् अनुष्टुभं इत्युद्धृत्य । आ न इन्द्रो हरिभिरित्यष्टौ ।
 अभि त्वं भेषमिति त्रयोदश । शचीव इन्द्रेति सप्त । मा नो
 अश्विन्मघवन्निति पञ्च । अत्र खेदा इति चौषि । अथावतीं पञ्च ।
 इमां ते धिषमिति दश । प्र वः मतां ज्येष्ठतमायेत्यष्टौ । तदसौ
 नथमिति षट् । विश्वजित इति पञ्च । अजातशत्रुमिति सप्त ।

अस्मिन् दग्धं प्रसृतौ यग्रस्यतीति । प्र ते महे विदधे ग्रंथिषं
हरी इति ।

११. मद् महत्वतीयेन ।

१२. परिपूर्णत्वात् ।

१३. परिपूर्णकामत्वात् ।

१४. महस्त्रेण सर्वेण सर्वमथमेधम् ।

१५. पञ्चमे ऽहनि भवानि पाञ्चमाह्निकानि सामूहिकानि
परिगृह्यन्ते । आज्यप्रउगसाहचर्यात् । न स्वस्तिनोभिमीतौयं पूर्वा-
णौति वचनात् ।

१६. अर्थवादो ऽयमेकाहिकानां निविद्धानानां प्रशंसार्थः ।

१७. उक्थ्यमंथ्यसेतदहः समाप्यते ।

१८. अर्थवादो ऽयमुक्थ्यमंथ्यस्य अग्निष्टोमादुच्छ्रितत्वमान्येन ।

१९. अथमेधस्य चिराचस्य तृतीयमहः । सर्वस्वोमो ऽतिराचो

भवति ।

२०. अर्थवादो ऽयम् ।

२१. एवं सामान्यम् ।

२२. प्रार्थना ।

२३. अर्थवादो ऽयमतिराचसंस्थस्याथमेधस्य ।

२४. आभिन्नविकाङ्क्षितौयादहः ग्रहं कर्तव्यम् ।

२५. पुराकर्णो ऽर्थवादः परकृतिरूपं वा ।

१६. तदेतदिन्द्रोतायाजनां^१ (?) प्रति एषा यज्ञगाथा प्रसिद्धैव
ग्रन्थरते^२ । उतान्यापि ।

६.

१. आसन्दीवत्यधिष्ठाने देशे वा । धान्यं भक्षमाणमश्वं हक्त्ववस्त्वं
हरितस्रजं सर्वाखंकाराखंङ्कतं देवेभ्यो जनमेजय आलम्भवान् इति
यज्ञगाथा यज्ञस्तुतिः । यज्ञसंयोगाद्ग्राजस्तुतिः ।

२. एते एव द्वे ययोक्ते अह्नौ । तृतीयं ज्योतिःमंधको ऽति-
रात्रस्तेन उग्रसेनं श्रौतको याजयां चकार ।

३. पूर्वोक्ते द्वे अह्नौ । तृतीयं गोभंजकमहस्तेन भीमसेनं
याजयां चकार श्रौतकः ।

४. एते एव पूर्वे अह्नौ । आयुःसंज्ञो ऽतिरात्रसृतीयम् । तेन
श्रुतसेनं याजयां चकार इन्द्रोतः श्रौतकः ।

५. उग्रसेनादयः ।

६. वक्ष्यमाणिका ।

७. पारिषिताः परोवरम् । पुत्रपौत्रादिभिरश्वमेधयाजिभिः
पुण्याः पापकमपुण्यकर्म तत्यजुः^३ प्रायश्चित्तार्थम् । तेनाश्वमेधया-
जिनो भवन्ति^४ ।

१ A इन्द्रनायाजनां प्रति M इन्द्रो वाच्यानां C इन्द्रोवाच्यानां D तदेतदिन्द्रो-ऽनां ।

२ D विशदये C अत्रावे । ३ A C पुण्यकर्म instead of अपुण्यं D पुण्याः पापकर्म

भवन्ति M पुण्यापुण्यकर्म । ४ C om. भवन्ति ।

८. उक्ते एव पूर्वं अहनी । अभिजिदतिराचसृतीयः । तेनेह-
वामृषभो याज्ञतुरः ।

९. उत्तैषाप्यन्या ।

१०. ऋषभाख्ये राजनि पुरा याज्ञतुरे ऽश्वमेधेन यजति सति
दत्त इन्द्रः सोमेनासीत् । ब्राह्मणाश्चाभिलषितेर्धनैः ।

११. एते एव पूर्वं अहनी । तृतीयो विश्वजिदतिराचः । तेन
ह वैदेहः पर आहार ईजे ।

१२. अप्येषा अप्यन्या ग्राखान्तरात् ।

१३. आहारो धनस्य पूर्णा अश्वमेधे दिशो दत्तवान् ।

१४. गोतमस्य चतुरत्तरसोम इत्येवमादिके पूर्वं अहनी उक्ते
एव । महाप्रतमतिराचसृतीयम् । तेन तादृग्रनाश्वमेधेन मरुत्तो
नामाविहित ईजे ।

१५. स सर्वस्यार्थस्य^१ सृत्त्यर्थः ।

१६. इयं विभृतिरश्वमेधयाजिनो मरुत्तस्यासीत् ।

१७. विशिष्टस्य अह्वानस्य कर्मापासकस्य फलार्थंवादो ऽयम् ।

१८. दानेन दिक्संबन्धो ऽस्य क्रियते । विजयमध्यात् दिग्भि-
भागाः^२ ।

१९. दिग्घरणमनुवर्तते ।

२०. दिग्भवति ।

१ A D om. स C नुत्यर्थः ।

विजयस्यैवा दिग्भिभागाः cf 24 ।

२ A मध्यात् विजयदिग्भिभागाः C D (?) M

- २१ षष्ठीनिर्देशादन्यत्रापि दिग्संबन्धः ।
 २२. भूमिपुरुषब्राह्मणस्ववर्जं दिग्दानमिति तन्त्वान्तरे ।
 २३. तदेव होत्रका अन्वाभक्ता इति (१३. ५. ४. २४) शतपथश्रुतेः ।
 २४. विजयमध्ये । तुशब्दः समविभागार्थः^१ ।
 २५. विशाखो विविधशाखो यूपस्तत्र पञ्च पशव उक्ता आल-
 भ्यथाः । आध्वर्यवविहिता देवता इह स्वरूपादर्शनात्^२ ।
 २६. ऋतुपशवो वक्ष्यमाणाः । वमन्तादारभा प्रत्युतु कर्तव्याः ।
 २७. षलाग्नेया एकतन्वाश्चोदनेक्यादंकप्रदानाश्च विभवात् ।
 २८. षलेव पूर्ववत् ।
 २९. अत्रापि च देवताविकल्पः । कालविशेषश्च सूत्रोपात्तः ।^३
 शेषं पूर्ववत् ।
 ३०. अत्रापि देवता ऋतुश्च । शेषं ममानम् ।
 ३१. पूर्ववद्भाष्याताः ।
 ३२. षलेव पशव ऐन्द्रविष्णवाः शिशिर ऋतौ पूर्ववदेकतन्वाः ।

१०.

१. उक्तो ऽथमेधः । पुरुषमेधो वक्तव्यः । तस्यायं पुरस्तात्पुरा-
 कल्परूपो ऽर्थवाद उच्यते । प्रजापतिः किलाशमेधयागं निर्वर्त्य^४
 पुरुषमेधाख्यं यागं साध्यसाधनसंबन्धदारेण वेदादपलभवान् ।

२. महाभाग्यस्याख्यापनार्था^५ ऽर्थवादः ।

१ O D om. चर्चेः । २ A om. the text from उक्त M स्वरूपाद्येदमनात् ।

३ A विद्वत् O विवेत्ते M निर्वपत्य । ४ C D om. सा ।

३. यथा प्रजापतिस्तथैव वर्तमानिकोऽपि यजमानः पुरुषमे-
धेनाभिलषितं फलमाप्नोति ।

४. महर्त्विग्भ्यो निर्वपतीत्येवमादिकमिति कर्तव्यताजातं पुरु-
षमेधे ऽप्याश्वमेधिकं भवति ।

५. उपजनस्य पञ्चविंशतिर्यूपा इत्येवमादिकं आश्वमेधिकस्य
निवर्तको भवति । किमुपजन एवायं न भवति । विकारो ऽयं ।
पुरुषालम्भादिप्रातिपदो विधिरिहोपजनशब्देनाभिप्रेतः ।

६. तिस्र इष्टयस्त्रीणि हवींषि । एकहविष्का^१ ।

७. अग्नये कामायेत्यस्यार्थवादः ।

८. अग्नये दात्रे हविर्यत् कर्तव्यं तस्यायमर्थवादः ।

९. अग्नये पथिहते कर्तव्यमिति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

१०. पूर्ववदशस्योत्सर्गं कृत्वा ततः पुरुषं ब्राह्मणजातीयं क्षत्रि-
यजातीयं वा सहस्रेण गवां शताश्वामधिकेनावक्रीय संवत्सराथोत्सु-
जन्ति । अश्वरक्षणं दत्त्वापि तत्संख्याका एव रक्षिणः^२ ।

११. अनावर्तयन्तो ऽन्यत्र देव्यादिगृह्णात्तथा चैवेत्येवशब्दप्रयो-
गादयमप्यधिको ऽर्थो लभ्यते ।

१२. एतानि त्रीणि हवींषि संवत्सरं कार्याणि ।

१३. आश्वमेधिकेः सावित्रेहरहर्विपर्यासमनुष्ठेयानि ।

१४. पारिप्लवैर्विपर्यासं नाराशंसानि कार्याणि ।

१५. अनुमतय इति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

१ M वर्तमानिको ऽपि । २ C om. जो । ३ A •का •धिकं ।

४ M र्त्विग्भ्यो । ५ C ररररररिः U D om. का रर ।

१६. पथाथे स्नस्तय इति यदुक्तमिति तस्यायमर्थवादः^१ ।

१७. अदितय इति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

११.

१. श्रौतःश्रेयमाख्यानं पौरुषमेधिकानां प्रथममाचष्टे ।

२. एतदाचष्टे ।

३. शुनःश्रेयस्य प्रथमे कस्य नूनमित्येवमादिके निगदेत् । व्या-
चक्षाण इवानुद्भवेदित्यर्थः ।

४. कश्चीवतमाख्यानं द्वितीयमाचष्टे । एकान्तरिते ऽङ्गि ।

५. कश्चीवानुश्रिजः पुत्रः स्नयथे भावयथे^२ राजनि षनिं ससान^३
दक्षिणां सम्भवानित्यर्थः ।

६. प्राणा रक्षमित्येतत्^४ ।

७. श्यावाश्वमाख्यानं तृतीयमाचष्टे ।

८. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा श्यावाश्वे अघ्निरार्चनानमो
षेददशौ राजनि षनिं ससान दक्षिणां सम्भवान् ।

९. निगदेदिति प्राकृतमनुवर्तते ।

१०. चतुर्थमाख्यानं भारद्वाजं क्रमप्राप्ते ऽह्न्याचष्टे ।

११. तथा तद् वृत्तकमिवाचष्टे यथा वृषौ राजनि तद्विष्णु
वर्षापसदे प्रसोके च राजनि सार्द्धये भरद्वाजः षनिं ससान दक्षिणां
सम्भवान्^५ ।

^१ D. om. the second इति ० यदुक्तं तस्यायमर्थवादः । १ ० भास्वे D भास्वे ।

^२ A. श्रुतिः । ३ C इत्यर्थः ।

१२. अधि हवुः पणीनामिति तिस्रः । प्रसूक्त इक्षु राधसस्य इत्येति चतस्रः । एताः सप्त निगदेत् । व्याचक्षाण इवानुद्भवेत् ।

१३. पञ्चममाख्यानं क्रमप्राप्ते ऽहनि वासिष्ठमाख्यानमाचष्टे ।

१४. तथा वृत्तकमिवाचष्टे यथा वसिष्ठ अधिः । सुदासो नाम राजा पिजवनस्य^१ पुत्रस्तस्य सुदासः पैजवनस्य वसिष्ठः पुरोहितो बभूवेति ।

१५. दे नप्तुर्देवतः ग्रते गोरित्येतत्सूक्तशेषमेव^२ सूक्तमित्याह । देवतासूक्तमिति प्रसिद्धा ।

१६. मैधातियमाख्यानं षष्ठं क्रमेणाचष्टे ।

१७. तथा^३ तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा आसन्नो नाम राजा पुमाग्वभूव स्तौलमनुभूय ।

१८. सुषि सुषीदेते चा त इति सूक्तशेषं व्याचक्षाण इवानुद्भवेत् । निगदेदित्यनुवृत्तेः ।

१९. ^४धात्समाख्यानं तेन क्रमेणाचष्टे येन सप्तमं भवति ।

२०. तथा वृत्तकमिवाचष्टे यथा कष्यपुत्रो वत्स अषिस्तिरिन्दिरे राजनि पारश्रव्ये सनिं सप्तान दक्षिणां कथ्वान् ।

२१. निगदेत् ।

२२. वाग्रमाख्यानकमष्टममाचष्टे ।

२३. तथा तद् वृत्तकमिवाचष्टे यथा वश अषिरश्चपुत्रः ।

१ O सुदासनामराजः पिजवनस्य पुत्रः । २ O गोरिति च सूक्तशेषमेव सूक्तमित्याह ।

३ D यथावृत्तकमिवाचष्टे ।

४ O D here and in the Sūtra चात् ।

पृथग्भवा नाम राजा कानीतः । तस्मिन् सनिं समान । दानं प्राप्त-
वानित्यर्थः ।

२४. आ स एतु य ईवदेत्येवमादिकं सूक्तशेषं च निगदेत् ।

२५. प्रास्काण्वमाख्यानं नवमं यथाप्राप्तक्रमेण नवममाचष्टे ।

२६. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा प्रस्काण्व ऋषिः पृषभे मेधे
मातरिश्वे राजनि मातरिश्वि वा समन्तलिङ्गात् । सनिं समान
दक्षिणां लब्धवान् ।

२७. भूरौदिन्द्रस्य वीर्यमिति सूक्ते निगदेत् ।

२८. नाभानेदिष्ठमाख्यानं क्रमप्राप्तं दशममाचष्टे ।

२९. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा अङ्गिरःसु सन्निपु नाभाने-
दिष्ठ ऋषिर्दक्षिणां प्राप्तवान् ।

३०. न केवलमाख्यानकमाचष्टे सूक्तं च ये यज्ञेनेत्येवमादिकं
निगदेत् ।

३१. सर्वाद्येतानि आख्यायानि नराणां पुरुषाणां दक्षिणाप्रशं-
सकानीत्येतेन रूपेण भवन्ति ।

३२. पुरुषरूपः पुमान्तररूपेण प्रशस्यत इति नाराग्रंसः । नरेवां
परमात्मदर्शिभिः अद्धानैर्दर्शनसंपन्नैः प्रशस्यत इति नाराग्रंसः ।

३३. 'यन्नाराग्रंसान्याख्यानान्याचष्टे ।

१२.

१. पञ्चविंशतिसंख्याका यूपाः पुरुषमेधे भवन्ति ।

२. एकैकः पञ्चविंशत्यरत्विः ।
 २. दश विल्वजातीया^१ द्वादश खदिरजातीयाः ।
 ४. पैतृद्रवौ देवदारूपमिद्धौ । उपस्त्रावानौ पार्श्ववर्तिनाषमि-
 ष्टस्य ।
 ५. राज्जुदालः स्रग्भान्तकः^२ सो ऽग्निष्टो भवति ।
 ६. पशवो भवन्ति ।
 ७. समानदेवतत्वात् ।
 ८. यान्याश्वमेधिकानि^३ सौत्याहान्युक्तानि गीतमस्य षतुरुत्त-
 रसोम इत्येवमादीनि तेषां प्रथमे च^४ उत्तमं चैतदिहातिदिश्वते ।
 ९. अहर्भवतीति शेषः^५ ।
 १०. दश हस्ताङ्गुलयो दश पाद्यास्यत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविंश
 इत्यनेन पञ्चविंशो वै पुरुष इत्युक्तम् ।
 ११. पुरुषमेधं पुरुषरूपेण ।
 १२. पुरुषः पूर्वमुक्तो ब्राह्मणः चक्षियो वा परिक्रीतः । अपरः
 पशुर्गोमृगः । तृतीयो ऽजस्रपरः । एते प्रजापतिदेवत्याः कर्तव्याः ।
 १३. गौरादयः पञ्च पुरुषस्यासुस्तरणाः कार्याः ।
 १४. पञ्चविंशतिः पशवस्तास्यातुर्मास्रदेवताः पञ्चविंशतिरसुच-
 हीतव्याः । अश्वमेधे पितृचैयम्बकपुनरुक्तवर्जमिह^६ तु पितरस्त्रैयम्ब-
 कदेवता इत्येवं पञ्चविंशतिः । पुनरुक्तानि तु वर्जनौथानि ।

१ A विल्वजाती । २ C स्रग्भान्तकः । ३ C om. यानि C M D सौत्यानि ।

४ C D ins. दे । ५ C adds इतीवमस्यः पञ्चविंशसोमर्क भवति ।

६ C •पञ्चा A अश्वमेधपितृचैयम्ब ।

१५. चातुर्मास्यदेवतानां सर्वदेवताप्रीत्यर्थं पशव आसन्नभ्यन्त इत्यर्थवादः ।

१६. अलङ्कृतं पुरुषं पौरुषैरलंकारैरास्तवमवग्राण्य उदीरता-
मवर उत्परास इत्येकादशभिः । प्रणवो गणधर्मात्प्राप्तो वार्यते ।

१७. अग्निर्भृत्युरितिवमादिकाः शाखान्तरोक्ता अभिथो भवन्ति ।

१८. अभिगो इति (१६.३.२२) परिश्रित्य मेनमग्रे वि दहो माभि गोच इत्येतत्सूक्तमावपेत् । तथैव । यथाशुभेधे ।

१९. कौशं कुशमयम्^१ । ताप्यं छताकं^२ चौमं लपुणं वा ।
अरुणं पीतांशुकम् । आंशवं पट्टसूत्रमयम् ।

२०. संज्ञप्तं पुरुषं यामेन मान्ना यामाख्येन मान्ना उद्गाता
उपतिष्ठते ।

१३.

१. महस्रग्रीषां पुरुष इत्यनेन पुरुषेण नारायणेन षोडशकेन
होताभिष्टुथात् ।

२. होचादयो यथोद्दिष्टाश्चत्वार ऋत्विजः परेयिवांसं प्रततो
महीरन्वित्येवमाद्यारभ्य द्वाभ्यांद्वाभ्यामेकैक उपस्थानं कुर्यात् ।

३. अस्थानन्तरं ऋत्विजो यजमानं भिषज्यन्ति । अगदं कुर्वन्ती-
त्यर्थः । ऋषोभ्यामुपमार्जयन्ति सर्पदृष्टादौ दर्शनात् ।

१ O (orig.) सभे । २ O M शाखान्तं । ३ A कौ० C D कुशमय (D क) ।

४ C इत्यात्र M हनीत्र D इत्यात्र ।

४. उत देवा अवहितमित्यनेन होता । सुष्टामि त्वा हविषा
जीवनाथ कमित्यनेन ब्रह्मा । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यामित्यनेनो-
द्गाता । वात आ वातु भेषजमित्यनेनाध्वर्युः ।

५. प्र तार्यायुः प्रतरं नवीथ इत्येतासां नैर्ऋतीनां^१ होचादथ
स्रत्विजो यजमानमेकैकयाभिषज्यन्ति ।

६. शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिरित्येताः शंतातीयाः । एता-
सामान्नायक्रमेण तिस्रभित्सिस्रभिर्होचादथो यथोद्दिष्टा यजमानं
भिषज्यन्ति ।

७. संज्ञप्राय पुरुषाय महिषीं यजमानस्य प्रथमविज्ञामुपनि-
धातयन्ति ।

८. पुरुषं च महिषीं च ।

९. तौ पुरुषमहिष्यौ तथैव यथाश्वमेधे ऽश्वमहिष्यावुत्सक्योरव
शुदं धेहीति ।

१०. होता महिषीं परिवृक्ता च महिषीत्यनया । ब्रह्मा
वावातां अप्रपाणा च वेग्नन्त्यनया । उद्गाता परिवृक्ता यो ऽना-
क्तासो इत्यनया । अध्वर्युः पासागक्षीं न वेग्रे यस्य रोमशमित्यनया ।
तथैवेत्यधिकारात् ।

११. उक्ताभ्यो ऽभिमेयिनीभ्यो या उज्जरास्ताभिरश्वमेधवत्
त्यभिमेयन्ति । वावाता च महिषी । सुप्रपाणा च वेग्नन्ता । च
प्राक्काशः स्वभ्यक्त इति ।

११. न श्रेष्ठे यस्य रन्वित इति ।

१२. उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकम् । उदीर्ष्वतः पतिवती
ह्येषा । उदीर्ष्वतो विश्वावसो । अश्वन्वतो रीयते मं भरध्वमि-
त्येता उत्थापिन्यः । आभिर्होत्रादयो महिषीमुत्थापयन्ति ।

१४. होत्रादयो महिषीम् । मनो ऽन्वा ऋषामह इति त्वेन
होता । असुनीते मन इति त्वेन ब्रह्मा । यत्ते यमं वैवस्वतमिति
त्वेनोद्गाता । यथा युगं वरचयेति त्वेनाध्वर्युः ।

१५. ब्रह्मा महिषीं वाचयति । तुशब्दान्मानुमन्वयते ।

१६. अत्रिजः सदसि ब्रह्मवयं वदन्ति वक्ष्यमाणकम् ।

१७. गावो यवं प्रयुता अर्थी अत्रिजिति होताध्वर्युं पृच्छत्य-
नयर्षा ।

१८. सं यद्वयं यवसादो जनानामित्येतया ।

१९. होताध्वर्युमत्रेदु मे मंससे सत्यमुक्तमित्येतया ।

२०. अध्वर्युस्तुर्था प्रत्याह । यस्यानचा दुहिता जालासित्यनया ।

२१. हे सुतो इत्येवमादिकया ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । हे
समीची विभ्रतस्वरन्ममित्येतयोद्गाता प्रत्याह ।

२२. कत्यग्रयः कति सूर्यास इत्येतया ।

२३. एक एवाग्निर्वज्रधा समिद्ध इत्येतया ।

१४.

१. आश्वमेधिकं कर्म ब्रह्मवद्यानन्तरं प्रागाज्याद्भवति ।

१ A om the first three words. In the text of the Sūtra I ought to
have written ब्रह्मा तु वाचयति.

२. 'ऐकाहिकं च प्र वो देवाय माहाव्रतिकं च विप्रोविप्रो वः ।
एते उभे शभेत् ।
३. फलार्थवादो ऽयं न फलविधिः ।
४. 'ऐकाहिकं च माधुच्छन्दसं माहाव्रतिकं च कुविदङ्गल्यादिकं
प्रउगौ संप्रवयेत् । ह्यचग्रः^१ । सितेतरमणिवत् ।
५. फलार्थवादो ऽयं । द्वितीयादाभिन्नविक्रात्प्रातःसवने श्रोत्रकाः ।
६. अस्थाङ्गो महाव्रतान्मध्यन्दिनो जिष्क्रेवच्छमरुत्वतीथे भवतः
षष्ठाचाङ्गो श्रोत्रकाः ।
७. राजनाख्यमस्थाङ्गः वृष्टं भवति ।
८. पुरुषविधं पुरुषप्रकारमेतस्मामार्थवाददर्शनात् ।
९. वैश्वदेवानुचरादारभ्य षष्ठादङ्गस्तृतीयसवनं भवति ।
१०. ये यज्ञेनेति शंसनादर्थवादो ऽयम् ।
११. नरैः शस्यत इति क्त्वा ।
१२. यत्षष्ठाहिकं तृतीयसवनं करोति ।
१३. अर्थवादार्थ उपन्यासः ।
१४. महादिवाकीर्त्यप्रशंसार्थो ऽर्थवादः ।
१५. षोडशममेतदङ्गः समाप्यते स्वग्राखाभिप्रायेण ।
१६. उक्तार्थो ऽयमर्थवादः ।
१७. पुरुषमेधे चतुर्थमङ्गः पृष्ठयस्य यत्पञ्चमं तद्भवति । सकञ्च-
स्थाङ्गो ऽतिदेशः ।

१८. खमण्डलं पुरुषमेधे सहपुरुषं दीयते । पुरुषाः किल
ब्राह्मणवर्षे संवत्सरमङ्गव्यष्टिं कुर्युः । तेषां च राजैवाग्रनं^१ ददाति ।

१९. विविधशाखो यूपस्तस्मिन्दश पशवः शाखभ्यक्तो शाखान्त-
रान् ।

२०. दादशदादशं क्रमेण चतुषु पशवः भवन्ति । च प्राग्नेया
(१६.९.२८) वसन्त इत्यनेनैव क्रमेणाश्वमेधवत् ।

१५.

१. सर्वमेधो वक्तव्यः । तस्यायं पुरस्तात्पुराकल्परूपो^१ ऽर्धवाद
उच्यते । ब्रह्म किल खयम्भु तपो ऽतप्यत ।

२. वैशब्दो निपातः । न आनन्त्यमपवर्गाख्यं तपसः फलमस्ति ।
एता तर्हि सर्वेषु भूतेष्व्वात्मानमेकान्तेन सर्वकतुविशिष्टदर्शनेन जुह-
वानीत्येवमैकत ।

३. तद्ब्रह्म खयम्भु सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेष्व्वात्मानमद्वैतदर्श-
नेन ज्ञत्वा सर्वाणि भूतानि सर्वमेधाख्ये कतौ जुहवां चकार ।

४. त्रैलोक्यं प्राधान्यं स्वाराज्यं मानसौ सिद्धिः । आधिपत्यं प्रभुता ।
एतत्सर्वं ब्रह्मणा प्राप्तम् ।

५. यथैवैतद्ब्रह्म खयम्भु तथैवाद्यापि यजमानः^२ सर्वभूतशरण्यो
ऽद्वैतो^३ सर्वमेधयाजो सम्यग्दर्शनसम्पन्नः । सर्वेषु भूतेष्व्वात्मानं धर्वाणि
भूतानि चात्मानि जुहोति । जुहवां करोतीति च्छब्देऽनुकरणम् ।

१ M. तेषां वरापिवा इतं । २ A has only once दादश । ३ C सक्तो ।

४ O in. तद् । ५. C M द्वितीय ।

६. ततो ऽनेन दर्शनेन समं पश्यन्नात्मयाजी वैश्वं क्षाराण्य-
माधिपत्यं पर्येति । सर्वतः प्राप्नोति ।

७. प्राग्ग्रीषोमीयात् ।

८. सर्व एव सर्वमेधो दशराषो यज्ञकृतुर्भवतीति । तस्याग्निष्टु-
दग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति । इन्द्रस्तदुक्त्यो द्वितीयमहर्भवति । वैश्व-
देवस्तृतीयम् । चतुर्थे सूर्यस्तुति अश्वमालभन्ते ।

९. पौरुषमेधिकं मध्यमं पञ्चममहर्भवतीति शतपथश्रुतेः ।

१०. तस्मिन्नेव पौरुषमेधिके पञ्चमे ऽग्नि पुरुषमालभन्ते ।

११. अपरियज्ञो वाजपेयः षष्ठमहर्भवति ।

१२. आप्नोर्यामः सप्तममहर्भवतीति च शतपथश्रुतेः ।

१३. तत्र तस्मिन्नाप्तोर्यामे सर्वान्मेधानालभन्ते । मेधाम्बुचान्य-
शून् । ये के च प्राणिनस्तान् । प्रजापतिरेकेकस्य । नेति केचित् । देव-
तास्तु नामाप्रकारा आध्वर्यवे सर्वस्यै जुष्टीतीति (१३.७.१.८) शतपथे ।

१४. ये वपावन्तः पशवस्तेषां वपाहोमः ।

१५. अवपाकानां लक्षो जुङ्गति ।

१६. ओषधिवनस्पतीनां संह्रदं प्रक्षिपेयुः ।

१७. त्रिणवसष्टममहर्भवति । चयस्त्रिंशं नवममहर्भवति ।

१८. सर्वमेधस्योत्तममहर्विंशजिह्वसर्वसोमः सर्वष्टो ऽतिराषो
भवति ।

१. om. C. २ C D अपरियज्ञो । ३ Doubtful. A om. तत्र-पश्यन् but in
a repetition of this passage after xvi, 29, 16, it reads मेधानास्त्वपश्यन् ।

४ M केचित् । केचित् D केचित् । केचित् देव वास्तु नामाः C केचित् । केचित्
देववास्तु नामाः ।

१८. ककार्यवादो ऽयम् ।

१९. विंशतिः पञ्चो यस्मिन्नाक्षभ्यन्ते स विंशतिपशुः विवि-
धशाखो यूपो भवति ।

२०. वसन्तादिष्वृतुष्वामेयादीन् प्रत्यृतु चतुर्विंशतिं चतुर्विंशति-
माक्षभन्ते ।

२१. वक्ष्यमाणा^१ दक्षिणा विकल्प्यते^२ । अत्र संतिष्ठत इति
वचनात् ।

२२. सप्तभूमि सप्तर्षि^३ । प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मण^४
प्रतीत्यध्वर्याददीच्युद्गातुस्तदेव होत्रका अन्वाभक्ता इति श्रुतेः ।

१६.

१. अरखं प्रत्रजेदिति सूचान्तः । गार्हपत्ये ऽग्नावधरारणिम् ।

२. आहवनीये ऽग्नावुत्तरारणिं प्रक्षिप्य ।

३. दक्षिणाग्निमपि वज्रवचनात् ।

४. न यामं प्रविशेदित्यर्थः ।

५. विश्वकर्मा नाम भौवनो ऽन्तत ईजे । अन्धेनेष्टवान^५ ।

६. तं विश्वकर्माणं भूमिः किल विशिष्टेन स्त्रीरूपेण साक्षा-
ववाच ।

७. ये विश्वकर्मभौवन मां दिदासिथ^६ तं चान्ये च युग्मदीया
कन्ये च धातरः कश्यपाय दातुमिच्छतः(?) । स ईदृशः संगर आरभो

१ CD *व । २ CD विकल्पते । ३ C *भूमिपुत्रप्रा० D सप्तर्षि० ।

४ A चने० CM इदववाः । ५ C D दिदासथ C also in the text.

भवतो मृषा । किं कारणम् । येन मां सखिस्रमथे मज्जनीं क
उद्धर्ते प्रक्रीति यच्च स्ववशे वर्तते तद्दीयत इति ।

८. विश्वकर्माणमाश्रित्य स्तनन्त्रां मज्जनीमुदके काशप अशि-
रुद्धृतवान् । विश्वकर्मा भौवन इत्येवमादिको ऽर्थवादस्तस्यायं संशे-
पार्थः । ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा यजमानेन परमात्मदर्शनसम्पन्नेन
सर्वमेधः कर्तव्यः । स एव यथाचोदितं भूमिदानाद्यपि सर्वं कर्तुं
पारयति । अश्विभिरप्यचेत्यभूतैर्भवितव्यं चे भूमेः प्रकथे ऽप्युद्धर-
ण्यमाः ।

१७.

१. वाजपेयः षडभित्युक्तम् । तत्रायं विधिरनित्यः वाजपेय-
प्रकरणेऽपठितत्वात् ।

२. वाजस्याश्रमित्येवमादिनेन मन्त्रेण ब्रह्मौदुम्बरं रथसकमा-
रोचेत् ।

३. वृहस्पतेरित्यस्य स्थाने षष्ठात्ममेवेन्द्रस्येति ।

४. वैश्वे यजमाने वृहस्पतेरित्यस्य पदस्य स्थाने प्रशेषः^१ ।

५. तस्मिन्वयसक्रे ब्रह्मासनमन्त्रेणोपविश्य अविद्धे नाभिद्वज्ज
उद्धिते^२ अश्वप्रैषितो ब्रह्मा पिराविर्मयां इति अशि साम गाथात्^३ ।

६. पचान्तरं वाशब्दात् । तस्यैव साखो धोमिं वक्ष्यमाश्रिकां
चिर्ज्ञपेत् ।

१ C पदस्य चेषः D यतस्य चेषः । २ A अश्विते C अश्वितेर्नाभिद्वज्जुक्त
D अश्विते । ३ C D om, from चापिर to अशि ।

७. एतच्च जपेद्वायेदा ।

८. वाजस्याहमित्येवमादिकेन ।

९. चारोहणमन्त्रस्य प्रत्यवरोहणे उत्तमं नाकं रोह्येमिति स्थाने अहमिति^१ विकारः ।

१०. ब्रह्मेत्येतत्प्रकृतसेवानुवर्तते । वाजपेय इति च^२ । मधुघृ-
हस्थाध्वर्युणा समर्पितस्य हिरण्मयेन पात्रेण प्राणभक्तं भवथित्वा ।
शिरण्मयपात्र एव मधुघृहः केषांचित् । उपयच्छते पात्रं प्रतिगृह्णा-
तीत्यर्थः^३ । अथैतं^४ शिरण्मयपात्रमेव मधुघृहं ब्रह्मणे दददमृतमा-
धुरात्मन्वत्ते ऽमृतं द्यायुर्हिरण्यं । तेन स यं भोगं कामयते तं कुरुते ।

११. पत्नीयजमानयोर्यूपारोहणकाले ब्रह्मा भौचं मन्त्रं प्रठेत्^५ ।

मन्त्रविकल्पः ।

१२. वाजपेयाधिकारः । प्रकृत एव^६ वाजपेये पत्नीयजमानौ
यूपमारोहतः । तत्र यजमानविशो यजमानमूपपुटेराघ्नन्ति ।

१८.

१. प्राक् शौनःश्रेपात् राजसूये ऽभिषिक्तो यजमानो ब्रह्मन्नि-
त्येवं पञ्चकालो ब्रह्माणमामन्त्रयते ।

२. प्रतिवचनं^७ ब्रह्मा करोतीत्यर्थः ।

३. त्वं ब्रह्मासीत्येवमुक्त्वा^८ रुविताभि सत्यप्रसव इति प्रति-

१ A चवरोहमिति C D om. from स्थाने to विकारः । २ C वा ।
३ D प्रतिगृह्णीयात् । ४ A रुचिण्यपात्रं । ५ C M om. from पत्नी-
यजमानौ । ६ C M प्रकृतः । प्रकृत एव वा । D •धिकारः । प्रकृत एव । A प्रा ।
७ C repeats त्वं ब्रह्मासीत्येवं ब्रह्मा सर्वत्र प्रतिगृह्णीति । ८ C उक्तः ।

प्रदणुयात्^१ । स ब्रह्मन्नित्येवं प्रथममामन्त्रयते । तथा त्वं ब्रह्मासि इतीतरः प्रत्याह सवितासि सत्यप्रसव इति श्रुतेः ।

४. द्वितीये आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इत्यो ऽसि विश्वीजा इति ।

५. तृतीये आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणो ऽसि धर्मपतिरिति ।

६. चतुर्थे आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रो सुशेव इति ।

७. पञ्चमे आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासीत्येवमादिकम् ।

८. ऋषे ब्रह्मणे यजमानो मनसा हिरण्ययौ प्रवृत्तावस्त्रकारौ हृदाति ।

९. दक्षिणामन्त्रं मनसा पठतीत्यर्थः ।

१०. आश्वमेधकृतौ होता ब्रह्मोद्गाताध्वर्युरित्येतद्वृत्तिजो ऽश्व-
वन्धनानि धारयन्तः । अश्वं हृदयोः किंविशिष्टयोः संखन्दिनोः
परस्परं खन्दिनोः स्थापयन्ति ।

११. अनेनायमित्येवमादिना मन्त्रेण गृहीताश्वरश्मना खन्दिजो
ऽश्वं हृदयोः संस्थापयेयुः ।

१२. यदि च^२ केचिच्छास्त्रिन इतमश्वं यजमानेन पृष्ठे ऽभि-
मर्शयेयुः ततो यजमानो ऽहं स त्वं स वृषस्यन्नित्येतान्मन्त्रं जपेत् ।

१३. आश्वमेध इति वर्तते । आश्वमेधिके मध्यमे ऽहनि संक्षिते
यजमानपुरुषा आश्वमेधीयमभितः सर्वासु दिशु प्रासादाभ्युर्वन्ति ।

१ A inserts त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति यजमानं प्रतिश्रुतेः ।

२ O D प्रवृत्ताव (D व) । ३ A वा ।

१४. तान्प्रासादानुपरिष्ठात्प्राकारशिखरैः मगवाचैः परिभ्रमि
परिवेष्टयन्ति ।

१५. ऋत्विजो ब्रह्मादयः प्रासादानारुह्य शर्वीषधिमाध्वर्यव-
विहितामाध्वर्यवैरेव मन्त्रैर्जुह्वति तैर्गवाचैः ।

१६. सर्वरात्रं ऊत्वा प्रातरनुवाकवेलायामृत्विजः प्रथमरोहन्ति ।

१७. परिकर्मिणस्तत्पुरुषाः प्रासादानारोहन्ति । आरुह्य च
जुह्वत्योदधात् पूर्ववत् ।

१८. अथशब्दादश्वमेधावभ्य एव । अत्रभ्यप्रवृत्ता आच्यं
सहस्रेण गवावक्रौथ । किंविशिष्टो । य आच्यः शुकः गृध्राक्षः
वलिनः । तिस्रकाश्यावलीपु चस्य । विक्रिधः कुष्टी । खण्डो हीमाङ्गः ।
वण्डः प्रजननासमर्थः । खलतिः प्रमिद्ध एव । तमादाय नदीं यन्ति ।

१९. अथैनमवक्रौतमुदके प्रगाह्य समाप्ताथामवभ्येष्टौ प्राग-
भुक्षणात् यदास्यावक्रौतस्यावगाढस्योदकं मुखमासृन्देत मुखं प्रवि-
शेत् अथास्मा अध्वर्युर्मस्तके श्लोहितं जुहोति भूणहत्याये स्वाहा
इत्यनेन मन्त्रेण ।

२०. अथानन्तरं तं पुरुषं निःषेधन्ति निर्गमयन्ति । निः-
शब्दाह्वरं नयन्तीत्यर्थः ।

२१. तस्मिन्नवसरे ज्ञाता निर्गतपाप्मान अपयामा मस्य-
पातकिनः ये यामाहन्मुभिः परित्यक्तास्ते पूता भवन्ति । इति-
करणो ऽधिकारपरिच्छेदार्थः ।

१६.

१. अथशब्दो धर्मविशेषाधिकारार्थः । एकोत्तरा अहीना इति संज्ञा । अनेकोत्तराश्च पूर्वोक्ताः ।

२. अवयवार्थवादो ऽयम् । यदेकविधमधिदैवतमग्निरध्यात्मं मम इत्येवमादिकं तदेकराजेणाप्नोति ।

२०.

१. अथशब्दादियमप्यवयवस्तुतिः ।

२. द्वे इमे प्रतिष्ठे इति पूर्वयोर्व्याख्यानम् । प्रतिष्ठे द्वे द्यावा-भृथिवी इति श्रुतेः^१ । अधिदैवतमग्निनौ अध्यात्मं चक्षुषी ।

३. यच्चयचाव्यक्तो ऽहःसंघातश्चोद्यमानो दग्गराजमधिकुर्वीत ।

४. यच्चयचावच्छेदो न संपूर्णो दग्गराजस्तचाद्यानां^२ यद्वहणे प्राप्ते नियमः कियते । अवच्छेदो निर्दिश्यमान आदितो निर्दिश्यमानो भवति ।

५. अन्यस्याक्तो ऽतिराजभावो भवति । अबुध्यमानो दाग्गराजिक एवाहुर्योगः स्यात् ।

६. क्लेकले ऽपि प्रत्यहं दक्षिणादानम् ।

७. अदीक्षिता खलिजो दीक्षितं यजमानं याजयेयुः । केवां^३ विश्वादिनामहीनैर्यजेरन्निति बहवो ऽपि यजमानाः स्युः । अत्ये-षामेकयजमानका अहीना इति । स पचः सूचितः ।

^१ A आध्यात्ममात्रा मम इ० M आत्मो C अधिदैवतमग्निरात्ममम इ० D अधिदैव-तमग्निरात्मा मम । १ C D M om. from द्वे to श्रुतेः । २ A ina. चक्षुष्याणां वा ।

^३ A केवां विश्वादिनां अहीनां अहीनैर्यजेरन्निति बहवो ऽपि ।

८. मासपरिचमात्रिका अहीना भवन्ति । उभयरूपा अय-
चीमवचनात् ।

९. मासस्य यत्सुत्याभिर्न व्याप्यते तद्द्वीचादृष्ट्या व्याप्नुयुः ।

१०. असंवत्सरदीक्षिताय यजमानाय मसदुक्तं न ग्रंथेत् ।

११. येन संवत्सरमुखाधारणं न कृतं तस्मै महाव्रतं न ग्रंथेत् ।

१२. अस्य द्विराचस्य प्रथममहर्नित्यमाग्निष्टोमिकं प्रथममहः
स्यादिति द्वैक आहुः ।

१३. स्वरूपेण चायं (!) स्तुतिः ।

१४. अपरिहारायेत्यभिप्रायः ।

१५. निष्क्रेवल्गमरुत्वतीयथोर्निविद्धाने संपातसूक्ते भवतः । आ-
यात्विद्भो ऽवस इति मरुत्वतीयमा न इन्द्रो दूरादिति निष्क्रेवल्गम् ।

१६. ततं मे अपस्तदु तायते पुनरित्यार्भवम् । यज्ञेन वर्धत
जातवेदसमिति जातवेदसीथम् । इत्येते द्वितीयस्याहुः भवतः ।

१७. त्रिराचे च वक्ष्यमाणे द्वितीयस्याहुः एते एवाभ्वजात-
वेदसीथे भवतः ।

१८. द्विराचस्याहर्योगः ।

१९. वक्ष्यमाणेन वाग्न्येन विकल्पो ऽत्रापि द्रष्टव्यः ।

२०. गौस आयुस ।

२१. अधिदैवतमथात्ममित्युक्तम् ।

२१.

१. अथ यत्त्रिविधं त्रिप्रकारं तत् चिरान्तेण वक्ष्यमाणेण प्राप्यत इति ।

२. 'अधिदैवतं चन्द्रमः प्रजापतिरुद्रा अध्यात्मम् मनोबुद्ध्यां-
कारः' ।

३. प्रथमस्याङ्गस्त्वयस्त्रिष्टयभूतयः सोमा भवन्ति चिद्वृत्त्यङ्ग-
दशसप्तदश इति ।

४. पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति ।

५. षोडशसोत्रियकं ब्राह्मणाच्छंसिन आञ्जं भवति ।

६. एकविंशः त्रिणवः चयस्त्रिंश इति तृतीयस्याङ्गः सोमा
भवन्ति ।

७. अथ चिराचस्य प्रथममहरग्निष्टोमसंख्यं भवति ।

८. उच्यते संख्यं द्वितीयमहः ।

९. अतिराचसंख्यं तृतीयमहर्भवति ।

१०. स्वमतेन ।

११. कन्दोगवशादन्यथापि भवति ।

१२. तृतीयस्याङ्गो वृहत्पृष्ठं भवति । अर्थवादार्थं पृष्ठानां
पलम् । पूर्वकारिवशाद्भवत्या ।

१३. भक्तिसाहचर्यात् ।

१४. भक्तिसाहचर्यादेव ।

१५. पूर्ववद्वाच्या ।

१६. प्राप्तये ।
१७. सामूहिकात् षष्ठ्यादाद्यानि भवन्ति ।
१८. मध्यमाच्छन्दोमात्तैष्टुभ इत्यनेन विशेषेण प्रथमो भवति
द्वितीयस्याङ्गः ।
१९. द्वितीयस्याङ्गः । प्रकृतत्वात् ।
२०. यद्वितीयस्याङ्गः पार्थिकस्य महत्वतीयं तत्तृतीये ऽहनि
करोति ।
२१. अन्योऽन्योपभोगः परस्परं पालनमभिप्रेतम् ।
२२. द्वितीयद्वितीये । अधिकारात् । 'चित्तस्तोमं प्रथमं षष्ठ-
दशस्तोमं द्वितीयं पञ्चदशस्तोमं तृतीयम् । एवमहुर्योगो वा कर्तव्य
इत्यर्थः ।
२३. कस्तमिन्द्र तावत्समित्ययं मामप्रगाथो निष्केवल्यस्य भवति ।
शोचकाणामनस्तरेषु संदेशो मा भूत् इत्यारम्भः ।
२४. सो षु ता वाघतश्चनेत्येती स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ
द्विपदां व्यवधाधिकामुद्भूत्य मैचारुणस्य भवतः ।
२५. कं नञो अतस्तीनामित्ययं कदाग्रगाथः । कददचनं
प्रगाथादेशार्थम् ।
२६. द्वितीयात्पार्थिकादङ्गः सूक्ते भवतः ।
२७. अस्तावि मय्य पूर्वमिति स्तोत्रियः प्रगाथः । उभयं
ऋषवश्चन इत्यनुरूपः प्रगाथघृष्टानुदृष्टेः ।
२८. मास्त्याणाच्छिन्नि एव ।

१८. आद्यन्त इव सूर्यमिति स्रोत्रियः । शग्धू स्वित्यनुरूपः ।
 १९. प्रगाद्यद्यङ्गणमनुवर्तत एव ।
 २०. यथाप्राप्ते एव ।
 २१. होतुः षष्ठात् होत्रकाणां द्वितीयादङ्ग उक्त्वाणि ।

२२.

१. एष चिराचः सप्तस्रोत्रियो येन प्रजापतिरिष्टवान् । न्वा इति निपातसमाहारः ।

२. एतमेव चिराचमपरे गर्गचिराच इत्येवं वदन्ति ।
 ३. द्वितीयो ऽपि चिराचो ऽश्चचिराच इत्येवंनामा ।
 ४. अश्चचिराचे ऽयं विशेषः ।
 ५. यद्वन्द इत्येतदभिगावावपेत् ।
 ६. तृतीयस्त्रिराचन्दोमपवमानो^१ भवति ।
 ७. चतुर्थस्त्रिराचः पराकाख्यः ।
 ८. एवंस्तोमकान्यहानि त्रीणि भवन्ति ।
 ९. यथोक्तलक्षणः ।
 १०. लोकान्तरप्राप्तिमिच्छन् ।
 ११. विशिष्टया वक्ष्यमाणया ।
 १२. पूर्वे गाद्यचीसंपन्नः पूर्वतरस्य । अयं तु जगतीसंपन्नः ।
 तत्र आधिक्येन प्रशस्तते । अतो ऽयं जगतीसंपन्नः कर्तव्यः । इतरौ
 गाद्यचीसंपन्नौ ।

१. A चन्दोमः पव. C चन्दोमपव. D चन्दोमः पव. See xv, 6, 1.

१३. सत्यकप्रशंसार्थं वचनम् ।
१४. वक्ष्यमाणकस्त्रिरात्रो ज्योतिर्गौरायुरित्यहयोगेन कुसुद-
बिन्दुचिराचनानाम^१ ।
१५. प्रथमे ऽहनि गवां चीषि शतानि ददाति ।
१६. चयस्त्रिंशतं गवां गोः कक्षास्य पञ्च^२ ।
१७. ददातीत्यसुवर्तते ।
१८. या सहस्रतमौ गौस्तस्याः सहस्रतम्या गोरेका कक्षादत्ता
परिश्रियते । किं तस्या इत्यत आह ।
१९. तां कक्षामन्यया गवा सकल्पया निष्क्रीयामाकुर्वीत ।
ततो ऽमा यजमानस्य गृहे कुर्वीत ।
२०. अमाकार्येत्थिवमाञ्जराचार्या यजमानस्यैव संभृत्या इति ।
संभृतिविशेषप्रादुर्भावः । अमाकुर्वीतेत्यस्यायमर्थवादः ।
२१. यायन्तीनां दक्षिणाकाले गच्छन्तीनां प्रथमोपरमेत् वा
सहस्रतमौ दिद्येत्याहुः ।
२२. प्रथमोपरमणं गोर्बहुनां गच्छन्तीनां यत्कस्या अपि
चेद्भवति^३ तदप्रच्यवनरूपम् ।
२३. या संतिष्ठन्तीनां घनप्रचयच्छायाश्रितानां^४ या प्रथमोप-
विश्रेत् वा सहस्रतमौ कार्येति ।
२४. संस्थाधिनीनां^५ प्रथमोपवेशनम् ।
२५. अद्य वा श्यो वा विजनिष्यत^६ इत्यद्यधीना ।

१ O • बिन्दुचिराचनानाम । २ C कक्षापञ्च । ३ A C (orig.) कस्यापि ।

४ O घनप्रचयश्च । M दाहः । ५ Corr ; C संस्थापिनीनां प्र० A • स्थापिनीनां ।

६ १ om. O M.

२६. वंनिहृष्टप्रसवः प्रजात्यै रूपमिति ।
 २७. सत्तमा शोभनतमा अद्यङ्गा वञ्चनीरा 'नवप्रजेत्यादिगुणा ।
 २८. कथं नाम यद्यत् शोभनं तत्तद्गुणे स्यादित्यर्थवादः ।
 २९. सर्ववेदचिराचो नाम अहीनस्तस्मिन् चिन्वेदाध्यायी ब्रह्मा
 भवति यस्य सोभयतः पितृतश्च मातृतश्च चिपुरुषं औचिथा भुवन्ति ।
 एवंविधो ब्रह्मा सर्ववेदचिराचे कार्यः ।
 ३०. पूर्वोक्तानां चिरात्ताणामर्थवादः ।

२३.

१. वक्ष्यमाणेन प्राप्यत इत्यर्थः ।
 २. मेदोऽसृष्ट्यासमञ्जावयवाः ।
 ३. अपि च चतुष्पादाः पशवः ।
 ४. अग्यजुःषामाद्यर्वणमधिदेवतं ब्रह्म चतुर्विधम् । अथात्तां
 चत्वार्यङ्गानि ।
 ५. एवंस्तोमकान्येव चत्वारि ।
 ६. पूर्वस्य स्तोमविधेः स्तुत्यर्थः शेषः ।
 ७. जमदग्नेश्चतुराचो ऽयमुच्यते ।
 ८. वक्ष्यमाणो ऽग्नेश्चतुर्वीरसंज्ञकश्चतुराचः ।
 ९. एष प्रथमस्याङ्गः स्तोमसमाहारः ।

१०. एष प्रथमस्याङ्गस्त्रिदुःसृज्यते । एकविंशं प्रजन्यते ।
 ११. सर्वस्त्रिदुःसृज्यते । पञ्चदशो दृष्टः । स उत्सृज्यते । त्रिणवः
 प्रजन्यते ।
 १२. अत्रापि सप्तदश उत्सृज्यते । त्रयस्त्रिंशः प्रजन्यते ।
 १३. उत्सृज्यते न्यायेन ।
 १४. स्यष्टम् । वीरसाधनः स्तोमो वीर इत्युच्यते ।
 १५. तस्य चतुरात्रस्य ग्रन्थं वक्ष्यत इति शेषः ।
 १६. तदभिप्रायेण ग्रन्थमपि भवति ।
 १७. यो जात इति ।
 १८. वा ययथोक्ते ।
 १९. द्वितीयं वैरूपपृष्ठं भवति पक्षेण । तस्मिन्सति वैराजा-
 न्तृतीयसवनं । चतुर्थादङ्ग इत्यर्थः ।
 २०. आदितो ऽवच्छेद इति परिभाषितत्वात् चतुर्थं वैराज-
 पृष्ठमेव भवति । तस्य पुनर्वचनं विकल्पार्थम् । वैरूपान्तृतीयसवनं
 द्वितीयादङ्ग इत्यभिप्रायः ।
 २१. चतुर्थमहर्भवतीत्यानन्तर्यात् ।
 २२. प्राङ्गतमतिराचम् । इह प्रकारेण संव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् ।
 २३. अयमपरश्चतुरात्रस्याहयोर्गविशेषः । आभिन्नविकानाम-
 ङ्गामभिजिज्ञत्तुर्थो भवति ।
 २४. पार्थिकानामङ्गां विश्वजिज्ञत्तुर्थः । आभिन्नविकानां पार्थि-
 काणीतराणि ।

२५. पार्थिकानामेव^१ प्राकृतो ऽतिराचस्यतुर्थो भवति
महाव्रतं वा ।

२६. अर्थवादो यथाविहितानुष्ठानप्ररोचनार्थः ।

२४.

१. आप्नोतीति वाक्यशेषः ।

२. चौणि सवनानि अग्नीषीमीथो ऽनुबन्ध्यति पाङ्क्तो यज्ञः ।

पञ्च जना^२ इत्यधिदैवतं पञ्चेन्द्रियाण्यध्यात्मम् ।

३. तत्तार्थवादः ।

४. तदिदमहर्ष्यो गरूपमासामेवाङ्गुलीनां रूपेणार्थवादः ।

५. कनिष्ठा ।

६. उपकनिष्ठिका ।

७. मध्यमा ।

८. अनामिका ।

९. अङ्गुष्ठः ।

१०. मध्यमामभिनयेनाह^३ ।

११. सतुर्व्यहःसु^४ व्यस्ताः क्षोमास्त एव चाच^५ समस्तास्तेनाद्य-
मङ्गुष्ठः सर्वाङ्गुलीः प्रत्येति^६ ।

१२. तथैवविधस्य पञ्चराचस्य प्रस्नमुच्यते ।

१३. एवमयं चत्तराचः । पञ्चममहर्षिरुच्यते ।

१ A प्राकृतानाह । २ C D om. इति । ३ A नवेनामाया । O नवेति ।

४ C सतुर्व्यहःसु M सतुर्व्यहःसु । ५ C D om. चाच । ६ A प्रति ..... वेति ।

१४. पञ्चमस्य आभिन्नविकस्य द्वे सवने । पृष्ठस्य षष्ठादङ्ग-
सृतीयसवनमित्येतच्छ्रुतं पञ्चमे ।

१५. पञ्च वाभिन्नविकस्य । वाग्ब्रह्मो विकल्पार्थः ।

१६. उत्तमादाभिन्नविकात्पञ्चमे तृतीयमवनं भवति । अत्र द्वे
सवने पञ्चमादाभिन्नविकात् ।

१७. पञ्चान्तरमेतद्विधानमामथ्यात् ।

१८. पार्थिकानां चतुर्थं इत्यर्थः ।

१९. उभयोरपि पक्षयोः पञ्चमत्वेन ।

२०. आभिन्नविकपक्ष इतरत्र ।

२१. उक्तार्थोऽर्थवादः ।

२५.

१. प्राप्यत इति वाक्यशेषः ।

२. शौचं पृथिवी चेत्यादि षण्णोर्वीरिति षड्विधमधिदेवतम् ।
षण्णोऽयमात्मोत्पत्त्यात्मम् ।

३. एवं युक्तानि^१ षण्णानि ।

४. वाग्ब्रह्मो विकल्पार्थः ।

५. यस्मिन्पक्षे अभिजितोऽन्तरं महाव्रतम् ।

६. स एक एव पक्षे पृष्ठः पक्षेऽभिन्नः ।

७. उक्तार्थोऽर्थवादः ।

२६.

१. वक्ष्यमाणेन प्राप्यते ।
२. सप्तको मद्भणो ऽधिदेवतम् । षडङ्गानि विद्या^१ सप्तमौ-
त्यथात्मम् ।
३. एवमुक्तः सप्तराजः ।
४. वक्ष्यमाणः सप्तराज एवंसंज्ञकः ।
५. यथोक्तानि सप्ताहानि ।
६. वक्ष्यमाणः सप्तराजस्तेनाप्तः ।
७. अखैव संज्ञान्तरं जनकसप्तराज इति ।
८. षष्ठाभिन्नविकान्यहानि सप्तमो ऽभिजिदित्ययमहर्षोऽगपचः ।
९. इतरेषां पार्थिकामां विश्वजित्सप्तम इत्ययमपरो ऽहर्षोऽगपचः ।
१०. षष्ठा^२ सप्तमो वैश्वानरो महाव्रतं वा विकल्पेन ।
११. कृतव्याख्यानमेतत् ।

२७.

१. प्राप्यत इति वाक्यशेषः ।
२. अष्टावदितेः पुत्रा अधिदेवतम् । अष्टावङ्गानीत्यथात्मम् ।
३. उक्तार्थमेतत्सूचम् ।
४. पार्थिकामानेव सप्तमः ।
५. अष्टममहर्विकल्पितम् ।

६. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । उभयोः पृष्ठाभिन्नवधोरभिजित्प्रप्तौ
विश्वजिदृष्टम् ।

७. उक्तार्थो ऽर्थवादः ।

२८.

१. अनुष्ठेयमानेन प्राप्यत इति वाक्यशेषः ।

२. अष्टौ वसवः प्रत्रापतिञ्चेति नव इत्यधिदैवतम् । नव प्राणा
इत्यध्यात्मम् ।

३. अनेन वाहयोगिन नव^१ ।

४. ज्योतिःसंज्ञको ऽग्निष्टोमः । गोसंज्ञक उक्थ्यः । आयुःसंज्ञको
ऽतिरात्रः । ^२एवं चिरुपयन्ति । एवं नवरात्रम् । तं ब्रह्मक्षीपिग्रह
इत्याचक्षते ।

५. ज्ञानव्याख्यानो विधिःशेषः^३ ।

२९.

१. देवसोकं पितृसोकं जीवसोकमित्यादयो ऽधिदैवतम् ।
दग्नेन्द्रियाणीत्यध्यात्मम् ।

२. दग्गरात्रस्याहयोग उच्यते । अर्धधो ऽभिन्नवस्तानि नवा-
हानि भवन्ति । नवाग्निष्टोमा इत्येवं वा नव । वैश्वानरञ्चेति
दग्गमं वक्ष्यति ।

३. प्राक्तनौ वा दग्गरात्रः संस्थाविकारेण विज्ञतः ।

१. O वा instead of नव । २. A एतन्निरुप० । ३. C विधिः ।

४. पूर्वोक्तानां नवानां दशम इत्युक्तम् ।

५. पुरोधोकामस्यायमचीनस्रोदितः । तत्रायमर्थवाद उच्यते ।

एतेन दशरात्रेण किल जलो जाद्वकर्णं दृष्ट्वा त्रयाणां राज्यं
निगुण्यागोत्रावयववंशजानां जाद्वकर्णः प्राप । कतमे पुनस्ते नि-
गुण्यागोत्रा इति । अत आह । काश्यपैर्देहयोः पुरोहितो बभूव ।
कौशल्यस्य च राज्ञः ।

६. तस्य ह जाद्वकर्णस्य तां त्रियमभिधाय^१ मम स्यादिति
मन्वानः पितरमधूहे ऽधिप्रापितवानुपलभ्वानित्यर्थः । पलित
यज्ञकामान्यान् जनाञ्छ्रिया यज्ञसा समर्धयितुं जानामि येनान्येभ्य
इव एतां विद्यां प्रयच्छामि । आत्मानं समर्धयितुं अस्मात्सद्विद्विद्वारेण
नैवेच्छामि ।

७. ततः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच । हे पुत्र श्वेतकेतो मा नैवं वोचः ।
उपदेशयज्ञक्रतुरेव लोके प्रसिद्धिं यायादित्येतत्फलं^२ ममाभीष्टम् ।

८. यदेतन्नयोच्यते यज्ञक्रतोरप्रकाशीकरणे^३ विद्यादानं फलं^४
तत्त्वमेव^५ कृत्स्नके^६ ऽथेकस्मिंश्चिद्ब्रह्मबन्धौ विज्ञातवानमि । एतदुक्तं
भवति । तदेतद्यज्ञक्रतोः फलं भूयते । एतत्परिच्छिन्नं । यज्ञशास्त्र-
प्रकाशने तु फलस्येयत्ता नास्ति ।

१ A रात्र्यधिगुण्या । गोत्रा । C M निगुण्या गोत्रा—वयववंश । D निगुण्या-
गोत्रा • aet. to निगु(?)बन्धानं गो । २ A (?) धिगुण्यागोत्रा ।
३ A अतिधाय C (orig) मानसस्यादिति M मानस्या । D अतिधामसस्यादिति ।
४ A यायात्पिवा इत्ये । ५ A करणं । ६ A onf. फलं ।
७ A C (orig.) D M तत्त्वम् । ८ C कृत्स्नकारके D कृत्स्नकारे ।

८. उग्रशब्दो प्रशब्दस्यार्थः^१ । किलेति विद्याप्रकर्षः । यथास्य
श्वेतकेतोः पित्राभिहितं यज्ञशास्त्रप्रकाशयितुः फलम् ।

१०. तथैतद्वेदितव्यम् । अद्वा तु कर्तव्येत्यर्थः ।

११. स एष दशरात्रः पुरोधोकामस्य ब्राह्मणस्य यज्ञः ।

१२. प्राप्नोति पुरोधामेवंविहितानुष्ठानेनेत्यर्थः ।

१३. त्रिककुद इति^२ चतुष्टोमो दशरानो यज्ञः शास्त्रान्तरे ।
तत एवं व्याख्यातव्यम् । चतुष्टोमस्त्रिककुदाभिधानस्तस्मादस्य^३ शस्त्रं
भवति ।

१४. अयमपि चतुष्टोम एव क्रमान्वलनिगेषविहितः ।

१५. छन्दोमस्तोमैर्विशिष्टश्छन्दोमत्रिककुदित्युच्यते^४ । यद्यो
ऽप्येते छान्दोग्ये विहितान्तत्रैवाहर्षोऽङ्गो दशरात्रतो वा ।

१६. अयमपरो ऽस्य दशरात्रस्याहर्षोऽङ्गकल्पः । पूर्वस्त्रिकल्पे
कल्पे वैश्वानर एव^५ दशमश्रृङ्गात् ।

१७. अर्थं चापरो दशरात्रकल्पः ।

१८. पूर्वस्त्रिकल्पे विशेषः । तेनैव तत्कल्पान्तरम् ।

१९. अनुष्ठानप्ररोचनो ऽयं विधिगोषो^६ ऽर्थनादः ।

१ A उग्रशब्दो प्राग० C D तच्छब्दो नःशब्दस्यार्थः । २ A त्रिककुप् इति C D M
त्रिककुद इति चतुष्टोमस्य शास्त्रान्तरे । ३ A त्रिककुदाभिधानं C D त्रिककुदाभि-
धानं तदस्य शब्दं M त्रिककुदाभिधानस्तदशरात्रं । ४ A त्रिककुप् इत्युच्यते C D M
त्रिककुद इत्युच्यते । ५ A inserts between एव and दशम the text and
comm. of xvi, 15, 8 ff beginning with भूवेत्प्राज्ञानं छत्वा and ending with
प्रिष्टोषः (19) । ६ C त्रिककुदाभ्यां विधिः ।

३०.

१. सर्वमेकादशविधं प्राप्यते वक्ष्यमाणमेकादशरात्रेण ।
२. अग्निदेवतमेकादश इन्द्राः । अध्यात्मं दशेन्द्रियामेकादशं मनः ।
३. इति तु व्यूह इति यत्रोच्यते स व्यूहच्छब्दाः ।
४. अथ^१ समूह इति यत्रोच्यते स सामूहिको दशरात्रः ।
स वा भवति ।
५. एकादशमहः ।
६. दशरात्रो भवति ।
७. इन्द्रयन्तरपृष्ठस्य दशरात्रस्यैकादशो विश्वजित्कार्यः ।
८. तमनेनाहयोगेन विश्विष्टमेकादशरात्रं पौण्डरीकमित्या-
चक्षते षोडशिकाः ।
९. अयुतं गवां पौण्डरीके दक्षिणा भवति ।
१०. अयुतं दश सहस्राणि^२ पूर्वोक्तानि । एकादशमश्वसहस-
मित्येके मन्यन्ते ।
११. शूद्रपक्ष्याष्टम्यां द्वादशाहाय दीक्षन्त इत्येवमादिना
धर्मजातेन युक्तः । अतो मायापवर्गा अहीना इत्येवमादिको नाश
धर्मः ।
१२. यत्रोक्तानामेवार्थवादार्थे^३ उपन्यासः । ।

१ C D ins. सत् ।

२ C दक्षिणाणि instead of द० स० ।

३ A om.

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

१.

मधुसूदनगुरुं वन्दे देवमातं त्रथौत्रिदम् ।

क्षुण्णं विनायकं रामं हरिरामं हलायुधम् ॥१॥

सप्त चैतान् गुरुन् नत्वा तेषां वै पादपांसवः ।

भायं महाव्रतस्थाहं कुर्वे गोविन्दभञ्जकः ॥२॥

आख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्ताहीनानामित्यनेन वाक्येन
सूद्रपञ्चस्थाष्टम्यां द्वादशाहाय दीक्षन्त इत्येवमाद्युक्तो द्वादशाहः
सत्ताहीनेषु प्रकृतित्वेनातिदिश्यते । तत्र विकृतौ द्वादशाहो चैर-
होभिर्विवर्धते तान्युदाहरिष्याम इति प्रतिज्ञाय^१ एकाहार्थं महा-
व्रतमाहरन्तीत्यनेन वाक्येन त्रयोदशरात्रसंपत्त्यर्थमाचार्यो महाव्रतं
विदधे तस्य चानुष्ठानकाले क्रमापेक्षायामूर्ध्वं तु (१२. १५. १३)
दशमादहो महाव्रतस्य स्थानमिति स्वकीयानुष्ठानस्थानानुरोधेन
सूत्रकारस्य दशमादहः परमथातो महाव्रतस्येत्यादि महाव्रतस्य
सूत्राणं युज्यते । कथं तर्हि सर्वकर्माभिधानोत्तरकालमथातो महा-
व्रतस्येत्येवमादिना सूत्रेण महाव्रतं कर्म पृथग्वोपदिश्यते । सत्यम् ।
अप्यती । न हि पाठक्रमवशेनानुष्ठानक्रमो भवति । सर्वस्वोरपर-
कर्मोत्तमे कर्मानाम् । तथा चास्य क्रतोरारण्यकसंबन्धात्पृथगुपदेशः ।
तत्र पुनरारण्यकसंबन्धः । श्रुतेः । एकाहिकमेव स्याद्ब्रह्म वा एकाहो

ब्रह्मोतदहर्ब्रह्मणैव तद्ब्रह्म समर्धयतीति ब्रह्मस्वरूपत्वेनास्य क्रतोः
 अवणात् । उपनिषदाद्यान्यपि ब्रह्मनिरूपणपराणि भवन्ति । एव-
 मेकनिरूप्यत्वेन संबन्धः । श्रुतिक्रमो ऽप्येवमेव । सर्वकर्मविधानानन्तरं
 प्रजापतिर्वै संवत्सर इत्यादि पृथगेव श्रूयते । तस्मान्स्वरूपकारंसापि
 सर्वकर्मविधानानन्तरं पृथगुपदेशो युज्यते । अनुष्ठानक्रमानुग्राह-
 कापि कानि चिदङ्गानि तत्रैवोक्तानि । यथा होत्रकाणां शस्त्रकृत्तौ
 प्रातःसवने श्वःशोचियानुरूपत्वं माध्यन्दिने सवने चतुर्विंशो ऽभि-
 जिति विषुवति बृहस्पृष्टे विश्वजिति महाव्रते च (१२. ६. ७)
 षष्ठादिति । तथा द्वितीयसवने । अथ यद्यभिजितं विषुवन्तं बृहत्-
 पृष्ठं विश्वजितं (१२. २७. ४) महाव्रतीयमहरित्युक्त्यानि कुर्षु-
 रिति । एवमनुष्ठानक्रमो ऽप्यनुगृहीतो भवति । होत्रकाणां परि-
 गणितपदार्थत्वादानुष्ठानक्रमानुग्राह्यं तत्रैवोपदेशं कृत्वा होतुः
 कर्मबाहुल्यात्पृथक् 'सविस्तरान्महाव्रतीयपदार्थान्' सूत्रकार उप-
 दिशति ।

१. विधिदृश्यत इति वाक्यशेषः । अथशब्दो विशेषाधिका-
 रार्थः । महाव्रतीयकर्मविशेषो ऽधिक्रियत इत्यर्थः । आगन्तव्यार्थो
 वा । अथ सर्वकर्माभिधानानन्तरं महाव्रतीयं कर्मेच्छत इत्यर्थः ।
 अतःशब्दः क्रमार्थः । सर्वकर्माणि क्रमेणोपदिष्टानि । अतः क्रमप्राप्तं
 महाव्रतीयं कर्माभिधीयत इत्यर्थः । हेत्वर्थो वा । यतः सर्वाणि
 कर्माण्युक्तानि अतो हेतोर्महाव्रतीयं कर्म वक्ष्यत इति हेत्वर्थः ।

२. महाव्रतीयादङ्गः कतिपयाहेनोपलक्षिते पुरस्तादेव काले क्रियद्वा दिवसेभ्यः पूर्वमित्यर्थः । शोता प्रेङ्गफलकमुदुम्बरकाष्ठा-
शनं तदर्धमौदुम्बरीं शाखामुत्पाटयति उच्छिनत्तीत्यर्थः । ननु
संक्षिते दशमे ऽहनि (१०. ६. २) सदो हविर्धानानि सम-
दन्तीत्येतस्मिन्नवसरे दशमादङ्गः परं महाव्रतीयाहःसंनिधौ प्रेङ्ग-
फलकादि कथं नाम न क्रियत इति चेत् । उच्यते । अपि द्वे वा
चौषि वा (१०. १. ८) फलकानि मंड्युरिति संतष्टमिति चाग्रे
वक्ष्यते । संतर्दनं संतक्षणं चार्द्रकाष्ठेन कर्तुं न युज्यत इति कति-
पसेभ्यो दिवसेभ्यः पूर्वमेव प्रेङ्गफलकाद्यर्थमुदुम्बरोत्पाटनं, कर्तव्य-
मिति ।

३. प्रेङ्गफलकोत्पाटनं कर्तव्यमिति शेषः । समपस्य परिवासनं
मा भूदिति तिष्ठत एवेत्युच्यते । दृश्यते च । अश्वत्यो यः शमी-
गर्भः प्रशस्तोर्वीचसुद्भवः । तस्य या प्राङ्मुखी शाखा उदीची वोर्द्ध-
गापि वैत्येवमाश्रयणप्रकरणे ऽपि शाखाया एव च्छेदनमस्ति ।
तस्माद्वापि शाखाया एव च्छेदनं युज्यते न समपस्येति ।

४. शोतोदुम्बरस्य प्रेङ्गफलकमुत्पाटयतीति प्रकृतम् । कथ-
मुत्पाटयतीत्यपेक्षायां पुरस्तात्पूर्वस्थां दिग्वादिद्योदयनदिग्भि-
मुन्धौचौदुम्बरी शाखा गतवती सा हेत्तव्या । ननु सर्वदा पूर्वस्थां
दिग्वादिद्योदयनं भवतीति । कथं पुरस्तादित्युक्ते आदित्यस्यो-
दयनत इत्युच्यते । सत्यम् । रात्रिभेदात्पूर्वस्थां दिग्वापि आदि-
त्यस्योदयनं भेदेन संभाव्यते । अतो रात्रिं विश्वार्थं चक्षिवाश्रौ
चक्षां दिग्नि सूच्ये उदेति तदभिमुखीमुदुम्बरशाखामुत्पाटयतीति

ग्राह्यनिधयः । अथवा अथमर्थः । पुरस्तात्पूर्वस्थां दिग्धि वा ग्राह्या वा केतव्या । अतः पूर्वस्थां दिग्धादित्यस्योद्गमनं भवेदिति ।

५. पुरस्तादविद्यमानग्राह्यस्योदुम्बरस्य कथमुत्पाटयेदिति यदि उदुम्बरस्य पूर्वभागे तादृशी ग्राह्या न लभ्यते तदोदगात्रितापि च्छेत्तव्या । अत्रोत्तरत इति सामान्योक्तेर्न कोणाभिसुखी याह्या । तत्र दिग्न्तरत्वमवस्थात् ।

६. उदुम्बरस्य पूर्वोक्तयोर्दिग्धोरविद्यमानग्राह्यात् पचान्तरमेतत् । यद्युदुम्बरस्य दक्षिणे भागे प्रेङ्गफलककरणसमयां ग्राह्या कोणाभिसुखत्वरहिता स्यात् सापि याह्या । दक्षिणा दिक् पिञ्च-
त्वाच्च प्रयोज्येति नागङ्गनीयं वचनात् ।

७. जघन्यपचान्तरमेतत् । यदि प्रकृतस्योदुम्बरस्य पश्चाद्भागे प्रयोजनसमयां ग्राह्या भवेत् सापि कोणाभिसुखत्वरहिता पूर्वोक्ताभावे याह्या ।

८. तृतीयस्युदुम्बरे पचान्तरमेतत् । समयमप्युदुम्बरं स्वपरि-
जनेर्मूले केदविला प्राङ्निष्ठकुदङ्गा तिष्ठन्नुत्पाटनमात्रं होता ह्यत्र प्रेङ्गफलकं कुर्वादिति शेषः ।

९. प्रकृतस्योदुम्बरस्य द्वे वा चौथपि वा फलकानि संदद्यात् । संतुष्टार इति शेषः । द्वे वा चौथि त्रेतीयाविकल्पः । यथा पवित्र-
करणे । सुशतदले अविषने अविच्छिन्नाये अग्नन्तर्गने प्रादेशेन मापविला कुशेन च्छिनक्ति पवित्रे स्य इति । द्वे चौथि वा भव-

नोति उदुम्बरस्य महत्त्वे फलकद्वयम् । अणुले फलकत्रयमिति कस्य चिद्भवत्साग्रंका स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् ।

१०. तत्फलकं प्राग्फलं वाङ्मात्रं वाङ्प्रमाणं भवतीति ।

११. तत्फलकं तिर्यक् प्रयुत्वतो ऽरन्निमात्रम् । अरन्निप्रमाणं भवतीति ।

१२. होतुः सुखेनोपवेशनार्थं सम्यक्तष्ट मुनिष्यादितं भवतीति ।

१३. वक्ष्यति तत्पश्चादुदीचीनायं फलकं (१७ १०. ४) निधायेति । तस्माद्यथा तस्यायं ज्ञायते तथा भवतीति ।

१४. तत्फलकमन्त्रेषु चतुर्षु क्रोणेषु चतुर्धा चतुःप्रकारं वित० दंशति भङ्गिद्रं कारयतीति ।

१५. अथ फलककरणानन्तरं यस्योदुम्बरस्य^१ फलकं कृतमेत-
स्योदुम्बरस्य विशाखीकरणसमर्थविद्यमानशाखस्य^२ । तद्रहितत्वे
ऽयन्यस्य प्रयोजनसमर्थोदुम्बरस्य वा । विशाख्यौ वंशधरणसमर्थशाखे
हेदयन्ति सापुत्रवाः ।

१६. किंप्रमाणे ते विशाख्यौ । पुरुषप्रमाणं किंचिदतिक्रान्ते ।
परःशब्दो निघातः । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थं द्वितीयायेति^३ समासः ।

१७. एतस्योदुम्बरस्यान्यस्य वा हेदयन्तीति शेषः । वंशं
विशाख्योदपरि रज्जुबन्धनार्थः शाखाविशेषः तदपि परःशुद्धं
हेदयन्ति ।

१ O यस्योदुम्बरस्य तद्रहितत्वे ऽयन्यस्य प्रयोजनसमर्थफलकं कृतम् । २ C शाखक
स्योदुम्बरस्य वा । ३ A क्रान्ताद्यर्थे द्वितीये० ।

१८. इति संबन्धः । यदि देशविशेषाद्दुन्द्युराणाभक्षणा इति
थो ऽन्यो वृक्षः फलप्रदणश्रीसो यस्मिन्नादस्यत्यो विलो वा तस्यै-
तत्सर्वं फलकादि कुर्यात् ।

२.

१. अतःप्रभृति सर्वचानन्तर्याणी ऽयशब्दः । सुञ्जमयरञ्जद्वयं
कारयन्ति स्त्रपुरुषाः ।

२. ते रञ्जु वृद्धे फलकधरणसमर्थं कारयन्ति स्त्रपुरुषाः ।

३. तद्रञ्जुद्वयं चिदृत्कारयन्तीति ।

४. द्विव्यायामं किञ्चिदतिक्रान्ते परोदिव्यायामे । प्रमाणतस्ये
एवंविधे कारयन्तीति ।

५. एतावत्पूर्वोक्तं सर्वं शोतारमभिनो देवयजनसमीपे उप-
कल्पयन्ति स्त्रपुरुषाः ।

६. उदुम्बरविकारामामन्दीमासमविशेषमुद्गाचर्थं संज्ञन्ति सम्य-
ग्निष्यादयन्ति ।

७. तस्या इति षष्ठ्यर्थं चतुर्थी । तस्या आसन्ध्याः प्रादेश-
प्रमाणाः पादा भवन्तीति ।

८. स्वार्थपि काष्ठानि अरन्निप्रमाणाणि भवन्तीत्यर्थः ।

९. तामासन्दीं सम्यग्निष्याद्य विवचन्तीति संबन्धः ।

१०. तामासन्दीं सुञ्जविकाराभिः सन्ध्याभी रञ्जुभिर्दिगुणी-
कृताभिः प्रदेशिणप्रोताभिर्विवचन्ति । वेञ्जु तन्मूर्सताम इत्यस्य

१०. १. १-१०.] शाब्दायनश्रीवसुदेवभाष्ये ।

धातो रूपं विवच्यन्ति विशेषेण अष्टिद्रां वचन्ति 'वेष्टय-
न्तीत्यर्थः ।

३.

१. अथ पूर्वोक्तकरणानन्तरं तन्तुग्रतयुक्तां वीणामुपकल्पयन्ति
कुर्वन्ति स्वपुरुषाः ।

२. तस्या वीणायाः पालाशौ पलाशविकारा सूना भवति ।
वा च काष्ठविशेषरूपाः ।

३. तस्या इत्यनुवर्तते । तस्या वीणाया उदुम्बरविकारो दण्डो
भवतीति ।

४. विपरीतं वा कर्तव्यमितीच्छाविकल्पः ।

५. तां वीणां सर्वप्रदेशरक्तेन^१ आनन्दुहेन चर्मणा उपरिलोका-
भिषीयन्ति । सुशुद्धां कुर्वन्तीति ।

६. तस्या वीणाया दण्डं दशप्रकारं विद्धं कुर्वन्तीति ।

७. तदिति सप्तम्यर्थे ऽव्ययं तस्मिन् दशधाविद्धे दण्डे प्रति-
च्छिद्रं दशदश रज्जूः^२ प्रवचन्ति ।

८. ता रज्जूर्वीणाया अद्यप्रदेशे ष्टयक्षयग्वध्नन्तीति ।

९. सा वीणा दण्डसमसोक्तान्ताभिः शततन्त्री भवतीति ।

१०. पर्यायुक्ता वेतसदृशशाखा वीणावादनार्थं कर्तव्या ।

१. Om. वेष्टयन्ति । २ Partly om. in A. ३ om. in A. ४ C. प्रदेशेन ।

MSS रज्जूः ।

११. काव्यमधीयता प्ररसेवीका वीणावादनार्थं कर्तव्या ।
१२. शाखान्तरौक्तस्य सातुःप्रकारा वीणाः पञ्चः कुर्वन्तीति ।
१३. पिच्छोरासंज्ञकां वीणाद्युपमुखेन मुखसमीपेन वादयेत् ।
पत्नी पूर्वकृतत्वात् ।
१४. या पत्नी काण्डवीणां वादयेत्सा वादनेन त्रेतस्यशास्त्रया
वादयेदित्यर्थः ।
१५. तां काण्डवीणां घाटरीरित्यास्यते वीणावादिनः ।
१६. या घाटरीसंज्ञका वीणा मृदुं शब्दं वादयति सा
अरातिरूपा स्यात् । वैरीरूपा स्यात् ।
१७. अरातिरूपत्वाद्द्विषां जनयित्री भवति ।

४.

१. हननं वादनं तेन सहितं दुन्दुभिचतुष्टयमभ्यर्च्यः समीपे
करोति ।
२. चतुर्णां दुन्दुभीनां मध्ये द्वौ दुन्दुभी सप्तमौ सवादनी
पूर्वद्वारवाह्यं अभितः सदसो वक्षिरासञ्चयति । आसञ्चयति ।
३. चतुर्णां परिशिष्टौ द्वौ दुन्दुभी सप्तमौ सवादनावपर-
द्वारवाह्यं अभितः सदसो अन्तर्मध्ये आसञ्चयति आसञ्चयति ।

१ C. नृपत्न्यात् । २ C. पूर्वद्वारवाह्ये द्वारवाह्ये । ३ C. अन्तर्मध्ये द्वारवाह्ये
अभितः । ४ C. ins. अभितः ।

३. यदि द्युभयः षट् क्षुत्तथा सत्येकं द्युभिमिं सदसो दक्षि-
 वार्धं नैवावस्थधिष्यं दक्षिणेनासञ्चयति । एकं सदस उत्तरार्धं
 उन्वावाकधिष्यन्नुत्तरेणासञ्चयति ।

४. सुखसुग्रानां मिश्रितानामध्वर्योरर्थं कूर्चमासनविग्रहं संस्कृ-
 र्धन्ति सापुदवाः ।

१. महदुक्तं ग्रंथे होत्रे ऽध्वर्युस्तस्मिन्नेव तिष्ठन्नेव प्रत्या-
 ग्गच्छति । अथाध्वर्युर्माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वैतद्येण होतृधिष्यं प्राङ्मुप-
 विश्रतोति (१७. ११. २) । तत्रोपवेशनमात्रमाहावोत्तरकालं कूर्चं
 तिष्ठन्नेव प्रतिगच्छति ।

७. अथ होत्रज्ञानध्वर्युभ्य इतरे गृहपतिप्रभृतयो दीक्षिताः
 प्रतिपुरुषं चतुर्दशपि दीक्षिताश्चतुर्दश दृषीः कुशमयानासनविग्रे-
 वाभ्युर्वन्ते । दीक्षितानां दृषीकरणमत्र विहितमपि प्रातरनुवाको-
 न्तरकास एव युष्यते । कतिपयान् कुशभारान् निदधति प्रात-
 र्दृषीभ्य इति (१७. ६. ६) सूत्रारम्भात् ।

८. ता दृषीस्तादृशीः कुर्वन्ते यादृशो भूमावुच्छिताः प्रादेश-
 प्रमाणा भवेयुः । दीक्षितानां दृषीकरणप्रसङ्गेनाम्यदपि करणीय-
 पदार्थजातसुच्यते ।

गणनायं प्रथम्यादौ सुखेनोद्वादिमिद्वये ।

शाक्तिकादादशाहस्य पङ्क्तिः क्रियते मया ॥

तत्र शाक्तिकस्य द्वादशाहस्य समहाव्रतस्य साग्निचित्यत्वात् प्रथ-
 मशक्तिप्रसङ्गभङ्गाः प्रदर्शयन्ते । यत्र चिकीर्षवः सर्वे यजमाना आदि-

ताम्रश्च इष्टप्रथमयज्ञा दीक्षिता ऋषपतिस्तदग्नाः इष्टप्रथमे पुष्ये
 मन्थे पुष्याहे पूर्वाहे माहत्यागपूर्वकमाभ्युदधिकं आहुं विधावापैतां
 संनिवपनीयामिष्टिं तन्वत इति भूतौ ब्रह्मवचनत्वात्पृथक्पृथक् संनि-
 वपनीयेष्टिं करिष्यमाणाः संनिवपनीयेष्वर्थं गार्हपत्यादाहवनीय-
 सुहुरामि संनिवपनीयेष्वर्थं गार्हपत्याहृदिष्याग्निमाहरामीत्विवमग्नीं
 विश्वान्यन्वाधानं कुर्वते । ततोऽपराहे सर्वे यजमानाः पञ्चमश्च
 यथास्त्रावस्यं प्रथमग्नीषुः । रात्रौ भूमौ शेरते । प्रातः संनिवप-
 नीयेष्टिः । तत्र विशेषः । यजमानो ब्रह्मवरणादि सर्वं प्रकृति-
 यत्करोति । ब्रह्मा वाचं भूपतिरित्यादि आत्मन्वितो होता
 प्राक्पुच्छो यज्ञोपवीत्याचम्य दक्षिणाष्टदिहारं यथासंभवं प्रतिपद्य
 बर्हिंराकमणादि करोति । सप्तदश सामिधेन्यः । आवाहने अग्नि-
 मग्निं आवाह सोममावह । अग्निं ब्रह्मखलमावह । अग्निं चक्रवन्त-
 मावह । अग्निं चक्रभृतमावह । देवा इत्यादि । इदमचं सप्तदशेन
 वक्ष्येण होतयजमानयोः । छत्तमे प्रयाजे ये च यजामहे साक्षाग्निं
 साक्षा सोमं साक्षाग्निं ब्रह्मखलं साक्षाग्निं चक्रवन्तं साक्षाग्निं चक्र-
 भृतं साक्षा देवा इत्यादि । वार्षज्ञावाक्यभागौ । प्रधानकः पुरीतु-
 वाक्या । ब्रह्म प्रजावदाभरं दिवो ह ॐ भूर्भुवः ये ह यजामहे ऽग्निं
 ब्रह्मखलं ब्रह्म च ते जातवेदो नमस्ते । अग्रयुष्वा ह्यौ हवद् भोजः
 सः सैव भोजः सः । द्वितीयकः प्रधानकः पुरीतुवाक्या । चर्च-
 नान्ना हवामहे । तयो हम् भूर्भुवः ये ह ० हे ऽग्निं चक्रवन्तमसाक-
 मग्ने चधरं जुषस्व । पाप्मी वौ हवद् भोजः सः । द्वितीयकः प्रधा-

कर्म सुरोत्सवाद्या । अग्ने युष्मेन जाग्यवे ० ममो २म् भूर्भुवः ये ० अग्निं
 अचक्षतं कदम्ब इत्या समिनो दिदीहि ० दीद्विही नार वीषट्
 सोमः सचः । नित्यः स्विष्टकृत्पिप्रीहि देवान् ० षो २ भूर्भुवः । ये ०
 ये ऽग्निं स्विष्टकृतमथाकृमिग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया
 धामान्ययाकृमिर्ब्रह्मणतः प्रिया धामान्ययाकृमिः अचवतः प्रिया धा-
 मान्ययाकृमिः अचवतः प्रिया धामान्ययाट् देवानामित्यादि । अग्ने
 अदयेति याव्या । अन्वारायी दक्षिणा । सूक्तवाके । अग्निर्विरजु-
 वत सोमो विरजुवता ० अग्निर्ब्रह्मणान्द्वि ० अग्निः अचवान्द्विः
 अग्निः अचवद्विः देवा आच्यपा इत्यादि अग्निं प्रकृतिवत् । अन्य-
 कृभूता चेषमिष्टिः । अग्निं तु चेष्यमाणस्यादौ चित्तखेष्टिरित्युक्तान् ।
 कर्त्तृविशेषात्सामविशेषवती चेषमिष्टिः । तथा हि बहूनां चेष्यमाणानां
 संनिवपनीयैकस्थोखासंभरणीया । अग्निं चिन्वत एकस्य यजमानस्य
 वा ऽष्टिरक्षा वा बहूनां सन्निपां चिन्वतां संनिवपनीयाख्या
 भवति । एकस्य चिन्वत उखासंभरणीयाख्या भवति । यौगिकी
 चेष संख्या । संख्यन्ते ऽग्रयो ऽनयेति संनिवपनीया । उखा संनिवपते
 ऽनयेत्युखासंभरणीया । संनिवपनमन्थोरेकचकरणम् । कुतः । श्रुतेः ।
 ते ये दीद्विष्यमाणा अग्नीन् संनिवपन् १ एकधैव तद्वत् १ वीर्य-
 म्नात्तन् दधते ऽयेतां संनिवपनीयामिष्टिं तन्वत इति (कौ० १८. १) ।
 तर्त्तसंनिवपनप्रयोजनेषमिष्टिः । अतश्च संनिवपनात्प्रागेव कर्तव्या ।
 संनिवपनं प्रयोजनं यस्याः सा संनिवपनप्रयोजना । संनिवपनार्थं

१ A om. २ O समिनो दिदीहि सोमा १ वो ० । ३ O om. मिष्टं ।
 ४ A संनिवपत । ५ A तन्वत ।

क्रियते । अथर्वे क्रियते तच्च दक्षात्पूर्वभाव एव युज्यत इति नुक्तं
 संनिवपनादिष्टेः पूर्वभावः । तथा च प्राजापत्यस्य पशुबन्धो वाचस्यो
 वेदितस्मिन् सूत्रे द्रुवभाष्यकारेण व्याख्यातम् । आध्वर्यवाधीतेन
 क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवतीति । अध्वर्युणामथं क्रमः ।
 प्रथममग्निं संनिवापः ततः प्राजापत्यः पशुरिति । अस्माकं तु अथं
 क्रमः । संनिवपनीया संनिवपनं प्राजापत्यः पशुरिति तच्च संनिवप-
 नीया पूर्वमुक्ता संनिवपनमिदानीमुच्यते । अत्राखायां तु ते वै
 दौक्षिण्यभाषा अग्नीं संनिवपन्त इति सामान्येन संनिवाप उक्तः ।
 कथं संनिवपनीति ग्राह्यान्तरादुच्यते । तच्च प्रथमं संवादः अथ-
 पतिपुरःवरा' ब्रह्मोद्गादहोचध्वर्युमाहावासांश्चिमसोदमेवावदपति-
 प्रस्तादपोदप्रतिहर्षं च्छावाकनेदग्नीत्सुब्रह्मण्यपावसुदुजेतारो अथपत्य-
 रणी समुपसृज्जेमं मन्त्रं पठन्ति । य इतो ऽग्निर्जनिष्यते च नः सच
 सद्नेन यज्ञेन जेष्यामो ऽनेन पशुबन्धेन तन्नः सच नः साधुहृत्या
 नामा पापकृत्या च एव पापं करवत्तस्यैव तन् । इति अथपति-
 भूर्धसंस्कारपूर्वकं समारोपार्थमाहवनीयसुद्धृत्य स्नकीधारणी आदाय
 तथोः स्नाग्नीं प्रथमं समारोहयते । ततो ब्रह्मादं चक्षेत्रपर्वणाः
 अथपतिगार्हपत्यसुत्तरेण वोडग्रान्धावतनानि गोमघोपक्षिणानि
 कृत्वा तेषु पूर्वोक्तेन क्रमेण यथास्मग्नीं संस्थापयन्ति । भूर्धसंस्कार-
 पूर्वकं समारोपार्थमाहवनीयसुद्धरन्ति च । द्वितीयो ब्रह्मा अथ-
 पत्यरणी आदाय तथोः स्नाग्नीं समारोहयते । तत उद्गाता अथ-
 पत्यरणी आदाय तथोः स्नाग्नीं समारोहयते । ततो होता अथ-

पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ऽध्वर्युर्गृहप-
 त्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ब्राह्मणाण्यंकी
 गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः प्रसोता गृह-
 पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो मैत्रावरुणो
 गृहपत्यरणी आदाय ततोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः प्रतिप्रख्याता
 गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः पोता गृह-
 पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः प्रतिहर्ता गृह-
 पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ऽश्वावाको
 गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो वेष्टा गृह-
 पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ऽग्नीद्वृहप-
 त्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः सप्तद्व्यष्टी
 गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो पावस्तु-
 द्वृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । तत उज्जेता
 गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । एवं गृहपति-
 प्रसुत्याः सर्वे, यस्मिणो गृहपत्यरण्योरग्नीष्यमारोह्य निर्मथ्य अनू-
 क्यथाचजातिपर्यन्तं तं यस्मिन्वाधारणैकाग्निं मयित्वा तच्च प्राजा-
 पत्येन पशुणा यजन्ते । दीवाकाले यथासंप्रकीर्णमग्नेः^१ समारोपः
 संवाद्दमारोपमन्थवादिबचनान्निविशति । प्रजापत्यपशौ विशेषः^२ ।
 इहनापत्यर्षे माह्वपत्यादाहवनीयमुद्धरामि इहकापत्यर्षे माह्वपत्या-
 इधियाग्निमुद्धरामीत्येवमग्नी^३ विहृत्याम्यान्वाधानं मुख्यः (१३.१५.४)

^१ C. संप्रकीर्णमग्निं समारोपः ।   ^२ C om. प्रजा० शेषः ।   ^३ A C om.
 माह्वपत्याः ।

सुर्व्यात्परार्थानीति ऋहपतिरेवाग्न्याधानं कुरुते । परार्थात्पार्थ-
भेदिनां पदार्थानां सुखावबोधनार्थं स्वयंक्रताः श्लोकाः प्रदर्शयन्ते ।

आज्यावेक्षणं सर्वाः क्रत्वर्थं चैक एव तु ।

अन्वारभ्यो ऋहपतिः कुरुते भुवा असदन् ॥१॥

सुर्वीरन्याहि मां सर्वे भिक्षकास्तथान्निमे १ ।

दृष्टिरस्यीति सर्वेषामग्ने व्रतपते तथा ॥२॥

अग्ने वायो ऽनुपदस्यमेतत्सर्वं सद्यैव तु ।

मयीदं ब्रह्म पिप्पस्व सुर्वीरस्सर्व एव तु ॥३॥

अथ पितरो ऽमीमदन्नेको सुख्यः परार्थतः ।

कुर्युः सुग्यूहनं सर्वं यं वां ऋहपतिस्तथा ॥४॥

एक आप्यायन्तां सुर्वीरस्येष्टे ऽन्वारमेत च ।

सदसि सन्ना इत्यादि कुर्युः सर्वं सद्यैव तु ॥५॥

पंच श्लोका मयाख्याता शास्त्रिके द्वादशाहने ।

पदार्थानां विवेकाय परार्थात्पार्थभेदिनाम् ॥६॥

सन्नेषु ब्रह्मवरणाभावः । दृहस्यतिर्ब्रह्मा इत्यथ, दिव्यजमानके
यज्ञपती यज्ञजमानके यज्ञपतीनित्यर्थः । अग्निप्रषयनं । ततो दन्ने-
त्यादिनां सर्वाः पत्न्यः सद्यैवाज्यावेक्षणं कुरुते । ततश्चेजी ऽसि
ऽक्रुमित्यादिना ऋहपतिर्वेषामावाहितमाग्न्यमवेक्षते । ततो भुवा
सदभित्यादिना ऋहपतिराज्यान्वभिक्षयति । दिव्यजमानके यज्ञ-

१ A सर्वेषांतिविरत्याहने इति इत्यर्थः पत्रमे । २ C in marg. सर्वाभिमि-
शिततः । ३ C (orig.) भिक्षकासु तथाग्निमे । ४ C सर्वा ।

कौ ब्रह्मयजमानके यज्ञपतीमित्यूहः । ततो यूपाञ्जनं । अग्निमन्त्र-
 मम् । ततो व्रतघण्टयम् । गृहपतिप्रमुखाः सर्वे सन्निधौ दृष्टि-
 रवीत्यादिनाचम्याग्ने व्रतपत इत्यादिनाचमनीये समिधमादधते ।
 सप्तदश समिधेभ्यः । एकविंशतिर्वा । एकविंशतिपत्रे समिधमानो
 चधरे समिद्धो अग्न आहुतेत्येतयोर्मध्ये यजूंषि' समाख्याम् इति
 षट् हध्यात् । 'इदमहं सप्तदशेन वज्रेण इदमहमेकविंशेन वज्रेणेति
 वा । सर्वेषां यजमानानां' होतुस्य ऋष्यभिव्याहरणे विशेषः । गृह-
 पत्यार्षियाण्यभिव्याहृत्याथ ब्रह्मणः । अथोद्गातुः । अथ होतुः ।
 अथाध्वर्योः । अथ ब्राह्मणाण्यध्विनः । अथ प्रस्तोतुः । अथ प्रगासुः ।
 अथ प्रतिप्रस्थातुः । अथ पीतुः । अथ प्रतिहर्तुः । अथाच्छावांकस्य ।
 अथ नेषुः । अथानीभ्रस्य । अथ सुब्रह्मण्यस्य । अथ यावस्तुतः ।
 अथीजेतुः । एवं सर्वेषां पृथक्पृथक् आर्षियाण्यभिव्याहृत्य देवेभ्य
 इत्यादि । आवाहने दियजमानके । आवह देवान्यजमानाभ्यां ।
 ब्रह्मयजमानके । आवह देवान्यजमानेभ्यः । अग्निमग्न आवह । सोम-
 मावह । प्रजापतिं उपांशु आवह । वनस्पतिमावह । देवां आण्य-
 पाणित्यादि । जुगादापने ऊहः । दियजमानके अग्निर्होता वेदग्नि-
 र्हीनं नेतु आग्निं वाधु वा यजमानो देवता । यावग्निं होतार-
 जहृवायां । उतवतीमित्यादि । ब्रह्मयजमानके । अग्निर्होता वेदग्नि-

१ C ऊने क्तावाकाञ्चात् । २ The text from इदमहं as far as ब्रह्मयजमानके
 is based upon the Msc. Chambers only. It was not originally
 intended to publish this Paddhati. When the editor resolved for
 the sake of completeness upon adding this part of the Comm. also
 the above Msc. had already gone back to India.

इजित्यादिभिरित्यत्रपतिशब्देन ऋषपतिः सर्वाणि इदयादी-
न्यास्रभते । ततः सर्वे यजमानाः पाहि मां यजन्यमिति मन्त्रेणा-
त्मानमभिमन्त्रेयुः । पशोः पुरोनुवाक्या । यः प्राणतो निमिषतो
महित्वा । धेम् । ओम् । होता यच्चप्रजापतिं उपांशु । कागस्र
इविषः कर्देवं प्रजापतिः उपांशु । जुषतां हविर्होतयज । ये १०
हे थं क्रन्दशी अवसा तस्तभाने । धेम् उपांशु । वौषट् । देवेभ्यो
वनस्पतेः सुरोसु । होता यच्चदनस्पतिं यत्र प्रजापतेः उपांशु
कागस्र । यज । ये १० । वनस्पते रग्नयया निधूयेत्यादिका याक्या ।
ततः सर्वे यजमानाः अग्ने वायो विद्युदिति ध्यानं कुर्वते । अनुप-
दस्रमिति च । पिप्रीहि पु । होता यच्चदग्निं स्विष्टकृतम । सोमस्य
प्रिया धामान्यथाट् । प्रजापतेः उपांशु कागस्र इवि । अग्ने यद-
द्येति थाग्या इक्षायां पूर्ववत् । ब्रह्मणो देव सवितरित्यत्र द्वियज-
मानके यज्ञपती ब्रह्मयजमानके यज्ञपतीनित्यूहः । देवौ जोद्दौ ।
वसु वाचांश्च यजमानाभ्यां द्वियजमानके । यजमानेभ्य इति ब्रह्म-
यजमानके । स्यूहनं सर्वे सह कुर्युः । अशक्ते न्वारभेयुर्मन्त्रं ब्रुवाणाः ।
प्रजापतेर्वनस्पतेरुज्ज्वितिमिति प्रजापतिर्वनस्पतिस्तमित्यादि । द्विय-
जमानके अग्निमद्य होतारमष्टणीतामिमौ यजमानौ पचन्तौ पक्तीः
पचन्तौ पुरोडाशं ब्रह्मन्तौ । प्रजापतये उपांशु । कागं । सूपस्था ।
रभवत् । प्रजापतये कागेन । नपादष्टणीतामिमौ यजमानौ
ब्रह्मश्च आ संगयेभ्यः (वा० सं० २१. ६०) । एष मे देवेषु । न्यदु-
क्ताभ्याभ्यामा च ग्रा । ब्रूहि । ब्रह्मयजमानके अग्निमद्य होतारम-

वृषीतिने यजमानाः पचन्तः पक्तीः पचन्तः पुरोडाशं वध्नन्तः प्रजा-
 पतये उपांशुं ह्यगं । सूप० वत्० प्रजापतये० ह्यगेन० नपाद्-
 वृषीतेमे यजमाना वज्रभ्य आ संगयेभ्यः । एष मे देवेषु० न्यदुस्तान्भ्यः
 आ च शास्त्रा० ब्रूहि । सूक्तवाके । इदं द्यावापृथिवी० श्रीमन्वती
 वामस्मिन्यज्ञे यजमानौ द्यावापृथिवी स्तामिति । अग्निर्हवि० सोमो
 हवि० प्रजापति० उपांशु हवि० वनस्पतिर्हवि० देवा इत्यादि०
 देवंगमायामाशासाते इमौ यजमानौ । दद्योर्नक्षत्रनामनी शर्मान्ने
 उच्चार्यावसानं । अमुकशर्मा अमुकशर्माणविति । ततो दद्योरपि दे
 व्यावहारिकनामनी शर्मान्ने उच्चार्य उत्तरां देवयज्यामाशासाते
 भूयो हविष्करणमाशासाते आयुराशासाते सुप्रजास्त्वमाशासाते
 दिव्यं धामाशासाते यदनेन हविषाशासाते तदध्यास्तां तद्ब्रुधास्तां
 तदाभ्यां देवा रासन्ताम्० मातुषाः । उभे चैनौ^१ द्यावापृथिवी
 इत्यादि द्वियजमानके । वज्रयजमानके श्रीमन्वती वो ऽस्मिन्यज्ञे
 यजमाना द्यावापृथिवी स्तां अग्निर्हवि० सोमो हवि० प्रजापतिः
 उपांशुं हवि० वनस्पतिर्ह० देवा इत्यादि देवंगमायामाशासत
 इमे यजमानाः । गृहपत्यादीनां सप्तदशानां सप्तदश नक्षत्रनामानि
 शर्मान्तान्युच्चार्यावसानं । अमुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकश-
 र्मा इति । ततस्तेषामेव सप्तदश व्यावहारिकनामानि शर्मान्ता-
 न्युच्चार्यामुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्माण उत्तरां देव-
 यज्यामाशासते भूयो हविष्करणमाशासते सुप्रजास्त्वमाशासते दिव्यं
 धामाशासते यदनेन हविषाशासते तदध्यासुसाद्ब्रुधासुसादेभ्यो देवा

१ U. (orig.) उभे च नौ; in marg. उभे चैनौमिति वा चैनौमिति वा ।

रासनां० मानुषाः । उभे चैवान् घावापृथिवी इत्यादि । ततः
 पत्नीसंथाजेषु गृहपतिः अनिष्टे गृहपतौ गार्हपत्ये सुवेण जुहोति ।
 वां वां देवा इति । होतुर्हृदयशूलोपस्थानं । गृहपतिराप्यायतां भुवा
 इविषा वृतेन भुवामाप्याययति । गृहपतिरेव ममिष्टयजुर्हृद्यमान-
 मन्वारभते । पूर्णपात्राभिमर्गनादि प्राशमान्तं सर्वं भवे यजमानाः
 क्षुर्युः । प्राजापत्ये पशौ शिष्टमग्नीषोमीयवत् । तत उखासंभरणा-
 दिषाजुर्वेदिककर्मणो ऽन्ते यथासंप्रकीर्णमग्नीनां समारोपः । ततः
 सर्वेषां मन्थनं । ततो दीचाकाले पुनर्गृहपत्यरम्भोः संवदन्ते । य
 इतो ऽग्निर्जनियते० य इतो ऽग्निर्जनियते० पशुबन्धस्थाने अनेन
 सूक्ष्मेति विकारः । ततः पुनः सप्तदशान्द्यायतनानि गोमयेनोप-
 शिप्तानि कृत्वा पूर्वं गृहपतिर्गार्हपत्यं स्थापयति । तदुत्तरेण पूर्वी-
 क्तेन ब्रह्मादयः स्नान्स्नानग्नीन् स्थापयन्ति ततो गृहपतिः प्रथमं
 भूमिसंस्कारपूर्वकमाहवनीयसुद्रुत्य स्वकीययोररण्योः स्वावग्नी समा-
 रोहयते । एवमितरे ब्रह्मादयो यथाक्रमं गृहपत्यरण्योः स्त्रीस्वावग्नी
 समारोहयन्ति । निर्मथ्याग्नी विहृत्य दैविकवरणं । तत्र गृहप-
 तिस्रष्टमा^१ नो देवो ब्रह्मा इति उपांशु त्वं मानुष इत्युत्तरेवं
 क्षुर्यात् । तथा आदित्यो नो देव उद्गाता त्वं मानुषः । अग्निर्नो
 देवो होता त्वं मानुषः । वायुर्नो देवो ऽध्वर्युस्त्वं मानुषः । प्रजा-

१ O (orig.) उभे च नो ; in marg. उभे चैवानिति वा । २ C in marg.
 पशुना नो देवो ब्रह्मा । उपांशु । उच्येस्त्वं मानुषः । आदित्यो नो देवः । अग्निर्नो देवः ।
 वायुर्नो देवो प्रजापतिर्नो देवः । अतनो नो देवाः । द्वियजमानके यज्यजमानके
 गृहपतिः ।

पतिर्मा देवः सदस्यः, त्वं मानुषः । अततो नो देव्या होषाग्रंशिनो
 धूयं मानुषाः । देविकवरणानन्तरं पठितत्वाद्देविकवरणाङ्गत्वात् सर्वे
 ह्यता भर्गोभर्गो म इत्यादिकं मन्त्रं जपन्ति । ततो देवयजनजोषणं ।
 ते पुरसादेव दौषाः प्रसवाङ्कल्पयन्त इति श्रुतेः । प्रागेव दौषा-
 प्रसवकल्पनं । इष्टाशनं । असु दौषा । ततो दौषणीया । प्रथम-
 मन्थन्वाधानं । ब्रह्मा संस्कारादि करोति । पञ्चदश सामिधेयः ।
 अथ्यभिव्याहरणादि इष्टकापशौ व्याख्यातं । आवाहने । अग्निमग्न
 आवह । सोममावह । अग्नाविष्णू आवह । वैश्वानरमावह । आदि-
 त्यामावह । देवां इत्यादि । ये ३० हे स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा-
 अग्नाविष्णू स्वाहा वैश्वानरं स्वाहा आदित्यान् स्वाहा देवा इत्यादि ।
 वार्त्तमन्वाज्यभागौ । प्रधानस्य पुरो० अग्नाविष्णू मयि तत्० ष्यत्
 ओम् ये ३ अग्नाविष्णू मयि धाम० ष्यत् । वौषट् । अतवातं
 वैश्वानरं० मीमहे । ओम् । ये० वैश्वानरं नाभिं यजानां० देवा ३
 वौ ३ षट् । त्वान् तु चत्रियाँ अवः० ष्ये । ओम् । ये ३० हे आदि-
 त्यान्भारयन्त आदित्यासो जगत्० ष्यन्ति । वौ ३ षट् । नित्यः
 स्त्रिष्टकत् । इत्यायां उपहृताविमौ यजमानौ द्वियजमानके बद्ध-
 यजमानके उपहृता इमे यजमाना इत्यस्य स्थाने अस्य यज्ञसागुर
 उदृषमग्रीयेति^१ तस्मिन्नुपहृताः । सूक्तवाके । ^२देवंगमायामाशासते
 इमौ यजमानौ अस्य यज्ञसागुर उदृषमग्रीयेत्याशासते^३ द्विय-
 जमानके । देवंगमायामाशासत इमे यजमाना अस्य यज्ञसागुर उदृ-

१ O (orig.) उदृषमग्रीयेति तस्मिन्नुपहृताः in marg. द्विभौवौ तस्मिन्नुपहृताः...

२ O adds in marg. यजमानौ याषाश्ववी सात् । ३ O in marg. द्विभौवौ ।

चमश्रीधेत्याश्रासते वज्रयजमानके । अन्यस्त्वे पशुना व्याख्यातं ।
 अध्वर्युमन्वारभौद्धभणानि जुहुतं गृहपतिप्रमुखाः सर्वे यजमाना
 मनो जे मनसा दीक्षतामित्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाङ्गीतोरनु-
 मन्त्रयेरन् । प्रायश्चीधेष्टिः प्रकृतिवत्^० क्रयश्च । आतिथ्यपि प्रकृति-
 वत् । सोमाप्यायने सुत्ये उदृचमश्रीधेति सुत्याद्विले^० सुत्या उदृच-
 मश्रीधेति सुत्यावज्जले । अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोलाश्रमनु देवसूभ्यो
 हवींषि निर्वपन्ति । यजप्रैषाणि । आशुक्रानां सवित्रे सत्यप्रसवा-
 याशुनामग्नये गृहपतये श्यामाकः सोमाय वनस्यतये नैवारो वृह-
 स्यतये वाचस्यतये हायनानामिन्द्राय ज्यैष्ठ्याय इन्द्राय पशुपतये^०
 नाम्नो^१ मिषाय सत्याय वरुणाय धर्मपतये इत्यष्टौ हवींषि^१ ।
 आशुकाः पुनःप्रूढाः प्रौहयः । आश्रवः पञ्चत्रयपाकिनो प्रौहयः ।
 उत्तरे चरवः हायना रक्तग्राख्यः । स्वयंजाता प्रौहयो नाम्नाः^१ ।
 तेषां थाञ्जापुरोनुवाक्याः । आ विश्वदेवं न प्रमिये^० अग्निर्हीता
 गृहपतिर्हव्यवासाग्निः^० त्वं च सोम नो वगो ब्रह्मा देवानां पदवीः
 कवीर्ना^० वृहस्यते प्रथमं वाचो अयं हृषैरिव सखिभिर्वावदङ्गिः^०
 इन्द्रं वयं महाधनं उरुं नः^० यथा नो अदितिः करत् उप ते
 सोमान्पशुपा इवाकरं^० मित्रस्य चर्षणीष्ठतो महां आदित्यः^० इमं
 जे वरुण शुधी इवं यत्किं चेदं वरुण देव्ये जने । अग्नीषोमीये
 सर्वमिष्टकापशुवत् । इत्योपह्वानसूत्रत्राकथोर्दीक्षणीयावत् । यवाज-
 पेयद्वादशाहकरणकाले पदार्थसुखावभोधार्थं कृतां पशुतिं, प्रदर्थ्ये
 प्रकृतमनुचरामि ।

^१ the first letter is indistinctly written.

८. अथ पूर्णकुम्भा अपो विभ्रत्यो मार्जालीयं परिचन्तीत्यग्रे
वक्ष्यते । तास्य दास्यो भवन्तीति कात्यायने । मार्जालीयं दास्यः
परिचन्ति । ताभ्यस्तदर्थं प्रत्येकं यावत्स्यस्ता भवन्ति तावत्संख्याकान्
नवान् नूतनान् कक्षग्रान् घटान् उपकल्पयन्ति उपस्थापयन्ति यज-
मानाधिकारिणः ।

५.

१. विततो विस्तीर्णो वरूथः संनाहो यस्मिन् तं विततवरूथ-
मश्वरयमश्वयुक्तं रथमुपकल्पयन्ति संनिधौ कुर्वन्ति यजमानपुरुषाः ।

२. धनुः प्रसिद्धम् । इषवस्य । तानुपकल्पयन्तीति ।

३. उपकल्पयन्तीति शेषः । राजानं देशाधिपतिं । राजमाचं
अचियमाचम्^१ । तं कौटुम्भमिति । आजेरस्तारं । आजिः संघाम-
स्तान्नेषुस्वसनसमर्थम् । व्यत्ययो ब्रह्ममित्यनेनाजेरिति सप्तम्यर्थे षष्ठी ।

४. राज्ञो ऽस्त्राभे राजमाचस्यास्त्राभे वैश्वो ऽन्यो वा य एतत्कर्म
कर्तुं जानाति स एव कुर्यात् ।

५. आग्नीध्रायतनादुत्तरस्मिन् संनिहितप्रदेशे प्राञ्चौ प्रक्षे
प्राग्दिक्प्रमनग्रीले स्थूणे प्राखे विभिन्यन्ति निखनन्ति । किमर्थम् ।
आखणायु^१ वेधाय ।

६. तदाखणं चर्मणाभिवितन्ति अभिविस्तृतं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
तत्कौटुम्भं कुर्वन्तीत्यपेक्षायां विशेषणलेनोच्यते । इत्थसंवेतं वा । वेती-

आविकल्पः । इत्या भूमिस्तथा संवते तिरोचितं यथा स्यात् तथा कुर्वन्ति । स्यूणयोरन्तराले किञ्चित्खनित्वा भूमिसंलग्नमभिवित्तमुयुः । इत्याग्रध्वस्य ड्यापो संज्ञाहृन्दयोर्वडलमिति (६. २. ६३) ब्रह्मः । अथ वोत्करमुत्क्षिप्तं स्यूणयोरन्तराले भूमेरूर्ध्वमभिवित्तं कुर्वन्तीति । एतद्विशेषणमर्थान्तरेणापि व्याख्यातुं शक्यते^१ । कथम् । उद्गतं करात्^२ हस्तप्रमाणादूर्ध्वं गतमित्यर्थः । स्यूणयोरन्तराले भूमेः सकाशात् हस्तमात्रं मुक्कोर्ध्वं चर्मणाभिनिविद्धं^३ कुर्वन्तीति । उत्करमिति कुगतिप्रादथ इति (२. २. १८) ममासः । कात्यायने तु उत्तरेण चालासं वशाचर्म कटे विशाखां वास्तीर्णं वोच्छ्रितं वा विध्यत्यभिप्यन्नमिति (१३. २. १३) वेध्यस्थानान्तरमस्ति तेषां तत्रैवासु । अस्त्राकं तु स्थानस्य कण्ठोक्तत्वादाग्नीध्रमुत्तरेणैव वेध्यकरणं युज्यते ।

७. राजा वा राजमात्रो वा एतमाखणं^४ विध्यतीत्यये (१७. १५. ४) वक्ष्यते । तत्कथं विध्यतीत्यपेक्षितं उच्यते । तदाखणम् । वेध्यं सपन्नेण ग्ररेण नातिविध्यति । पत्रपर्यन्तं निर्गमयतीत्यर्थः ।

८. आग्नीध्रगारस्य करणमन्तर्वेध्यमिति कात्यायनवचनादूर्ध्वं वद्विर्वेदि भवत्यूर्ध्वमन्तर्वेदौति तस्मादाग्नीध्रगारस्य जघनप्रदेशे वेदेर्वेदिःप्रदेशे ऽवटं खनन्ति ।

९. ऐन्द्रस्य ऋषभः प्राजापत्यस्यैव उपालम्भ्यावित्यये (१७. ७. ८) वक्ष्यते । तमवटमेतस्य ऋषभस्य चर्मणा चर्मास्युत्तरसोमानि

१ C आख्यायते । कर्तुं शक्यते । २ A उद्गतं करात् C उद्गतम् तं करात् ।

३ C चर्मणावित्यर्थः । ४ MSS ५० ।

प्राग्धीवांशीत्युक्त्वात् प्राचीनधीवेण वोदीचीनधीवेण वा उपरि-
लोभा चर्ममयेर्दोरकैरभिषीव्यन्ति ।

१०. आहन्ति दुन्दुभिमित्यये (१७. १४. ११) वक्ष्यते ।
तस्मिन्काले तं भूमिदुन्दुभिं तस्यैव स्वपभस्य उपालम्बस्य लाङ्गुले-
नाग्नन्ति । लाङ्गुलं पुच्छं तेन वादयन्ति ।

ई.

१. अथानन्तरं शूद्रजातिः स्त्री आर्यजातिः पुरुषः । ईदृग्ल-
क्षणी स्त्रीपुमांसौ । बण्डः प्रजननासमर्थः । खलतिः खल्वाटः ।
ईदृग्लक्षणं पुरुषदयं उपकल्पयन्ति । मन्धिधौ कुर्वन्ति दीक्षितपुरुषाः ।
बण्डस्य खलतिश्च बण्डखलति^१ । सर्वो इन्द्रो विभाषा एकवद्भवती-
त्येकवद्भावः । स नपुंसकमिति (२. ४. १७) नपुंसकत्वाद्ब्रह्मता
बण्डखलति ।

२. एतस्मिन्समुपकृते महाव्रतसामर्थ्यां तदेतद्यत्किञ्चिदाक्षिप्यते
तत्सर्वं पुराणं जीर्णमुत्सन्नं न कर्तव्यं वचनात् ।

३. दशमे ऽहनि पत्नीसंथाजान्दसंस्थाय सदः हविधानि च
समूहन्ति संमार्जयन्ति ।

४. आग्नीध्रगारं पत्नीनां शाखां च समूहन्ति मार्जयन्ति ।
विभाषा सेनासुराह्वाथाशाखानिग्रानामिति (२. ४. २५)
शाखाग्रब्धान्तस्य^१ तत्पुरुषस्य नपुंसकता । नपुंसकत्वाद्ब्रह्मो नपुंसके
प्रातिपदिकस्येति (१. २. ४७) प्रातिपदिकस्य ब्रह्मः ।

१ A बण्डखलति C बण्डखलतिश्च बण्डखलतिः । १ C ins. तस्य ।

५. अथ अनन्तरमेव मवेर्नूतनैः कुशैर्वर्हिभिवङ्कलं घनं सदसि
हविर्धानधोराग्रीध्रे पत्नीग्राणायां च शिष्टेष्वपि च 'महावेदेः प्रदे-
शेषु स्तरणं कुर्वन्ति अध्वर्यादयः ।

६. स्तरणवर्हिर्भ्यः कतिपयान् कियतः कुशभाराम् अपहृत्य
प्रातर्हृषीकरणार्थं निदधति कुचत्तिप्रदेशे स्थापयन्ति । हृषीगम्बेन
दर्भमयो वर्तुळाकार आसनविशेषो ऽभिधीयते ।

७.

१. अथानन्तरमध्वर्यवो महाराचे महाप्रतार्थं प्रातरनुवाकसु-
पाकुर्वन्ति देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो ऽनुब्रूहीत्यनेन प्रैषेण ।

२. अनूक्तः प्रातरनुवाको यथा परिवहसं महस्रपरिमत्
प्रातरनुवाकमनुब्रूयात् ।

३. सर्वमहः पञ्चविंशस्रोमकं भवतीति ।

४. माहेन्द्रस्रोचे राजनं साम भवतीति ।

५. अग्निष्टोमसंस्मरेतद्दर्भवतीति ।

६. अथ एते स्तोमा राजनपृष्ठस्य परिष्ठवनार्थं भवन्ति ।
एते के । चिदृत्यस्रदशः सप्तदश एकविंश इति ।

७. ऐन्द्राग्नः सवनीयो ऽन्वहमिति कात्यायनवचनादैन्द्राग्नो वा ।
'शैकादग्निनामां वा यः कस्यिदेकः' सवनीयो भवति ।

८. सवनीयस्य पशोरेतावुपास्यन्भ्यौ भवतः ।

८. उपालम्बयोरैश्च उच्चैर्भवतीति ।

१०. उपालम्बयोः प्राजापत्य उपांशु भवतीति ।

११. 'वपामार्जनान्तं पशुकर्म कृत्वा प्राक्क्षर्पणात्तदेतन्प्रेङ्खमिभ्रं
प्रेङ्खवन्मनार्थं' यत्किञ्चिद्रज्ज्वादि तत्सहितं बहिर्वेदि वेदेर्बहिःप्रदेशे^१
नदीतडागादौ प्रचास्य अथवा चात्वासात्पुरस्ताद्भ्युद्धृतैर्जलैः^२ प्रचा-
स्यान्तरेण चात्वालोत्करौ तीर्थेन प्रपद्योत्तरेणाम्नीधीयं धिष्यं
पर्याहृत्य पूर्वया द्वारा सदः प्रहृत्य ^३'होतुर्धिष्यस्योत्तरतःपुरस्ता-
त्प्रागयं प्रेङ्खफलकं विश्राख्यौ वंगं रज्जुं चोपस्थापयन्ति होत्रादयः ।

१२. प्रशास्त्रादीनां यस्यस्य ह्यसादि वेदेर्बहिर्भवति^४ तद-
धिषेमेव प्रचास्य यथा संचरः संप्रसर्पणे भवति उत्तरेणाम्नीधीयं
धिष्यं गच्छन्ति ये प्रत्यक्षो धिष्यानतिक्रामन्तीत्यनया व्यवस्थया
(६. १२. १२) यावत्सुद्धृष्टपती एकाहे सदस्यश्च दक्षिणेनाग्नीधीयं
धिष्यं गत्वा प्रशास्त्रादयो ऽच्छावाकपर्यन्ता धिष्यवन्तो यथो-
क्तेन संचरेणाम्नीध्रं प्रविश्योत्तरेणाम्नीधीयं धिष्यं कृत्वा पूर्वया द्वारा
सदः प्रविश्य धिष्यानयेण कृत्वाच्छावाकधिष्यमुत्तरेण कृत्वा [स्वस्य
स्वस्य धिष्यस्य पश्चादानीय उत्तरतो धिष्यं]^५ तत्रतत्र स्थापयन्ति ।
अच्छावाकस्त्वपरया द्वारा सदः प्रहृत्य उत्तरेण धिष्यं स्थापयति ।

१३. 'स्रमतस्थापनार्थं परमतं दर्शयति । तस्य महाम्रतस्य
प्रेङ्खशष्कभृङ्गारयोर्मतेन जैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति ।

१ C. देशेन । २ A. चभ्युद्धृतैः । ३ C. om. उत्तरतः । ४ A. वृक्षादिर्वेदे ।

५ C. om. । ६ A. Om. ।

C.

१. यदुक्तं तस्य चैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति तदनेन विरुध्यते ।
कृत्स्निन्यायात् । तस्य विग्रो विग्रो वो अतिथिमिति दादग्रर्षमाय्यं
द्वादश वै माषाः संवत्सरः संवत्सरस्यैवाष्टौ तस्मिन्वै द्वे कृन्दसी
भवतो गायत्र्यश्चानुष्टुभश्चेति श्रुतेः ।

२. तस्य विग्रो विग्रो वो अतिथिमित्येतस्य द्वादश ऋषः
अर्धर्षावसानाः शस्त्राग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्येतत्सूक्तमाहाव-
रहितं शंसति । अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्येतत्सृष्टविंशत्यृष-
मुपशंसति । तस्मिन्वै द्वे कृन्दसी भवतो विराजश्च चिष्टुभश्चेति
श्रुतेः ।

३. तदग्निं नर इत्येतदादिष्टशस्त्रम् । आदिष्टं कथितं शस्त्रं
शंसनधर्मी यस्य । अर्धर्षग्रो वा प्रातःसवनमित्येतन्मा भूदित्येवमर्ध-
सूत्रम् । विराजो ऽर्धर्षग्रः शस्त्रास्त्रिष्टुभः पञ्च इति ।

४. तस्य चैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादित्येतस्मात्सूचान्मण्डूकमुतिन्या-
सेन तस्येत्येतत्पदमनुवर्तते । तस्य महाप्रतस्य चैष्टुभः प्रउगो भवतीति ।

५. चैष्टुभं प्रउगस्येत्यर्थः ।

६. कुविदङ्गैत्येतस्मादुत्तरं यावत्तर इति ।

७. विप्रुवति मध्यमाच्छन्दोमात्त्रीणि त्वषानि प्रथमे चोत्तमं च
(११. १२. १३) प्रथमात्त्रीणीति । अतश्चोदां चतुर्वर्ण्य सुप्र-
तीकमित्येतद्भवति ।

८. एष वा उ कदांस्तैष्टुभस्तृचकृप्तो वामदेव्यः प्रउग इति श्रुतेः ।

९. तैष्टुभं प्रउगस्येति संबध्यते ।

१०.. पूर्ववद्भाष्या ।

११. पूर्वाणि चौष्टिं^१ तृचानि वासिष्ठानि । इदमपि वासि-
ष्ठम् । तथापि वामदेव्यः प्रउग इत्युच्यते क्त्विन्यायेन ।

१२. स तैष्टुभः प्रउगस्तृचकृप्तः । कृप्तानि तृचानि यस्य ।
यद्यपि निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तथापि^२ वाहिताग्यादिषु
पूर्वनिपातबाधः (२. २. ३७) ।

१३. पश्चस्त्रिष्टुपुजगतौनामिति त्रिष्टुभं^३ पश्चःशंसने ऽपि
प्राप्ते वचनमर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्येतस्य बाधनार्थम् ।

१४. वाशब्दो ऽवधारणार्थः । ऐकाहिकमेव . प्रातःसवनं
स्यादित्यर्थः । तदाङ्गर्न तैष्टुभं प्रातःसवनं स्यान्मोक्षयति कृप्तश्चन्दसो
यजसुखमैकाहिकमेव स्यादिति श्रुतेः ।

१५. स्वमतपरमतभेदेन प्रातःसवनस्य कृप्तिजातेत्यर्थः ।

६.

१. अथ प्रातःसवननिरूपणान्तरं माध्यन्दिनं सवनं क्रमप्राप्तं
निरूप्यते इत्यर्थः ।

२. आत्वा रथं यथोत्थ इत्येवमाद्यास्तिस्रः शस्त्रधारभाषीया
प्रतिपह्नुवन्ति ।

१ ० तैष्टुभः । २ ० om. चौष्टि । ३ ० तथा वाहिता . । ४ ० तैष्टुभा ।

३. इदं वषो सुतमन्व इत्येवमादिरनुचराख्यसूत्रो भवति ।
 ४. एष प्रतिपदनुचरसूत्रो विधिर्नित्यः प्राकृत एव एका-
 द्वाप्रकृतिभृतादग्निष्टोमोत्तायते । अत्रापि भवतीत्यर्थः । इन्द्रनि-
 च्चवादिवत् प्रकृतिविकृतिभावेन प्राप्तो ऽप्येष विधिर्विष्यष्टार्थं कस्मि-
 द्गुच्यते ।
 ५. सूक्तविष्टुद्भावक्य इति (७. १८. २०) प्राप्तस्य पुनर्वचनं
 विष्यष्टार्थम् ।

६. पञ्चस्त्रिष्टुपूजगतीनामिति प्राप्ते वचनं प्राकृतधर्मस्मर-
 णार्थम् ।

७. निष्कवेत्स्यस्य महत्तया महत्त्वतीयस्य कस्यचिदतिरिक्तग्रहणं
 स्याच्छब्दोभवत् तस्मिन्वृत्त्यर्थं वचनम् । इति एतावदेव महत्त्वतीयं
 नैतदधिकमिति ।

१०.

१. एतत्सूत्रमारभ्येति प्राहेति (१७. १७. १०) यावत्त-
 दन्तर्गम्यस्य सकस्यस्य पदार्थकलापस्य निष्कवेत्स्याङ्गताज्ञापनार्थमिदं
 सूत्रम् । अथानन्तरं क्रमप्राप्तं निष्कवेत्स्यसंबन्धि कर्मोच्यत इत्यर्थः ।
 २. कौषीतकिंसमतो ऽयं पत्रः स्थितिलिङ्गात् ।
 ३. महत्त्वतीयसंस्रानन्तरं होता प्रेङ्गावटौ खानथेदिति पैङ्गस्य
 मतम् ।

४. दानवाचनाम्वारम्भणवरवरणप्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीया-
दिति यजमानस्यैव प्रमाणं प्राप्नोति । अत्र तु समानकर्तृताविरो-
धाद्भोतुरेव प्रमाणाता । खं धिष्ण्यं जघनेन स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चाद्भागे
चतुरङ्गुलाधिकं पदं होता प्रमिमौते ।

५. तस्य 'चतुरङ्गुलपदस्य पश्चात्प्रदेशे उदीचीनायं फलकं
निदधाति ।

६. तस्य फलकस्य उभयतो दक्षिणप्रदेशे फलकाद्बहिः^१ उत्तर-
प्रदेशे च स्वकीयदयोर्हस्तयोश्चतुरङ्गुले उपदधाति । सर्वत्र तु
• क्क्षाप्रत्ययान्तत्वात् खानयेदिति धोष्यम् ।

७. 'हस्तद्वयनिहितचतुरङ्गुलाभ्यां^२ बहिःप्रदेशे स्वपरिजनेर्दक्षि-
णपूर्वं लेखादयं कारयित्वा प्रेङ्गावटौ दक्षिणपूर्वौ खानयति होता ।

८. 'उत्किरौ धूलितौ प्राञ्चौ वोदञ्चौ वा उत्किरन्ति निधि-
पन्ति खनितारः ।

९. तथोरवटयोस्ते विशाख्यौ ये पूर्वं तस्यैव अन्यस्य वा उदु-
म्बरस्य प्लिङ्गे ते दक्षिणपूर्वं आरोप्य उत्तरायं वंशं रज्जुबन्धनशाखां
तथोर्विशाखोरुपरि अभ्यादधाति होता ।

१०. यजमाननिवृत्त्यर्थं होद्वयद्वयं । भूमिस्थो होता ग्रीवसंमितं
वंशं करोतीत्यर्थः ।

११. अन्यीयसि होतयूर्ध्ववाङ्गसंमितं वंशं कार्यम् ।

१२. ते विशाख्यौ दृढपर्यृष्टे दृढनिखाते पर्यृषति परितो

१ C. क. वृत्त. । २ Com. चतुरङ्गुलपदस्य । ३ A. हस्तद्वयनिहित. । ४ C. वृत्ता. ।

दृढयति^१ यथा न व्यथेयाताम् । न कल्पेयाताम् । सुदृढे करो-
तीत्यर्थः ।

१३. तच्चतुर्धान्तेषु वितर्दथतीत्युक्तम् (१७. १. १०४) । तेषु
चच्छिद्रेषु अन्तेषु अधस्तात्फलकं रज्जुद्वये गन्धिद्वयं^२ बद्धा रज्ज्वो-
स्तुर्भिरन्तैश्चतुर्षु च्छिद्रेषु परिव्ययति यथा न संश्लेथेत । रज्जुच्छि-
द्रेषु भ्रंशनभिया गन्धिचतुष्टयं कर्तव्यमित्यर्थादवसीयते ।

१४. दक्षिणरज्ज्वन्तद्वयं गृहीत्वा दक्षिणां प्रेङ्खस्यूणामुत्तरेण
वंशस्योपर्यन्योन्यनिर्गमनेन रज्ज्वन्तौ गृहीत्वा बध्नन्ति होतुः परिजनाः ।

१५. उत्तररज्ज्वन्तद्वयं गृहीत्वा उत्तरां प्रेङ्खस्यूणं दक्षिणेन^३
वंशस्योपरि अन्योन्यनिर्गमनेन रज्ज्वन्तौ गृहीत्वा बध्नन्ति होतुः
परिजनाः ।

१६. तत्प्रेङ्खफलकं सुदृढं बद्धा तथा प्रास्यति अधः प्रचिपति
यथा प्रचिपन्नमुपरि भुमेः प्रादेशमाचेण स्थाह्ववतीति ।

१७. तस्य फलकस्याधस्तात्प्रदेशे प्रागयैरुद्गयैश्च दर्भैरुपोहति ।

१८. तत्फलकमभिनिवद्धं^४ यथा भवति तथा पर्येषति, दृढी-
करोति । यथा न व्यथेत न प्रकल्पेत ।

१९. तत्फलकं संवाध्य सुदृढं बद्धोत्तरस्थां प्रेङ्खस्यूणांशामपा-
अयति^५ उत्तरस्थां विशाखां प्रतिमुञ्चतीत्यर्थः ।

२०. तत्फलकं महत्त्वतीयशंसनामन्तरं यथास्थानं स्थापयेद्भूता ।

११.

१. माहेन्द्रप्रहणानन्तरमध्वर्युः सदस्येति आगच्छति ।
२. होदधिष्यस्यागतो ऽध्वर्युः प्राङ्मुख उपविशति ।
३. तं होदधिष्यस्यागत उपविष्टमध्वर्युं होता आह अध्वर्युं
उप नु रमा३ इति ।

४. स होता उत्तरां प्रेङ्खस्युणामध्वर्युं च उत्तरेण गत्वा प्राग्दारेण मिक्ष्मस्य पूर्वदारेणाम्नीभ्रगृहं प्रपद्य आग्नीध्रीयं धिष्यमुत्तरेण पर्येति आवर्तनेन सर्वतो गत्वा पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य दक्षिणजाम्बकः सून स्रवेणाव्यस्याख्याः सकाशादाव्यं गृहीत्वा वक्ष्यमाणैर्भन्वैरेष्टावाङ्गतीर्जुहोति ।

१२.

१. अष्टानामाङ्गतीर्णामियं प्रथमा ।
२. मन्त्राणामन्याञ्चरत्वात्तिसृष्ट्यामाङ्गतीर्णामचोत्तरत्रापि स-
होपादानम् ।
३. गवे स्वाहेत्येवमादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तेरपर-
स्त्रिस्त आङ्गतयो होतव्याः ।
४. यदिदमित्यादिना मन्त्रेणाष्टमौ ऽत्वा वक्ष्यमाणं करोति ।
५. स्रुवं स्वाख्यां सुक्ता वक्ष्यमाणं करोति ।

६. उत्तरेणाग्नीध्रीं^१ धिष्णं पर्यत्याग्नीध्रगृह्णात्पूर्वधा द्वारा निःसृत्य सदसो ऽऽये गला^२ अन्तःपात्यादत्तरवेदिपर्यन्तरेखा सुति-संज्ञका । तामुत्तरेण प्राङ्मुखस्त्रिष्वन्यरिमादसंज्ञकान् जपाञ्जपति ।

७. अथैतान्यरिमादाञ्जपाञ्जपति । कीदृशेषा परिमादसंज्ञे-ति चिन्त्यते । रूढा वा^३ यौगिकी वेति । अत्र योगो न दृश्यते । अथ कथंचित् दृश्येत तथापि रूढिर्योगाद्दृश्यतीति रूढिरेवा-अयणीया ।

८. अथ परिमादाञ्जपादनन्तरमचेव^४ मदसः पुरस्तात् सुति-मुत्तरेणैव तिष्ठन्पूर्वार्धपक्षं पुच्छाद्यङ्गयुक्तमग्निचयनमुपतिष्ठते^५ होता ।

१३.

१. नमस्त इत्यादिना मन्त्रेण चयनस्य पूर्वभागमुपतिष्ठते ।

२. नमस्ते रथन्तरायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य दक्षिणं पक्षमुपतिष्ठते ।

३. नमस्ते वृहते इत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्योत्तरं पक्ष-मुपतिष्ठते ।

४. नमस्ते वामदेव्यायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य मध्यमु-पतिष्ठते ।

१ C दक्षिणेन instead of उत्तरेण । २ A •पर्यन्तं । ३ C •मित्रे वेति ।

४ C •मादाराञ्जपात् ।

५. नमस्ते यज्ञायज्ञीयाद्येत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य पुच्छं सुपतिष्ठते ।

६. यद्यपि यजुःशाखिनां महाव्रते चयनस्य नियमो ऽस्ति तथाप्यस्माच्छाखायामेतस्मादेव सूचारुसामर्थ्यान्महाव्रते चयनस्य विकल्प इत्यनुमोयते । यदुत्तरवेदावग्निराहितो^१ भवति तथा षति समिद्धस्य दीप्तस्याग्नेरेव पूर्वाधादिभागान् कल्पयित्वा क्रमेणोपतिष्ठत इत्यर्थः ।

७. आदित्यदर्शनाय कुचचिद्गलोपस्थास्यत इति मत्वात्रैव तिष्ठन्ति^२ इत्युच्यते । अथेत्यानन्तर्यं ।

८. केषिद्देवं वदन्ति । सदसः पुरस्तात्सुतिसुत्तरेण स्थित आदित्यमपश्यन् शाखाया आकाशं कृत्वा तदन्तरालेनादित्यं दृष्टोपतिष्ठते ।

९. शाखाभेदनस्थायुकृत्वात् यस्मिन्देस आदित्यो ऽस्ति तद्दे-
शस्यमेवादित्यं ध्यालोपतिष्ठत इति सिद्धान्तः ।

१०. आदित्यसुपतिष्ठत इत्युक्तम् । तथाचं मन्त्रः करणत्वेन^३ विनियुज्यते ।

११. अथ अनन्तरं दक्षिणेन बाहुनादृश्य सदः प्रविशेत् पूर्वो-
क्तेन संचरेण प्रेङ्गफसकस्य पस्याङ्गुत्ते^४ ।

१२. प्रेङ्गस्य पस्याङ्गाङ्गुत्ते उपविश्य तत्प्रेङ्गमन्वारभ्याविसुसु-
न्त्यागत आसीताय समधिसृष्येति (१७. १६. ५) यावत् ।

१ C ग्निराहितो । पूर्वाधादिमन्त्रः । २ C शाखाभेदे न युक्तमाह । ३ A मन्त्रकरणम् ।

१४.

१. स होता पुरस्तात्प्रथमं कन्दोगैः शीर्षणान् शिरोरूपान्
दक्षान्निगादयेत् । गापयति ।

२. स होता पुरस्तात्प्रथममेवाध्वर्युणा सह संवादं कुर्यात् ।
कथमित्याकाङ्क्षिते आह ।

३. इतिकरणः संवादानन्तर्गत एव संवादस्यार्थ उच्यते । ब्रह्म
जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादियं पित्रे राष्ट्रप्रत्यये विश्वे देवा मम शृष्ट्वन्तु
यज्ञिया इत्येतास्त्रिस्तु सचः स तृष्णींशंस इत्येतस्य द्वादशसंख्याक-
पादसमुदायस्य तृष्णींशंसंज्ञा । हे अध्वर्यो तस्मिंस्तृष्णींशंसे प्रति-
पादं द्वादश प्रतिगरास्त्वया देया इत्यर्थः । आत्मनो विद्वत्त्वा-
त्पदानुषङ्गानां वैपरीत्येन शंसनात्प्रतिगरस्यापि वैपरीत्यमाशङ्क्य
निराचष्टे । होतैवमाह । हे अध्वर्यो अहं आत्मानं विद्वत्तं पदानु-
षङ्गान् विद्वत्तान् शंसिष्यामि तत्र त्वया अविद्वत् एव प्रतिगरो
दातव्यः ।

४. अत्रापि इतिकरणः संवादान्तताज्जापनार्थः । अथ अनन्तरं
होता प्रस्तोतारमाह । हे प्रस्तोतः तव यदा सप्त स्तोत्रियाः परि-
श्रित्यन्ते तदा नः अस्मान् प्रतिब्रूतात् । अवसरो वक्तव्यः । तस्मि-
न्वसरे मम इदं वक्ष्यमाणं सं महानित्यादि जप्तव्यमस्ति ।

५. परशास्त्रीयमपि क्रमज्ञापनार्थमुच्यते । अथानन्तरमध्वर्युः
परद्विकं स्तोत्रमुपाकरोति ।

१ A ins. इति । २ A वैपरीत्यम् । ३ A निराक्रियते । ४ O • शिर्षणि

६. अथेतरे दीक्षिताः प्रतिपुरुषं वृषीः कुर्वन्त इत्युक्तम् । यत्र काले तद्गतासन्धारोक्षणं करोति तदानन्तरमेव प्रसोताप्रतिहर्तारावेव वृष्यावारोहयतः ।

७. एतत्सूत्रकरणमामर्थादेव दीक्षितानां वृषीकरणकाले उपगतासो ऽपि प्रतिपुरुषं वृषीः कृत्वास्मिन्काले ऽधारोहेयुरिति ज्ञायते ।

८. कदाचिदपि पत्न्यः प्रथमं न प्रवादयेयुरित्येतदर्थमिदं सूत्रम् । प्रथमं वीणावादनमुद्गतैव कुर्यात् ।

९. तमुद्गातारमनु पश्चात्पत्न्यो ऽपि वीणावादनं कुर्युः ।

१०. पूर्वद्वारादिषु स्थापितान् दुन्दुभौन् वादनेर्वादयन्ति यजमानपुरुषाः ।

११. तं तस्यैव साङ्गुलेन काले (१७. ५. १०) भूमिदुन्दुभिमाप्रन्तीत्युक्तम् । अतो ऽस्मिन्नवसरे तं दुन्दुभिमृषभस्य साङ्गुलेनाहन्ति ।

१२. स्तोत्रोपाकरणकाले बहवो घोषाः कर्तव्या इति सूत्रात्तरम् । तस्मादस्मिन्नवसरे महावादिभो घोषान् कुर्वन्तीति ।

१३. अथ या मार्जालीयं पर्येच्छन्त्यो भवन्ति ताभ्यः प्रत्येकं नवान् कस्यशानुपकल्पयन्तीत्युक्तम् । अथानन्तरमुदकपूर्णान् घटान् विभृत्यो दास्यो मार्जालीयं परियन्ति परिभ्रमणं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

१४. मार्जालीयं परिगच्छन्त्यो दास्यो हेमहा १ इदं मध्विदं मधु इत्येतां वाचं वदन्ति ।

१५. अप्रादक्षिण्येन त्रिवारं भ्रमणं कुर्वन्तीति ।

१६. तत ऊर्ध्वमप्रदक्षिणमनानन्तरं प्रदक्षिणं त्रिखण्डेषु
परिचलतीति ।

१५.

१. अथैतमश्वरथमुपकल्पयन्तीत्युक्तम् । अथ एतमुपकृतं रथ-
मस्त्रिखण्डवसरे युञ्जन्त्यध्वर्यवः क्व प्रदेशे युञ्जन्तीत्यपेक्षिते उच्यते ।

२. दक्षिणवेद्यंसस्य पुरस्ताद्भागे युञ्जन्ति ।

३. यथासंपन्नः क्षत्रियः संनद्धस्त्रीषु धनुरादाय तं रथमा-
तिष्ठति ।

४. स राजा वा राजमाचो वा अभितो वेदिं प्रदक्षिणं वर्त-
मानो भ्रमन्नुत्तरेणाग्नीध्रं प्राञ्च्यौ प्रङ्गे स्थूणे (१७. ५. ५) विमि-
श्वन्त्यास्त्रणाद्येत्युक्तलक्षणमेतमाखणं त्रिः कृत्वा विध्यतीति ।

५. तमाखणं पन्नसहितेन शरेण नातिविध्येत । आखणसंलग्न-
मेव शरं करोतीत्यर्थः ।

६. त्रिः प्रदक्षिणं विध्यतीति वेधस्य त्रिले सिद्धे ऽपि द्वितीय-
द्वितीयशराभ्यां सपन्नवेधो मा भूदिति सूत्रात् आखणे त्रयो ऽपि
शराः संलग्ना एव कर्तव्याः ।

७. तं रथं प्राञ्चमुदक्षमुत्तरपूर्वस्थां दिशि अग्नन्ति त्रिषुल-
क्षणध्वर्यवः ।

८. तं रथं तत्रैव उत्तरपूर्वस्थामेव विमुञ्चन्ति योक्ताः ।

८. अथ यस्मिन्नवसरे प्रस्तोता स्तोत्रियाणां सप्तकं परिशिष्य वेलेत्याह तदा होत्रा किं कर्तव्यमित्युच्यते ।

१०. अथ प्रस्तोत्रा वेलेत्युक्ते होता दक्षिणेन प्रादेशेन भूमिलग्न्याङ्गुष्ठेन प्रेङ्खफलकं भूमिं च सचैव संमृशन् संमहान् मसृत्या दधादिति मन्त्रं जपति ।

११. अथ प्रेङ्खफलकस्योपरि प्रागद्यं प्रादेशं निधाय सं देवो देव्या दधादिति मन्त्रं जपति ।

१२. अथ प्रेङ्खफलकादुपरि प्रादेशमात्रे आकाशे प्रागद्यं प्रादेशं धारयन् सं तद्धा ब्राह्मण्या दधादिति मन्त्रं जपति ।

१३. अथ प्रेङ्खफलकमद्यतः समीपे कृत्वा तस्मिन्प्रेङ्खफलके ऽपतः स्थिते चिरभ्यन्व चिःकालः श्वासं मुक्त्वा चिरभ्यवानिति चिःकालः श्वासं प्रतिगृह्णातीत्यर्थः :

१६.

१. अथ अनन्तरमेतप्रेङ्खफलकमुरसा हृदयेन संस्पृश्य संलग्नं कृत्वा प्रेङ्खफलकस्य दक्षिणं भागमात्मनो ऽतिहरन् हृदयात्पृथक् कुर्वन्नर्को ऽधोत्यादिकं मन्त्रं जपति । इतिकरणस्य मन्त्रान्त इति मन्त्रान्तज्ञापनार्थं इतिकरणः ।

२. अथ दक्षिणं भागमात्मसंलग्नं कृत्वा उत्तरभागमात्मनो ऽतिहरन् रुद्रास्त्रेत्यादिकं मन्त्रं जपति ।

३. अथोत्तरं भागमुरःसंलग्नं कृत्वा दक्षिणं भागं हृदयस्यनप्रदे-
शात्पृथक् कुर्वन्नादित्यास्त्रेत्यादिकं वाचाव्याधेत्येवमन्त्रं मन्त्रं जपति ।

४. अथ दक्षिणं भागमात्मसंस्पृष्टं^१ कृत्वा उत्तरं भागमात्मनो विद्योजयन् विश्वे त्वा देवा इत्यादिकं कामप्रायेत्येवमन्तं मन्त्रं जपति ।

५. अथ प्रेङ्गफलकरम् अन्तरेण समधिस्पृष्ट्य आरुह्य प्रागधौ पादौ कृत्वा भूमौ सुस्थितौक रोति ।

६. कृतव्याख्यानम् ।

७. अथ भूमौ स्थापितौ पादौ प्रेङ्गफलकस्योपरि दक्षिणपूर्वौ नीत्वा^२ उपेत्याद्यास्मिन्पुत्रादयस्तिष्ठन्तीत्युक्तलक्षणदक्षिणभागोऽतसु-
पक्षं कृत्वा दक्षिणपार्श्वप्रदेशेन^३ प्रागघेण दक्षिणेन प्रादेशेन^४ प्रेङ्ग-
फलकस्य पश्चाद्भागमुपसृशति । प्रजापतिद्वैत्येवमादिना मन्त्रेण ।
इतिकरणो मन्त्रान्तज्ञापनार्थः ।

८. कृतव्याख्यानम् ।

१७.

१. अथ प्राञ्चसुभयहस्तसंनिवेशं कृत्वा^५ सं वागित्यादिकं स्वर्ग-
मिव्यक्तित्येवमन्तं मन्त्रं जपति ।

२. कृतव्याख्यानम् ।

३. स होता विस्पृष्टो वाचो मत्सरो ऽन्यशुभदेशो यथा^६

१ C संक्ष. २ C नीत्वा उपेत्य यस्मिन् । ३ C om. न । ४ C om. प्रादेशेन ।
५. A ins. सं कृत्वा । ६ C (in marg.) ins. न ।

भवति तथा विनिर्गेषमाण उपवक्ष्ये' सुतिपर आक्षे 'वावस्तोचं प्रवदन्ति ।

४. प्रस्तोतप्रतिहर्षे उद्गाहार्थव्यतिरिक्ताः^१ सर्वे गृहपतिमहिता दीक्षिता स्त्रिजो वा यत्र अथ समधिसृष्येतस्त्रिजवसरे होता प्रेङ्गावरोहणं करोति तदा वृषीरधिसर्पैयुः धिष्यवन्तो धिष्य-संनिधौ अपरेण होतुः पश्चादिति प्रकृतिमिद्धम् ।

५. यदा उद्गाहणमुत्तमा स्तोत्रिया परिश्रियते तदा स्तोत्रे स्त्रयमाने वाद्यमानान् दन्दुभौनवदणन्ति । उपरमयति होता ।

६. स्तोत्रे स्त्रयमाने वाद्यमानं भूमिदन्दुभिमुपरमयति ।

७. उद्गातरामन्वारोहणकाले कुर्वन्ति घोषं घोषकृत इत्यु-क्तम् । अस्त्रिजवसरे उत्तमस्तोत्रियापरिश्रिये^२ ते ऽप्युपरमन्तीति ।

८. अथ अस्त्रिजवसरे दास्यो मार्जालीयं परिभ्रमन्ति पूर्व-वदिति नोक्तत्वात्सकृदेवेति गम्यते ।

९. ता दास्यस्तानुदकपूर्णान् घटान् मार्जालीये निनीय उप-निधाय तत्रैवमुक्ता यथागतं गच्छन्तीति ।

१०. वाग्यमनावध्यर्थं सूचम् ।

११. प्रस्तोत्रा एषेति प्रोक्ते होता वाग्यमनं करोति तावद् धावद् अनुवषट्कारं करोति ।

१२. प्रतिहारसंनिधावाहारं बुद्धिस्थं करोतीत्यर्थः ।

१३. उत्तमाप्रतीहारादूर्ध्वमाह्वय (७. १०. २.) शंसतीत्यु-क्तत्वात्तदन्तर एव आहारो युक्तः ।

१४. यथास्य होतुर्वाक् वाणी सर्वा अन्या वाचो ऽतिक्रम्य
वदति तथातितरासुचैराह्वय चिरुपांशु चिंतय्य दूष्णींशंसं शंसतीति
संबन्धः ।

१५. पूर्वसूत्रे आह्रावधर्मीपदेशः । अत्र तमेवाहायमनूद्य दूष्णीं-
शंससंबन्धं विधाय तस्य दूष्णींशंसस्यातः परं विधिरुच्यत इति शेषः ।

द्विरभाषो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं
चायुष्यमिति द्विरभ्यस्तम् ।

इति महाव्रतभाष्ये प्रथमो ऽध्यायः -
समाप्तः ।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

१. यथास्य वाक् सर्वा अन्या वाचो ऽतिवद्दित्यनेन प्रकारेण
 लघ्वेक्षारामाहावं कृत्वाहावान्नेन प्रणवेन प्रथमस्य हिंकारस्य प्राण-
 संधानं कृत्वा मकारेणावसानं कार्यम् । ततो द्वितीयो हिंकारो
 मकारान्तः कर्तव्यः । ततस्तृतीयं हिंकारं मकारान्तमेव कृत्वा प्राण-
 संततं द्वितीयं प्राणसंधानं कार्यम् । अतिरपि प्रथमस्य हिंकारस्या-
 हावेन सह प्राणसंधानं दर्शयति । हिंकारेण प्रतिपद्यत एतदुक्तम्
 प्राणो वै हिंकारः प्राणेनेवैतदुक्तं प्रतिपद्यत इति । प्रतिपदः प्राण-
 रूपेण संस्तवाप्राणसंततमाहावस्य हिंकारेण प्रथमेन गच्छते । ननु
 आहावस्योच्चेद्वाङ्मकारस्योपांशुत्वात्सहसंधानं न युज्यत इति चेत् ।
 अत्यम् । न दौषः । आश्रयायने उपांशुधात्रे प्रथमस्येवामहवस्य-
 काराणांमुच्चेद्वा व्याप्यपुरोनुवाक्ययोर्उपांशुत्वे प्राणसंधानस्य दर्शनात्
 प्राणसंततः प्रणवः पुरोनुवाक्यायास्तथागूर्ववद्द्वाराविति । आगूरिति
 तेषां येवत्रामहस्य संज्ञा । एवमचापि लघ्वेराहावं कृत्वा उपांशु-
 धसंज्ञेण मकारान्तेन हिंकारेणावसानं ततो ऽसंहितमेव द्वितीयं
 हिंकारं मकारान्तं कृत्वा ततस्तृतीयेन मकारान्तेन हिंकारेण संत-
 तिन द्वितीयं प्राणसंधानं कार्यम् ।

१. ब्रह्म जज्ञानमित्याद्यानां तिसृणामृषां तृष्णींशंसंज्ञा ।
 मास्योपांशुधर्मकाः सप्रणवो द्वितीयस्य चतुर्थस्येति (७. १६. ५)
 प्राप्तं प्रणवमकुर्वन् पञ्चः शंसेत् । अथैतं तृष्णींशंसमुपांशु शंसति ।
 वाग्वा एतद्दह^१ मनस्त्रृष्णींशंसो मनसैव तदाशं समर्धयतीति क्रुतेः ।

२. मध्यमया माध्यन्दिनमुच्चैस्तरां भरुत्वतीयात्रिंश्वेवस्वमिति
 i. १४. २. ४) सकलस्य निष्कैवल्यशस्त्रस्य भरुत्वतीयाशस्त्रादुच्चै-
 स्तरां मध्यमस्तरं प्राप्ते ऽपि शस्त्रारम्भे आहावस्योसैद्धान्तृष्णींशंस-
 योपांशुत्वादात्मने वाचमुत्सृजतीत्यात्मशब्देन सकलं परिधानीयान्तं
 शस्त्रमुपलक्ष्य प्रकृतिप्राप्तो मध्यमस्तरं ऽनुद्यते ।

४. तस्य पञ्चविंशः सोमो राजनं पृष्ठमित्युक्तम् (१७. ७. २. ४) ।
 तस्य पृष्ठस्थायं सोचियस्तृचः । ननु सोचियं शस्त्रानुरूपं शंसन्तीति
 सोचियानुरूपयोः सर्वत्र सादृश्यम् । कथं तर्ह्यज्ञानुरूपभावं इति
 कथं ज्ञायते ऽत्रानुरूपभावं इति । अनुकृतादिति ब्रूमः । नैतद्युक्तम् ।
 सर्वत्रमिदं सूक्तं तन्मध्ये प्रथमस्तृचः सोचियत्वेन विहितः सादृश्यार्था-
 दपरो ऽथनुरूपत्वेनानुधीयतां को दोष इति चेत् । न हि वचन-
 मन्तरेण द्वितीयस्तृचो ऽनुरूपत्वेन भवितुमर्हति । अनुरूपभावे ज्ञा-
 पकमप्यसि चिरेवाद्भवते, सोचिये निविदे परिधानीयाथा इति
 (१८. २१. ३) । चिन्वेव ज्ञानेध्याहाववचनात् ज्ञायते, नाश
 कश्चिन्तृचो ऽनुरूपत्वेन शस्यत इति चेच्छस्यते तर्ह्यहावेन^२ भाष्यन् ।
 अ तु नासि तस्मान्नदभाव एव^३ वैषम्यादपि द्वितीयस्तृचो ऽनुरूप-

१ C प्रातः । २ C (in marg.) संतनीयमने कुर्वन् । ३ A एतद्दहन्मि
 C चरतवः । ४ C काचेत् । ५ A तर्ह्येतिविशेषः । ६ C om. एव ।

त्वेन न भवति । कथं वैकल्पम् । सौचिकस्य प्रथमस्य ऋचस्याग्नौ
ऽर्घ्वं उल्लस्यते न द्वितीयस्य ऋचस्य तस्मादपि द्वितीयस्यैवा^१ गानु-
रूपत्वेन श्रूयते इति । पञ्चविंशत्परुपरिहृत्यर्घ्वेनैव तस्य श्रवणं
धुष्यते । तस्मादचानुरूपाभाव इति मन्तव्यम् ।

५. पञ्चविंशत्परु आत्मनि प्रथमायाः सकृद्गणने एता नवर्षः
संख्येयाः ।

६. स एष आत्मा पञ्चविंश इत्यग्रे (१८. १. ११) वक्ष्यते ।
तस्मिन्नात्मनि एता षष्टौ संख्येयाः ।

७. पञ्चविंशत्परुक्रमेण गण्यते ।

८. पञ्चविंशत्परुनि मध्ये गण्यन्ते ।

९. प्रथमायाः सकृद्गणनेनैतास्त्रयोविंशतिसंख्याका भवन्ति ।

१०. संपद्यत इति शेषः ।

११. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति एवमादिकः पञ्चविंशत्परु-
संख्याकः पञ्चविंश आत्मसंज्ञको भवति ।

१२. तस्मात्मानं नदेन नदं व ओदतीनामित्येतथा पादग्र
उपसृष्टं संयुक्तं शंसति ।

१३. पूर्वसूत्रे नदेनोपसृष्टं शंसतीत्युक्तम् । तत्र न शायते
नदग्रब्देन किमुच्यते इति । प्रदर्शनार्थं प्रतीकग्रहणम् । नदग्रब्दे-
नेषमृश्याच्यत इत्यर्थः ।

१४. तं नदेनोपसृष्टं शंसतीत्युक्तम् । उपसर्गसूत्रमप्यपि भव-

सीति वैशुभानां पादानां पूर्वप्रयोगनिधमार्थं वचनम् । तत्रैव प्रयोग-
प्रकारं विधरीतुमाह ।

१५. तदिदाद्य भुवनेषु व्येष्टं नदं व ओदतीनाम् ।
१६. यतो जज्ञ उग्रस्त्रेवमृमृषो नदं द्योयवतीनो इति ।
१७. सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शन्नून्यतिं वो अश्रानामिति ।
१८. अतु यं विश्वे मदन्मूमा धेनूनामिषुधसोमिति ।
१९. एवं नदेन विहतामित्यर्थः ।
२०. प्रथमा व्यतिरिक्ता । उत्तरा द्वाविंशतिमृत्तो नदेन
विहता^१ अनादृताः ग्रंसति ।

२१. एवं नदेन विहता तदिदासौयसूक्तस्य^२ या दृतीया
सूक् तस्या उत्तरमर्धसुसृजति नदस्योत्तरम् । एवं द्वावर्धसुसृ-
जति । स्वादोः स्वादौयः स्वादुना सृजा सं पतिं वो अश्रानाम् ।
अदः सु मधु मधुनाभि योध्वीः धेनूनामिषुधसो इति ।

२२. तौ इत उद्धृतावर्धसौ द्विपदानामिमा नु कमित्याद्यानां
पुरसाञ्चयेत् ।

२३. पूर्वोक्तं पञ्चविंशत्यमात्मानं शस्त्रा तदनन्तरं सूददोहसं
ग्रंसेत् । सूददोहःशब्देन^३ किसुच्यत इति प्रदर्शनार्थं प्रतीकपद्वणं
ता अथ सूददोहस इति । अर्धसंश्रःग्रंसनं प्राप्तमेवानुयते ।

१ A. ०तिश्वे. C. ०तिश्वे. । २ C. om. नदन विहता च । ३ C. om. तदिदासौय
A in marg. ४ C. ०दोहस इति ।

२.

१. अथो यमेवैतन्मृद्मयं यजुर्मयं साममयं पुरुषं संस्कुर्वन्तीति
श्रुतौ पुरुषरूपेण संस्तवात्तस्य ग्रीर्षसंबन्धीनि ग्रीर्षस्थानि नीषि-
वा अस्य ग्रीर्षाः कपास्थानि भवन्तीत्यर्थवादास्त्रीष्वेव तानि भवन्ति ।

२. इन्द्रमिन्द्रायिन^१ इन्द्रो दधीच उद्देदभि श्रुतामघमुदु त्वं
जातवेदसमित्येतेषु^२ सामगाः स्तुवन्ति । अत एतान्येव ग्रंथेत् ।
तचेन्द्रमिन्द्रायिन इत्यत्र त्वचे प्रथमाद्वतीयाचतुर्थीषु स्तुवते अतः
ताः ग्रंथेत् ।

३. छन्दोगवशात्पञ्चान्तरमेतत् ।

४. ते छन्दोगा यदि तथा कुर्वन्ति तदास्माभिः किं कर्तव्यमि-
त्यत आह ।

५. नवर्षमिति शेषः ।

६. छन्दोगानां विकल्पो ऽस्ति नवर्षं स्तोत्रं त्वचे वेति ।

७. छन्दोगैः प्रथमे त्वचे स्तुते ऽस्माभिः किं कर्तव्यमित्याह ।

८. इन्द्रमिन्द्रायिन इत्यादीनां पञ्चानां त्वचानां^३ मध्ये ये दे
त्वचे इच्छन्ते उदु त्वं जातवेदसमित्येतस्मान्नुशात्पदे ग्रंथेत् ।

९. महति शस्त्रे विस्वतिशङ्कया प्राप्त एव शस्त्रधर्मः^४ सर्वपा-
नूयते ।

१ A C (sec. h.) om. the vers इन्द्रे च षि contained in the text of
the Sūtra. C in marg. उल्लिखनीयम् । २ C (in marg.) पञ्चानां त्वचानां ।
३ A om. त्वचानां । ४ C शस्त्रधर्मः ।

३.

१. पुरवस्य पीवारूपमित्यर्थः ।
२. अस्य दृश्यस्य ग्राखान्तरीयत्वात्सकलपाठः ।
३. तं देवं दृश्यमित्यर्थः ।

४.

१. अथैतामर्वां ग्रंथति । सा वै त्रिष्टुप् भवतीति श्रुतेः ।
२. ग्रन्थधर्मः प्राप्त एवानुद्यते ।
३. अक्षोत्रिचले ऽपि ककुप्कारप्रापणार्थं^१ वचनम् ।
४. अन्वयनरुरूपत्वात् ककुप्कारप्रापणार्थं^२ वचनम् ।
५. प्राप्त एव ग्रन्थस्यानुवादः ।
६. अथैतं ग्रंथनं प्राप्तमेवानुद्यते ।
७. तदिमौ पक्षौ अतिवज्रत्यविवर्हायेति श्रुतेः ।
८. अथैतं प्रहस्यकं ग्रंथति । ता वै तिस्रः पक्षो भवन्ति^३ ।
पौषि वा अस्य पाषेः पर्वणि भवन्तीति श्रुतेः ।
९. निमद्व्याख्यानम् ।

५.

१. इयं द्वितीयाद्या । अथाशब्देन वाङ्मय्यते । अथा त
इन्द्र स्वविरस्य वाङ्म इति वाङ्मोरभिरूपेति श्रुतत्वात् ।

२. कृतव्याख्यानम् ।

३. पूर्ववद्वाख्यानम् ।

४. कृतव्याख्यानम् ।

५. शस्त्रभेदाभावात् ।

६. कृतव्याख्यानम् ।

७. पञ्चव्यतिषञ्जनार्थम् ।

८. सुगतार्थम् ।

९. कृतव्याख्यानम् ।

१०. अथमपि प्राप्तानुवादः

११. प्रहसकसंज्ञकं त्वचमित्यर्थः ।

६.

१. वक्ष्यमाणानीत्यर्थः । चतुस्तराणि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि
चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैरधिकानां सप्तानां ह्रस्वसां सप्त त्वचानि ।

२. गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्धृत्तीनामित्यर्थः ।

३. सुगतार्थम् ।

४. द्वाभ्यामववाचद्वाभ्यामववाचैकेन प्रणौतीति धर्मकम् ।
५. पृथक्पृथक्करणं ग्रन्थभेदात् ।
६. मतार्थम् ।

७.

१. गायत्रीदृष्ट्युष्णिहामित्यर्थः ।
२. एतथा चपा^१ अग्नीतिदृष्ट्यात्मके गायत्रीद्वन्द्वस्य अग्रगणः प्रारभ्यते ।
३. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।
४. अग्नीतिमध्ये दृष्ट्या गण्यन्ते ।
५. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।
६. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।
७. तानि समस्तानि परिगणितानि चत्वारिंशन्तृचानि भवन्ति ।
८. पूर्वी भाग इत्यर्थः ।
९. अपरौ भाग इत्यर्थः ।
१०. गायत्र्याग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।
११. १२. १३. १४. १५. resp. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।
१६. ग्रीष्यदृष्ट्यमध्ये उत्तिष्ठंजो जयेति दृष्टः श्रुतः । तस्मिन्वदा
द्वन्द्वोऽगः स्तुवन्ति तदाच तस्तुद्धरेत् ।

१ C अग्रगणः । २ C अग्रगण instead of चपा ।

१७. यदि शीर्षखट्वमध्ये अस्मिन्न सुवते तथाप्यश्रीतिमध्ये
उद्धरेदेव ।

१८. अश्रीतिमध्ये गच्छन्ते ।

१९. तानि समस्तानि उत्तरभागसंबन्धीनि चत्वारिंशत्पदानि
भवन्ति ।

२०. गायत्र्यश्रीत्या उत्तरो भागः । इयमेव दक्षिणं पार्श्वं
गायत्री मध्यमौष्णिही मध्यं बार्हतीत्यात्मनी ऽङ्गसंपादनं वृष्टम् ।
अतश्च कपलशब्दो भागवचन इति युक्तम् । पूर्वोत्तरभागकरणप्रयो-
जनं चिन्त्यम् ।

२१. आद्यावरूपत्वादान्तराशंसनम् ।

८.

१. वृहतीसंबन्धिनीमश्रीतिं प्रारभत इत्यर्थः ।

२. वृहतीसहस्रं संपद्यत इति वक्ष्यते । तथेमाः प्रत्यक्षवृहत्यो
ऽन्याः संपादिताः ।

३. ता विंशतिः प्रत्यक्षवृहत्य इत्यपे (१८. १०. ४) वक्ष्यते ।
तथैतास्त्रिस्रो भवन्ति ।

४. विंशतिमध्ये गच्छन्ते ।

५. विंशतिमध्ये गच्छन्ते ।

६. चत्वारिंशत्प्रगाथानां पुरतः परतश्च विंशतिविंशतिः प्रत्यक्ष-
वृहत्यः गच्छन्ते । तत्र चाः पुरतः गच्छन्ते ता एताः प्रत्यक्षवृहत्यः ।

७. शस्त्रान्त इति वाक्यशेषः ।

८. ते चत्वारिंशत्प्रगाथा इत्यथे (१८. १०. १३) वक्ष्यते ।
तत्रैते चत्वारो भवन्ति ।

९. रायस्काम इत्येतां द्विपदासुद्धृत्य मो घु त्वेत्यादिकाश्च-
त्वारः प्रगाथा भवन्ति ।

१०. चत्वारिंशन्मध्ये भवन्ति ।

११. चत्वारिंशति प्रतिप्रतीकं द्वौद्वौ भवतः ।

१२. चत्वारिंशन्मध्ये गण्यन्ते ।

१३. चत्वारिंशत्प्रगाथेषु गण्येते ।

१४. चत्वारिंशन्मध्ये गण्यन्ते ।

१५. प्रगाथा भवन्ति ।

१६. यः शक इत्यादीनां षष्ठां प्रगाथानां मध्ये चयः प्रगाथाः
शस्त्रान्ते श्रीम्परिशिनष्टि । उत्तरचत्वारिंशतः प्रारम्भणार्थम् ।

१७. ये निविदः पूर्वतः प्रत्यक्षरद्वितीविंशतिद्वयमध्ये शस्त्रान्ते
त इति चत्वारिंशत्प्रगाथाः ।

६.

१. अथ चत्वारिंशत्प्रगाथाः अन्तरमित्यर्थः ।

२. प्रत्यक्षरद्वयो भवन्ति ।

३. महे चन त्नामित्यादीनां विंशतिं प्रस्तावन्तरं सूददोषं
शंसति ।

४. निविद्धीयते यक्षां वा निविद्धानीया ।

५. तां निविद्धानीयां पच्छः प्रस्ता शोषावोः इत्याह्वय
निविदं दधाति ।

६. तां निविदं पच्छः पादेन व्यवट्टय समपसूतां प्रस्ता
इत्यर्थः ।

७. निवित्पदानां मध्ये यदुत्तममन्थं तेन प्रथवं कृत्वा सजाति-
भिर्द्वेषा सेदु च्यैरित्येतां निविदा सह निवित्पदानां शंसतीत्यर्थः ।

८. तां सजातेभिरित्येतां चिष्टुभावन्तरेण चिष्टुचैविदी' वैश्या-
मिच्छावर्कवत्यावभिरूपे इति श्रुतेः ।

१०.

१. यथा निविदः पूर्वभागे गायत्र्यशौतिः सूददोषा विंशतिः
प्रत्यसृष्टत्यः चत्वारिंशत्प्रगाथाः पुनर्विंशतिः प्रत्यसृष्टत्यः सूददोषा
निविद्धानीया निविद्येत्येवं क्रमः तथा निविदुत्तरभागेऽपि निवि-
त्संशंसनीयां सूददोषाः पञ्चविंशतिः प्रत्यसृष्टत्यः चत्वारिंशत्प्रगाथाः
पुनर्विंशतिः प्रत्यसृष्टत्यः सूददोषा औष्णिक्शौतिरिति ।

२. महे चन त्नामद्विव इत्यादिपञ्चविंशतेषां पञ्च परिशि-
ष्टाः^१ शंसति ।

१ A चिष्टुचैरिति । २ A (in marg.) सजातेभिरिति । ३ A in marg.
या मा रच इत्याद्याः ।

३. प्रत्यक्षदृश्यो भवन्ति ।
४. परिभिष्टाभिः पक्षभिः सप्रेत्यर्थः ।
५. उक्तार्थम् ।
६. तेषां शौनादन्त इत्युक्तम् । तान् प्रथमतः शंसन्ति ।
७. चत्वारिंशति प्रगाथा भवन्ति ।
८. चत्वारिंशति भवति ।
९. चत्वारिंशति भवन्ति ।
१०. प्रगाथा भवन्ति ।
११. चत्वारिंशत्प्रगाथेषु गण्यन्ते ।
१२. सूक्तवङ्गे ऽष्टाविंशतिः प्रगाथास्तन्मध्ये दाबुद्धृत्य षड्विंशति-
प्रगाथान् शंसति ।
१३. पूर्वं चतुर्दश वाक्खिल्यानां षड्विंशतिरेवमेते चत्वारिं-
शत्प्रगाथा भवन्ति ।

११०

१. सुगमम् ।
२. प्रत्यक्षदृश्यो भवन्ति ।
३. अस्मिन् सूक्तवङ्गे दश प्रत्यक्षदृश्यो भवन्ति ।
४. ते सूक्ते अर्धवङ्गस्थे शस्त्राय वार्धत्वश्रीतिसमाप्त्यनन्तरं सू-
दोहसं शंसति ।

१२.

१. एतथोष्णिकद्वन्द्वस्वामश्रीतिं प्रारभते ।
२. तानि षट्त्रिंशत्तृचानीत्यये (१८. १२. ७) वक्ष्यते ।
तन्मध्ये एतान्येकादश भवन्ति ।
३. एतस्मिन्नद्भृते षट्त्रिंशत्तृचमध्ये दश द्वचानि भवन्ति ।
४. षट्त्रिंशन्मध्ये भवन्ति ।
५. षट्त्रिंशन्मध्ये भवन्ति ।
६. षट्त्रिंशन्मध्ये भवतः ।
७. तानि समस्तानि षट्त्रिंशत्तृचानि भवन्तीत्यर्थः । एताः
षट्त्रिंशत्तृचोष्णिकसूत्राः (१) ।

१३.

१. श्रौष्णिकश्रीतिसंपादनार्थम् ।
२. चतुःशतमध्ये गण्यन्ते ।
३. चतुःशतमध्ये गण्यन्ते ।
४. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः ।
५. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः ।
६. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः ।
७. चतुःशतमध्ये भवन्ति ।

८. श्रौष्विच्छाश्रीतिमध्ये शंसतीत्यर्थः ।
९. श्रौष्विच्छाश्रीतिमध्ये शस्यन्ते ।
१०. द्वादशश्रौष्विच्छाश्रीतिमध्ये भवन्ति ।
११. शस्यधर्मः प्राप्त एवानूद्यते ऽसंदेहार्थम् । इन्द्राय साम गायतेति तद्यदेतदन्ततः शंसति संसिद्धाभिरश्विन्भिर्वज्रं समारोहा-
णीति श्रुतेः ।

१४.

१. वज्रशब्देन वज्रर्षिसंबन्धि सूक्तं लक्ष्यते । अर्धर्षशस्यमौत्स-
र्गिकम् ।
२. वज्रशब्देन कियुच्यत इति संदेहव्युदासार्थं प्रतीकग्रहणं
लावतः पुरुवसो इति ।
३. विशेषस्वर्धर्षशस्यमपवदति । तस्य वज्रस्य सप्तदशी ऋग्-
अगतीकन्दस्त्वा । तां पञ्चः शंसति ।
४. द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायेकेन प्रणौति पङ्क्तीनामिति
(७. २६. ३) पङ्क्तिशंसनधर्म उक्तस्तद्धर्मकाः शंसन्तीत्यर्थः ।
५. द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायेकेन प्रणौति पङ्क्तीनामित्यु-
क्तम् । तद्विद्य न भवति वचनात् ।
६. अश्विन्सूक्ते कन्दोवज्रत्वाप्राप्तो ऽपि शस्यधर्मी ऽनूद्यते ।
७. तौ पुरस्ताद्विपदानां शंसतीत्युक्तम् (१८. १. २२) ।
अतो ऽपि शंसनं वचनात् ।

८. अर्धर्चद्वयं मिक्षितं स्त्रीत्वविशिष्टेन तच्छब्देन परामृश्यते । सा
स्त्रादोः स्त्रादीयः स्त्रादुना सृजा सं पतिं वो अग्र्यानाम् ।
अदः सु मधु मधुनाभि घोधीर्धनूनाभिपुच्छसो ॥
इतीयमुक्^१ । तत आत्मन एवोत्सृज्यते । अतो ऽच ग्रसत्या एवे-
त्येतदर्थं वचनम् ।^१
९. सूददोहसः परिगणनमिदम् । आत्मनो ऽसंभवात् । ता
अस्य सूददोहस इत्येषा अच द्विपदानां प्राक्ग्रसने चतुर्विंशति-
कालः ग्रस्ता भवति ।

१५.

१. अथेति वग्रग्रसनात्मन्तरम् ।
२. ता एकविंशतिर्द्विपदा इत्येषे (१८. १५. ७) वक्ष्यते ।
तत्रैताः पञ्च गण्यन्ते ।
३. ४. ५. resp. एकविंशतिमध्ये गण्यन्ते ।
६. आ धूर्ध्वस्यै दधाताभ्याम् । वज्रमेको विभर्ति इत्यत्र आ-
हितम् । अथा वाजं देवहितं सनेसेत्येताश्चि^२ एकविंशतिमध्ये
गण्यन्ते ।
७. ता एता एकविंशतिर्द्विपदा भवन्ति । ताः पञ्चः गण्यन्ते ।

१६.

१. गायत्रीशंसमिति द्वाभ्यामवसाद्यैकेन प्रणौति द्वाभ्यामवसा-
द्यैकेनाष्टाक्षरसु प्रणवनीयः (७. २६. १०) इत्येतद्भूर्मयुक्तम् ।

२. एकेनावसाद्य सप्तपदानां द्वाभ्यां प्रणौति द्वाभ्यामवसाद्य (७.
२६. ११) द्वाभ्यामित्येतद्भूर्मव्यावृत्त्यर्थमिदं सूत्रम् । शंसं गायत्री-
मुत्तरामिति उत्तरा गायत्रीवच्छक्तव्येत्यर्थः । द्वाभ्यामवसाद्यैकेन
प्रणौति ।

३. विस्यष्टार्थं वचनम् ।

१७.

१. आवपममिति छन्दसामन्वर्थमंज्ञा । कियन्ति ऋन्दांस्वचो-
ष्यन्ते । जागतपाङ्गवैराजानुष्टुभानि । एकाधिकसूक्तद्वयानि शंसती-
त्यर्थः । चतुस्तरद्वेषु ऋन्दसामानुलोभ्येन द्वयानि शस्यन्ते । अत्र
तु तद्वेपरीत्यम् । अथो एतान्येव पुनरवांचौनि भवन्तीति श्रुतौ
बृहत्तात् ।

२. जगतीऋन्दस्का ।

३. जगतीऋन्दस्काः पञ्चैका त्रिष्टुप् ।

४. प्राप्त एव शस्यधर्मो ऽनूद्यते विस्यष्टार्थम् ।

५. द्वाभ्यामवसाद्य द्वाभ्यामवसाद्यैकेन प्रणौति पङ्कतीनामित्ये
द्भूर्मकम् ।

१. अत्रापि प्राप्त एव धर्मी ऽनूयते ।

७. एतानि चत्वारि हन्दांश्चावपनसंज्ञकान्यवरोहेषु शस्तव्यानि ।

१८.

१. आनुष्टुभमिति समहार्ये भिच्चादित्वाद्दण् (पा० ४. १. ३७. ३८) । अनुष्टुप्समुदायं प्रसंतीत्यर्थः । समाह्वार्यं समाह्वार्य-
क्रमविग्रहम् । गायन्ति त्वेत्यारभ्य शास इत्येतत्पर्यन्तं समा-
ह्वार्यक्रमेणानुष्टुप्समुदायं प्रसंतीत्यर्थः । गायन्ति त्वेत्यस्य प्रथमसूचक-
तुरन्तरद्वेषु शस्तत्वात्परित्यक्तः ।

१. आनुष्टुभे गच्छन्ते ।

२. अनुष्टुप्समुदाये गच्छन्ते ।

४. गच्छन्ते । अस्मिन् सूक्ते षडेवानुष्टुभः ॥ मत्स्यपायि ते मह-
इत्येकपातिनीषु दशसु दहतीषु शस्तत्वादुत्सृष्टा । उभयोः सूक्तयोर-
न्याप्तिषुत्सृष्टा ।

५. गच्छन्ते ।

६. अन्या पङ्क्तिरुत्सृष्टा ।

७. गच्छेते ।

८. अन्या पङ्क्तिरुत्सृष्टा ।

९. अस्मिन्सूक्ते षडेवानुष्टुभः ।

१०. अन्वयसूचो गायत्रः परित्यक्तः ।
११. स प्रत्यया कविवृद्ध इति द्वचमर्कवत्त्वेन सम्यङ् गायत्र्यु-
त्तमा तथा सम्यङ्मिति श्रुतेः ।
१२. गण्येते ।
१३. नव गण्यन्ते ।
१४. पञ्च गण्यन्ते ।
१५. तत्सर्वमानुष्टुभमनुष्टुप्सुदायो ऽर्धचर्चः ग्रह्यते ।

१८.

१. अथानन्तरमेतत् वक्ष्यमाणं त्रिष्टुभां शतं शंसेत् ।
२. इच्छत्य तु वीर्याणि प्रवोचमित्येतत्पञ्चदशर्चं त्रिष्टुप्शते
प्रथमं ग्रह्यते ।
३. या त ऊतिरवमा या परमेत्येतन्नवर्चं शंसति ।
४. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्पञ्चदशर्चम् । चकारः
सर्वत्र समुचये ।
५. द्वादशर्चं चैतत् ।
६. अष्टर्चपञ्चर्चं विश्वामित्रस्य शंसेद्विश्वामित्रो ह्येनदपश्चदिति
श्रुतेः ।
७. विश्वामित्रस्य शंसेदित्युक्तम् ।
८. एकविंशर्चं शमदेवस्य शंसेदामं ह्येतद्देवानामिति श्रुतेः ।

८. षष्ठीं वसिष्ठस्य शंखेदासिष्ठं श्रोतद्देवानामिति श्रुतेः । एव-
मेतत्परिधानीयासकङ्कणने चिष्टुभां शतम् ।

१०. ब्रह्म चिष्टुपशते वासिष्ठसूक्तद्वये^१ उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्थे-
त्येतस्य^२ सूक्तस्य पुरस्तात्पदानुषङ्गावस्थ्यमाणाऽऽकंशति । तदर्थं यो
व्यतीरफाण्यदित्येतस्मिंस्तृचे प्रथमाया अर्धर्षं शस्त्वा उपरमति । यूथं
पात स्त्रिभिः सदा नो^३ यो व्यतीरफाण्यत्सुयुक्तां उप दाशुषे इति ।

२०.

१. तत्रो नेता तदिदपुरतीदु शक्र ओहतो इति ।
२. यथा उपमा यो असुच्यतेन्द्रो विश्वा अति दिष इति ।
३. यथा भिनत्कनीन ओदनमर्भको न कुमारको इति ।
४. यथा पच्यमानं परो गिराधि तिष्ठन्नवं रचमिति ।
५. यथा स पचन्मद्दिषं मृगं पिचे माचे विशुक्तो^४ । उदु
ब्रह्माण्यैरत श्रवस्था इति ।
६. श्रो^५श्रावो^६ एवेदिन्द्रं वृषणमिति ।
७. चिष्टुपशते सकङ्कणितत्वात्संदेहव्युदासार्थं प्राप्तार्थानुवादः ।
८. नितरां परिधानीयां शस्त्वा सम्राजसौत्यादि अपिला
मसदसौत्यादि जपति ।

२१.

१. चतुर्विंशतिक्रमः शस्तापि सूददोहास्ता अस्य सूददोहस्य इत्येषा सकृदेव गण्यते । यावच्चक्रं शस्त्रे यावत्य ऋचः शस्यन्ते तावतीनां सवस्त्रं वृहत्यः संपद्यन्त इत्यन्वयः । तं नदेनोपसृष्टं शंसतीत्युक्तम् । अतो नदं व ओदतीनामित्येषा ऋगुपसर्जनी । सा पञ्चविंशतिक्रमः शस्तापि वृहतीसंपत्त्यर्थं गण्यत एव । ऋते तूष्णीं शंसमिति ब्रह्म जज्ञानमित्येतास्तिश्च ऋचो वृहतीसंपत्त्यर्थं न गण्यन्ते ।

२. श्लोत्रियायाहावो ऽनुरूपाय धाय्यायै प्रगाथायं सूक्ताद्य निविदि परिधानीयाये चेत्यनेन सप्तसु स्थानेषु प्राप्त आहावस्त्रिव्येव नियम्यते ।

३. स्नाननियमार्थं सूत्रम् ।

४. पिबा सोममिन्द्र मन्दतुलेति ।

५. शोभा याज्याया वषट्कारे सजपेन कृते प्राक् ऋनुषवद्कारात् । प्रासर्षकाः प्रेङ्गं अश्नन्ति ईषदिसुश्चन्ति ।

६. आगच्छन्तमध्युः [समादृतभवत्संज्ञं ज्ञात्वा प्रेङ्गात्प्राङ्] प्रेङ्गं निधावेवारीहति^१ । न तु धिष्योपरि ।

७. धिष्यस्य पद्यात्सुस्नासनार्थम् ।

८. ग्रहं प्रतिगृहन् धमिमं प्रजयमिति मन्त्रं जपति ।

१ A. ins. आत्मनि प्रत्युपसृष्टा चो । २ A संपत्त्ये C संपत्त्ये । ३ Com. the words enclosed in brackets. ४ A ऋचरीहति ।

८. प्रकृत्यनुवादः क्रमार्थः ।
 १०. अस्मिन्महनि भवतीत्यर्थः ।
 ११. तस्यातिपाद्यास्य उप मा यन्तु मज्जय इत्येवमादिना
 मन्त्रेण भवः कार्यः ।
 १२. क्रमार्थो ऽनुवादः ।
 १३. प्रकृत्यनुवादसहितविशेषेण सम्यक् प्रोक्तमिति ।

२२.

१. अथ माध्यन्दिनसवनकृत्तरेनन्तरम् । अतो हेतोर्यतो मा-
 ध्यन्दिनं सवनं कृत्तमित्यर्थः । अतस्तृतीयसवनं कल्पते ।
 २. प्रकृत्यनुवादो विस्वष्टार्थः ।
 ३. एष प्रतिपदपुत्ररज्ज्वणो विधिर्नित्यः एकाहात्मकतिभृता-
 दग्निष्टोमात्तायते^१ । अत्रापि क्रियते ।
 ४. सुगन्धार्थम् ।
 ५. इदमपि तथा ।
 ६. इदमपि तथा ।
 ७. एतस्मिन्सूक्ते एतावान्निशेषः । अग्नयमर्धर्षणः शस्यं हन्दी-
 विशेषंत्वात् । इतरासां पञ्चो ऽविशेषात्^२ ।

^१ A नित्य एव यत् यथाचात्र ।   ^२ A om. तायते ।   ^३ A ऽविशेषात् ।
 A adds the following passage: इदं च कृतं सशिक्षसंभन्नि सौरिदिमाद्य सशि-
 ष्ठातीति तपत्यापान्त्रभिधानात् सशिक्षसायापत्रजाय कृतस्य तथा च कुति
 सिद्धं तद्विधानादिनि ।

८. ऐकाधिके निविदं दधातीति श्रुतेः ।

९. यद्यपि पञ्चजनीया परिधानीया सर्वत्र वैश्वदेवस्येत्युक्तं तथापि विस्वष्टार्यमनूयते ।

१०. इतिशब्देन तत्सवितुर्दृणीमह इत्यादि सर्वं परामृश्यते । एवंविधमत्र वैश्वदेवशस्त्रं भवति ।

२३.

१. अयानन्तरमाग्निमारुतं शस्त्रं वक्ष्यत इति शेषः ।

२. सुगमार्थमेतत् ।

३. इदमपि विस्वष्टार्यम् ।

४. ते सामगा यदि यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम कुर्वन्ति ।

५. यज्ञा यज्ञा वो अग्नये देवो वो द्रविणोदा इति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ यज्ञायज्ञीयस्येत्युक्तम् (८. ३. ५) ।

६. प्रगाथानां ककुप्कारशंसनसुक्ता सर्वत्र यज्ञायज्ञीयस्येत्युक्तम् ।

७. यदि सामगा इत्यादिसंज्ञकमग्निष्टोमसाम कुर्युरिति शेषः । तथा सति किं स्यादित्याह ।

८. संज्ञायां स्तोत्रियानुरूपवित्यर्थः ।

९. छन्दोगापेक्षया विकल्पः ।

१०. [अग्ने तवेत्यादीनां द्वादशानामृषां शंसनप्रकार इत्यर्थः ।

दलादं सामाग्रे तवेति प्रथमे ढचे गेयमिति पक्षे उक्तौ स्तोत्रि-
यानुरूपौ । यदि तमे तवेति ढचद्वये सुवीरंस्तदाग्रे तवेति षट्
स्तोत्रिय भृग्निनेति षडनुरूप इति] प्राप्तमेवैतद्विषयार्थमनूयते ।

११. कन्दोगा यदि अतिच्छन्दःसु अग्निष्टोमसाम कुर्वन्ति ।

१२. एतावपि संलयावेव स्तोत्रियानुरूपौ । कियांसु विग्रे-
षस्तमाह ।

१३. अतिष्टतिच्छन्दस्त्वात्पृथीमुद्रृत्य तत्स्थाने सप्तमीं कृत्वा
एवंविधो ऽनुरूपः कार्यः ।

१४. कन्दोगापेक्षया विकल्पः ।

१५. विविधाश्चत्वारो ऽर्धर्षा भवन्ति अस्मिन् ग्रंथे तद्विषय-
रम् । एकेनावसाय सप्तपदानां द्वाभ्यां प्रथौति द्वाभ्यामवसाय द्वा-
भ्यामिति (७. २६. ११) ग्रन्थधर्मण न प्रदं च पुनःपदं
पान्तरेणावान्यादिति (कौ० ब्र० २३. ६) पदपुनःपदमध्ये ऽव-
सानरहितविशिष्टाश्चत्वारो ऽर्धर्षा भवन्ति अस्मिच्छब्दे तदेवंविधं
विषयं ग्रन्थम् । ग्रंथमतिच्छन्दमामयिं होतारं मन्वे दास्यन्तमि-
त्यादीनां स्तोत्रियानुरूपाणां भवतीति प्राप्तमेवानूयते । अपूर्व-
स्थार्थान्तरसासंभवात् ।

२६. दृष्टवन्तरपृष्टव्यतिरेकेण योन्यनुग्रंथस्य निषेधो ऽस्ति ।
अतो ऽद्यापि योन्यनुग्रंथं निषिध्यते । न ह्यन्येषां पृष्ठानां योनिः
कदा भवतीति ह स्माह कौषीतकिरिति श्रुतेः ।

१७. सूक्तं भवतीत्यर्थः ।

१८. वैश्वानराय पृथुपाजसे प्रयज्यवो मरुतो वलित्येत्येतान्या-
ग्निमाहृतग्रस्त्रे निविद्धानानि सूक्तान्युक्तानि ।

१९. इतिग्रब्देन महत्त्वतीयप्रभृतीन्येतस्याङ्गः सर्वाणि सूक्ता-
न्युक्तानौत्यर्थः ।

२०. तदेतदहरग्निष्टोमसंस्मं भवतीत्यर्थः । इन्द्रो गवशादुक्थ्य-
संस्मं भवतीत्यर्थः । अथ यद्यभिजितं (१९. २७. ४) विषुवन्तं
दृश्यत्पृष्ठं विश्वजितं महाप्रतीयमहरित्युक्थ्यानि कुर्युश्चातुर्विधिका-
न्युक्तानौत्युक्तम् ।

२१. अग्निष्टोमसंस्ममेतदहः परिसमाप्य प्राक् प्रातरशुवाक-
काक्षादितां राशिं वसन्ति भिर्यापारा यथासुखं रूपन्ति सन्निषः ।

२४.

१. सन्निष इति शेषः ।

२. अः प्रायस्तीयो निशान्तस्वरूपः । उदयनीयो ऽपि स एव ।
विशेषस्तथ्यते ।

३. तपोदयनीयातिराचे मैषावरुणः सर्वाङ्करक्षासंवाध्यं वस्त्रा-
दिना बद्धा प्रेषामाह । यद्यपि करसौ बाह्व कर्मणां प्रस्तातारा-

विति करस्त्रशब्दो वाङ्मवचनस्यथाप्यत्र तद्वचयवभूतानां नखानां वाचकः करस्त्रानिति बङ्गवचनानुपपत्तेः^१ । करे स्त्रान्ति रहन्तीति करस्त्रा^२ । नखा धातूनामनेकार्थत्वात् । बङ्गकरस्त्रसंप्रवेशप्रयोजनम-
दृष्टोत्पत्तिरेव ।

४. ते दीक्षिता गवामघनस्य प्रथमे मासे दीक्षितवसनानि दीक्षाकाले यानि^३ धृतानि तान्येव वसते वसनार्थं धारयन्ति । वाग्रशब्दो ऽभावधारणे ।

५. तानि प्रथममासधृतानि दीक्षितवसनानि नवराचार्यं कश्चिं-
स्त्रिप्रदेशे स्थापयन्ति ।

६. यानि दीक्षितवसनानि प्रथममासि धृतानि नवराचार्यं निक्षितानि तान्युत्तममासे परिधानार्थं धारयन्ति । केचिदुत्तराय च मासाद्येत्येवं पठन्ति । तदयुक्तम् । उत्तरमासस्य नवराचार्यग-
तत्वादिषुवतः परेषु षतुर्ध्वंसु पुनर्विधानं कर्षं स्थात् । तथा पूर्वोत्तरपटस्योर्दीक्षितवसनपरिधाने वैषम्यं स्थात् । यथा^४ प्रथमप-
टले प्रथममासे दीक्षितवसनानि धृतानि पुनश्च विषुवतः पूर्वेषु षतुर्ध्वंसु नवराचैकदेशभूतेषु एवमेवोत्तरपटस्ये ऽपि विषुवतः परेषु षतुर्ध्वंसु दीक्षितवसनानि धृत्वा उत्तममासे वाचिंशद्द्वारात्मके धारयितव्यानि । उत्तराय च मासाद्येत्येतस्मिन्पाटे एवं न स्थात् । अतश्च वैषम्यम् । तस्मादुत्तमास^५ च मासाद्येत्यथमेव पाठः साधी-
यान् ।

१. A. ० पत्रः ।

२. C ins. म ।

३. C om. वे and यानि ।

४. C ins. वि ।

७. अथेतराग्रप्रथमोत्तममामनवराचवर्जितान् दश मासान् अ-
जिनानि पाविश्यात् कृष्णाजिनानि दीक्षाधृतव्यतिरिक्तानि परि-
धानयोग्यानि कृत्वा वा वसते परिधत्ते । अथवा आर्द्राशुदककि-
ञ्चानि वसनानि वसते परिधत्ते । एवं मासविशेषे वसनविधौ
दृष्टप्रयोजनाभावाददृष्टं कल्पनीयम् ।

८. तस्मिन्नुदयनीयातिरात्रे संश्लितकर्माणि समाप्तिसंबन्धीनि
कर्माणि क्रियन्ते ऽध्वर्यादिभिः ।

९. अहर्गणे व्युत्क्रामताद्यन्वहं वसतौवरीग्रहणं चेत्युक्तं (१३.

४. १७. १८) कातीयसूत्रे । तदेतस्मिन् भवति ।

१०. इह मदः एव मघवन्नित्यतिप्रैषमाह द्वितीयप्रभृतिस्थितिं
(१०. १. ११) यदुक्तं तदिह न भवति ।

११. सन्निषे इति शेषः । सर्वेषां यागाधिकारादङ्गवचनम् ।

१२. सन्निषेसमसाध्यवचनम् ।

१३. सन्निभिरिति शेषः ।

१४. ते दीक्षिता यदि यज्ञागारेषु समहात्रतं सन्नान्तरं
मारुत्क्रामा भवेयुस्तथा सति प्रेङ्गमिप्रसादधत एव । उधान्
धारणप्रोचययोरिति धारणार्थो दधातिरिह ज्ञातव्यः ।

१५. यदि सन्नान्तरमारुष्यमाना न भवेयुस्तथा सत्प्रादीक्ष्य
प्रविशन्तीत्युक्तत्वात्सर्वान्यज्ञागारानग्निंसात्कुर्वते । तथा सति प्रेङ्ग-
मसकमपि तत्रैव प्रसेप्यमित्यर्थः ।

१ A पाविश्यात् । २ C वसनविशेषविधौ । ३ C इह मदः ।

४ C on. न । ५ A चादिहं ।

१६. अत्रभूयमवैतीत्यत्र निश्चातपदार्थस्वरूपः ।
१७. प्राथणीययोदयनीया आख्यातित्यत्र ।
१८. मैत्रावरुणौ वशानुबन्ध्या पयस्या वेत्यत्र ।
१९. अत्ययो बज्रलमिति तस्या इति बह्वर्थे चतुर्थी ।
अनुबन्ध्याया वपाकर्मणि समाप्ते^१ । वेदेरर्धद्वयमस्ति उत्तरार्धं दक्षि-
णार्धं च दक्षिणार्धं अप्यर्धद्वयम् । पूर्वार्धमपरार्धं च । तस्याद्दक्षिणा-
परार्धाद्दक्षिः^२ पस्याद्भागे पटकुटी^३ कला सर्वं दीक्षिताः केशशशु-
वपनं कुर्वते ।
२०. वैधवपनं कच्छगृह्यवर्जमिति निषेधो ऽस्ति । तद्बोधनार्थं
सर्वाणीत्युक्तम् ।
२१. स्रतिप्राप्तमपि विशिष्टस्थानार्थमनूयति । विशेषस्य बज्र-
काष्ठमस्त्रातत्वात्सर्वमस्त्रापकर्षः ।
२२. चन्दनकेसरसुगन्धितिलकमास्यसुवर्षवस्त्रसुवर्षाभरणादि-
भिः स्त्रशरीराणि सुभूषितानि कुर्युः । स्नानमसंकरणं च पत्नीना-
मपि, समानं मलिनताविशेषात् ।
२३. स्त्रसंज्ञता दीक्षिता उष्णीषाम् शिरोवेष्टनानि पर्वसन्नि-
वृत्तानि । आ केशानां संजननात् । केशोत्पत्तिं मर्यादीकृत्य ।
२४. परिशेषं वपायागोत्तरानुष्ठेयं कर्मशेषम् । अनुबन्ध्यायै
अनुबन्ध्यायाः संस्थापयन्ति समापयन्ति ।
२५. इदयशूक्तान्ता अनुबन्ध्या संतिष्ठते समाप्यते ।

१ A समाप्ते C समाप्तौ ।

२ A वेदे instead of दक्षिः ।

३ A पर्वकुटी ।

२६. तस्मान्नूवन्ध्यायां संस्थितायां समाप्तायां गृहपत्यरथोः
घयासंप्रकीर्षमेकीकृतानामग्नीनां समारोपं कृत्वा ततः ।

२७. गृहपतिप्रभृतयस्यात्वात्कोत्करावन्तरेण उपनिष्क्रमणं कु-
र्वन्ति ।

२८. सात्त्विकदेवयजनप्रदेशादत्तरत उत्तरस्मिन्प्रदेशे उद्धृता-
वोक्षिते सप्तदश अग्न्यायतनानि अग्निस्थानानि कृत्वा ततः ।

२९. तानि गोमथोपलिप्तानि कृत्वा ।

३०. तत उदवसानीयेष्टिमुपक्रम्य गृहपत्यरथोः सर्वेषां मन्थनं
कृत्वा गृहपतिब्रह्मादयः स्नान् स्नानग्नीन्मंस्थापयन्ति ।

३१. प्रणीताप्रणयनं कृत्वा गृह्येतिकर्तव्यतया इदं विष्णुरित्य-
नेन सर्वे पूर्णाङ्गतीर्जुहति ।

३२. नाना उदवसानीयाभिरिष्टिभिर्यजेरन् । य अनाहिताग्नयो
भवन्तीत्यनेन अनाहिताग्नीनामपि सप्तासनं दर्शयति ।

३३. ये अनाहिताग्नयः सन्निपत्ये गृहपतिमेव उदवसानीय-
योद्वा^१ उपासीरन् । उदवसानीयाकाले गृहपतिसमीपे उपविश-
न्तीत्यर्थः । गृहपतिमेवेत्येवकारकरणं नेदिष्टिप्रतिषेधार्थम् । मुख
गृहपतिमेव न नेदिष्टिनमिति । अथवा तद्देवत्यैः स्नात्तीपाकैर्यजे-
रन्ननाहिताग्नय इति ष्कान्दोग्यभाष्ये ।

३४. उत्थाय साग्निष्टोमः संस्रद्दक्षिणः पृष्ठममनीय^२ इति
(१३. १४. ७) य उक्तस्तस्य इच्छ्यानुष्ठानं भवति ।

३५. विकल्पेन न भवतीत्यर्थः ।

३६. यस्मिन्पचे यजेत तस्मिन्पचे एते एव सन्निष्ण ष्वल्लिजो भवन्ति । स काममेवेत्याद्येकवचननिर्वादेन^१ गृहपतेरेव पृष्ठग्रमनीयो^२ भवतीत्यवसीयते । अस्य गृहपतेः पृष्ठग्रमनीययागे एते एव सन्निष्ण ष्वल्लिजः स्युरित्यर्थः । सन्निष्णः सत्त्वादुद्वसाय पृष्ठग्रमनीयेन यजेरश्निति । शाखान्तरश्रुतेस्तु एकैको यजमान अन्यान्यान्पोडग्रषोडग्र ष्वल्लिजो वृत्वा पृथक् पृथक् पृष्ठग्रमनीयं करोतीत्यपि च ।

३७. तेभ्यः मत्तष्वल्लिग्भ्यः तद्द्याद्यद्देयं स्यात् पृष्ठग्रमनीये । सवस्रं गावो विभज्य देया इत्यर्थः ।

३८. अत्र उदयनीयातिरात्रसमाप्तौ^३ संवत्सरसप्तं समाप्तं भवतीत्यर्थः ।

३९. अथग्रब्धो मङ्गलार्थः । अतः होचनुष्ठानविचारानन्तरं होचकाणामेव मूर्धमांसा होचकाणामेव विचारो ऽवशिष्टः । तस्मात् । तस्य होचकानुष्ठानस्य अत एव उक्तादेव शाखाभिर्वाह इत्यर्थः । यथा । ऐकाहिकं वा (११. १०. ६) प्रातःसवनमित्यत्र वाग्रब्ध-स्वावधारणार्थत्वात् प्रातःसवने होचकाणामैकाहिकान्येव शाखाणि । चतुर्विधे^४ ऽभिजिति विधुवति दृष्टत्पृष्ठे विश्वजिति महाप्रते च षष्ठादिति (११. ६. ७) माध्यन्दिने सवने^५ पार्थिकात्षष्ठादेव ।

१ A •देन C •देन । २ Mss. ह्य throughout. ३ C •रापि• ।

४ C उचारयोः सवनयोः instead of माध्यन्दिने सवने ।

अथ अक्षभिर्जितं विपुवन्तं बृहत्पृष्ठं विश्वजितं महाव्रतीयमहरि-
त्युक्त्यानि (१२. २७. ४) कुर्युश्चातुर्विंशिकान्युक्त्यानीत्युक्त्यसंख्ये
चातुर्विंशिकानीत्यादि ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाधारस्तदाचरणं चायुष्य-
मिति ।

इति महाव्रतभाष्ये द्वितीयो ऽध्यायः^१ ।

समाप्तः ।

CORRECTIONS.

P. 7,	line 8	read	बीबा०	instead of	बीबा०
„ 13	„ 21	„	C	„ „	A C om.
„ 14	„ 16	„	देजे०		
„ 38	„ 4	„	संनयन सं नयान्		
„ 61	„ 18	„	सुबा०		

